

ՆԻԿՈԼԱՅ
ՀՈԿԱՆՆԻՍՅԱՆ

ԱՐԱՐԱԿԱՆ
ԵՐԿՐՆԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՆՏՆԱԿԱՆ ՏՐՈՒՄՆԵՐԻՆ

Տարածանի Նախագիտության գիտությունների ազգային տեղեկագրային պորտալի կայքէջում հասանելի է դարձրել հայաստանյայց գիտնականների համար, որոնք հետաքրքրվում են Տարածանի Նախագիտության գիտության վարչակարգի գրքով, էջերի վերաբերյալի տեղեկությամբ, Ազգային տեղեկագրային կենտրոնների գիտությունների հրատարակման տեղեկագրային համակարգի (ՀՄՀԿ) մասին տեղեկությունները, Տարածանի գիտությունների հրատարակման տեղեկագրային կայքէջում, Ազգային տեղեկագրային գիտության կայքէջում ընդհանուր, ՀՀԿ-ի կայքէջում հայաստանյայց ընդհանուր և հրատարակման ազգային տեղեկագրային կայքէջում:

ՄԵԿԵՆԱՍՈՒԹՅԱՄԲ
«ԱՐՄԵՆ ԵՎ ԲԵՐՍԱԲԵ ՋԵՐԵՋՅԱՆ
ՀԻՄՆԱԳՐԱՄԻ»
(ԱՄՆ)

THIS PUBLICATION WAS MADE POSSIBLE BY
"ARMEN AND BERSABE JEREJIAN
FOUNDATION" Inc.
(USA)

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

NIKOLAY HOVHANNISYAN

HISTORY
OF THE ARAB COUNTRIES

I

FROM VII CENTURY TO 1516

YEREVAN 2003

950 (-011)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՆԻԿՈԼԱՅ ԶՈՎՋԱՆՆԻՍՅԱՆ

ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

I

ԱՐԱՐՆԵՐԸ VII ԴԱՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ 1516 թ.

A II
82988

ԵՐԵՎԱՆ 2003

Հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

ՀՏԳ 93/99
ԳԱԴ 63.3(5 Արար)
Հ 854

Խմբագիր՝ Վահան Բայրուրյան
պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր

Հ 854 **Հուլիանոսիսյան, Եիկուլայ**
ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ: Դատրո I. Արարներ VII դա-
րից մինչև 1516 թ./– եր.: Չանգակ–97, 2003 – 416 էջ + 16 կազմ.:

VII դարում պատմության բառերաբանում հայտնվեց Արարական խաչի՜ա-
յությունը, որը մեծ դեր է խաղացել համաշխարհային պատմության մեջ:

Աշխատությունն առաջին փորձն է հայ ընթերցողին իր ձայրնել լեզվով, երեք
հատորով, ժառուցելու մեր մերձավորարևելյան հարեանի՜ արար մոլոմոլի
պատմությունը մ.թ. VII դարից մինչև մեր օրերը:

Եռահատորյակի սույն առաջին հատորն ընդգրկում է VII դարից մինչև
1516 թ. ընկած ժամանակահատվածը, մինչև արարական երկրների նվա-
ճումն օսմանյան պետության կողմից:

Այս մոտ իննհարյուրամյա ժամանակաշրջանը ներառում է այնպիսի ա-
ռանցքային հարցերի լուսաբանությունը, ինչպես Մուսաննաղ ծաղկարեծ
հայտնությունը, համաշխարհային նոր կրոնի՜ խլամի առաջացումը, արա-
րական խաչի՜խայության մեակողումը, Օմայյան (661–750 թթ.) և Աբբասյան
խաչի՜խայությունները (750–1258 թթ.), Ֆարսիմյանները և Աբբասները, մամ-
լուքների հանդես գալը և այլն:

Դատրամ ուշադրություն է դարձվել հայ–արարական պատմական հարաբե-
րություններին, խաչի՜խայության կազմում Արմինիա վարչական միավորի
մեակողմանը և հարակից այլ հարցերի:

Չգալի տեղ է զբաղում նաև խաչի՜խայությունում, մշակութային կյանքի լու-
սաբանությունը:

Նախատեսված է արարագետների, արևելագետների, պատմաբանների, մի-
ջազգայնագետների և բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների
դասախոսների և ուսանողների համար:

Հ 0503000000 2003 թ.
0003(01)–2003

ԳԱԴ 63.3(5 Արար)

ISBN 99930–2–725–1

© Ն. Հ. Հուլիանոսիսյան, 2003 թ.

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Արաբները աշխարհի հնագույն ժողովուրդներից մեկն են, որոնք ունեն հարուստ, հետաքրքիր և ուսանելի պատմություն: Նրանք հնագույն ժամանակներից ի վեր խաղացել և այսօր էլ շարունակում են խաղալ կարևոր դեր համաշխարհային պատմության մեջ:

Դեռևս վաղ միջնադարում արաբները ստեղծեցին իրենց պետությունը՝ Արաբական խալիֆայությունը, որի տիրապետության ներքո հայտնվեցին Ասիայի և Աֆրիկայի քաղում երկրներ և ժողովուրդներ: Դա մի հզոր և ընդարձակ կայսրություն էր, որը տարածվում էր Գնդկական օվկիանոսից մինչև Ատլանտյան օվկիանոս և վճռական դեր խաղում ժամանակի միջազգային հարաբերություններում:

Մեծ է արաբների ներդրումը համաշխարհային քաղաքակրթության բնագավառում: Նրանք եղան համաշխարհային ամենատարածված կրոններից մեկի՝ իսլամի հիմնադիրը և մի նոր՝ արաբական այբուբենի ստեղծողները, որը զործածվում է Ասիայի և Աֆրիկայի քաղաքիվ իսլամադավան ժողովուրդների կողմից: Նրանք մեծ զարկ տվեցին պատմագիտության, աշխարհագրության, փիլիսոփայության, քիմիայի, մաթեմատիկայի, աստղագիտության և այլ գիտությունների զարգացմանը: Արաբներն իրավամբ համարվում են մի ինքնատիպ քաղաքակրթության հիմնադիրը, որը հայտնի է արաբա-իսլամական քաղաքակրթություն անվանումով:

Այս բոլորը խոր հետք է թողել մարկության պատմության մեջ:

Սակայն հեշտ ու խաղաղ չի եղել արաբների զարգացման պատմական ուղին: Դաղթանակների և նվաճումների քաղցրության հետ միասին նրանք ճաշակել են նաև պարտությունների և կորուստների դառնությունը:

Արաբների համար ճակատագրական եղավ օսմանյան լծի տակ հայտնվելը: Մոտ չորսդարյա օսմանյան դաժան տիրապետությունը (1516–1918 թթ.) կասեցրեց արաբների քաղաքական, տնտեսական և հոգևոր-մշակութային զարգացումը: Դա թերևս արաբների պատմության ամենամոռյալ ժամանակահատվածն էր:

1918 թվականից, Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո, արաբները բնակիչեցին իրենց զարգացման նորագույն շրջանը, որն առանձնահատուկ տեղ է զբաղում նրանց հազարամյա պատմության մեջ: Պա ճակատագրական նշանակություն ունեցող և իրադարձություններով հարուստ, հաղթանակների և պարտությունների, հույսերի և հիասթափությունների, քայքայ և վերընթաց զարգացման դարաշրջան է:

Արաբական ժողովուրդներն իրենց զարգացման պատմական այս փուլում հասան իրենց դարավոր երազանքի իրականացմանը: Նրանք թրթափեցին օսմանյան 400-ամյա դաժան լուծը, որը նրանց քաղաքական հետամնացության և տնտեսական թշվառության զլխավոր պատճառներից մեկն էր: Արաբական լուսավոր քաղաքական միտքն օսմանյան տիրապետությունից ազատագրվելու մեջ էր տեսնում արաբական զարթոնքի և վերածննդի նախադրյալները և հնարավորությունը: Ուստի և Օսմանյան կայսրության փլուզումն արաբները, նրանց տարբեր սոցիալական խավերը և բոլոր հասարակական-քաղաքական ուժերը դիմավորեցին խանդավառությամբ: Նրանք հավատացած էին, որ հասել է իրենց պատմության աստեղային ժամը՝ դառնալու իրենց սեփական ճակատագիրն ազատորեն տնօրինողներ և իրենց զարգացման ուղին ըստ իրենց պատմական ավանդույթների, պատկերացումների և աշխարհընկերման ընտրողներ:

Սակայն դեռ հեռու էր այդ պահը: Արաբական երկրները դեռևս ուշքի չէին եկել օսմանյան տիրապետության տապալումից և դեռևս ինչպես հարկն է չէին քմբողխեել երևակայական ազատության քաղցր պտուղները, երբ նրանք ընկան մեկ այլ օտար տիրապետության տակ, այս անգամ Անգլիայի և Ֆրանսիայի, որոնք 1920 թ. ստացան արաբական մի շարք երկրներ կառավարելու Ազգերի լիգայի մանդատը:

Ճիշտ է, սխալ կլինեի հավասարության նշան դնել օսմանյան բարբարոսական լծի, որի վերջնական նախադրյալ կայսրության բոլոր ոչ քուրբ ժողովուրդների՝ արաբների, հույների, հայերի, քրդերի, ասորիների, սլավոնների բռնի թրջացումն էր, և անգլիական և ֆրանսիական տիրապետության միջև: Սակայն փաստը մնում է փաստ, որ արաբներին չհաջողվեց այդ ժամանակ հասնել քաղաքական անկախության և ազգային ինքնուրույն պետության ստեղծման: Այդ կարևոր ազգային-քաղաքական խնդիրը նրանք կարողացան լուծել միայն երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հաջորդած շրջանում, որը նրանց պատմության մեջ մտել է որպես ազգային-ազատագրական պայքարի դարաշր-

ջան: Այդ պայքարը հիմնականում ավարտվեց 1940–1970–ական քվականներին, երբ աշխարհի քաղաքական քարտեզի վրա հայտնվեց 18 անկախ արաբական պետություն:

Արաբները մշտապես փայփայել են միասնական արաբական պետություն ստեղծելու, իսկ նրանց որոշ գաղափարախոսներ անգամ Արաբական խալիֆայության վերականգնման գաղափարը: Սակայն իրականությունն ավելի զոդեղ գտնվեց, քան թե երազանքը: Մի շարք քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական, ինչպես նաև արտաքին քաղաքական գործոնների պատճառով, մեկ միասնական արաբական պետության փոխարեն ստեղծվեցին մոտ երկասանյակ անկախ պետություններ:

Արաբների կողմից անկախության նվաճումը և ինքնիշխան ազգային պետությունների կազմավորումը կարևոր պատմական նշանակություն ունեցող երևույթ է, որն արմատապես փոխեց իրադրությունը և ուժերի փոխհարաբերությունն ամբողջ Մերձավոր Արևելքում: Արաբական երկրները միջազգային հարաբերությունների կրավորական ենթականերից վերածվեցին համաշխարհային պատմական գործընթացի ակտիվ մասնակիցների, որոնք այսօր նշանակալիորեն ներգործում են միջազգային հարաբերությունների և համաշխարհային քաղաքական մթնոլորտի ձևավորման վրա:

Անկախության ուղին ոտք դրած արաբական երկրների զարգացման ուղին հեշտ ու խաղաղ չի եղել: Դա մաքսառումների, քաղաքական փորձրիկների, բախումների, մեծ և փոքր պատերազմների, վրիպումների և սայթաղումների ուղի է եղել: Դա միաժամանակ եղել է հաղթանակների, ազգային անկախության ամրապնդման, պետական շինարարության և սոցիալ–տնտեսական առաջընթացի ուղի:

Սակայն զարգացման հետ կապված դժվարությունները և քաղաքությունները բնորոշ են ոչ միայն արաբական երկրներին, այլև աշխարհի բոլոր երկրներին: Այդպիսին է կյանքը, այդպիսին են քաղաքական իրողությունները:

Ինչպես նշվեց, արաբական աշխարհը ծգվում է Գնդկական օվկիանոսից մինչև Ատլանտյան օվկիանոս, զբաղեցնելով հսկայական տարածքներ ասիական և աֆրիկյան մայրցամաքներում:

Պայմանականորեն այն բաժանվում է Արաբական Արևելքի՝ ալ–Մաշրիկ, և Արաբական Արևմուտքի՝ ալ–Մաղրիբ:

Սովորաբար ալ–Մադրիդի մեջ մտցնում են Զյուսիսային Աֆրիկայի քոլոր արաբական պետությունները՝ Սուդանը, Լիբիան, Թունիսը, Ալժիրը, Մարոկկոն և Մավրիտանիան:

Բացառություն է կազմում եգիպտոսը, որը բնն գտնվում է Զյուսիսային Աֆրիկայում, սակայն ավանդաբար մասնագետներն այն համարում են Արաբական Արևելքի մի մասը, ելնելով հավանաբար այն իրողությունից, որ եգիպտոսը պատմականորեն, քաղաքական, տնտեսական և մշակութային առումով սերտորեն կապված է եղել և այժմ էլ կապված է Արաբական Արևելքի հետ: Եւ իր պատմաքաղաքական և հոգևորմշակութային ժառանգությամբ ավելի շատ մերձավորարևելյան, քան թե աֆրիկյան երևույթ է: Մենք նույնպես, հետևելով այդ ավանդույթին, նպատակահարմար ենք գտել եգիպտոսը ներառել ալ–Մաշրիկի մեջ:

Արաբների պատմության ուսումնասիրությունն առանձնահատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում հայերի համար: Արաբական երկրները Գայաստանի մերձավոր հարևաններն են և նրանք պատկանում են մինևույժ՝ մերձավորարևելյան աշխարհաքաղաքական տարածաշրջանին: Գայ ժողովրդի պատմությունը սերտորեն կապված է Արաբական Արևելքի պատմության հետ թե՛ Արաբական խալիֆայության շրջանում, թե՛ օսմանյան տիրապետության ժամանակ, երբ արաբները և հայերը գտնվում էին մինևույն սուլթանական դաժան լծի ներքո և դարձել էին քախտակից ժողովուրդներ, և թե՛ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, ի մասնավորին հայոց ցեղասպանության ընթացքում, երբ արաբները, որոնց զլխին նույնպես կախված էր ցեղասպանության իրական վտանգը, օգնության ձեռք մեկնեցին հայ տարագիրների:

Արաբական Արևելքի երկրներում, առաջին հերթին Սիրիայում, Լիբանանում, Իրաքում, Եգիպտոսում, Գորդանանում և այլն, հնուց ի վեր գոյություն են ունեցել հայ համայնքներ, որոնք որոշակի ներդրում ունեն հյուրընկալ արաբական երկրների քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կյանքում: Նրանք ըստ ռուսական կամրջի դեղ են կատարում արաբական երկրների և Գայաստանի միջև:

Իսկ Գայաստանի անկախության նվաճումից հետո հայ–արաբական հարաբերությունները քաղաքացիեցին միջպետական հարաբերությունների մակարդակի: Արաբական աշխարհը, մասնավորապես Արաբական Արևելքը, ստրատեգիական, ինչպես նաև տնտեսական կարևոր նշանակություն ունեն Գայաստանի համար, և հարաբերությունների

սերտացումը նրանց միջև կամրավեցի Հայաստանի միջազգային դիրքերը և կնայաստի նրա տնտեսական զարգացմանը:

Սակայն այս բոլորի համար անհրաժեշտ է լավ իմանալ մեր հարևան և քաղեկամ արաբ ժողովրդի ճշմարտացի պատմությունը:

Սույն աշխատության կարևոր խնդիրներից մեկն էլ հենց դա է:

Չեղիմակը ձեռնամուխ լինելով արաբական երկրների պատմության ուսումնասիրությանը հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, նախտակ է դրել լուսաբանել այդ շրջանի հանգուցային հարցերը և զարգացման օրինաչափությունները՝ ըստ պատմական փուլերի:

Աշխատությունը կազմված է երեք հատորից:

Առաջին հատորն ընդգրկում է արաբների պատմությունը VII դարից, համաշխարհային թատերաբեմում նոր կրոնի՝ իսլամի և Արաբական խալիֆայության հայտնվելուց, մինչև 1516 թ., երբ սկսվեց արաբական երկրների նվաճումը օսմանյան թուրքերի կողմից:

Երկրորդ հատորը նվիրված է արաբական երկրների պատմության քննարկմանը օսմանյան տիրապետության տարիներին, որն ընդգրկում է չորսհարյուրամյա մի վիթխարի ժամանակաշրջան, 1516–1918 թվականները:

Եվ, վերջապես, երրորդ հատորն ընդգրկում է նորագույն շրջանը, 1918–2000 թթ., երբ արաբներին հաջողվեց նվաճել իրենց քաղաքական անակախությունը և ծնավորվեցին 18 սուվերեն պետություններ՝ Ալժիրը, Արաբական Միացյալ Եմիրությունները, Բահրեյնը, Եգիպտոսը, Եմենը, Թունիսը, Իրաքը, Լիբանանը, Լիբիան, Կատարը, Չոդյանանը, Մաուրիան Արաբիան, Սիրիան, Սուդանը, Քուվեյթը, Օմանը, Մարոկկոն, Մավրիտանիան:

Սույն աշխատությունն առաջին փորձն է հայ իրականության մեջ ամփոփ կերպով ներկայացնելու արաբական երկրների պատմությունը հնագույն շրջանից մինչև մեր օրերը, թեև պետք է նշել, որ դա կատարվում է մեծ ուշացումով, քանի որ վաղուց էր զգացվում նման աշխատության կարիքը:

Չեղիմակը ոչ մի հավակնություն չունի աշխատությունը համարել ամբողջական և անքերի: Թե որքանով է դա հաջողվել նրան, որը քառասուն տարուց ավելի մասնագիտորեն ուսումնասիրում է արաբների պատմությունը, արաբական երկրների ներքին և արտաքին քաղաքականության հարցերը, քողնում ենք անաչառ ընթեցողի անկողմնակալ դատին:

Գլուխ առաջին

ԱՐԱՐՆԵՐԸ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ VII ԴԱՐԸ

I. ԱՐԱՐՆԵՐԻ ԲՆՈՐՐԱՆԸ

1. Արարական թերակղզին և նրա քնակլիմայական պայմանները

Արարների բնօրրանը Արարական թերակղզին է, որի տարածքը կազմում է 3 մլն. քառ. կմ.: Արևելքից նրա ափերը յղողում են Պարսից ծոցի, արևմուտքից՝ Կարմիր ծովի, իսկ հարավից՝ Արարական ծովի ջրերը: Նրա բնությունը դաժան է և մարդու կյանքի և գործունեության համար ոչ այնքան քարենպաստ:

Թերակղզու կենից ալիլին կազմում են անապատները և կիսաանապատները: Դրանց մեջ իր մեծությամբ և անկենդան քնությամբ ամենահայտնին Ռուբ ալ-Նալի («Դատարկ քառորդ») անապատն է, որը գրավում է թերակղզու հարավ-արևելյան հատվածը: Մյուս անապատներից պետք է նշել Սիրիական անապատի մի մասը հյուսիսում, ան-Լաֆուրը, սպիտակագույն և կարմրավուն ավազաքարերի մի իսկական քաղավորություն, Դահնան, որն անվանում են նաև Կարմիր երկիր նրա կարմրավուն ավազների պատճառով, որը ձգվում է հյուսիսում ան-Լաֆուրից մինչև Ռուբ ալ-Նալի՝ հարավում, և այլն:

Թերակղզու կենտրոնական մասը զրալում է ան-Լաքը տարահարքը, մի ջրազուրկ և կանաչազուրկ տարածք: Ընդհանրապես Արարիայի տարածքի 1/8-ն անմաշողարմակ է:

Արարական թերակղզին այն եզակի տարածքներից է, որտեղ չկան մշտական գետեր: Կան միայն այսպես կոչված վաղիներ, չորացած գետափուներ, որոնցով հոսում են անձրևաջրեր հազվագյուտ անձրևներից հետո: Կարելի է ասել, որ թերակղզին ծածկված է վաղիների, չորացած կամ ցամաքած գետերի, գետակների և առվակների ցանցով, որոնցով հոսող սակավ անձրևաջրերը շատ կարճ ժամանակով «կյանք են պարզելում» քույր թեղիներին և անցնող քարավաններից: Ընդհանրապես տեղումները շատ քիչ են, իսկ որոշ շրջաններում նրանք համարյա չեն լինում: Ուր ավ–հալի անապատում տարեկան տեղումները կազմում են ընդամենը 10 մմ.: Ուստի և ավազախաղը քամիները՝ սամումները, խամսիները և այլն, անապատային կյանքի տիրակալներն են, որոնք մեծ վտանգ են ներկայացնում անապատներում պատահականորեն կամ անզգուշաբար հայտնված մարդկանց, ինչպես նաև քարավանների համար:

Թերակղզու բնապատկերը փոխվում է արևմտյան և հարավային մասերում, որոնք ավելի նախատախտ են մարդկանց ֆիզիկական զոլության և տնտեսական գործունեության համար:

Արևմտյան մասում, Կարմիր ծովի ափերին, ձգվում են Թիհամի հարթավայրային և Հիջազի բարձրավանդակային շրջանները, որոնց շարունակությունն է կազմում ավ–մսիղի լեռնային շրջանը: Ինչպես հիմում, այնպես էլ մեր օրերում, այդ շրջաններում են գտնվում Արաբական թերակղզու ամենաբարեբեր հողերը և նրանք Արաբիայի ամենակենսունակ տարածքներն են:

2. Բուսական աշխարհը

Արաբիայի հարավային մասը զբաղեցնում է եմենը՝ Հադրամաութով: Այստեղ, շնորհիվ մուսոնային համեմատաբար հորդառատ անձրևների, զոլություն ունեն արևադարձային խոնավ գոտիներ փարթած բուսականությամբ:

Չնում և վաղ միջնադարում եմենի շատ լեռնագոտիներ պատված են եղել անգամ անտառներով, որոնք հետագայում վերացել են: Մերկացած սարավանդերում եմենցիները զարկ են տվել տերասային համակարգին, որն անձրևաջրերը ավելի երկար ժամանակով պահելու և հավասարապես քաշխելու շատ հարմար միջոց է և մեծապես նպաստել է զրուդատնտեսության զարգացմանը:

Այս քոլորին պետք է ավելացնել նաև օազիսների գոյությունը: Օազիսները ցրված են ամբողջ Արաքիայի տարածքով, թերակղզու քոլոր մասերում: Նրանք գոյություն ունեն հիմնականում շնորհիվ ստորգետնյա ջրերի, որոնք համալրվում են անձրևաջրերով: Օազիսները սովորաբար յուրատեսակ կանաչ գոտիներ են, հարուստ բուսականությամբ, որտեղ տիրապետող է արմավենին, որին արաքներն անվանում են «Բույսերի թագուհի»:

Արաքիայի կլիման չորային, արևադարձային է. ամառը սաստիկ շոգ է, իսկ ձմեռը չափավոր, մեղմ կլիմա է, թեև սարերում երբեմն նաև ձյուն է գալիս:

Արաքիայի բուսական աշխարհը աղքատ է, սարերը և լեռները լեռկ են, նրանք վաղուց կորցրել են իրենց անտառային ծածկույթը, ցածրադիր վայրերում և սարահարթերում աճում են անապատներին բնորոշ փշատերև գաճաճ բուսատեսակներ: Բացառություն են կազմում օազիսները, որտեղ աճում են արմավենիներ, իսկ բուսականությունն ավելի թագմատեսակ և փարթամ է:

Արմավենիներով հատկապես հարուստ է Հիջազը: Նրանք պտուղը՝ արմավը կամ արաքերեն թամրը, դարձր շարունակ կաթի հետ միասին կազմել է բեղվին արաքի հիմնական սնունդը: Նրա համար մշտական երազանք է եղել մշտապես ունենալ ջուր և արմավ: Մուհամմադ մարգարեին են վերագրվում «Հարգիր քո հորաքրոջը՝ արմավենուն, որը ստեղծված է այն նույն կավից, ինչ որ Ադամը» արտահայտությունը: Բույսերի թագուհու նման աստվածացումը հասկանալի կդառնա, եթե հաշվի առնենք բեղվինի կյանքի ծանր պայմանները և արմավենու կենսատու որակները:

Եմենում և օազիսներում մշակում են ցորեն, ինչպես նաև գարի, որն օգտագործվում է որպես անասնակեր ձիերի համար: Առանձին վայրերում մշակում են նաև բրինձ:

Ձգալի են նաև սուրճի պլանտացիաները: Սուրճն արաքական աշխարհ, առաջին հերթին Հարավային Արաքիա, մուսը է գործել XIV դարում Հաբեշտանից և անմիջապես լայն տարածում գտել արաքների մոտ, իսկ այնուհետև Արաքիայի սահմաններից դուրս, թեև նրա մասին հիշատակումներ կան VI դարի արաքական աղբյուրներում:

Սուրճը շատ հաճախ նաև անվանում են «Իսլամի զինի»:

ՀԻՆ ԱՐՐԻՈՒՆ
(ԴՔ քաղ)

Ցածրադիր վայրերում, օազիսային գոտիներում և համեմատաբար ամձրևառատ հարթավայրերում մշակում են ձիթապտղի, խաղողի, խնձորի, ծիրանի, նարնջի և այլ պտղատու այգիներ:

3. Կենդանական աշխարհը: Ուղտը

Աղբատ է նաև Արաբիայի կենդանական աշխարհը, բն հնում, երբ բուսական աշխարհն ավելի հարուստ էր, բազմազան է եղել նաև ֆաունան: Նրա ամբաժան մասն են կազմում ուղտը, քարայծը, աղվեսը, ջայլամը, թրեմհին, գայլը, վայրի այծը, հովազը և այլն: Եմենում համեղալուս են կապիկներ: Դատնելով արաբական հիմնավորը հեքիաթներից, հնում Արաբիայում տարածված է եղել նաև առյուծը, որը հետագայում, քնակլիմայական պայմանների և բուսական աշխարհի փոփոխությունների հետևանքով, անվերադարձ անհետացել է:

Ընտանի կենդանիներից պետք է մշել ուղտը, ծին, կատուն, այծը, ոչխարը և այլն: Բեդվինի կյանքում զգալի տեղ է զբաղում ջորին, որը, ինչպես ենթադրում են, եգիպտոսից ներմուծել է Մուհամմադը, որը նախընտրում էր նրան ծիուց: Այդուհանդերձ, ծին արաբներն են առաջինը VIII դ. տարածել Եվրոպայում՝ նրանց կողմից նվաճած Իսպանիայից:

Արաբի համար քաջասիկ նշանակություն ունի ուղտը, որին նա սիրով անվանում է ջամալ: Նա համարվում է «անապատի նավ»: Դեռ ավելին, Կորանում գրված է, որ ուղտը Աստծո հատուկ պարգևն է:

Սուանց ուղտի դժվար է պատկերացնել կյանքն անապատում: Նա րեղվին արաբի «մյուս եսն է»: Նա վաշկատուն արաբին կերակրողն է, նրա հիմնական և ամենահուսալի փոխադրամիջոցը: Նա հարսի օժիտն է, աղյան վրեժի գինը, ցեղապետի հարստության չափանիշը և այլն, և այլն: Բեդվինն օգտագործում է ուղտի կաթը ջրի փոխարեն, որը նա մշտապես խմայում է, նրա մորթին՝ ավազից և ջրուից պատսպարվելու և տնային պետքերի համար է, իսկ մազերից բաղիթ և վրաններ է պատրաստում:

Չիմլիդրական մասնագետ-տեսաբաններն արաբների ռազմական հաջողությունների և նվաճումների գաղտնիքներից մեկը համարում են նրանց կողմից ուղտերի զանգավաճային օգտագործումը, որն արաբական զորքերին արտակարգ շարժունակություն էր հաղորդում և դրանով գերազանցություն ապահովում հակառակորդի նկատմամբ:

Ուղտն անապատային դաժան պայմաններում, առանց ցրի և կե-
րի կարող է դիմանալ 4-5 օր, օրեկան քաշելով 120-130կմ:

Ուղտը, սակայն, ոչ միայն վաչկատուն բեղվինի անփոխարինելի
օգնակցն է, այլև ծառայում է նստակյաց արաբին: Վերջինս նրան օգ-
տագործում է գյուղատնտեսական աշխատանքների մեջ՝ վարի ու ցան-
քի, ցրիորներից ջուր քաշելու և կենցաղային այլ նպատակների համար:

Պատահական չէ, որ մինչև օրս արաբների մոտ տիրապետում է
ուղտի պաշտամունքը, որը միանգամայն պատճառաբանված է:

Արաբիայում տարածված թռչուններից են արծիվը, քազեն, ա-
ղավինի, մեծ արոսը, լորը, քուն և այլն:

Այսպիսով, Արաբիայում հնուց ի վեր մարդը մշտապես մաքառել է
բնության հետ, դաժան բնակլիմայական պայմաններում իր գոյությունը
և տնտեսական գործունեությունն ապահովելու համար:

II. ԱՐԱԲՆԵՐԸ

1. Ինքնավանումը և կազմավորումը

Արաբիան համարվում է սեմական ընտանիքին պատկանող ժողո-
վուրդների օրհանը:

Նրանց դեռևս հնագույն ժամանակներում դուրս գալով Արաբա-
կան թերակղզուց, տարածվում են Բարեբեղ Մահիկի՝ Միջագետքի և
նրա հարակից տարածքներում, և հիմք դնում առանձին ժողովուրդների՝
ասուրների, քաբելացիների, փյունիկների, արամեացիների, հրեաների
կազմավորմանը:

Նրանց թվում էր նաև մի եթնոս, որի ինքնավանումն է «ալ-արաբ»:

Արաբները, աշխարհի այդ հնագույն ժողովուրդներից մեկը, ծնա-
վորվել է քուն Արաբական թերակղզում, ինչպես ենթադրվում է, հնա-
գույն սեմական ազգակից ցեղերի հիմքի վրա, հավանաբար մ.թ.ա. երկ-
րորդ հազարամյակում:

Ասուրները, արամեացիները, քաբելացիները և փյունիկները հե-
տագայում ընդմիջառ հեռացան պատմության բեմից և տարածաշրջա-
նում մնացին միայն երկու սեմական ժողովուրդ՝ արաբները և հրեա-
ները: Այսօր արաբներն աշխարհի սեմական ընտանիքին պատկանող
ամենամեծաթիվ ժողովուրդն են:

Արդեն մ.թ.ա. առաջին հազարամյակում կազմավորվել են նրանց առաջին պետական միավորումները՝ Յաղմորը, որն ավելի հայտնի է Պայմիրա անունով, Լաքաթեան՝ Պետրա մայրաքաղաքով, որը հռչակված էր իր վարդազույն ժայռափոր շենքերով և այլն: Դետագայում, մ.թ. V–VI դարերում, կազմավորվեցին արաքական մոր պետություններ, ինչպես Գյուսիսային Արաքիայում Դաստակիների և Լախմի պետությունները, և Քինդահների պետությունը Կենտրոնական Արաքիայում: Դրանք ըստ էության քրչվորական ցեղերի կամ ցեղային միությունների պետական կազմավորումներ էին:

Արաքական այս պետությունները ոչ միայն միավորված չէին, այլև շատ հաճախ պայքարում էին միմյանց դեմ: Դրա հետևանքով նրանք քուլագան, ապա և քայքայվեցին, որը հանգեցրեց VI դարում Դիջազի դերի քարծրացմանը: Նրան իր երեք քաղաքներով՝ Մեքքա, Յասրիթ, ուրը հետագայում կղվեց Մադինա, և Յաիֆ, վիճակված էր պատմական կարևոր դեր խաղալ արաբների պատմական ճակատագրում:

Արաքական թերակղզու բնակչության արաքականացումը գնում էր արագ տեմպերով և արդեն V–VI դարերում արաբները կազմում էին թերակղզու բնակչության մեծամասնությունը: Արաքականացումն ավարտվեց իսլամի ձևավորումից և արաքական միասնական պետության՝ խալիֆայության ստեղծումից հետո:

Սակայն պետք է նշել, որ այդ ժամանակ դեռ վաղ էր խոսել արաբների որպես միակուտ ժողովրդի մասին: Նրանց մոտ շատ ուժեղ էին ցեղերը և ցեղային միությունները, որոնք շատ մախամախնդի էին իրենց «ցեղային ինքնությունը» պահպանելու հարցում: Եման միտումներ էին դրսևորում նաև ոչ բնիկ արաքական սեմական ցեղերը, որոնք թեև ուժացման էին ենթարկվել, սակայն նրանց մոտ դեռ ուժեղ էին անցյալի հիշողությունները:

Արաքական թերակղզու արաքականացումը և արաբների որպես ժողովրդի կազմավորումը, որը երկար պատմական պրոցես է, ավարտվեց հետագա դարերում, հատկապես իսլամի ընդունումից և Արաքական խալիֆայության ձևավորումից հետո:

2. Արաբերեն լեզուն և արաքական գիրը

Արաբները երկար ժամանակ չեն ունեցել իրենց սեփական գիրը: Արաբերենը պատկանում է աֆրոասիական լեզվաընտանիքի սեմա-

կան ճյուղին: Այդ նույն ընտանիքին են պատկանում մի շարք սեմական մեռած լեզուներ, ինչպես աքքադերենը, ասուրերենը, արամեերենը և այլն: Իսկ կենդանի խոսակցական լեզուներից այսօր ամենատարածվածը արաբերենն է, ապա երբայերենը:

Արաբները մինչև իրենց սեփական գրի ստեղծումը երկար ժամանակ օգտվում էին սեմական այլ ժողովուրդների գրերից, մասնավորապես արամեերենից: Դենց նրա հիմքի վրա V դարում առաջացավ արաբական այբուբենը և գիրը:

Մինչև արաբական գրի ստեղծումը արաբների մոտ զարգացած էր բանավոր ստեղծագործությունը՝ բանաստեղծություն, ասք, հեքիաթ, հեռուսապատում և այլն, որն ավանդաբար բանավոր կերպով փոխանցվում էր սերնդից սերունդ: Յուրաքանչյուր շատ թե քիչ նշանակալի ցեղ կամ ցեղային միություն ուներ իր սեփական էպոսը, որը փառաբանում էր տվյալ ցեղին, նրա կատարած հերոսությունները և քաջագործությունները, նրան վերագրում անզամ գեղրնական հատկանիշներ, պարսավում և ստորացնում հակառակորդ և թշնամի ցեղերին: Դրանով փորձ էր արվում քարծրացնել տվյալ ցեղի կարևորությունը և դերը հաշտ արաբական մյուս ցեղերի:

Այդ գործում կարևոր դեր էին խաղում բանաստեղծները՝ շաիրները, որոնք շատ հաճախ ունեին հասարակական, անզամ դիվանագիտական դերակատարում, մանավանդ միջցեղային հակամարտությունների կամ բախումների ժամանակ, երբ հարգանք վայելող շաիրները հանդես էին գալիս որպես հաշտարարներ:

Դետագայում, VIII դ., այդ պատումները գրի են առնվել, պահպանվել և մեզ են հասել գրավոր ձևով և ստացել «Ալլամ ալ-արաբ» («Արաբների օրեր») անվանումը: Դրանք ոչ միայն մշակութային արժեք են ներկայացնում, այլև նշանակալի հետաքրքրություն ներկայացնող պատմական աղբյուր են, որոնց օգնությամբ հնարավոր է որոշակի զարգացում կարճաժամ արաբների նախախլամական շրջանի պատմական և քաղաքական զանազան իրադարձությունների մասին:

Արաբական գրի ստեղծումը պատմաքաղաքական կարևոր դեր է խաղացել արաբների ճակատագրում, մանավանդ եթե նկատի ունենանք, որ դա տեղի ունեցավ արաբների միջազգային ասպարեզ դուրս գալու, նոր կրոնի՝ իսլամի, և արաբական միասնական պետության ստեղծման նախօրեին:

Մյուս կողմից, արաբական ինքնուրույն գրի շնորհիվ ձևավորվեց մի նոր, մինչ այդ անհայտ արաբ-իսլամական մշակույթը, որը կազմում է համաշխարհային մշակույթի անբաժանելի մասը:

Արաբական նվաճումների և իսլամի տարածման շնորհիվ արաբական գիրը լայն տարածում գտավ աշխարհում և դարձավ գործածական գիր մուսուլմանական բոլոր ժողովուրդների համար:

Արաբերենը միջին դարերում, ընդհուպ մինչև նորագույն շրջանի սկիզբները, կատարում էր միջազգային լեզվի գործառույթ մուսուլմանական երկրների և ժողովուրդների համար, ինչպես լատիներենը միջնադարյան Արևմտյան եվրոպայում:

Արաբերեն գիրն ունի իր յուրահատկությունները: Ի տարբերություն հնդկարաբական լեզուների, նա գրվում է ոչ թե ծախից աջ, այլ, ընդհակառակը, աջից ձախ: Արաբերեն լեզվում գրվում են միայն երկար ձայնավորները, իսկ կարճ ձայնավորները քաջ են թողնվում: Ուստի տվյալ քաջը ճիշտ հասկանալու և ճիշտ արտասանելու համար պահանջվում են անհրաժեշտ գիտելիքներ, նախնական վարժանք, որոշակի փորձ և ուսումնասիրյուն: Այս հանգամանքը որոշակի դժվարություններ է ստեղծում արաբերենին տիրապետելու ճանապարհին, հատկապես օտար, ոչ արաբ ընթերցողի համար:

Արաբական այբուբենը պարունակում է 28 տառ, 25 բաղաձայն և 3 ձայնավոր՝ ա, ի, ու:

Արաբականի անվան տակ են հայտնի նաև քվական այն համակարգը և բլանշանները, որոնք այսօր գործածական են ամբողջ աշխարհում և որոնց օգնությամբ են կատարվում բոլոր հաշվարկները՝ 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9: Իրականում դրանք ոչ թե արաբական, այլ հնդկական ծագում ունեն: Դրանք ստեղծվել և շրջանառության մեջ են դրվել հնդիկների կողմից դեռևս V դ., սակայն եվրոպացիներին հայտնի են դառնում միայն X-XIII դդ., շնորհիվ արաբ ճանապարհորդների և արաբական տարաբնույթ պատմագիտական և աշխարհագրական աղբյուրների, որոնց հետ ծանոթանալով, քարզմանում են եվրոպական հետազոտողները և այդ քվանաշանները կոչում արաբական:

Պատմական այս դարաշրջանը, որը հարատևեց մինչև VII դ., մինչև արաբների կողմից հեթանոսությունից հրաժարվելը և իսլամի ընդունումը, արաբերեն անվանում են «ջաիլիխայի»՝ անգիտության կամ տգիտության դարաշրջան:

III. ԱՐԱՐՆԵՐԻ ՄԻՆՉԻԱԿԱՄԱԿԱՆ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱՅՈՒԹԱՆԵՎԸ

1. Տոհմ, ցեղ և ցեղային միություն

Արաբների մոտ տիրապետող էին արխայիկ, նահապետական, տոհմատիրական հարաբերությունները:

Արաբ բեդվիհները ջնակվում էին վրամներում և յուրաքանչյուր վրան համարվում էր մի ընտանիք: Մի քանի ընտանիքների միավորումից առաջանում էր տոհմը, իսկ արյունակից տոհմերից՝ ցեղը կամ կաթիլան: Բեդվիհների սոցիալ-հասարակական կառուցվածքի հիմքը, նեղ առումով, տոհմն էր, իսկ ավելի լայն առումով ցեղը և ցեղային միությունները:

Նրանց մոտ գոյություն ունեւր անհատական և ընդհանուր-համայնքային սեփականություն: Վրանը և այն ամենը, ինչ որ կար նրանում՝ հագուստ, անկողին, տնային օգտագործման իրեր և այլն, համարվում էր անհատական սեփականություն: Սակայն արտադրության հիմնական միջոցները, որոնցից կախված էր անապատաքանակ արաբի գոյությունը՝ մշակելի հողատարածությունները, արտավայրերը, քուրը և այլն, համայնական սեփականություն էին:

Շատ հառակ էին սահմանված հարաբերությունները տոհմի և ցեղի ներսում: Առօրյա խնդիրները, զանազան բնույթի վեճերը, հողային և գույքային հարցերը, ամուսնությունը և ամուսնալուծությունը, արյան վրեժի խնդիրը և այլն, կարգավորում էին սովորութական իրավունքի՝ արաբի հիման վրա:

Եթե, օրինակ, տոհմի անդամներից մեկը սպանություն էր կատարել տոհմի ներսում, ապա նրան ոչ ոք, անգամ հայրը, նորայրը և այլն, չէր կարող պաշտպանել: Սարդասպանը չէր կարող փախչել, որովհետև նա կհայտարարվեր օրենքից դուրս, իսկ դա մահվանը հավատար դատավճիռ էր: Տոհմի անդամն պարտավոր էր ամբողջ կյանքում ամեն ինչ անել կապն իր տոհմի հետ պահպանելու համար, որը նրան սբաշտպանություն և գոյություն էր պաշտովում, հակառակ պարագայում նա դատվում էր օտար և անօգնական:

Իսկ եթե մարդասպանությունը կատարվել էր սվյալ տոհմից դուրս, այսինքն սպանվել էր մեկ այլ տոհմի անդամ, ապա հրապարակ

էր իջնում վեներետտան՝ արյան վրեժի իրավունքը, ելնելով «արյունն արյուն է ուզում» սկզբունքից: Դա նշանակում էր, որ սպանվածի տոհմակիցներն իրավունք ունեին սպանել սպանողի տոհմի անդամներից յուրաքանչյուրին: Ընդ որում արյան վրեժի իրավունքը գործում էր տասնյակ տարիներ, մինչև որ վրեժն իրագործվեր:

Տոհմի արյունակցական-ազգակցական կապերի առաջին աստիճանը տվյալ ցեղապետի որդիները (բանու) լինելու համգամանքն էր, ինչպես, օրինակ, «բանու Գասան» կամ «բանու Ասադ» և այլն, որը նշանակում է «Գասանի որդիներ», «Ասադի որդիներ»:

Տվյալ արյունակցական-ազգակցական խմբին պատկանող կաթիլաները կարող էին միավորվել և կազմել ավելի մեծ ցեղախումբ՝ աշիրա և այլն:

Ասկայն պետք է նկատի ունենալ, որ տոհմի և կաթիլայի կազմը կայուն չէր: Նրա մաս կարող էին կազմել այսպես կոչված «օտարները», որոնք արյունակցական կապերով կապված չէին տվյալ կաթիլաչին, սակայն ընդունում էին նրա գերակայությունը և հարմարվում նրա աղաքներին և պահանջներին: Սովորաբար այդ քայլին էին դիմում թույլ տոհմերը, որոնք միավորվելով որևէ ուժեղ տոհմի և ընդունելով նրա գերակայությունը, դրանով ապահովում էին իրենց առավել անվտանգ գոյությունը:

Տոհմի անդամ կարող էին դառնալ նաև ազատություն մեզ քելած ստրուկները, որոնք չէին ցանկանում լքել տվյալ տոհմը և նրան անդամակցում էին ենթահովանավորայի կարգավիճակով:

Կաթիլայի և զանազան ցեղային միությունների գլուխ կանգնած էին սեյիդները, շեյխերը և զաիմները (առաջնորդները): Այստեղ խստաբացակայում էր ընտրական որևէ սկզբունք, էլ չենք խոսում ընտրական համակարգի մասին: Ռևստի ցեղախմբի սեյիդ կամ զաիմ դառնում էին ոչ թե ընտրությամբ, այլ ըստ տվյալ անձի արժանիքների, գործունեության և հարստության: Գետագայում ցեղապետի պաշտոնը, մանավանդ շեյխի, շատ հաճախ դառնում է ժառանգական:

2. Վաչկատուն-քոչվորներ

Արաբները հնուց ի վեր բաժանված էին քոչվորների և նստակյացների: Վաչկատուն քոչվորների՝ բեդվինների տնօրինության տակ էր գտնվում Արաբիայի տարածքների մեծ մասը, թեև նրանք չէին կազմում

քնակչության մեծամասնությունը: Բեղվիցները հնուց ի վեր, նախախլամական շրջանից, բաժանված էին հյուսիսարարական՝ կայսիական, և հարավարարական՝ կալքիական կամ յամանական ցեղախմբերի: Նրանք գտնվում էին մշտական մրցակցության և պայքարի մեջ, որը շատ հաճախ կործանարար էր լինում Գյուսիսային և Գարավային Արաքիայի համար:

Բեղվիցների հիմնական զբաղմունքը քոչվորական անասնապահությունն էր: Նրանք պահում էին գլխավորապես ոչխար, այծ և ուղտ, որը նրանց ապրուստի միակ միջոցն էր: Անասունների գլխաքանակը բեղվիցի և ցեղապետի հարուստ լինելու գլխավոր չափանիշն էր:

Սակայն հարկ է նշել, որ քոչվոր բեղվիցների և նստակյաց արարների միջև բաժանարար գիծն այնքան էլ հստակ չէր: Իրականում ատկա էին կիսաքոչվորներ և կարծեցյալ նստակյացներ կամ քաղաքաբնակներ:

Երբ խոսք է գնում բեղվիցների մասին, նրանց չպետք է շփոթել քափառող զենուների հետ: Բեղվիցական քոչվորությունն ապրելածն է, թելադրված անապատային կյանքով, այդ կյանքին հարմարվելու և գոյատևելու պահանջով:

Բեղվիցի հասկացողությամբ ոչխար և այծ պահելն ու քազմացնելը, որսորդությունը և ասպատակությունը տղամարդուն վայել միակ զբաղմունքն է: Նա վերևից է նայում թուր նրանց վրա, ովքեր զբաղվում են հողագործությամբ, առևտրով և արհեստներով, այդ թուրը համարելով իր արժանապատվությունից ցածր գործ:

Իր միջավայրից դուրս բեղվիցը դարարում է բեղվից լինելուց: Այդ պատճառով ընդունված է ասել, որ բեղվիցը, ուղտը, արմավենին և ավազը կազմում են մի ամբողջություն, գոյության մի քաջառիկ տեսակ:

Բեղվիցի հագուստը նույնպես շատ պարզ է: Նա կրում է երկար շապիկ՝ գոտիով, գլուխը կապում է շալով՝ քուֆիյա, տաքատ յի հագնում, իսկ կոշիկ՝ հազվադեպ:

3. Նստակյացներ

Նստակյացները կազմում էին Արաքիայի քնակչության մյուս կարևոր հատվածը: Նրանք բնակվում էին գլխավորապես ոչ անապատային գոտիներում, հատկապես Արաքիայի հարավային մասերում՝ Եմենում, Գադրամաուրում, ինչպես նաև Կենտրոնական և Գյուսիսային Ա-

րաբիայի համեմատաբար քարեքեր և օազիսային շրջաններում: Երանց զբաղվում էին հողագործությամբ, ինչպես նաև անասնապահությամբ:

Բնակչության զգալի մասը զբաղվում էր արհեստներով, բավարարելով բեդվիհների և Ստակյացների հիմնականում կենցաղային պահանջները:

Ստակյաց վայրերում գյուղերի կողքին առաջանում էին նաև քահազներ և քաղաքատիպ բնակավայրեր:

Ստակյացների, առաջին հերթին քաղաքների և խոշորատիպ գյուղերի բնակչության սոցիալական կառուցվածքի հիմքը կազմում էին շա՛րանները: Դրանց յուրատեսակ ինքնավար համայնքային մարմիններ էին: Սոցիալական-պետական կառուցվածքի այս ձևը հատկապես քնդոշ էր Եմենի, նրա տարածքում գոյություն ունեցած պետությունների համար:

Որոշ մասնագետների կարծիքով, շա՛րա-համայնքը ֆունկցիոնալ առումով նման էր անտիկ պոլիսներին կամ հինարևելյան քաղաք-պետություններին: Համեմայն դեպս նրանք նման էին իրենց գործառույթով: Շա՛րաները, ինչպես պոլիսները և քաղաք-պետությունները, զբաղվում էին հասարակական շենքերի, ամրոցների, ոռոգման համակարգի կառուցումով, նրանց պահպանումով և այլն:

Սակայն հետագա դարերում, հատկապես VI դ., շա՛րանների իրավունքները խիստ սահմանափակվում են և շատ վայրերում նրանց ինքնակառավարվող համայնք լինելը դափնում է ձեռակա: Դա քաջասական հետևանքներ ունեցավ տնտեսական ոլորտի վրա՝ ոռոգման համակարգերը շարքից դուրս եկան, դադարեցվեց հասարակական շենքերի կառուցումը և այլն:

Դա հարցի մի կողմն էր:

Հարցի մյուս կողմն էլ այն էր, որ բեդվիհները և նրանց կարիլանները թշնամաբար էին վերաբերվում Ստակյացներին, նրանց համայնքներին: Երանք, ինչպես արդեն ոչել ենք, վերտից էին նայում նրանց վրա և նրանց զբաղմունքը համարում ցածր կարգի, հարգանքի ոչ արժան գործունեություն: Բեդվիհներն իրենց նյութական և սննդամթերքի պահանջները բավարարում էին Ստակյաց արարների հաշվին: Եվ դա նրանց իրականացնում էին երկու ճանապարհով՝ կամ հարկադրելով նրանց մթերքների փոխանակություն կատարել, կամ, որն ավելի շատ տարածված ձևն էր, բռնությամբ, ասպատակության միջոցով: Ասպատակությունը շատ տարածված երևույթ էր: Բեդվիհներն ասպատակում էին քուրդին:

Օմայյանների շրջանի (VII–VIIIդդ) արաբ բանաստեղծ ալ–Քուքամին իր մի բանաստեղծության մեջ ասում է. «Մեր գործն է ասպատակել մեր քչնամուն, մեր հարևանին և մեր սեփական եղբորը, այն դեպքում, եթե մենք ուրիշ ոչ ոքի, քացի մեր եղբորից չենք գտնում ասպատակելու համար»:

Քեղվիհների հարձակումներն իրենց նստակյաց ազգակիցների վրա, սովորական երևույթներ էին:

Այդպիսի պայմաններում նստակյաց աշարները, ինչպես նաև թույլ քոչվոր ցեղերը, շատ հաճախ գնում էին իրենց սահմանակից ուժեղ քեղվիհական քոչվոր ցեղի հովանավորությունը և պաշտպանությունը, վճարելով նրան համապատասխան գին: Սա շատ տարածված երևույթ էր:

Քայց քանի դեռ չա՛րաներն ուժեղ էին, ունեին լայն լիազորություններ և ներկայացնում էին ինքնակառավարվող համայնք, քեղվիհների հարձակումները հաջողությամբ հետ էին մղվում, հանդիպելով արժանի հակահարվածի: Շա՛րանների բուլաջումից հետո Հարավային Եմենն այլևս ի վիճակի չէր դիմակայել քոչվոր–քեղվիհներին, որոնք վերջիվերջո իրենց քաղաքական տիրապետությունը հաստատեցին Արաբիայի այդ մասում:

4. Առևտուրը

Նախախլամական Արաբիայի տնտեսական կյանքում զգալի տեղ էր զրավում նաև առևտուրը, հատկապես քարավանային առևտուրը: Դնուց ի վեր քարավանային տարանցիկ առևտրի խոշոր կենտրոն էր Մեքքան, որն առևտրական ճանապարհներով արաբական ծայրագույն հարավ եմենը կապում էր արաբական հյուսիսային շրջանների՝ Պաղեստինի, Ասորիքի, Միջագետքի և Եգիպտոսի հետ: Մեքքայում առևտրական գործունեության քնազավատում առանձնապես ազդեցիկ դիրքեր ունեւր Կուրայշ ցեղը, որին շատ հաճախ անվանում էին «վաճառականների ցեղ»։ Այս ցեղի վերնախավի ծնոքում կենտրոնացվել էր հսկայական հարստություն, որը դարձել էր նրա քաղաքական հզորության աղբյուրը: Մեքքայի ազդեցությանն ամբողջ Արաբիայում նպաստում էր նաև այն հանգամանքը, որ հիջազյան այս քաղաքում էր գտնվում հեքաճուսական Արաբիայի գլխավոր սրբավայր Կաաբան:

Ազդեցիկ էին նաև Յարիթի Մուս և Խազրաջ ցեղերը, որոնք հաճախ մրցակցության մեջ էին մտնում Մեքքայի Կուրայշ ցեղի հետ, և Թաիֆ քաղաքի Սակիֆ ցեղը, որի ծնոքում էր գտնվում քաղաքի կառավարումը: Սա-

կայն Սակիֆ ցեղ, ի տարբերություն Մեքքայի փտյան Ֆասիֆի ցեղերի, նախընտրում էր համագործակցությունը Կուրայշ ցեղի հետ:

Տնտեսական, հատկապես առևտրի զարգացումը, առաջ բերեց դրամի զործածության պահանջ: Արաբիայում այդ դարերում շրջանառության մեջ էին գտնվում տեղական՝ եմենում հատվող դրամը, ինչպես նաև քյուզանդական ոսկեդրամը և պարսկական արծաթյա դրամը:

Տնտեսական զարգացումն աստիճանաբար հանգեցրեց տոհմատիրական կարգերի քայքայմանը, ցեղային հարաբերությունների քուլագմանը, մասնավոր սեփականատիրության հայտնվելուն և արաբական հասարակության, այդ թվում և կաբիլայի ներսում, սոցիալական շերտավորմանը:

Սակայն տոհմատիրական կարգերն արագորեն և խստա չվերացան: Արանց մնացուկները պահպանվեցին նաև հետագա դարերում: Այսպես պետք է ասել նաև ցեղային հարաբերությունների մասին, որոնք պահպանվել և մինչև օրս էլ իրենց զգացնել են տալիս:

5. Կրոն

Արաբները մինչև VII դարի սկիզբները հեթանոսներ էին: Գրեթե յուրաքանչյուր ցեղ կամ ցեղային միություն ուներ իր կուռք-աստվածը, որի հզորությունը ուղղակի համեմատական էր նրան պաշտող ցեղի հզորությանը: Հեթանոս աստվածների կամ բազմաստվածության համակարգում ամենահզորը Հիջլազի գլխավոր աստվածն էր, որը կոչվում էր Ալլահ: Բազմաստվածությունը լինելով արաբական ցեղերի տարածատվածության արտադրություն, ավելի էր խորացնում արաբների բաժանվածությունը և լոջորեն խոչընդոտում նրանց միավորմանը և ազգային-էթնիկական կոնսոլիդացիային:

Հեթանոսության հետ Արաբիայում մինչև մ.թ. VII դարը, տարածված էր նաև հուդայականությունը, քրիստոնեությունը, ինչպես նաև զրադաշտականությունը: Սակայն քրիստոնեության ճնշող մեծամասնությունը, անշուշտ, հեթանոս էր:

VI-VII դարերը որոշակի սահմանաբաժան են հանդիսանում Արաբիայի պատմության մեջ: Հենց այս ժամանակահատվածում խիստ սրվեց քաղաքական և սոցիալ տնտեսական ճգնաժամը: Քանի գնում խորանում էր տոհմատիրական կարգերի քայքայումը, համայնական սեփականության վերացումը, մասնավոր սեփականության ձևավորումը և

սոցիալական քննազույգը: Սրվել էին միջցեղային հարաբերությունները, որոնք սովորաբար վերածվում էին աղյուսալի քախումների քարեքեր դաշտավայրերի, արոտավայրերի և ջրի աղբյուրներին տիրելու համար:

Արաքները, քեն ստեղծել էին առանձին պետություններ և պետական միավորումներ, քայց, և այնպես, նրանց չհաջողվեց ստեղծել մեկ միասնական պետություն, որն ի վիճակի լիներ կարգավորել քաղաքական, տնտեսական և սոցիալական հարաբերությունները, հաստատել կարգ ու կանոն, լուծել վեճերը և կանխել աղյուսալի ջնդհարումները հասարակության տարրեր հատվածների, առաջին հերթին ցեղերի միջև:

Ճգնաժամի խորացմանը նպաստում էր նաև քաղմաստվածությունը, որը փաստորեն սրբազործում էր արաքական հասարակության ներքին տրոհվածությունը:

Երկիրը քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և գաղափարա-կրոնական լուրջ և արմատական վերափոխումների կարիք էր զգում և գտնվում էր դրա նախաշեմին:

Գլուխ նրկրորդ

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՆՈՐ ԿՐՈՆԻ – ԻՍԼԱՄԻ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ

1. ՄՈՒՀԱՄՄԱԴ ՄԱՐԳԱՐԵՆ

1. Մուհամմադի կյանքը և գործունեությունը

Վերախոյունները սկսվեցին մ.թ. VII դարի սկզբում, որը կապված է Մուհամմադի անվան հետ: Նա հանդես եկավ որպես մոր ճարգարն՝ մարի, և դարձավ արաբներին միավորողը, մոր կրոնի՝ իսլամի ստեղծողը և արաբական միասնական կենտրոնացված պետության հիմնադիրը:

Մուհամմադի կենսագրական տվյալները կցկտուր են, շատ քան հետազայում ավելացվել է նրա ժամանակակիցների վկայությունների և պատմությունների հիման վրա: Մուհամմադի առաջին համակարգված և կանոնակարգված կենսագրությունը՝ սիրան, պատկանում է VIII դ. հեղինակ Իբն Իսհակին: Հետագայում, IX դ., նրա կենսագրությունը հարստացվել է մոր տվյալներով:

Մուհամմադի կենսագրության համար յուրօրինակ աղբյուր են ծառայում նաև մուսուլմանների սուրբ գրքի՝ Կորանի մեկնությունները:

Համենայն դեպս, չնայած առանձին տարակարծություններին, անգամ վեճերին, մասնագետների կողմից այսօր կարելի է ընդհանուր գծերով ընդունված համարել Մուհամմադի ստորն քերվող կենսագրությունը:

Մուհամմադը ծնվել է 570 թ.՝ «փոխ տարում», Մեքքայում: Նա պատկանում էր Մեքքայում ամենաազդեցիկ Կուրայշ ցեղի Հաշիմի ոչ հարուստ տոհմին և զավակն էր Աբդալլահի և Ամինայի: Մուհամմադի

մանկութիւնը նոյն է շատ դատն: Դեռես նա նոր էր ծնվել, երբ մահանում է հայրը, իսկ վեց տարեկանում զրկվում է մորից: Որք մանուկի հոգսը սկզբում իր վրա է վերցնում նրա հորական սպայը՝ Արդ ալ—Մուտալիբը, իսկ երկու տարի անց, նրա մահվանից հետո, հորեղբայրը՝ Աբու Տալիբը: 12 տարեկան հասակում պատանի Մուհամմադն առաջին անգամ դուրս է գալիս Մեքքայից և հորեղբոր ուղեկցությամբ մեկնում Սիրիա: Այստեղ նա, ըստ ավանդութան, հանդիպում է քրիստոնյա հոգևորական Քահիրային, որի հետ ունեցած զրույցները, լեզբնդի համաձայն, անցնելի հետք են թողնում ապագա մարգարեի վրա:

Մուհամմադի հորեղբոր տնտեսական վիճակն այնքան էլ նախանձելի չէր և երիտասարդը հարկադրված էր 15 տարեկանից հոգալ իր սպրուստը: Եւ արածեցնում էր հարուստ մեքքացիների ամասունների հոտը, երբեմն մաս կազմում քարավաններին, իսկ 590 թ., քսանամյա Մուհամմադը, մասնակցում է Ուկազայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտին և խիլֆ ալ—Ֆուդուլ ցեղի հետ Գաշիմիների կնքած դաշինքին:

Մուհամմադի անձնական կյանքում շրջադարձային եղավ 595 թ., երբ նա որպէս զործավար—օգնական ծառայության մեջ մտավ Խադիթա բինտ Ռուվալլիդի մոտ: Եւ խելացի, հարուստ և այրի մի կին էր, որն աչքի էր ընկնում ձեռներեցությամբ և վայելում իր ցեղակիցների հարգանքը: Երիտասարդ, եռանդուն և աշխատասեր 25—ամյա Մուհամմադը դուր է գալիս նրանից 15 տարով մեծ Խադիթային և նրանք ամուսնանում են: Դա ամրապնդում է Մուհամմադի տնտեսական և սոցիալական դրութունը: Եւ այլևս նախկին կիսաաղքատ երիտասարդ չէր, որ հաճախ օրերը կիսաքաղց էր անցկացնում: Այժմ նա կարող էր անձնատուր լինել իր սիրած զբաղմունքին՝ մեղիտացիային: Եւ հաճախ էր առանձնանում Մեքքայի մուտակայքում գտնվող Գիրա սարի քարանձավներում և այնտեղ անցկացնում խորասուզված իր մտորումների մեջ:

Երանք ունեցան հինգ զավակներ, մեկ որդի՝ ալ—Կասիմը (նա մահացել է վաղ հասակում), այդ պատճառով էլ արաբական ավանդույթի համաձայն Մուհամմադը կոչվում է նաև Աբու ալ—Կասիմ (Կասիմի հայր), չորս աղջիկներ՝ Չայնաբը, Ուկայյան, Ումմ Կուլսումը և Ֆաթիման:

Չեռագայում Մուհամմադը, համաձայն արաբական սովորույթի, ողջ թուլատրում էր պոլիգամիա՝ քազմակնություն, և որն իր զինանոցը վերցրեց նաև իսլամը, պաշտոնապէս ունեցալ ևս երեք կին՝ Այշան, Աբու Քաբրի 9—ամյա կուստեր աղջիկը, որն ամուսնուն ներկայացալ իր խաղալիքներով հանդերձ, խաֆսան՝ Օմարի աղջիկը, և Չայնաբը՝ Չու-

զայնայի աղջիկը: Երանց երկուսի ամուսիններն էլ զոհվել էին Քաղդի ճակատամարտում: Այսպիսով, Ալլահի առաքյալը պաշտոնապես ունեւ չորս կին:

Դետագայում, առ այսօր, չորս կին ունենալու իրավունքից պաշտոնապես օգտվում են բոլոր մուսուլմանները:

2. Մուհամմադն իսլամի հիմնադիր

Մուհամմադը Խաղիջայի հետ ամուսնությունից հետո, քաղաքացային առևտրով զբաղվելու շնորհիվ, ճանապարհորդելու լայն հնարավորություններ է ստանում: Բսկ դա նրա առջև բացում է տարբեր մարդկանց հետ շփվելու, զրուցելու, զանազան կրոնական ուսմունքների հետ ծանոթանալու, աշխարհը ծանաչելու դռները: Մուհամմադի զրուցակիցների մեջ առանձնանում էր քրիստոնյա վանական Քահիրան, որից նա, լեզվեղի հաճաճայն, շատ բան է վերցրել:

Այդ բոլորն անհետևանք չի անցնում Մուհամմադի համար: Եւ ընդհանուր գծերով ծանոթանում է քրիստոնեության և հուդայականության դոկտրինների հետ:

Մական դա նրան չի բավարարում և նա փնտրում է մեկ այլ, բոլորովին տարբեր բան: Եվ նա առանձնանում է առօրյա սին հոգսերից, ապաստանելով Գիլա սարի վրա գտնվող քարանձավում: Անջրպետվելով արտաքին աշխարհից, Մուհամմադը խորասուզվում է ինքն իր մեջ, մտորում աշխարհի և նրա ստեղծման, կյանքի և մահվան, չարի և քարու, հանդերձյալ աշխարհի, մարդկանց մեղքերի, պատժելիության, երանության և նժանատիալ այլ հարցերի մասին: Եվ ինչքան մտասուզվում է իրեն տանջող խնդիրների մեջ, այնքան ավելի է հավատում իր առանձնահատուկ առաքելությանը և վերուստ իրեն սահմանված կոչմանը:

Կենսագիրները հավաստում են, որ Մուհամմադը ինքնախորասուզման և իր զով վեր սավառնելու պահերից մեկի ժամանակ ինչ-որ ծայն է լսել, թերև ներքին ծայն, որը նրան ոգեկոչել է քարոզի: Եվ Մուհամմադը 610 թ. սկսում է իր քարոզը, հիմք դնելով մի նոր կրոնի, որն ստացավ իսլամ անունը:

Մուհամմադն իր քարոզները սկսեց իր հայրենի Մեքքայում, ձեռք բերելով առաջին, ոչ մեծաթիվ հետևորդները: Մական նա միանգամից մեծք բերեց նաև զորեղ հակառակորդներ՝ ի դեմս Կուրայշ ցեղի Օմայյա տոհմի և նրա առաջնորդ Աբու Մուֆիսանի: Հակասությունները նրանց

միջև խնստ սրվում են և աստիճանաբար ընդունում առնականման բնույթ: Օմայյաները սաստկացնում են հալածանքները, ուղղված Մուհամմադի և նրա համախոհների դեմ, որոնց զգալի մասը նորահայտ մարզաբեի հարազատները կամ տոհմակիցներն էին:

Ստեղծված սպառնալից պայմաններում, Մուհամմադն մոտ 200 համախոհներով, 622 թ. Մեքքայից հարկադրված զաղթում է Յասրիբ, որը հետագայում անվանվեց Մադինա ալ-Նաբի, այսինքն՝ Մարգարեի քաղաք: 622 թվականը՝ զաղթի, կամ ինչպես արաբներն են անվանում, հիբրայի տարին, ընդունված է համարել արաբական և համայն մուսուլմանական աշխարհի թվագրության և տարեգրության սկիզբը:

Պատահականություն չէր Մուհամմադ մարգարեի և նրա զինակիցների զաղթը Յասրիբ: Մարգարեի ընտրությունը կանգ էր առել այդ քաղաքի վրա, որովհետև, ինչպես նշվել է, մադինացիները՝ Յասրիբի բնակիչները, թշնամաբար էին տրամադրված մեքքացիների գեղային վերնախավի նկատմամբ: Մուհամմադի քարոզներն այստեղ պարարտ հող գտան և շուտով Մուհամմադը Մադինայում կազմակերպում է հավատացյալ մուսուլմանների առաջին համայնքը՝ ուսման: Մուհամմադը դառնում է այդ համայնքի և Մադինայի ղեկավարը, իր ձեռքը վերցնելով կասափարման քաղաքական, ռազմական, տնտեսական և կրոնական-հոգևոր բոլոր լծակները:

Մուհամմադի գործունեությունը Մադինայում հանդիսանում է մի առանձին փուլ իսլամի դրույթների հետագա մշակման և զարգացման, մասնավորապես, միաստվածության, իրավունքի, բարոյախոսության, ծիսակարգի, և ընդհանրապես իսլամի համակարգման բնագավառում:

Պրա հեն զուգահեռաբար, Մուհամմադը և նրա համախոհները շարունակում են պայքարը մեքքացիների դեմ, ձգտելով իրենց վերահսկողությունը հաստատել Չիբդաի այդ ամենակարևոր կենտրոնի վրա, շատ լավ հասկանալով, որ հաղթանակը Մեքքայի նկատմամբ կարող է վճռորոշ նշանակություն ունենալ նոր կրոնի՝ իսլամի հետագա ճակատագրում:

624 թ. տեղի է ունենում Մուհամմադի կողմնակիցների և մեքքացիների առաջին ճակատամարտը Բադր վայրում, որն ավարտվում է Մուհամմադի զինված ջոկատների հաղթանակով: Չաջորդ տարի տեղի է ունենում երկրորդ ճակատամարտը Ուհուդում, որը, սակայն, ավարտվում է մուսուլմանների պարտությամբ: Բայց 627 թ. վայացած երրորդ ճակատամարտը, երբ մեքքացիների և նրանց դաշնակիցների տաս հազարա-

Նոց զորքը պաշարեց Մուհամմադի միջնաբերդը հանդիսացող Յադիբը, կրկին ավարտվեց Մուհամմադի զորքերի հաղթանակով: Դա մեծապես բարձրացրեց Մուհամմադի հեղինակությունը, ուժեղացրեց հավատը նրա քարոզած գաղափարների նկատմամբ, մի կողմից, և թուլացրեց Օմայյանների դիրքերը Մեքքայում, մյուս կողմից: Այստեղ ես ավելի ու ավելի շատ մարդիկ դառնում էին Մուհամմադի համախոհ և դավանակից: Իրադրությունն արձատապես փոխվեց հոգուտ Մուհամմադի:

Ատեղծված թարեմպատս պայմաններում, Մուհամմադը 630 թ., իր տաս հազարանոց զորքի գլուխն անցած, մտավ իր հայրենի Մեքքա քաղաքը:

Դա Մուհամմադի և մուսուլմանների կատարյալ հաղթանակն էր, որն ունեցավ համաշխարհային պատմական նշանակություն:

II. ԻՍԼԱՄԸ ԵՎ ՆՐԱ ՀՐԱՆԱԿԱՆ ԴՈԳՄԱՆԵՐԸ

Ատեղծվոր Արևելքը համաշխարհային կրոնների ծնավորման կարևոր բնօրրաններից մեկն է: Այստեղ են առաջացել, դեռևս մեր բնականությունից առաջ, հուդայականությունը և քրիստոնեությունը: VII դ., դարձյալ Ատեղծվոր Արևելքում, հրապարակ իջավ իսլամը, մի նոր համաշխարհային կրոն, որը կապված է Մուհամմադի անվան հետ:

Իսլամ նշանակում է հնազանդություն: Ես պահանջում է մուսուլմաններից հնազանդություն նախ և առաջ Ալլահին, նոր կրոնի բոլոր դոգմաների անշեղ կատարում, ենթակայություն հոգևոր առաջնորդներին՝ իմամներին, աստվածարան-ուլեմներին և այլն: Իսլամը դավանողները կոչվում են մուսուլմաններ:

Դայ իրականության մեջ, այդ թվում և միջնադարյան պատմագիտական գրականության մեջ, «իսլամի» փոխարեն շատ հաճախ օգտագործվում է «մահմեդականություն» եզրը՝ կապված նրա ստեղծողի՝ Մուհամմադի անվան հետ: Իսկ այդ կրոնի դավանողը կոչվում է «մահմեդական»: Այս ավանդույթը շարունակվում է ցայսօր: Կարծում ենք, որ երկու անվանումներն էլ հավասարապես կիրառելի են:

1. Իսլամի հինգ գլխավոր հենասյուները

Իսլամը խարսխված է հինգ հենասյուների վրա, որոնք արտահայտում են իսլամի բուն էությունը և նպատակաուղղվածությունը:

Առաջին հիմնասյունը միաստվածության սկզբունքի հաստատումն է, որը ելակետային և անկյունաքարային է իսլամի ուսմունքի և համակարգի մեջ: Այդ սկզբունքն արտահայտված է «Լա Ալլահի Իլլա Ալլահ վա Մուհամմադ ռասուլ ուլլահ» բանաձևի մեջ: Այդ բանաձևը սովորաբար թարգմանվում է «Չկա Աստված քացի Ալլահից, իսկ Մուհամմադը նրա առաքյալն է»: Դա հավատի հաստատումն է՝ շահադա, առ միաստվածություն: Դրանով վերջ էր տրվում տարբեր ցեղերի և տոհմերի բազմաթիվ կուրքերի և աստվածների պաշտամունքին, և հաստատվում էր Ալլահի պաշտամունքը իբրև միակ Աստված:

Բանաձևը միաժամանակ հաստատում է, որ միակ աստծո՝ Ալլահի վերջին առաքյալը Մուհամմադն է, որի միջոցով Ալլահը մարդկանց հասցնում է իր միակ ճշմարտացի խոսքը, որն ամփոփված է մուսուլմանների սուրբ գրքում՝ Կորանում:

Իսլամն ընդունում է, որ Մուհամմադից առաջ եղել են նաև այլ առաքյալներ, այդ թվում Մովսեսը, Գիսուսը և այլն, որոնք նույնպես մարդկանց քերել են աստծո խոսքը: Բայց, ըստ մուսուլմանական դոգմատիկայի, մարդիկ մեծ մեղք են գործել, մոռացության տալով այն ամենը, ինչ նրանց սովորեցրել են մախորդ մարգարեները: Ուստի և հայտնվել է վերջին մարգարեն՝ Մուհամմադը, որի առաքելությունն է մարդկանց վերջին անգամ նախազգուշացնելով, հնարավորություն տալ նրանց կանգնելու ճշմարիտ ուղու վրա և դրանով փրկվելու: Այլապես կգա աշխարհի վերջը և անելո Դատաստանի վերջին ժամը, և մարդիկ կատանան ըստ իրենց արարքների, արդարներին դրախտափայտ՝ ջաննաթ, իսկ մեղավորներին՝ դժոխք՝ ջահնամ, այրվելու հավերժական կրակի վրա:

Իսլամը Ալլահին օժտել է ամենազոր, ամենակատարյալ, ամենաքարի, ամենաողորմած և այլ ամենաբարձր հատկանիշներով: Դա, իհարկե, նորություն չէ և հատուկ է քոլոր կրոններին, որոնք իրենց աստվածներին վերագրում են ամենաբարձր որակներ:

Իսլամն Ալլահին օժտել է մի շարք ամենաբարձր մակդիրներով. «Ալլահու աքբար»՝ «Ալլահն ամենամեծն է», «Ալ-մուլք լի-լլահ»՝ «Թագավորությունն Ալլահինն է», նա է «Ռահմանի-ռ-ռահիմը»՝ «Գթառատը և գթասիրտը» և այլն: Իսլամական ավանդույթի համաձայն իսլամական

բոլոր կարևոր փաստաթղթերը, տեքստերը, պաշտոնական զեկույցները սկսվում են «Քիսմի-լլահի-օ-սահմանի-օ-սահիմ»՝ «Յանուն զբասառ և զբասիրտ աստծո» բանաձևով: Բոլոր օրինապահ հավատացյալ մուսուլմանները պարտավոր են հետևել այս կարգին, որի խախտումը համարվում է ծանր մեղք:

Երկրորդ հիմնասյունը աղոթքն է՝ սալաթ (իզն, սալավաթ): Իսլամը սահմանում է յուրաքանչյուր օր աղոթել հինգ անգամ, արտոնելով աղոթքը կատարել տանը, աշխատատեղում, քաջօթյա և մզկիթում: Մզկիթը՝ մասջիդ, և աղոթատեղի է, և կրոնական-պաշտամունքային կառույց: Այստեղ գտնվում են հոգևոր դպրոցներ՝ մադրասաներ, անց են կացվում քննարկումներ կրոնական զանազան հարցերի շուրջը, լսում աղոթքներ, կարդում Կորան և այլն:

Շատ կարևոր է ուրբաթօրյա՝ յաում ալ-ջումա, աղոթքը, որն անպայման կատարվում է մզկիթում՝ գյուղական, ավանային և քաղաքային: Այդ օրը զխավոր մզկիթում հավաքվում են տվյալ վայրի բոլոր մուսուլմանները և կատարում կոլեկտիվ աղոթք:

Ամեն մի մզկիթ ունի իր միհրաթը, որմնախորշը, որն ուղղված է դեպի մուսուլմանների զխավոր սրբատեղին, Մեքքայի Կաաբան: Չհավատացյալներն աղոթում են դեմքով դեպի այդ որմնախորշը, այսինքն հայազքն ուղղելով դեպի Մեքքա: Աղոթքը կատարում է իմամը, առջևում կանգնածը, որը կարդում է Կորանից համապատասխան գլուխ և դեկավարում ամբողջ աղոթքը: Աղոթքը կարդացող իմամը կոչվում է իմամ խաթիբ: Նա սովորաբար կանգնում է միհրաթի կողքը, միմբարի, ամբիոնի առջև: Յուրաքանչյուր մզկիթ ունի իր միհարեթը, աշտարակը, որտեղից մուեզզինը օրը հինգ անգամ հավատացյալներին կանչում է, հրավիրում (ազան) աղոթքի:

Մզկիթի հատակը սովորաբար ծածկված է լինում խսիրով, իսկ ավելի հարուստները՝ քանկարժեք զորգերով: Մզկիթ մտնելուց առաջ բոլորը պարտադիր հանում են կոշիկները:

Մուսուլմանների կողմից ամենահարգված, պաշտելի և հեղինակավոր մզկիթներն են ալ-Մասջիդ ալ-Ալյա (Չեռավոր մզկիթը) և Մասջիդ ա-Մախրա (Գմբեթավոր մզկիթը) Երուսաղեմում, որը հայտնի է նաև Օմարի մզկիթ անվան ներքո, Մասջիդ ան-Նաթի (Մադաբեռնի մզկիթը) Մադինայում, ալ-Մասջիդ ալ-Չարամ (Նախրական մզկիթը) Մեքքայում և այլն: Այս վերջինը համարվում է մուսուլման հավատացյալների զխավոր սրբավայրը:

Մասշդդ ալ-Ֆարամն ունի մեծ ուղղանկյուն բակ, որի կենտրոնում գտնվում է Կաաբան: Դա մի խորանարդածն կառույց է, որը դեռևս հեքանոս արաբների սրբատեղին էր: Մուհամմադ մարգարեն այն դարձրեց մուսուլմանների գլխավոր սրբատեղին, հրամայելով ոչնչացնել Կաաբայի շուրջ-բոլորը դասավորված հեքանոսական արաբների բոլոր կուռք-աստվածների արձանները:

Կաաբայի հարավ-արևմտյան մասում տեղադրված է «Սև քարը», որն ըստ մուսուլմանական հավատալիքների Ալլահին ուղարկել էր երկնքից՝ ի նշան իր գործության և բարեհաճության:

Կաաբան կատարում է նաև կիբլայի՝ կողմնորոշման դեր: Սկզբում մուսուլմանները աղոթքի ժամանակ իրենց դեմքն ուղղում էին արևելք՝ Երուսաղեմ, այսինքն կիբլայի դեղը կատարում էր Երուսաղեմը: Սակայն հիջրայի երկրորդ տարում, 624 թ., մարգարեն որպես կիբլա ընտրեց Կաաբան, Մեքքան: Եվ բոլոր մզկիթներում որոնախորշները Մեքքահայաց են: Այդ օրվանից մինչև այսօր մուսուլմաններն իրենց աղոթքը կատարում են հայացքն ուղղելով դեպի Մեքքայի Կաաբան:

Իսլամի երրորդ հիմնասյունը սառնում է կան ուրազան՝ ծոմը: Ծոմապահությանը պարտադիր է բոլոր օրինապահ մուսուլմանների համար, որի ընթացքում նրանք պետք է ձեռնպահ մնան սնունդ և հեղուկ ընդունելուց, զվարճալիքներից, ընթերցան կորան, աղոթքն, մտորեն Ալլահի և նրա ամենամեծը լինելու մասին և այլն: Ծոմապահության շարքում գլխավորը ռամադան ամսի ծոմն է, որը տևում է մեկ ամիս և պարտադիր է բոլորի համար, բացի հիվանդներից և ճանապարհորդներից: Սովորաբար ռամադան ամսվա ծոմն ավարտվում է թաթախման տոնով՝ իդ ալ-ֆիտր:

Չարկ է նշել, որ ծոմապահության արգելքների կողքին կան նաև մի շարք այլ արգելքներ, որոնք պարտադիր են տարվա բոլոր օրերին: Իսլամն արգելում է գործածել ալկոհոլային խմիչքներ և խոզի միս, մուլխաղեր, ինչպես նաև վաշխառությանը՝ ռիբա և այլն:

Իհարկն, չպետք է կարծել, թե բոլոր մուսուլմանները անշեղորեն պահպանում են այդ արգելքները: Նրանցից շատերը օգտագործում են ալկոհոլ, հրապուրվում են քոթախաղերով, տոկոսով փոխառություն են տալիս, ձգտում զանազան ձևերով և հնարամտությամբ շրջանցել ամեն տեսակի արգելքներ: Այդ պատճառով էլ մուսուլմանական որոշ երկրներում կան իսլամի պահանջների կատարմանը հսկող զանազան մարմիններ:

Իսլամի շորրոդ հիմնասյունը հազն է՝ ուխտագնացությունը Մեքքա: Դա սովորաբար կատարվում է զույլ-հիքքա ամսին: Գաղջ պարտադիր է այն բոլոր մուսուլմանների համար, որոնց առողջական և ֆինանսական վիճակն ընձեռում է այդ հնարավորությունը: Ուխտագնացը հասնելով Մեքքա, հազնում է հատուկ սպիտակ զգեստ՝ իիրամ, կատարում է ծխային լվացում, յոթ անգամ պտտվում Կաաբայի շուրջը, համբուրում «Ան բարը» և ջուր լսնում Ձամգամ սուրբ աղբյուրից: Դրան հաջորդում է ուխտագնացության հաջորդ կարևոր փուլը: Ուխտագնացները հանդիսավորությամբ աղոթք են անում Մեքքայի մերձակա հովիտներում և քյուրններում: Դրանով նրանք հարգանքի տուրք են մատուցում նախահայր Իբրահիմ-Աբրահամին, որն ըստ ավանդության եղել է այդ վայրերում:

Մեքքա ուխտագնացություն կատարողին կոչում են Գաջի, որը հարգալից կոչում է:

Գաղջ կամ ուխտագնացությունը նույնպես ավարտվում է տոնակատարությամբ, որը կոչվում է իդ ալ-ադիա կամ կուրբան-բայրամ: Դա մուսուլմանական ամենամեծ տոնն է: Այդ օրը ողջ մուսուլմանական աշխարհում կատարվում է զոհաբերություն, մարդիկ չեն աշխատում և վայելում են Ալլահի տված բարիքները, փառաբանելով նրան և նրա զորությունը:

Վերջապես, իսլամի հիմնգերոդ հիմնասյունը զաքաթն է: Դա յուրահատուկ մի հարկ է, որը գանձվում է զլխավորապես հարուստների և ունևորների զույքից և եկամուտներից, և հատկացվում իսլամական ումմայի՝ համայնքի կարիքների բավարարման համար: Այդ եկամուտները նախատեսված են ումմայի աղքատների և սակավ ունևորների համար: Այդ հիման վրա զաքաթը մուսուլմանական աստվածաբանությունը փորձում է ներկայացնել իսլամական ումմայի շրջանակներում սոցիալական և նյութական հավասարության հաստատման միջոց և շատ հաճախ հակադրում անհավասարության վերացման կապիտալիստական և սոցիալիստական տեսություններին:

Միաժամանակ, իսլամը յուրաքանչյուր օրինապահ մուսուլմանի հորդորում է իր համահավասարադալից տալ սադակա, կամավոր զոհաբերություն և ողորմություն:

Չնայած բարի նպատակներին, սակայն, ոչ զաքաթը, և ոչ էլ սադական, ի վիճակի չեն վերացնել սոցիալական անհավասարությունը: Սոցիալական քննազույնը, զույքային-ֆինանսական անհավասարու-

թյունը, աղքատությունը և թշվառությունը բնորոշ են իսլամական հասարակությանն այնպես, ինչպես մարդկությանը հայտնի րուր հասարակություններից:

III. ՄՈՒՍՈՒԼՄԱՆՆԵՐԻ ՍՈՒՐԲ ԳԻՐԸ – ԿՈՐԱՆԸ

1. «Ալ-Կորան ալ-Քարիմ»

Կորանը մուսուլմանների սուրբ գիրքն է և հավատի աղբյուրը, որն արաբներն անվանում են «Ալ-Կորան ալ-Քարիմ» (արաբերենում «քարիմ» բառն ունի մի քանի նշանակություն՝ առատածոն, ողորմած, ազնիվ, մեծահոգի և այլն): «Կորան» նշանակում է «այն, ինչը կարդում են, արտասանում են»: Բայանազետեղը այդ դարձվածքը մեկնում են որպես «այն, ինչ որ ասվել է Մուհամմադին և ինչ որ նա կրկնել է», այսինքն Կորանն ամբողջությամբ աստվածային հայտնություն է, իրագործված նաքի՝ մարգարե Մուհամմադի միջոցով:

Կորանում արձանագրված են պաշտամունքի, էթիկայի, իրավունքի, տնտեսության, անձնական կյանքի, ումմայի, աշխարհի արարչի, մարգարեների, հանդերձյալ կյանքի, մեղքերի պատժելիության, անհավատների և բազմաթիվ այլ հարցերի վերաբերյալ իսլամի հիմնարար դրույթները, կանոնները և պահանջները: Նա նույն դերն է կատարում մուսուլմանների կյանքում, ինչ որ թորան հրեաների և Աստվածաշունչը, Դին ու Նոր Կտակարանները, քրիստոնյաների կյանքում:

Կորանում շատ մեծ տեղ է հատկացված մուսուլմանների անհատական կյանքի կարգավորման խնդիրներին, ինչպես ամուսնությանը, ապահարգանքին, զույքի տնօրինմանը և բաժանմանը, ժառանգությանը և այլն: Այդ պատճառով էլ իսլամը համարվում է ոչ միայն կրոն, այլև ապրելաձև: Դրանում է իսլամի կենսունակության աղբյուրներից մեկը:

2. Կորանի կառուցվածքը

Կորանը բաղկացած է 114 սուրահներից՝ գլուխներից, որոնք բաժանվում են այսբների՝ ֆրագների կամ խոսքերի և արտահայտությունների:

Սուրահների դասավորությունը կատարվել է ըստ ծավալների, մեծից փոքր: Բացառություն է կազմում միայն առաջին սուրհան, որը կոչվում է Ֆաթիհ, այսինքն Բացող կամ Սկիզբ: Ահա այն. «Պանուն գրառատ, գրասիրտ Ալլահի:

Փառք Ալլահին, աշխարհների Տիրոջը

գրառատ, գրասիրտ,

դատաստանի օրվա թագավորին:

Քեզ ենք մենք պաշտում և խնդրում օգնել:

Տար մեզ ուղիղ ճանապարհով,

նրանց ճանապարհով, ում որ Դու բարեբարությունես աքել, քայքայող նրանց, ովքեր գտնվում են զայրույթի ներքո, և ոչ մուղորդվածների:»

Կորանում ուղղակի գրված է, որ այն ուղարկված է Ալլահի կողմից՝ «Անց վերստ մեզ ուղարկեցինք զիրքը... Փառք Ալլահին, գահակալին, ամենաբարձրալիքին: Ես այն է, ինչ նրան վերագրում են: Նրան չեն հարցնում այն մասին, թե ես ինչ է անում, այլ նրանց են հարցնում»:

Կորանը շատ մեծ կարևորություն է տալիս ճշմարիտ ուղուց շեղվածների և կրկին թագմաստվածությանը վերադարձողների դեմ պայքարին, որին նվիրված է «Չղջում» կամ «Ապաշխարանք» սուրհան: Այդ սուրահում գրված է, որ «Նրանք ոճրագործներ են: Մարտնչեք նրանց դեմ, նրանց Ալլահը կպատժի ձեր ձեռքերով, և կխայտառակի նրանց և կօգնի ձեզ ընդդեմ նրանց և կբուժի հավատացյալների կուրծքը»: Քայքայող և նշվում է, որ եթե նրանք մեղա զան, ապաշխարեն և կրկին վերադառնան ճշմարիտ ուղին և աղոթեն, ապա «Նրանք ձեր կրոնական եղբայրներն են»:

Կորանի 109-րդ սուրհան կոչվում է «Անհավատներ», որտեղ սահմանված են իսլամի հիմնական մոտեցումները ոչ մուսուլմանների նկատմամբ: Նրանում առկա է.

«Ասա. «Ո՛վ դուք անհավատներ.

ես չեմ պաշտելու այն, ինչ որ դուք եք պաշտելու,

և դուք մի պաշտեք այն, ինչ որ ես եմ պաշտելու,

և ես չեմ պաշտում այն, ինչ որ դուք եք պաշտում,

և դուք մի պաշտեք այն, ինչ որ ես պիտի պաշտեմ:

Դուք ձեր հավատն ունեք, իսկ ես իմ հավատն ունեմ»:

Ուրեմն, ըստ Մուհամմադ մարգարեի և Կորանի, յուր ձրանք, ովքեր չեն դավանում իսլամ, համարվում են անհավատներ:

Սակայն, այդուհանդերձ, իսկանց տարբերակում է ժողովուրդների մի խումբ, որը նրանք անվանում են «աիլ ալ-քիթաբ», այսինքն «Գրքի ժողովուրդ»: Դրա մեջ նրանք մտցնում են քրիստոնյաներին և հուդայականներին, որոնք ունեն իրենց սուրբ գիրքը՝ Աստվածաշունչը և Թորան: Մուսուլմանական աստվածաբանները և կրոնա-քաղաքական տեսությունը համարում են, որ Սուրբ Գիրք ունեցող ժողովուրդները զբաղեցնում են ինչ-որ միջին տեղ իսկապես հավատացյալների, որպեսիք մուսուլմաններն են, և «անիրավների» կամ անհավատների միջև: Նրանք, իբր, աղավաղել են սուրբ գրվածքը: Այդ «Գրքի ժողովուրդները» կարող են ապրել իսլամական միջավայրում առանց իսլամ ընդունելու պարտադրանքի: Դեռ ավելին. նրանք գտնվում են իսլամական պետության պաշտպանության ներքո, համարվելով նրա զինմին՝ ենթահովանավորյալները:

Իսլամական դոգմատիկան հասկանալու առումով, ուշագրավ է 87-րդ՝ «Սմենարաթրյալը» սուրհան, որտեղ ասված, որ Ալլահը կեշտացնի կյանքը թյուր նրանց, ովքեր հավատում են նրան, իսկ ովքեր նրանից երես կտեբեն, «կայրվեն ամենամեծ կրակի մեջ: Գետո նա այնտեղ չի մեռնի և կենդանի չի լինի»:

Կորանի վերջին, 114-րդ սուրհան վերնագրված է «Մադդիկ», որտեղ Ալլահը ընուբագրված է որպես «Մարդկանց Տեր, մարդկանց բազավոր, մարդկանց Աստված», որը նրանց պաշտպանում է չարից և չարը հրահրողներից:

Կորանի կարևոր սուրհաներից են նաև «Կանայք», «Արգելքներ», «Դաք», «Դավատացյալներ», «Լույս», «Դրեշտակներ», «Գրասիրտ», «Երեսապաշտներ», «Դարություն», «Օգնություն», «Արշալույս», և այլն:

3. Կորանի կանոնակարգումը

Կորանը սկզբում զբաղվոր տեքստ չի ունեցել, այն եղել է բանավոր, որը Մուհամմադը և նրա շատ զինակիցներ և հավատացյալներ անգիր գիտեին և փոխանցում էին միմյանց: Թեև եղել են առանձին մարդիկ, որոնք զրի են առել ինչ-որ պատահական մարդարեի ասույթներից:

Մուհամմադի կենդանության օրոք ոչ միայն չի եղել Կորանի գրավոր տեքստ, այլև այն դեռևս կանոնակարգված չէր: Այդ հարցը լուծվեց միայն նրա մահվանից հետո, երբ քնական մտավախություն կար, որ շատ բաներ կարող են անվերադարձ կերպով մոռացության մատնվել:

Մուհամմադի հայտնություններն առաջին անգամ առանձին թղթերի վրա գրի առավ Չայդ իբն Սաբիտը՝ Մուհամմադին անմիջականորեն հաջորդած առաջին խալիֆա Աբու Բաքրի ժամանակ (632–634 թթ.): Սակայն Մուհամմադի հայտնություններն անբողոքությամբ հավաքվեց և Կորանը զրախոր գրքի տեսք ստացավ ավելի ուշ, երրորդ խալիֆա Օսմանի օրոք, 651 թ: Դա համարվում է Մուհամմադ մարգարեի միակ լիակատար, իսկական և կանոնակարգված տեքստը, որն ըստ էության, դրանից հետո չի ենթարկվել փոփոխության, և այսօր էլ օգտագործվում է որպես այդպիսին:

Քանի որ Կորանը շատ քարոզ է և ոչ բոլորին հասկանալի, նույնիսկ ուսյալներին, ուստի ժամանակի ընթացքում հասունացավ նրա առանձին դրույթների, մարգարեի ասույթների, արտահայտությունների և համեմատությունների, այսինքն Կորանի տեքստի բացատրման և մեկնաբանման՝ թաֆսիրների անհրաժեշտությունը: Այսօր հրատարակված թաֆսիրները կազմում են տասնյակ հատորներ:

Չաստատվել է Կորանի ընթերցման յուրատեսակ ձև: Կորանն ընթերցում են ձայնը ձգելով, որը մոտենում է երգեցողությանը, հատակ առողանությամբ, առանց շտապելու, կարճատև ընդմիջումներով, որը մեծ տապալորություն է թողնում ներկաների վրա, ներգործում ունկնդիրների զգացմունքների վրա և ստեղծում յուրահատուկ տրամադրություն: Իհարկե, դա հատուկ պատրաստություն է պահանջում, որով զբաղվում են քազմաթիվ մադրասաներ և մուսուլմանական համալսարաններ:

IV. ՍՈՒՆՆԻԶՄ ԵՎ ՇԻԻԶՄ

VII դ. երկրորդ կեսերից սկսվեց իսլամի երկփեղկումը և նրանում մեակորվեցին երկու հիմնական ուղղություններ՝ սուննիզմը և շիիզմը:

1. Սուննիզմ

Սուննիզմն առաջացել է արաբական սուննա եզրից, որը նշանակում է ուղի, օրինակ կամ սնուշ: Սակայն բովանդակության առումով նրա իմաստը հանգում է Մուհամմադի արարքներին, արտահայտություններին և այս կամ այն սկզբունքային հարցի վերաբերյալ նրա կողմից ընդունած որոշումներին, որոնք արժանագրված են հաղիսներում՝

պատմվածքներում: Հաղիսները ժամանակագրական առումով շատ հին են, Մուհամմադի և ճրա զինակիցների ժամանակակիցները, որոնք սկզբնական շրջանում, ինչպես և Կորանը, եղել են բանավոր և փոխանցվել բերնե բերան: Միայն VIII–IX դդ. տեղի ունեցավ նրանց գրատուրը, որոնք այսօր կազմում են մի քանի հատոր:

Մուսնան և ճրա հետ կապված հաղիսները Կորանի և մուսուլմանական իրավունքի, մուսուլմանական ումմայի սոցիալական կյանքի հիմնախնդիրների մեկնաբանության կարևոր աղբյուրներից մեկն են: Այն մուսուլմանները, ովքեր ընդունում են այս պարագան, համարվում են սուննիներ, սուննիզմի հետևորդներ. ճանաչվելով իրեն ուղղափառ մուսուլմաններ:

Մուսնիները կամ ինչպես նրանք զերադասում են իրենց անվանել աիլ աա–սուննա՝ սուննայի ժողովուրդ, գտնում են, որ հենց իրենք են հանդիսանում Մուհամմադ մարգարեի ուսմունքի և բողած ավանդների անաղարտ հետևորդները, համարելով շիաներին մարգարեի ուսմունքի խեղաթյուրողներ:

Մուսնիզմը պահանջում է ընդունել Մուհամմադին անմիջականորեն հաջորդած առաջին չորս խալիֆաների օրինական լինելը և ճանաչել կանոնակարգված հաղիսների հավաստիությունը և կյանքում հետևել նրանց դրույթներին:

Կա նաև մի շատ կարևոր հանգամանք, որը սուննիզմը տարբերում է հակադրում է շիիզմին: Դա վերաբերում է աստվածաբանական և քաղաքական հայեցակարգին: Մուսնիզմը, ի տարբերություն շիիզմի, քացառում է որևէ միջնորդավորված շփում կամ կապ աստծո և մարդկաց միջև Մուհամմադի մահվանից հետո: Դա բխում է Մուհամմադի որպես Ալլահի վերջին մարգարեն լինելու հանգամանքից:

Մուսնիզմը միաժամանակ չի ընդունում շիաների առաջնորդ Ալիի հատուկ բնությունը, իրավունքը և առաքելությունը, ինչպես նաև նրանց այն տեսադրույթը, որ իսլամական ումմայի, այսինքն համայնքի ղեկավարը կարող են լինել միայն Ալիի անմիջական հետևորդ–չառավիղիները:

Բացի այս սկզբունքային հարցերից, կան նաև այլ բնույթի տարբերություններ սուննիզմի և շիիզմի միջև կրոնական ծիսակատարությունների, քաղաքացիական իրավունքի, այլադավանների հանդեպ վերաբերմունքի, տոնակատարությունների և այլ հարցերում:

Նշենք, որ աշխարհի մուսուլմանների մեծամասնությունը սուննիզմի հետևորդներ են:

2. Շիկվ

Շիկվն առաջացումը կապված է Մուհամմադի հորնդրորդի և նրա սիրասուն դստեր Ֆաթիմայի ամուսնու՝ Ալլիի անվան հետ: Եւ մարգարեին հաջորդած չորրորդ խալիֆան էր, որը սպանվեց 661 թ.

Շիկվն առաջացել է արաբական շաա քառից, որը նշանակում է կուսակից կամ միանալ որևէ մեկին: Ալլիի կուսակիցները կամ շիաները, որոնց կոչում են նաև ալիականներ, Ալլին համարում են Մուհամմադ մարգարեի միակ օրինական ժառանգորդը և զտնում, որ իմամները՝ ումմայի քաղաքական և կրոնական բարձրագույն դեպիվարները, պետք է լինեն նրա ուղղակի ժառանգորդները: Այլ կերպ ասած, նրանք իմամների ժառանգականության սկզբունքի կողմնակից են: Սուենիները նույնպես իմամներին ընդունում են որպես աշխարհիկ և հոգևոր առաջնորդ, սակայն նրանք զտնում են, որ իմամները պետք է ունենան ժողովրդի կողմից և նրանց իշխանությունը չպետք է փոխանցվի մեկ իմամից մյուսին:

Շիաները կանգնած լինելով իմամադի ժառանգականության սկզբունքի պահպանման վրա, ճանաչում են միայն 12 իմամների՝ որպես մուսուլմանական համայնքի օրինական աշխարհիկ և հոգևոր առաջնորդներ: Ըստ որում վերջին, 12-րդ իմամը, որն ավանդույթի համաձայն անհայտացել է խորհրդավոր պայմաններում, համարվում է «թաքնված իմամ», որը մի օր անպայման հայտնվելու է, վերցնելու է իշխանությունն իր ձեռքը, և փրկելու է մարդկությանը: Ուստի նա համարվում է մահդի՝ փրկիչ:

Շիաները, ինչպես սուենիները, մուսուլմանների միակ և գլխավոր սուրբ գիրքը ընդունում են Կորանը: Սակայն նրանք Կորանի 114 սուրահներին ավելացրել են ևս մեկ գլուխ, որը չի ընդունվում սուենիների կողմից: Իսկ շիաները չեն ընդունում կամ ճանաչում սուենան՝ հադիսներով հանդերձ: Սուենիների հադիսների փոխարեն շիաներն ունեն իրենց ավանդույթները՝ տեղեկությունները կամ խաբարները, որոնք, քնակաճարար, մերժվում են սուենիների կողմից:

Շիաները սուենիների նման հավատարիմ են իսլամի և Կորանի կողմից սահմանված հիմնական պահանջներին և ժխակատարություններին, ինչպես օրակառն իրգապատիկ սղոքքը, քլիատումը, ծոճը, ուխտագնացությունը և այլն: Դրա հետ միասին նրանք ունեն նաև իրենց յուրահատուկ սովորույթները և պարտականությունները: Դրանց քվին

են պատկանում ուխտագնացությունը՝ քաղի Մեքքայից, նաև, և, գլխավորապես, շիաների հիմնական և ամենահեղինակավոր սրբավայրեր ան—Նաջաֆ և Քերբեա, որոնք տեղակայված են Իրաքում, առանձնահատուկ սգո օրեր, որ միայն իրենց են նշում, և որոնք չեն ընդունվում սուենհինների կողմից, և այլն:

Այդ առումով հատկանշական է նահատակների պաշտամունքը և նահատակների սգո օրերի նշումը, որը առանձնահատուկ տեղ է գրավում համայն շիաների կյանքում: Նրանց գլխավոր նահատակներն են Ալին, նրա որդին՝ Չուսեյնը, և իմամ Ռիզան: Նրանց հիշատակը նշվում է զանգվածաբար: Սովորաբար նրանց հիշատակին կազմակերպվում են կրոնական բազմամարդ թափորներ, որոնք ավելի հայտնի են «շախսեյ—վախսեյ» անվան ներքո, բարձրածայն ողբասացությամբ, ինքնաձողկումով, որի ժամանակ թափորի մասնակիցներն իրենց իրենց մտրակում են, իսկ ավելի մուլեանդ հավատացյալներն անզամ իրենց հարվածում են դանակներով, սրերով և այլ սուր գործիքներով:

Ժամանակի ընթացքում շիիզմի ներսում առաջացան տարբեր աղանդներ, ինչպես զեյդերը, իմամականները, իսմաիլականները, ալիականները, որոնք ավելի հայտնի են ալավիներ հորջողջումով, և այլն:

Չարաբերությունները սուենհինների և շիաների միջև միշտ չէ, որ հաշտ են, նրբեմն դրանք լարված բնույթ են կրում, որոնք հաճախ վերածվում են արյունալի բախումների:

Եիս աղանդներ կան բոլոր մուսուլմանական երկրներում: Մական նրանք մեծամասնություն են կազմում Իրանում և Իրաքում, բավականին ուժեղ են նրանց դիրքերը նաև Եմենում, Բահրեյնում և Լիբանանում:

Մ. ՇԱՐՄԱԹ ԵՎ ՄԱՋՀԱԲ

Իսլամի տեսության և պրակտիկայի մեջ առանձնահատուկ տեղ են գրավում շարիաթի և մազհաբի վերաբերյալ դրույթները, որոնք կրոնական—իրավական հիմքի վրա կարգավորում են փոխհարաբերությունները իսլամական ուսմայի ներսում:

1. Շարիաթ

Շարիաթ արաբերեն նշանակում է նպատակին տանող ճիշտ ուղի: Նա միջնադարում և նոր շրջանում, որոշ մուսուլմանական երկրներում անգամ մեր օրերում, փոխարինում էր քաղաքացիական և քրեական օրենսդրությունը և կատարում իրավադատական համապարփակ գործառույթ: Շարիաթը Կորանի, հադիսների, սուլուուլի՝ աղաթի և ավանդույթների վրա հիմնված իրավական նորմերի և վարքի մի կոմպլեքս է, որն ընկած է մուսուլմանական երկրների իրավադատական համակարգի և կառույցների հիմքում: Եվ քանի որ նա բխում է Կորանից և հադիսներից, ուստի և համարվում է «Աստվածային օրենք»:

Շարիաթը հատակ կերպով սահմանում և կարգավորում է պաշտամունքային համակարգը, այսինքն Ալլահ-մուսուլման հարաբերությունները, մասնավորապես միաստվածության անվիճելի և պարտադիր ընդունումը, հավատքն առ Ալլահ, մզկիթ հաճախելը և աղոթքը, ծոնը, քվիատումը և այլն, և դրանց հետ կապված ամբողջ ծիսակատարությունը: Նրանց անշեղորեն հետևելը պարտադիր է յուրաքանչյուր հավատացյալի համար: Նրանցից դուրսն ինչ շեղվելը համարվում է և՛ անհերքելի մեղք, և՛ ծանր հանցանք, շեղում «Աստվածային օրենքներից»: Նման հանցանք կատարողի առջև փակ են դրախտի դռները և նա ենթակա է ծանրագույն պատժի:

Շարիաթը և նրա վրա հիմնված իրավական նորմերը կարգավորում են հարաբերությունները ումմայի՝ իսլամական հասարակության ներսում, անհատի և պետության, անհատի և հասարակության, և միմյանց՝ անհատների միջև իրավական, քաղաքական, տնտեսական, սեփականատիրական, աշխատանքային, ամուսնության և անուսնալուծության, ժառանգության, կրթության և դաստիարակության, քարոչականության և քաջում այլ ոլորտներում: Իսլամական հասարակությունում չկա մի բնագավառ, որն ենթակա չլինի շարիաթին և նրա նորմերին: Եվ կադիի, մուսուլմանական դատավորի, շարիաթի օրենքների համապատասխան ընդունված վճիռները, ամվերապահորեն ենթակա են կատարման:

Շարիաթը և նրա նորմերը շատ հատակ կերպով սահմանում են պատիժների ողջ կոպլեքսն օիրնազանցների համար: Դրանք երբեմն շատ խիստ են, նույնիսկ դաժան: Շատ երկրներում, օրինակ շարիաթը մինչև օրս էլ բուլլատում է ամբոխիմ անբարոյականության մեջ մեղադրվող

կնոջը քարկոծելով սպանել: Որոշ երկրներում շարիաթի օրենքների համաձայն թույլատրվում է զոդուքյան համար հանցագործին ենթարկել մարմնական խեղճան: Պատմության մեջ արձանագրված են ավելի սահմանակցուցիչ դեպքեր: 1990-ական թվականներին Ասուդյան կրաքիայում ասուդյան ընտանիքի անդամներից մեկը մեղադրվեց պետական հեղափոխում կատարելու և քազավորին տապալելու փորձի մեջ: Եարիաքական դատարանը վճիռ արձակեց նրան զլխատելու վերաբերյալ և վճոխ կատարումը հանձնարարվեց նրա հարազատ հորը, որը և այն ի կատար ածեց: Դա նշան էր այն քանի, որ հայրն ընդունում է այդ որոշման իրավացի լինելը և ռիս չի պահում ասուդյան ընտանիքի հանդեպ:

Պակաս խիստ չեն նաև այն պատիժները, որոնք կիրառվում են քաղաքական և տնտեսական քնույթի հանցանքների, կենցաղային վեճերի, արյան վրիժառության, ժառանգության և այլ հարցերում:

2. Մազհաք

Մազհաքը կամ Ֆիքից առանցքային տեղ է զբաղում իսլամական իրավունքի տեսության մեջ: Նա իսլամագետ աստվածաբանների կողմից սահմանվում է որպես կրոնա-իրավական դաջոց կամ իսլամական դոգմաների մեկնաբանման յուրահատուկ ուղղություն:

Յուրաքանչյուր մազհաք մշակում է Կորանի և սուննայի օգտագործման, նրա հիմնարար դրույթների մեկնաբանման իր սկզբունքները:

Մազհաքի համար աղբյուր են հանդիսանում Կորանը, սուննան և հադիսները: Նա լայնորեն օգտագործում է կիյասը՝ դատողությունը ըստ անալոգիայի, իջման՝ համայնքի անդամների հավաքական կարծիքը կամ համաձայնությունը, և ռայյը՝ ազատ անհատական կարծիքը կամ դատողությունը:

Մազհաքի կամ Ֆիքիի մեկնաբանումներն ունեն ոչ միայն տեսական քնույթ, այլև զորոնական նշանակություն: Մազհաքի, նրա մեկնաբանությունների հիման վրա մշակվում են իսլամական հասարակության կանցի նորմերը և հիմնադրույթների օգտագործման կերպը մուսուլմանական հասարակության ներսում: Ի հավելումն, մազհաք-Ֆիքից տեսականորեն հիմնավորում է շարիաքը, մուսուլմանական հասարակությունում նրա անշեղ կիրառման պարտադիր լինելու հանգամանքը:

Մազհաքի գործունեության դաշտը ներառում և նրա իրավասույունը տարածվում է պետական, կրոնական և քաղաքացիական հարա-

քերականության, անձնական կյանքի, ընտանիքի, ժառանգության, պաշտամունքային և այլ հարցերի վրա: Եվ այդ քոլորը՝ կրոնական մշակութային-հոգեբանության տեսանկյունից: Այսինքն, մուսուլմանի անձնական-ընտանեկան և հասարակական կյանքը պարտադիր կերպով պետք է կրոնական-խլամական կողմնորոշում ունենա:

VIII-IX դարերում ուժեղ վեճեր էին ընթանում իսլամական աստվածաբանների միջև վերոնշյալ հարցերի շուրջը: Խորը տարածայնություններն ի վերջո IX-X դարերում հանգեցրին տարբեր մազհաքների՝ կրոնա-իրավական դպրոցների ձևավորմանը:

Սուննիների մոտ ձևավորվեցին չորս մազհաքներ՝ խանաֆիական, շաֆիիական, մալիքիական և խանբալական:

Իրենց դպրոցներն ունեն մաս շիաները, զեյդիականները և խարիջիականները:

3. Հանաֆիական մազհաք

Արա հիմնադիրն է Աբու Հանիֆան (IX դ.): Այս մազհաքը հատկապես տարածված էր Իրաքում, Խորասանում և Մավարաննահրում, իսկ հետագայում այն Օսմանյան կայսրությունում հայտարարվում է պետական կրոն: Այդ երկրներում կադիները՝ մուսուլմանական դատավորները, կարող էին դատել և դատական վճիռներ, ֆետվաներ ընդունել հանաֆիական մազհաքի, հանաֆիական իրավունքի և իրավական նորմերի համաձայն:

Հանաֆիական մազհաքի բնորոշ գիծն այն էր, որ նա համեմատաբար ավելի հանդուրժողական էր մյուս մազհաքների ջատագովների նկատմամբ, մեծ տեղ էր հատկացնում աղաթին, որը նրան զրափիչ էր դարձնում հատկապես քոլորների համար:

Հանաֆիականների հանդուրժողականությունը տարածվում էր նաև քրիստոնյաների և հրեաների վրա, և այդ առումով նույնպես նա շահեկանորեն տարբերվում էր մյուս մազհաքներից: Եվ վերջապես հանաֆիական մազհաքն ավելի լայնորեն, քան մյուս մազհաքները, տեղ էր տալիս օայթին և կիյասին:

4. Շաֆիական մազհաք

Արու Արդալլահ Մուհամմադ իբն Իդրիս աշ-Շաֆիին (767–820) հանդիսանում է մեկ այլ կրոնա-իրավական դպրոցի հիմնադիր, որը մրա անուճով կոչվում է շաֆիական մազհաք: Նա ուսուչ ալ-ֆիլսֆի՝ արմատների մեթոդությունների հիմնադիրն է, որի շնորհիվ հնարավոր եղավ տալ մազհաքների ճշգրիտ սահմանումները՝ նրանց արմատների և աղբյուրների տեսակետից:

Շաֆիական մազհաքը և ինքը՝ աշ-Շաֆիին, մեծ տեղ էին հատկացնում իջմային՝ ումմայի, իսլամական համայնքի հավաքական կարծիքին և դա, եթե ոչ հակադրում, ապա դրանով փորձում էին սահմանափակել «այլի» ազատ անհատական կարծիքի սկզբունքի անսահմանափակ օգտագործումը, որը, շաֆիականների կարծիքով, հասնում էր չարաչառումների աստիճանի:

Սյր պատճառով ընդունված է ասել, որ շաֆիական մազհաքը զրավում է յուրատեսակ միջին կամ կոնսյուրմիսային դիրք խանաֆիական և մալիքիական մազհաքների միջև, և իջմայի միջոցով սահմանափակում է կիյասի՝ անալոգիայի և «այլի գործողության շատալիղը:

Շաֆիական մազհաքը տարածված էր Սիրիայում, Քեթմանում, Բուխարայում և մուսուլմանաքնակ այլ վայրերում: XI–XII դդ. ուժեղ պայքար էր գնում մի կողմից շաֆիականների, իսկ մյուս կողմից՝ խանբալիականների միջև Բաղդադում, և խանաֆիականների միջև Ալախանում: Չենց այդ ժամանակ շաֆիական մազհաքը դառնում է պետական մազհաք եգիպտոսում: Նա տիրապետող դիրքեր է զրավում նաև մուսուլմանական աշխարհի հոգևոր կենտրոն Մեքքայում:

Չնայած հետագա դարերում տեղի ունեցած փոփոխություններին, շաֆիական մազհաքն այսօր էլ տիրապետող դիրքեր ունի Եգիպտոսում, Բահրեյնում, Ինդոնեզիայում, Արևելյան Աֆրիկայում և այլն: Նրա հետևորդներ կան Սիրիայում, հարավային Արաբիայում, քրդերի մեջ և այլն:

5. Մալիքիական մազհաք

Իսլամի երրորդ՝ Մալիքիական մազհաքի հայտնվելը կապված է Մադինայի իմամ Մալիք իբն Անասի (708/715–795) անվան հետ: Նա հեղինակն է մի քանի հազար ավանդույթների պարունակող «Ալ-Մուվատ-

տա» հաղխների արժեքավոր ժողովածուի, որը մեծ ճանաչում ուներ մուսուլմանական աշխարհում:

Մալիքիական մազհաքը տարբերվում է մյուս երեք մազհաքներից նախ և առաջ իր անզիջում նվիրվածությամբ ավանդույթներին, համարելով դրանք նախնական մաքուր և անաղարտ վիճակում պահպանած տեղեկությունների աղբյուր:

Այս մազհաքի երկրորդ քնորոշ գիծը կայանում է նրանում, որ նա մերժում է մուսուլմանների սուրբ գրքի՝ Կորանի հայեցողական մեկնաբանությունը:

Եվ, վերջապես, մալիքիական մազհաքն ընդունում է տրամաբանական եզրակացությունները և դատողություններն ըստ կիյասի՝ անալոգիայի:

Մալիքիական մազհաքը տարածված էր Մադինայում և Դիջազում, իսկ IX դ. սկսած նաև Մադրիդում՝ Արաբական Արևմուտքում–Թունիսում, Ալժիրում, Մարոկկոյում, ինչպես նաև Աֆրիկայի իսլամադավան ժողովուրդների շրջանում: Իսպանիայում արաբական տիրապետության շրջանում այս մազհաքը համարվում էր պետական դավանանք:

6. Հանրալիական մազհաք

Հանրալիական մազհաքը հանդիսանում է իսլամական չորրորդ կրոնա–իրավական դպրոցը: Նրա հիմնադիրն է իմամ Աիմադ իբն Հանբալը:

Մուսուլմանական ուլեմները՝ աստվածաբանները, այս մազհաքի հետևորդներին՝ հանրալիներին, համարում են ամենամոլեռանդ մուսուլմաններ: Հանրալիական մազհաքը Կորանը, իսլամական դոգմաները, հմից եկող ավանդույթներն ընկալում է քառազիորեն, այնպես, ինչպես նրանք հայտնվել և ձևակերպում են գտել իսլամի ծագման շրջանում: Հավատարիմ այդ սկզբունքին, նա մոլեռանդորեն դեմ է և չի ընդունում որևէ նորամուծություն: Նա կանգնած է շարիաթի նորմերը և մուսուլմանական ծիսակատարություններն անշեղորեն կատարելու անզիջում դիրքերում:

Հանրալիական մազհաքը կտրուկ դեմ է Կորանի և հաղխների ազատ մեկնաբանությանը: Սկզբնական շրջանում հանրալիականներն անգամ դեմ էին կիյասին և իջմային: Միայն հետագայում նրանք համաձայնվեցին խիստ սահմանափակ ձևով օգտագործել կիյասի և իջմայի

սկզբունքները մեկնությունների և ֆետվաների՝ վճիռների արձակման պարագայում: Սակայն այստեղ նույնպես հանրաշխական մազհարը ցուցաբերեց յուրահատուկ մոտեցում: Նա մխտում է իջմայի՝ հավաքական համաձայնության սկզբունքի ազատ օգտագործումը և ընդունում իջման որպես միայն և միայն Մուհամմադ մարգարեի անմիջական զինակիցների միաձայն կարծիքը, զրկելով այդ իրավունքից նրանց հետագա աշակերտներին և կրոնական առաջնորդներին:

Գանճաշխական մազհարը X–XV դդ. մեծ տարածում ուներ ամբողջ մուսուլմանական աշխարհում: Նա տարածված էր Իրանում, Աֆրիայում, Պաղեստինում և այլ երկրներում: Սակայն Օսմանյան կայսրության բարձրացումով նրա ազդեցությունը թուլանում է: Նա իր ազդեցությունը պահպանեց Գիբրալում և Լաջդում:

Գանճաշխական մազհարի սկզբունքների հիման վրա հետագայում մնավորվեց վահաբիզմը, որն այսօր տիրապետող է Սաուդյան Արաբիայում և նրա աջակցությամբ փորձ է արվում նա տարածել իսլամական այլ երկրներում:

VI. ԻՍԼԱՄԻ ՏԱՐԱԾՈՒՄԸ

Արաբների կողմից ստեղծված և նրանց կրոն հռչակված իսլամը պատմական համեմատաբար կարճ ժամանակաշրջանում արագորեն տարածվեց աշխարհով մեկ:

1. Իսլամի վերածումը համաշխարհային կրոնի

Իսլամը արաբների ազգային կրոնից վերածվեց մի մոդ համաշխարհային կրոնի, որն այսօր իր կանաչ դրոշի ներքո համախմբել է տարբեր էթնիկական խմբերի, ազգությունների և ռասաների պատկանող ավելի քան մեկ միլիարդ մարդ Ասիայում, Աֆրիկայում, ինչպես նաև Եվրոպայում և Ամերիկայում: Արաբներից հետո իսլամն ընդունեցին պարսիկները, թուրքերը և քրեախոս բոլոր ժողովուրդները, քրդերը, աֆղանները, ինդոնեզիացիները, ալբանացիները, աֆրիկյան տարբեր ցեղեր և ժողովուրդներ: Նրանց թվաքանակն արագորեն աճում է շեղորիվ բարձր ծննդաբերության, որը խրախուսվում և քաջալերվում է իսլամի կողմից: Դա ազդում է մեր մոլորակի մարդագրական հաշվեկշռի վրա, փոխելով

այն հոգուտ իսլամադավան ժողովուրդների: Եվ զարգացման այդ միտումը հավանաբար դեռ երկար ժամանակ կպահպանվի:

Իսլամի առաջացումը և տարածումն իր հետ բերեց «ուսմա ալ-իսլամիյա»՝ «իսլամական ազգի» հասկացողությունը: Դամաձայն այդ ուսմունքի, քոլոր նրանք, քոլոր այն ժողովուրդները, որոնք դավանում են իսլամ, անկախ նրանց ազգային, ռասայական, մարդաբանական պատկանելությունից, լեզվից, մաշկի գույնից և բնակավիճակ վայրից, կազմում են մի ազգ, որոնք շաղկապված են միևնույն հավատով, ղեկհանուր մշակութային ժառանգությամբ, շարժվում են միևնույն ուղղությամբ և իրականացնում են մեկ առաքելություն ամբողջ աշխարհում: Նրանք որպես մեկ ժողովուրդ մերժում են միանալ կամ դաշնակցել քոլոր այլ խմբավորումներին և գաղափարախոսություններին, ինչպես նաև անձնատուր լինել պատակտող, բաժանարար ազդեցություններին:

2. Իսլամական պետությունների կազմավորումը

Իսլամի տարածումը մեծապես խթանեց միջին դարերում իսլամական պետությունների կազմավորումը, առաջին հերթին Ասիայում և Աֆրիկայում: VII դ. սաաֆարեզ իջավ Արաբական խալիֆայությունը, որը շուտով վերածվեց մի ամենայնափոր կայսրության: Իսլամական հզոր պետություններ հայտնվեցին Արևելյան Ասիայի տարածքներում, ինչպես Չինգիս խանի և նրա հետևորդների մոնղոլական կայսրությունը, սակա Լենկ Թեմուրի պետությունը Միջին Ասիայում, օղուզների Օսմանյան կայսրությունը, շահական Պարսկաստանը և այլ մեծ ու փոքր մուսուլմանական պետական կազմավորումներ:

XX դ. նոր թափ առավ մուսուլմանական նոր պետությունների կազմավորման պրոցեսը: Այսօր աշխարհի մոտ 190 պետություններից 58-ը իսլամական պետություններն են, որից 18-ը՝ արաբական:

Իսլամական պետությունները հիմնականում գտնվում են Ասիայում և Աֆրիկայում: Դրանց թվին են պատկանում արաբական երկրները՝ Սաուդյան Արաբիան, Եգիպտոսը, Սիրիան, Իրաքը, Զորդանանը, Քուվեյթը, Արաբական Միացյալ Էմիրությունները, Լիբիան, Թունիսը, Մարոկկոն և այլն, Իրանը, Թուրքիան, Ինդոնեզիան, Բանգլադեշը, Պակիստանը, Աֆղանստանը, Մալայզիան, Մալսևին խորհրդային միջինասիական հինգ համրապետությունները, Ադրբեջանը և այլ երկրներ Ասիայում, Գանան, Գվինեան, Սենեգալը, Գամբիան, Սոմալիմ, Զիբուտին, Մալին,

Նիզերը, Չադը և մի քանի այլ Աֆրիկայում, Ալբանիան, Բոսնիան և Գեր-
ցեգովինան և դարձյալ Թուրքիան եվրոպայում:

Իսլամական պետությունների կազմավորումով իսլամը ծեց քե-
րեց ազդեցության հզոր լծակներ իսլամի ազդեցությունը և դիրքերն աշ-
խարհում ամրապնդելու ուղղությամբ: Դա քնդողչ էր իսլամին ոչ միայն
միջին դարերում, այլև մեր օրերում, երբ տեղի է ունենում իսլամի քաղա-
քականացում և քաղաքականության իսլամացում:

Իսլամական պետությունները և ընդհանրապես իսլամական գոր-
ծոնը կարևոր դեր են խաղում ժամանակակից միջազգային հարաբերու-
թյուններում, աշխարհի քաղաքական, տնտեսական և հոգևոր-մշակու-
թային կյանքում:

Գլուխ երրորդ

ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԽԱՆԻՖԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

I. ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱՑՎԱԾ ԴԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

1. Մուհամմադը և արաբական ումմայի վերածումը արաբական իսլամական աստվածապետության

Տարբեր արաբական ցեղերի և ցեղային միությունների և նրանց տնօրինության տակ գտնվող տարածքների միավորումը և արաբական միասնական կենտրոնացված պետության ստեղծումն անխզելիորեն կապված է Մուհամմադ մարգարեի անվան և զործունեության հետ: Պատմական նշանակություն ունեցող այդ զործնքացի հիմքում ընկած են մարգարեի տեսակետները, իսլամի սկզբունքները և Կորանի դրույթները:

Նրա զործունեության և արաբական հասարակության իսլամացման շնորհիվ, արաբական ումման, այսինքն համայնքը, աստիճանաբար վեր է անվում պետության, որի զաղափարական հիմքը կազմում էր միաստվածության վրա խարսխված իսլամը:

Կենտրոնացված պետության զաղափարն ուղղակի բխում է քաղմաստվածության ժխտման և միաստվածության կենտրոնածիզ զաղափարից, որ հետևողականորեն կիրառում էր մարգարեն:

Մուհամմադ մարգարեն սկզբնական շրջանում չուներ պետական կառավարման որևէ փորձ և անհրաժեշտ գիտելիքներ: Նա դրանք ծեռք էր բերում աստիճանաբար, շատ հաճախ ելնելով կյանքի փորձից: Այդ հարցում նրա համար շատ օգտակար եղավ այն հանգամանքը, որ 622 թ. փախուստ տալով Մեքքայից և հաստատվելով Մադինայում, նա զխավորեց այնտեղ ձևավորված ումման և սկսեց իրականացնել, քննուղ

և սաղմնային ձևով, պետական կառավարման ֆունկցիաներ: Այդ նախնական փորձը Մուհամմադը հաջողությամբ օգտագործեց, երբ նա իրականացրեց արաբների իսլամացման, ցեղերի միավորման և ումմայի ընդլայնման իր կրոնական և քաղաքական ծրագրերը:

Անբջայից հետո մեկը մյուսից հետևից իսլամը սկսեցին ընդունել Արաբիայի բոլոր հեթանոս ցեղերը: Նրանց պատվիրակություններն այցելում էին մարգարեին և նրան հայտնում իսլամն ընդունելու և նրան հնազանդվելու մասին: Այդ շարժումը հասկապես մեծ քափ ստացավ հիջրայի 9 թվականին, այսինքն մեր թվականության 630 թ., որը պատմության մեջ մտել է «պատվիրակությունների տարի»:

Մական իսլամացումը և կենտրոնացված պետության ստեղծումը հեշտ ու խաղաղ չէր ընթանում: Ցեղերին և ցեղապետերին իր կողմը գրավելիս, մարգարեն դրսևորեց քաղաքական գործչին վայել քարծ հատկանիշներ և դիվանագիտական մեծ հմտություն: Նա ոճանց սիրաշահում էր զանազան խոստումներով, ոճանց նվերներ էր մատուցում, իսկ առավել անզիջողների վրա, ի հարկին, քացահայտ ճնշում գործադրում: Ընդհինվ այդ հետևողական քաղաքականության ումման աստիճանաբար վերածվում է պետության:

Սկսվում է, ժամանակակից տերմինալոգիայով ասած, պետական քյուրկրատական ապարատի ստեղծումը: Մուհամմադը մտցնում է հարկի և հարկահավաքի ինստիտուտը, որը մինչ այդ ընդհանրապես քացակայում էր արաբական իրականության մեջ: Հարկահավաքը դառնում է նորաստեղծ արաբական պետական ապարատի առաջին պետական պաշտոնյան:

Մական հարկային ինստիտուտի նորամուծությունը հեշտությամբ չհաստատվեց: Նա առաջացրեց բազմաթիվ ցեղերի դժգոհությունը, որոնք հրաժարվում էին հարկ վճարելուց, այն դիտելով ստորացուցիչ և վիրավորանք իրենց արժանապատվությանը: Այս հողի վրա սակավ չէին ուսգծակաճ ընդհարումները ցեղերի և հարկահավաքների միջև: Մական այս հարցում Մուհամմադը հետևողական էր և նա չէր խորշում ցեղերի դիմադրությունը ուժով ճնշելու քայլերից:

Այս բոլորի արդյունքում Մուհամմադը ոչ միայն հաստատեց Ալլահի առաքյալի և վերջին մարգարեի իր կարգավիճակը, այլև դարձավ Արաբիայի անենահեղինակավոր և անառարկելի քաղաքական առաջնորդը:

Մուհամմադի հիմնած պետությունը վերցնելային համայնք-պետություն էր, որի շրջանակներում ապահովվում էր ցեղերի գոյությունը և նրանց ոլոռակի դերն ու կշիռը պետության ներսում, որի հետ միշտ էլ հաշվի են նստել արաբ կառավարողները:

Մուհամմադը շիասցրեց ստեղծել բազմաճյուղ պետական կառավարման համակարգ, համապատասխան և հստակ ֆունկցիաներով: Դա արեցին նրա հաջորդները: Սակայն նա դրեց հիմքը մի պետության, որն ընդունված է համարել քեոկրատիկ կամ աստվածապետական: Մուհամմադը իր ձեռքում էր կենտրոնացրել և մարմնավորում էր պետական, կրոնական, քաղաքական, ռազմական և դատական ողջ իշխանությունը: Պետական կառավարման այդ ձևը դարձավ օրինակելի և փոխանցվեց նրա հաջորդ կառավարողներին՝ խալիֆաներին:

Մուհամմադ մարզարեն վախճանվեց 632 թ., Մադինայում: Ես թաղված է իր անունը կրող այդ քաղաքի «Մասջիդ ան-Եաբի», «Մարզարեի մզկիթում»:

2. Առաջին չորս բարեպաշտ խալիֆաները

Մուհամմադի մահը ցնցեց ողջ Արաբիան, քոլոր հավատացյալներին և մեծ շփոթություն առաջացրեց նրանց շարքերում: Ռ'վ պետք է փոխարինել նրան և դառնար Արաբիայի հոգևոր և քաղաքական առաջնորդը: Այս հարցը մտախոգում էր քոլորին:

Դարցը քաղաանում էր նրանով, որ մարզարեն իշխանության փոխանցման հարցում չէր թողել որևէ բանավոր կամ գրավոր կարծիք: Ռորեմն նրա հետևորդներն իրենք պետք է լուծեին այդ կնճոտ հարցը: Ուստի և պատահական չէ, որ հայտնվեցին «գահի» մի շարք հավակնորդներ, որոնց միջև ծավալվեց սուր պայքար: Դաղթող դուրս եկավ Արու Բաբըլը:

Արու Բաբըլը Մուհամմադի ամենամիլրված զինակիցներից էր, որն առաջիններից մեկը անվերապահորեն ճանաչեց Մուհամմադի աստծո առաքյալ լինելը, ընդունեց իսլամը և պաշտպան կանգնեց նոր կրոնին և մեծապես նշխատեց նրա տարածմանը: Դրա համար Մուհամմադը նրան բարձր էր գնահատում: Պատահականություն չէր, որ վերջին շրջանում, երբ մարզարեն հիվանդ էր, ֆիզիկապես տկար և ի վիճակի չէր հավատացյալների աղոթքը դեկավարել Մադինայում, նա շատ հաճախ մզկիթում աղոթքի ղեկավարումը հանձնարարում էր հենց Արու

Քաբրին, մի հանգամանք, որը բարձրացնում էր նրա հեղինակությունը հաշվ մուսուլմանների: Նշենք նաև, որ Աբու Քաբրը Մուհամմադի աներն էր. նրա Այշա դուստրը մարգարեի ամենասիրելի կինն էր և զգալի ազդեցություն ուներ նրա վրա:

Աբու Քաբրից սկսած, Արաբիայում մտցվեց կառավարման նոր՝ խալիֆայի ինստիտուտը, իսկ պետությունը կոչվեց խալիֆայություն:

Խալիֆա բառացիորեն նշանակում է փոխանորդ, փոխարինորդ: Տվյալ դեպքում նրա քաղաքական քովանդակությունը նշանակում է աստծո առաքյալի, այսինքն Մուհամմադի փոխանորդը լինելը: Արաբերեն հենց այդպես էլ հորջորջվում է. «Խալիֆա ռասուլի-լ-լաի:»

Աբու Քաբրը դարձավ առաջին խալիֆան և երկիրը կառավարեց ընդամենը երկու տարի՝ 632-634 թթ.:

Խալիֆան արդեն Մուհամմադի կողմից հաստատված ավանդույթի համաձայն հանդիսանում էր պետության իրզնոր և աշխարհիկ առաջնորդը:

Աբու Քաբրը և նրան հաջորդած ես երեք խալիֆաները՝ Օմանը (634-644), Օսմանը (644-656) և Ալին (656-661), պատմության մեջ մտել են որպես բարեպաշտ, արդարամիտ կամ ուղղահավատ խալիֆաներ՝ ալ-խուլաֆա առ-ռաշիդուն:

Աբու Քաբրն անմիջապես քախվեց վերին աստիճանի դժվար և վտանգավոր խնդրի հետ: Շատ ցեղեր, առնելով Մուհամմադի մահվան բոթը, հայտարարեցին իսլամից իրենց հրաժարվելու և կրկին հեթանոսությանը վերադառնալու մասին: Իսկ որոշ ցեղեր իսլամին իրենց հավատարմությունը պայմանավորում էին հարկերը վերացնելու հետ: Այս բոլորը վկայում էր այն մասին, որ իսլամը դեռ խոր արմատներ չէր գցել արաբական հասարակության մեջ: Դասկանալի է, որ իսլամամերժ շարժումը լուրջ վտանգ էր նորահաստատ խալիֆայության համար և պահանջում էր նեանդուն հակամիջոցներ:

Աբու Քաբրը հստակ պատկերացնում էր ստեղծված վտանգի կործանարար հետևանքները և արագորեն ձեռնարկեց անհրաժեշտ քայլեր իրադրությունը կայունացնելու համար: Նա կարողացավ իր շուրջը համախմբելով հավատարիմ կրոնական և զինվորական գործիչների, որոնք մեծ հեղինակություն էին վայելում, ճնշել ընթրստ ցեղախմբերի, հատկապես քուլլոր անասնապահ քնդվիհների ընդվզումները: Իսկ բազմաթիվ այլ դժգոհ ցեղապետների հաջողվեց համոզել հրաժարվել իրենց պահանջներից և կրկին վերադառնալ իսլամի կանաչ դրոշի ներ-

քո: Դրա շնորհիվ իրադրությունն երկրում կայունացավ, իսկ իւլամի դիրքերն էլ ամրապնդվեցին:

Դրանում է կայանում առաջին բարեպաշտ խալիֆայի պատմական ծառայությունը իւլամի և արաբական պետության հանդեպ:

Երա մյուս ծառայությունը կայանում է նրանում, որ նրա կառավարման օրոք սկսվեց իւլամի հաղթարշավը: Իւլամը դուրս գալով Արաբիայից սկսվեց տարածվել այլ երկրներ, առաջի հերթին հարևան երկրները:

Եվ, վերջապես, Աբու Բաքրը, գիտակցելով իւլամի առանձնահատուկ և առաջնային կարևորությունը պետության կայացման և ներքին կայունության հաստատման գործում, և հաշվի առնելով նոր կրոնի տարածման խիստ կարևորությունը, կարգադրեց հավաքել, ի մի բերել և կազմել Մուհամմադի կողմից տարրեր ժամանակներում կատարած աստվածային հայտնությունների մատյանը: Եւ հասկանում էր, որ պետք էր շտապել, քանի դեռ կենդանի էր Մուհամմադի կողմնակիցների առաջին սերունդը, որն անզիդ հիշում էր մարգարեի հայտնությունները, տարրեր առիթներով նրա կատարած մեկնաբանությունները և ասույթները:

Երա օրոք կազմած այդ մատյանը հետագայում դրվեց խալիֆա Օսմանի կողմից կանոնակարգված Կորանի հիմքում:

Խալիֆա Օմարը: 634 թ. մահացած Աբու Բաքրին որպես խալիֆա փոխարինեց Օմարը: Այս երկրորդ բարեպաշտ խալիֆան նույնպես պատկանում էր Մուհամմադի ամենամեծավորների խմբին, որոնք իւլամի ծագման արշալույսին և ձևավորման ընթացքում րուրանվեր քն և քիկունք կանգնեցին նորընծա մարգարեին, ապահովեցին նրա հաղթանակը և իւլամի հաղթարշավը:

Երա կառավարման տաս տարիների ընթացքում (634–644 թթ.) զգալիորեն առաջադիմեց իւլամական պետությունը՝ իրավական–կառուցվածքային առումով: Մասնավորապես սահմանվեցին և իրավական ուժ ստացան խալիֆայության վարչա–իրավական հաստատությունները, այդ թվում և մի այնպիսի կարևոր բնագավառ, ինչպես հարկային համակարգը: Դա կարևորվում էր նաև այն առումով, որ Օմարի կառավարման տարիներին խալիֆայությունը սկսել էր վերածվել կայսրության և հպատակ կամ նվաճված երկրների կառավարման գործում առաջնային նշանակություն ունեցող հարկահավաքությունը որպես խալիֆայության տնտեսական և ռազմական հզորության աղբյուրներից մեկը:

Օմարի կառավարման շրջանում, 638 թ., Երուսաղեմն անցավ խալիֆայության տիրապետության ներքո և դարձավ նրա կարևոր արքայկենտրոններից մեկը:

Օսման իբն ալ-Աֆֆա: Բարեպաշտ չղոս խալիֆաների մեջ առանձնահատուկ տեղ է զբաղում երրորդ խալիֆա Օսման-իբն ալ-Աֆֆան, որն անմիջապես հաջորդեց Օմարին 644 թ. և կառավարեց երկիրը մոտ 12 տարի, մինչև 656 թ.: Եւ, ինչպես իր երկու նախորդները, Մուհամմադի մեթոավորազույն համախոհներից և աջակիցներից էր և իր գործունեությամբ ապացուցել էր իր նվիրվածությունը մարգարեին և իսլամին:

Օսմանն ամուսնացած էր Մուհամմադի դստեր՝ Ռուկայիի հետ, իսկ վերջինիս մահվանից հետո՝ մարգարեի հաջորդ աղջկա՝ Ռում Կուլսումի հետ: Մարգարեին փեսա լինելը, անշուշտ, հատուկ փայլ էր տալիս և անրապնդում նրա իրիքերը ումմայի ներսում և ժուսուլմանական աշխարհում: Պատահակաճություն չէ, որ նրան անվանում էին Ձու-ն-Նուրայն, այսինքն Տեղ երկու Լուսատուների, նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ մարգարեի երկու դուստրերը եղել են նրա կինը:

Շերունազարդ Օսմանի, որը խալիֆա ընտրվեց 70 տարեկան հասակում, ամենամեծ, կարելի է ասել պատմական ծառայությունը կայանում է նրանում, որ նրա հրամանով և անմիջական հսկողության ներքո, տեղծվեց մուսուլմանների սուրբ գրքի՝ Կորանի վերջնականորեն կանոնակարգված և միասնական տեքստը: Կորանի այդ տեքստը, որը մեթոում և անօրինական է համարում բոլոր այլ տարբերակները, անվիֆոյս գործում է մինչև օրս:

Օսմանի ժամանակ արաբական խալիֆայությունը, դեռևս Աբու Բաքրի ժամանակ սկսված նվաճումների արդյունքում, որի մասին կխոսվի ստորև, արդեն դարձել էր արաբական կայսրություն: Ու պահանջում էր կայսրության հատկանքների կառավարման համապատասխան համակարգ: Խալիֆա Օսմանը մտցրեց և լայնորեն կիրառեց խալիֆայի տեղապահների կամ փոխարքա-կառավարիչների ինստիտուտը: Եւ տեղեղում մարգարեի և իր մեթոավորներից, արաբական ցեղային ավագանու շարքերից տեղապահներ կամ կուսակալներ նշանակեց բոլոր նվաճված երկրներում:

Այդ քայլով նա ոչ միայն ուղում էր իր համար հուսալի հենարան տեղծել տեղերում, այլև ավելի կենտրոնածիղ դարձնել խալիֆայությունը:

Սակայն դա պարունակում էր մի վտանգ: Քանի որ տեղապահները երևելի մարդիկ էին, մեծահրուստ և պատկանում էին իսլամն ընդունած և տարածած առաջին սերնդին, ապա նրանք զործում էին անկախ և միշտ չէ, ոչ հաշվի էին առնում Մադինայում նստած խալիֆայի հրամանները, կարգադրությունները և ցանկությունները: Դա հանդիսանում էր, անշուշտ, երկպառակության և հակամարտության աղբյուր, մանավանդ, որ այդ ավագանու ներկայացուցիչներից շատերը իրենք կարող էին հավակնել խալիֆայի գահին: Բացի դրանից, նրանց դուր չէր գալիս պետական կառավարման բոլոր լծակներն իր ձեռքում կենտրոնացնելու Օսման խալիֆայի ցարդաքականությունը:

Եվ, իրոք, 650-ական թվականներին այդ ներքին հակասությունները վերածվեցին բացահայտ պայքարի իշխանության համար, որի առաջին գոհեղից մեկը դարձավ խալիֆա Օսման իբն ալ-Աֆֆան: Նա սպանվեց 656 թ. Մադինայում, իր տանը, Եգիպտոսից և Իրաքից Մադինա ներխուժած մուսուլման ապստամբների կողմից:

Սակայն նրորդ բարեպաշտ և Կորանը կանոնակարգած խալիֆայի սպանությունը երկրին հանդարտություն չբերեց: Մուսուլմանական ումմայի տարբեր առաջնորդների շուրջը համախմբվել էին միմյանց հակադիր ուժեր և ստեղծվել էին հակառակորդ ուժային կենտրոններ: Սկսվել էր բացահայտ պայքար, ըստ էության ցարդաքակալան պատերազմ, իշխանության համար:

Ալի իբն Աբի Տալիբ: Ռդրերգական վախճան ունեցավ նաև չորրորդ բարեպաշտ խալիֆա Ալի իբն Աբի Տալիբը, որը խալիֆա հռչակվեց 656 թ. Նա Մուհամադ մարգարեի հորեղբորորդին էր և փեսան՝ ամուսնացած էր նրա դստեր՝ Ֆաթիմայի հետ:

Ալին խալիֆայությունն ստանձնեց շատ ծանր ժամանակներում, երբ արդեն խալիֆայությունն ընկղծվել էր ցարդաքակալան պատերազմի մեջ: Ուստի նրա գլխավոր խնդիրը հաշտության հասնելն էր հակառակորդ կողմերի միջև, երկրում խաղաղության հաստատումը և այդ ուղիով իր դիրքերի և իշխանության ամրապնդումը: Սկզբնական շրջանում թվում էր, թե նա կարող էր լուծել այդ դժվարագույն խնդիրը:

Երբ նա հռչակվեց խալիֆա, ապա նրա պաշտպանությամբ հանդես եկավ առաջին հերթին Եգիպտոսը, իսկ ապա նաև Իրաքը և շուտով նրանց միացան Մադինան և Սեբբան: Դա, անշուշտ, մեծ աջակցություն էր Ալիին:

Սակայն շուտով պարզվեց, որ Ալին ունի քաղաքացիական շարժումներ, որոնք հրաժարվում էին նրան ճանաչել որպես օրինական խալիֆա: Նրա դեմ բացահայտորեն հանդես եկավ սպանված խալիֆա Օսմանի հորեղբորորդին, Սիրիայի կառավարիչ Մուամլախ, որը պատկանում էր Օմայյա հարուստ և ազդեցիկ ցեղախմբին:

Մուամլախին միացավ և Ալիի դեմ հանդես եկավ Մուհամմադ մարգարեի կինը՝ Այշան, որը, ինչպես նշվել է, առաջին քարեպաշտ խալիֆա Աբու Բաքրի դուստրն էր: Այդ հանգամանքը նրան տալիս էր հատուկ հեղինակություն և ազդեցություն իսլամական ումմայում:

Մուամլախի և Այշայի շուրջը համախմբվեցին նաև այլ նրոնցի և ազդեցիկ հոգևոր ու քաղաքական գործիչներ:

Միա մի կողմից Ալիի և նրա կողմնակիցների, իսկ մյուս կողմից Մուամլախի, Այշայի և նրանց կողմնակիցների միջև սկսվեց պայքար իշխանության համար, որի հետևանքով առաջացավ ոչ միայն քաղաքական, այլև կրոնական-դավանական պատակտում: Այդ պահից սկսած իսլամը բաժանվեց ալիականների կամ շիաների, և սուննիների:

Քանի որ կողմերից և ոչ մեկը չէր ցանկանում զիջել և պատրաստ էր զնալ մինչև վերջ, ուստի և քաղաքական-դավանական հակամարտությունը վերածվեց ռազմականի:

Սկզբնական շրջանում հաջողությունն ուղեկցում էր Ալին, որը տարավ մի քանի ռազմական հաղթանակներ, որոնցից հիշարժան էր 656 թ. հարավային Իրաքում, Բասրայի մոտ կայացած «ուղտերի ճակատամարտը»: Սակայն դա դեռևս վերջնական հաղթանակ չէր: Մուամլախ, որի մարդկային, տնտեսական և ռազմական պահուստային ուժերն ավելի շատ էին, քան ալիականներիցը, պատրաստվում էր վճռական մարտի:

Ալին նույնպես պատրաստվում էր վճռական մարտի: Նա իր մայրաքաղաքը Մադինայից տեղափոխեց Իրաք, այլ-Կուֆա, որն իր համար ավելի հուսալի միջավայր էր և որտեղ նա ուներ ավելի շատ պաշտպաններ, քան թե նրա նկատմամբ թշնամաբար տրամադրված Սիրիայում:

Վճռական ճակատամարտը նրանց միջև տեղի ունեցավ 657 թ. Սիրիայի տարածքում, Սիֆֆինի մոտ, Եփրատի աջ ափին: Պատերազմի թե՛մ պահին, երբ հաղթանակը կարծես թե թեքվում էր Ալիի կողմը, նրա հակառակորդները դիմեցին մի խղրամանկ քայլի, որն, ըստ լուսյան, ծուղակ էր Ալիի համար: Ծանր դրության մեջ հայտնված Մուամլախի զորքերը հանկարծ իրենց նիզակների վրա բարձրացրին Կորանի

քերթիկները: Դա իսլամական ավանդույթի և Կորանի դրույթների համաձայն նշանակում էր, որ նրանց կոչ են անում հարցը լուծել խաղաղությամբ՝ Կորանի սկզբունքների հիման վրա: Ալիմ որոշ վարանումից հետո, ընդունեց այդ առաջարկությունը և հարցի լուծումը համծնվեց իսլամական միջնորդական դատարանի քննարկմանը: Դատարանում Մուավիայի ներկայացուցիչը կարողացավ ապացուցել իրենց ճշմարտացի լինելը և հասավ այն քանին, որ դատարանում Ալիի ներկայացուցիչ Աբու Մուսան համաձայնվեց տապալել Ալիին որպես խալիֆա:

Այսպես Ալիմ իր ձեռքից քաց քողեց հաջթանակը: Ստեղծված պայմաններում նրա համար դժվար էր վերսկսել պատերազմական զործողությունները, քանի որ դա կնշանակեր գնալ ընդդեմ Կորանի և իսլամի սկզբունքների:

Կար նաև մեկ այլ պատճառ: Երբ Ալիմ համաձայնվեց դադարեցնել ռազմական զործողությունները և հարցի լուծումը փոխանցել միջնորդական դատարանին, նրա շատ կողմնակիցներ, համաձայն չլինելով նրա այդ քայլի հետ, լքեցին նրան և հեռացան պատերազմի դաշտից, որը խիստ քուլացրեց Ալիին: Դրանից հետո նա այլևս ի վիճակի չէր մղել լուրջ պատերազմական զործողություններ, մասնավոր որ նրանից հեռացածները, որոնց թիվը հասնում էր մի քանի հազարի և որոնք հորջորջեցին խարիջիներ կամ խարիջիականներ, շարունակելով պայքարը Մուավիայի դեմ, սկսեցին պայքարել նաև իրեն՝ Ալիի դեմ: Գեներալ խարիջիներից մեկի հասցրած հարվածից, 661 թ., Ալիմ սպանվեց ալ-Կուֆայի մզկիթը մտնելու պահին:

Այսպիսով, չորս քարեպաշտ խալիֆաներից երկուսը՝ Օսմանը և Ալիմ, սպանվեցին իրենց հակառակորդների կողմից: Դա ծառայեց որպես նախադեպ և հետագա շրջանում մեկ անգամ չէ, որ այդ մեթոդը կիրառվում է արաբական խալիֆայությունում քաղաքական հարցերը լուծելու համար:

II. ԱՐԱՐԱԿԱՆ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԸ VII ԴԱՐԻ 30-50-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Առաջին չորս խալիֆաները հիմնականում կարողացան իրագործել արաբական կենտրոնացված պետություն ստեղծելու Մուհամմադի գաղափարը: Նրանց ծառայությունը կայանում է նրանում, որ նրանց

հիմնեցին պետական կառավարման համակարգ և կանոնակարգեցին Կորանը, որով ստեղծվեցին չորք նախադրյալներ իսլամը Արաբիայից դուրս գալու և այլ երկրներ տարածվելու համար:

Պրա իետ զուգահեռաբար առաջին չորս քարեպաշտ խալիֆաների ժամանակ սկսվեցին արաբական նվաճումները և արաբական խալիֆայությունը կայսրության վերածվելու գործընթացը, որն իրականացվում էր իսլամի դրոշի ներքո:

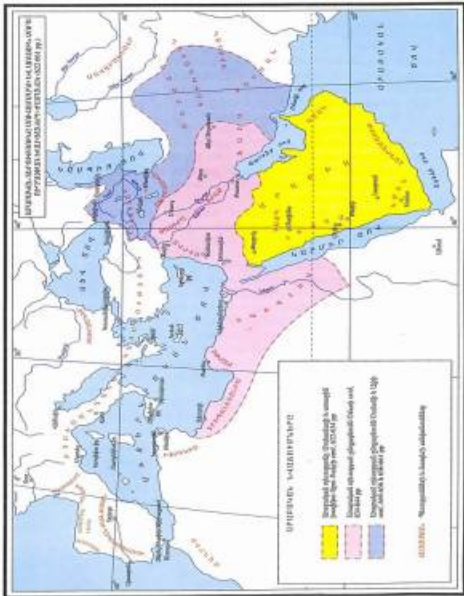
1. Բյուզանդիայի պարտությունը և Սիրիայի, Պաղեստինի ու Լիբանանի միացումը խալիֆայությանը

Արաբական նվաճումների ճանապարհին կանգնած էին երկու հզոր պետություններ՝ Բյուզանդական կայսրությունը և Սասանյան Իրանը, որոնց տիրապետության ներքո էին գտնվում Մերձավոր և Միջին Արևելքի համարյա քոչոր երկրները: Ուստի և բախումն արաբական խալիֆայության և այդ երկրների միջև անխուսափելի էր:

633 թ. արաբները սկսեցին Պաղեստինի, Սիրիայի և Լիբանանի նվաճումը, որոնք գտնվում էին բյուզանդական տիրապետության ներքո: Արաբական երեք զորախումբ, մոտ ինը հազար մարդ, մտավ Պաղեստին և Մեռյալ ծովի հարավային հատվածում գտնվող Վադի Արաբիի մոտ տեղի ունեցած առաջին ճակատամարտում ջախջախեց բյուզանդացիներին: Բյուզանդական զորքերի մնացորդները նահանջեցին և դիրքեր գրավեցին Մեռյալ ծովից արևմուտք գտնվող Սցնադայն քնակավայրի մոտ: Այստեղ 634 թ. հուլիսի 30-ին կայացավ երկրորդ ճակատամարտն արաբական և բյուզանդական զորքերի միջև, որը դարձյալ ավարտվեց արաբների հաղթանակով:

Արաբական զորքերի երկու հաղթանակները բյուզանդացիների նկատմամբ բարձրացրեցին նրանց բարոյական ոգին և հավատ ներշնչեցին սեփական ուժերի նկատմամբ:

Շարունակելով իրենց առաջխաղացումը երկրի խորքը, արաբները մոտեցան Դամասկոսին և կանգ առան նրա պարիսպների առջև: Նրանք դեռևս ծանոթ չէին ամրացված և պարսպապատված քաղաքաների գրավման ռազմական արվեստին և, քնականաբար, զուրկ էին համապատասխան ռազմական միջոցներից: Այդ պատճառով էլ Դամասկոսի պաշարումը տևեց վեց ամսից ավելի: Միայն 635 թ. սեպտեմբերին արաբներին հաջողվեց մտնել Դամասկոս: Դրանում մեծ դեր խաղաց այն

Map showing the distribution of vegetation types in Europe.

LEGEND:

- Steppe vegetation, including the steppe of the Black Sea and the Crimean steppe.
- Forest-steppe vegetation, including the forest-steppe of the Black Sea and the Crimean forest-steppe.
- Forest vegetation, including the forest of the Black Sea and the Crimean forest.
- Red dashed line: Boundary between the steppe and forest-steppe.
- Red dotted line: Boundary between the forest-steppe and forest.
- Red solid line: Boundary between the forest and the steppe.

հանգամանքը, որ Վալիդ գորավարը խոստացավ Դամասկոսի բնակիչներին չքանդել քաղաքի պարիսպները և եկեղեցիները, չբռնագրավել նրանց գույքն ու ունեցվածքը և այլն: Եւ միայն մի պայման առաջադրեց՝ վճարել ջիզիա՝ գլխահարկ, որն ընդունվեց դամասկոսցիների կողմից: Արար գորավարն ինքն Մույնպես հարգեց իր տված խոստումը:

Բյուզանդացիները սկզբնական շրջանում հավանաբար ոչ այնքան լուրջ էին ընդունում արաբներին և առանձնակի նշանակություն չէին տալիս նրանց առաջին ռազմական հաջողություններին: Ասկայն Դամասկոսի անկումը սթափեցրեց նրանց: Նրանք հասկացան, որ ի դեմս արաբական խալիֆայության, քաղաքական ասպարեզում հայտնվել է մի նոր ուժ, որը մահացու սպառնալիք է ներկայացնում կայսրությանը, մասնավորապես նրա մերձավորարևելյան տիրույթներին, և հարցականի տակ դնում Բյուզանդիայի տիրապետությունը Միջինարևմուտքում:

Բյուզանդիան դիմեց վճռական քայլերի: Եւ եղեմիայում պատրաստեց հիսուն հազարանոց մի բանակ, որը Գերակլես կայսրի գլխավորությամբ շարժվեց Միդիա՝ արաբներին դեմ հանդիման: Արաբներին դուրս մղելով նրանց կողմից գրաված մի շարք վայրերից, նրանք շարժվեցին Դամասկոսի ուղղությամբ: Արաբները տակտիկական նկատառումներով թողեցին Դամասկոսը և հետ քաշվեցին Յարմուկ գետը, որը Գորդանանի վտակն էր: Այստեղ 636 թ. օգոստոսի 20-ին տեղի ունեցավ վճռական ճակատամարտը արաբական և բյուզանդական զորքերի միջև: Այն ալլարտվեց արաբների հաղթանակով: Բյուզանդացիներն ընդմիջտ հեռացան Միդիայից և Գերակլես կայսրին ոչինչ չէր մնում ասել, քան ասել «Մնաս քաղով Միդիա, ինչպիսի գեղեցիկ երկիր մեզ քչնամիների համար»:

Այդ հաղթանակից հետո արաբները կրկին մտան Դամասկոս, այնուհետև գրավեցին Միդիայի այլ տարածքները: 638 թ. նրանք գրավեցին Գոմսը, Չալեքը և Անտիոքը: Նույն 638 թ. նրանց տիրապետության տակ անցավ Երուսաղեմը, որի մեծամեծները խալիֆա Օմարին հանձնեցին քաղաքի բանալիները: 640 թ. ընկավ նաև Պաղեստինի Կեսարիա կաթոլիկ բնակավայրը:

Այսպիսով, արաբները մի շարք ռազմական հաջող գործողությունների շնորհիվ գրավեցին ամբողջ Միդիան, Պաղեստինը և Լիբանանը:

2. Սասանյան Պարսկաստանի նվաճումը

633 թ. արաբները ռազմական գործողություններ սկսեցին Սասանյան Պարսկաստանի դեմ, որի տիրապետության տակ էր գտնվում Միջագետքը: Արաբական մի ռազմաջոկատ հաախո իրն Վալիդի հրամանատարությամբ ներխուժեց Չարավախն Իրաք և գրավեց Չիրա քաղաքը: Լա այդ ռազմական գործողությունը հաջողությամբ իրականացրեց Չյուսիս-Արևելյան Արաբիայի թեղվիներին ակտիվ աջակցության շնորհիվ:

Այսպիսով, արաբները, փաստորեն, մարտնչում էին երկու ճակատներում՝ ընդդեմ Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի:

Արաբական զորքերի առաջխաղացումը պարսկական ռազմաճակատում որոշ չափով հապաղեց, քանի որ հաախո իրն Վալիդը Օմար խալիֆայից 634 թ. հրաման ստացավ օգնության հասնել բյուզանդական ճակատում գտնվող արաբական զորքերին, որոնց առջև կանգնած էր Ղանասկուրը գրավելու սշատախանաաու խնդիրը: Ձորավար Վալիդը կարողացավ փայլուն կերպով իրագործել Չիրայից, Չարավախն Միջագետքի վրայով, դժվարագույն անցումը և, ինչպես նշվեց, 635 թ. գրավել Ղանասկուրը:

Ղանից հետո հաախոյությունը կրկին իր ուժերը կենտրոնացրեց պարսկական ռազմաճակատում: Այստեղ տեղի էին ունեցել որոշ փոփոխություններ Վալիդի և նրա զորախմբի Չիրայից բյուզանդական ռազմաճակատ մեկնելուց հետո: Պարսկական զորքերին հաջողվել էր մի շարք հաղթանակներ տանել արաբական համեմատաբար փոքրաթիվ զորքերի նկատմամբ և իր տիրապետությունը վերականգնել կորցրած տարածքների մեծ մասի վրա:

Արաբները կենտրոնացնելով լրացուցիչ ուժեր, վերսկսեցին հարձակողական գործողությունները: Առաջին կարևոր ճակատամարտը արաբական և պարսկական զորքերի միջև տեղի ունեցավ 637 թ. սման սկզբներին Կադիսիայի մոտ: Արաբական զորքերը նրանց գլխովին պարտության մատնեցին: Պարսիկները փախուստի դիմեցին, արաբներին թողնելով Քավեիի դրոշը, որը նրանց համար հատուկ, սրբազան նշանակություն ուներ:

Շարունակելով հարձակումը, արաբները գրավեցին Սասանյան Պարսկաստանի մայրաքաղաք Տիգրոնը և ավերեցին այն: Պարսկաստանի երիտասարդ, 13-ամյա թագավոր՝ Չազկերտ III-ի համար սկավեց թափառական կյանքի շրջան: Կադիսիայի պարտությունից հետո նա

հաստատվեց երկրի հարավում, Չուլուանում: Սակայն նրբ արաբական զորքը 640 թ. մտավ Պարսկաստանի հարավային խուզիստան նահանգը, քազավորը Չուլուանից մեկնեց երկրի կենտրոնական Պարս նահանգը: Գետապնդեղով նրան, արաբական զորքերը հաղթահարեցին Ձազրոսի լեռները և հայտնվեցին Լիհավանդի մոտ: Գեմց այստեղ 642 թ. տեղի ունեցավ երկրորդ և վճռական ճակատամարտը, որը դարձյալ ավարտվեց պարսիկների պարտությամբ: Դրանից հետո արաբների առջև այլևս չկար պարսկական կազմակերպված ռազմական ուժ, որն ի վիճակի լիներ շատ քն թիչ լուրջ դիմադրություն ցույց տալ արաբներին: Այդ հանգամանքը կանխորոշեց Պարսկաստանի հետագա քաղաքական ճակատագիրը: Արաբները մինչև 651 թ. գրավեցին ամբողջ Սասանյան Պարսկաստանը և մինչև Ամրո Դադյա ընկած տարածքները, որոնք մտան Արաբական խալիֆայության մեջ, որպես նրա նահանգներից մեկը:

3. Եգիպտոսը խալիֆայության կազմում

640-ական թվականներին արաբները իրականացրին Եգիպտոսի գրավումը, որը զտնվում էր Բյուզանդիայի տիրապետության ներքո: Առաջին արաբական ռազմական միավորումը Եգիպտոսում հայտնվեց 639 թ. Ամր իբն ալ-Ասի հրամանատարությամբ: 640 թ. նրանք գրավեցին Ֆարաման և Բիլբեյսը, իսկ 641 թ., յոթ ամսվա պաշարումից հետո, նաև Նեղոսից ոչ հեռու տեղադրված Բաբելոն կարևոր ամրոցը:

Բյուզանդական կայսրերներն այլևս ի վիճակի չէին դիմադրել արաբներին և Եգիպտոսը պահել իրենց տիրապետության տակ: Գերակլես կայսրի մահից հետո, որ տեղի ունեցավ 641 թ., դեռևս նրա կողմից եգիպտոսի պատրիարք և կատակարիչ նշանակված Կուրոսը քանակցություններ սկսեց Ամրի հետ: Նրանք կնքեցին պայմանագիր, որի համաձայն Եգիպտոսը հպատակվում էր Արաբական խալիֆայությանը և պարտավորվում վճարել քիզիա՝ գլխահարկ, ինչպես նաև քնահարկ: Այդ պայմանագրի համաձայն, արաբները 642 թ. սեպտեմբերին մտան Եգիպտոսի քաղաքական և մշակութային կենտրոն Ալեքսանդրիա քաղաքը:

4. Արաբների հետագա նվաճումները

Արաբները, շարունակելով իրենց նվաճումները Չուլսիսային Աֆրիկայում, 642-643 թթ. իրագործեցին մի քանի արշավանքներ, հիմնա-

կանում հեծելազորային, և մտան Բարկա և Տրիպոլիտանիա. նրանց ի վիճակի չեղան դիմադրել տեղական քերքերական ցեղերը, որոնց հարկադրված էին ենթարկվել նվաճողներին:

Իսկ 648 թ. նրանց տիրապետության տակ անցավ Կիպրոսը, որը դարձավ նրանց համար շատ կարևոր ռազմավարական հենարան Միջերկրականում:

640 թ. արաբներն իրազորոծեցին իրենց առաջին արշավանքը Անդրկովկաս, Հայաստան և Վրաստան: 654 թ. նրանց անձնատուր եղավ Թրիլիսին:

650–ական թվականների կեսերին ավարտվեց արաբական նվաճումների առաջին փուլը. որին հաջորդեց ժամանակավոր դադար: Հարկադրական դադարը պայժամավորված էր այն հանգամանքով, որ խալիֆայության ներսում սկսվել էին երկպառակություններ, պայքար իշխանության համար Ալիի և Մուավիայի միջև, դրսևորվեցին դժգոհություններ Ալիի կողմնակից շիա խաբիբիների շարքերում, որոնք վերածվեցին ապաստանության և այլն:

Այսպիսով, պատմական շատ կարճ ժամանակամիջոցում, արաբները դուրս գալով Արաբական թերակղզուց, ռազմաքաղաքական հաղթանակներ տարան երկու հզոր պետությունների՝ Բյուզանդական կայսրության և Սասանյան Պարսկաստանի դեմ:

5. Արաբների հաղթանակների պատճառները

Բնականաբար հարց է առաջանում, ինչպես կարելի է թացատրել արաբների ռազմաքաղաքական հաղթանակները այնպիսի հզոր պետությունների նկատմամբ, ինչպես Սասանյան Պարսկաստանը և Բյուզանդական կայսրությունը: Պարզն առավել ևս տեղի՞ն է, եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ երկուսն էլ վաղուց կայացած և հզոր պետություններ էին, ունեին լայնածավալ պատերազմներ վարելու հարուստ փորձ և հմուտ ռազմական հրամանատարներ, տիրապետում էին ռազմական բարդ և նրբին արվեստին, անհամեմատ ավելի լավ էին զինված, քան թե արաբական քանակը:

Պա բացատրվում է մի քանի պատճառներով:

Առաջին, քաղաքական ապարեզում Արաբական խալիֆայության հայտնվելու ժամանակ, Սասանյան Պարսկաստանը և Բյուզանդական կայսրությունը բուլացել էին միմյանց դեմ երկարատև, հյուծիչ և

հոգևեցուցիչ պատերազմների հետևանքով: Նրանք չունեին մայիկին տնտեսական և ռազմական ներուժը և մարդկային ռեսուրսները: Եթե հաշվի առնենք նաև այն պարագան, որ Բյուզանդական կայսրությունը և Սասանյան Պարսկաստանը մարտնչում էին ոչ միայն միմյանց դեմ, այլ և պատերազմական գործողություններ մղում նաև այլ շրջաններում, ապա պատկերն ավելի կատարյալ կդառնա:

Այս հանգամանքը, անշուշտ, հեշտացնում էր արարների գործը, որոնք այլ պարագաներում հազիվ թե այդպես դյուրին կերպով հասնեին նման ռազմական հաջողությունների:

Երկրորդ, իր դերը խաղաց այն հանգամանքը, որ արանքերը հանդես էին գալիս նոր կրոնի՝ իսլամի դրոշի ներքո: Նրանք, խանդավառված իսլամի խոստումներից, մեծ ոգևորությամբ էին մարտնչում «անհավատների» դեմ: Նրանց բարձր քաղոյական ոգին և խանդավառությունը գալիս էին լրացնելու նրանց ռազմական արվեստին և մարտավարության նրբին օրենքներին տիրակալեցնելու պակասը:

Երրորդ, սկզբունքային նշանակություն ունեցավ արարների քաղաքականությունը Բյուզանդական կայսրության և Սասանյան Պարսկաստանի տիրապետության տակ գտնվող ժողովուրդների նկատմամբ: Այդ պետությունների հպատակ տարալեզու ժողովուրդները ենթարկվում էին երնիկական, կրոնական, տնտեսական–հարկային և այլ բնույթի հալածանքների և բռնությունների, որի պատճառով նրանց մոտ, բնականաբար, կուտակվել էր խոր ատելություն իրենց բռնակալների և հարստահարիչների նկատմամբ: Հետևաբար, նրանք շահագրգռված չէին մեծ եռանդ դրսևորել իրենց թշնամիների թշնամիներին դիմադրելու և հանուն դրա իրենց կյանքը զոհաբերելու: Այս պարագան սկզբից նեք Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի դիրքերը դարձնում էր խոցելի, որից փայլուն կերպով օգտվեցին արաբական խալիֆաները:

Վերջիններս սովորաբար ռազմական գործողություններից առաջ դիմում էին Պարսկաստանին և Բյուզանդիային ենթական ժողովուրդներին, քաղաքների և գյուղերի բնակչությանը, նրանց կյանքը խնայելու, ունեցվածքը պահպանելու, հարկերը քեթևացնելու և այլ խոստումներով, որը շատ հաճախ, մասնավոր սկզբնական շրջանում, նրանք ընդհանուր առմամբ պահպանում էին: Դա դրական ներգործություն էր ունենում նրանց վրա, որոնք հաճախ նրանց ընկալում էին որպես Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի լծից իրենց ազատարարներին:

Ահա այստեղ պետք է փնտրել արարների հաջողության գաղտնիքը:

Արաբական խալիֆայությունը, շնորհիվ իր մվաճողական քաղաքականության, զուտ արաբական պետությունից վերածվեց էթնիկական առումով խայտաբղետ կայսրության և միջազգային հարաբերություններում ասացատար դիրքեր գրավելու շատ լուրջ հայտ ներկայացրեց:

Գլուխ չորրորդ

ԱՐԱՐՆԵՐԻ ՆԵՐԽՈՒԺՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ (640-650-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)

I. ԱՐԱՐԱ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԱՂՆՋԱԿԱՆ ՇՓՈՒՄՆԵՐ

1. ՇՓՈՒՄԱՆ ՊԵՐՍՈՆՆԵՐ

Հայերի շփումներն արարա-սեմական աշխարհի հետ ունեն քաղ-մադարյան պատմություն և իրենց արմատներով գնում են դարերի խորքերը: Արարիան, ինչպես նշվել է, սեմական ժողովուրդների, այդ բլում և արաբների օրրանն է եղել: Նրանց մի մասը դուրս գալով Արաքական քերակղզուց, տարածվում է հարևան շրջաններում, կազմավորելով տարբեր ժողովուրդներ՝ ասուրներ, քաթելացիներ, արամեացիներ, հրեաներ և այլն: Այդ ժողովուրդները հյուսիսից անմիջականորեն սահմանակցել են Հայկական լեռնաշխարհին, շփման մեջ մտնելով նրա քնակչության՝ հայերի, և հայկական զանազան պետական կազմավորումների հետ:

Նրանց միջև գոյություն են ունեցել աշխույժ առևտրական կապեր, ըստ որում ոչ միայն ցամաքային, այլև ջրային ուղիներով՝ Հայկական լեռնաշխարհում սկիզբ առնող Եփրատ և Տիգրիս գետերով, որոնք արաքական Միջագետքի հարավում միանալով կազմավորում են Շատ ալ-Արաբ գետը:

Նշանակալի են եղել նաև մշակութային կապերը, որոնց վկայությունն են նյութական մշակույթի տարատեսակ նմուշները՝ արվեստի և կենցաղային օգտագործման իրերը, խնցեղենը, զանազան նշանակու-

թյան կառույցները, նրանց ճարտարապետական-շինարարական սկզբունքները և այլն:

Եվ, իհարկե, հիշատակության են արժանի տարբեր մակարդակի քաղաքական հարաբերությունների առկայությունը նրանց միջև:

Չրանց իրենց արտացոլումն են գտել հայոց պատմաիր՝ Մովսես Խորենացու «Չայոց պատմություն» անգերագանցելի, կորոլային աշխատության մեջ, մասնավորապես Չայկի ապստամբությանը, Չայկի և Բելի պատերազմին, Արա Գեղեցիկի և Շամիրամի հարաբերություններին, ասիլիացիների հետ պատերազմին, Ասորեստանի թագավոր Մենեքմիի սպանությանը նրա որդիներ Աղրամելիցի և Սանասարի կողմից, որոնք փախչելով ապաստան են գտնում Չայաստանում, և բազում այլ իրադարձություններին նվիրված պատմումներում: Չավաստված է, որ Ասորեստանից երկու ներայրների փախուստը և հաստատվելը Չայաստանում հետագայում փոխակերպված ձևով իր արտացոլումն է գտել «Սանա ծոեր» հայկական եպոսում, որտեղ նրանց հանդես են գալիս Սանասար և Բաղդասար անուններով:

Չայելի և արաքների ու սեմական մյուս ժողովուրդների շփումների մասին են վկայում քազմաքիվ լեզվական փոխառությունները, որոնք հնարավոր էին միայն նրանց երկարատև և անմիջական հաղորդակից լինելու պայմաններում: Այդ փոխառությունները վերաբերում են համայն բոլոր բնագավառներին՝ պետական, քաղաքական, տնտեսական, իրավական և կենցաղային ոլորտներին, քուսական և կենդանական աշխարհին, արհեստներին, արվեստին և այլն:

2. Չայկական և արաքական պատմագրությունը

Չայ-արաքական նախասկզբնական հարաբերությունների մասին հուսալի աղբյուր է հանդիսանում ժամանակի հայկական և արաքական մատենագրությունը:

Այսպես VII դարից հայ պատմիչները, իսկ IX դարից, արաքական դասական պատմագրության ձևավորումից հետո, նաև արաք պատմաբազիլոնները և աշխարհագիլոնները, թողել են շատ հարուստ գրավոր ժառանգություն, որոնք արժեքավոր աղբյուր են հայելի և արաքների վաղ միջնադարյան պատմության ուսումնասիրության համար:

Չայ միջնադարյան պատմիչներից արաքական քեմային քավականին հանգամանորեն անդրադարձել են Մեբեոսը, Դևոնը, Թովմա

Արծրուհին, Յովհաննես Դրասխանակերտցին, Մովսես Կաղանկատվացին, Մխիթար Անեցին, Վարդան Արևելցին, Գրիգոր Տաքնացին և այլ մատենագիրներ:

Ընդ որում, Սեբեոսն առաջին ոչ արաբ, օտարազգի հեղինակն է, որ գրավոր նրկով անդրադարձել է Մուհամմադին և իսլամի ժազուլմնաբանական հարցերին, տալով իր ուրույն մեկնաբանությունները:

Չայ պատմիչների անդրադարձն իրենց մեծավոր հարևանների՝ արաբների պատմությանը, քաղաքական իրադարձություններին և հոգևոր-կրոնական հարցերին, որոնց նրանց համար ունեցել են շրջադարձային նշանակություն, միանգամայն օրինաչափ է: Չայերը եղել են այդ կարևոր իրադարձությունների ժամանակակիցները և ակամատեսները: Ըստ քան տեղի է ունեցել նրանց այբերի առջև:

Մյուս կողմից, Չայաստանին մոտիկ հարևանությամբ մի նոր հզոր կայսրության՝ Արաբական խալիֆայության հանդես գալը, ինչպես նաև միաստվածության սկզբունքի վրա խարսխված համաշխարհային նոր կրոնի՝ իսլամի առաջացումը, ստեղծում էր ուժերի նոր վերադասավորում և աշխարհաքաղաքական իրադրություն Առաջավոր Ասիայում, որը քաղաքական և կրոնական առումով չէր կարող չանդրադառնալ և, իրոք, անդրադարձավ Չայաստանի հետագա ճակատագրի վրա:

Սիս ալսալիսի հանգամանքներով էր պայմանավորված հայ պատմիչների հետաքրքրությունը արաբների և նրանց նորաստեղծ կրոնի՝ իսլամի նկատմամբ, և նրանց պատմության հանգուցային շատ հարցերի ներգրավումն իրենց գիտական որոնումների ոլորտը:

Նրանցում զգալի տեղ են գրավում Մուհամմադի գործունեության և իսլամի հետ կապված զանազան հարցերի մեկնությունը:

Այստեղ հարկ է նկատի ունենալ մի կարևոր հանգամանք: Այլափ առաքյալին և իսլամին հայ պատմիչների տված գնահատականների վրա խիստ նկատելի է դարաշրջանի կնիքը և արևելաքրիստոնեական պատկերացումների ազդեցությունը: Եվ դա միանգամայն հասկանալի և բացատրելի է: Նրանք չէին կարող տուրք չտալ իրենց ժամանակաշրջանի պատկերացումներին, հասկացողություններին և ըմբռումներին:

Չա հատկապես ցայտուն կերպով դրսևորվում է Մուհամմադի աստծո առաքյալ լինելու հարցում: Չեռևելով հանրեղիանույթ քրիստոնեական ավանդույթին, հայ պատմագիրները, առաջին հերթին Սեբեոսը, ևս արտահայտել են այն տեսակետը, որ Մուհամմադը կեղծ մարգարե է: Չավանաբար այստեղ իր դերն է խաղացել այն հանգամանքը, որ

Կորանը թեև Մուհամմադին նախորդած մարգարեների շարքում հիշատակում է նաև Իսայի՛՛՛՛՛ Չիսուս Քրիստոսին, այնուհանդերձ, վերջին մարգարե համարում է Մուհամմադին: Քրիստոնեության զաղափարախոսությունը, հասկանալի է, չէր կարող ընդունել, առավել ևս հաշտվել նման հիմնադրույթի հետ: Եվ հայ պատմիչները, լինելով քրիստոնեության ջատագովներ, բանավիճում են Մուհամմադի մարգարե լինելու հարցի շուրջը, ելակետ ունենալով քրիստոնեական աշխարհում տիրապետող նրա կեղծ մարգարե լինելու տեսակետը:

Միջնադարյան հայ պատմիչների գրություններում երկրորդ կարևոր վիճելի հարցը Կորանի և իսլամի առաջացման և ելքյան, նրանց հիմնարար դրույթների հարցն է:

Ծանոթությունը իսլամի դրույթների հետ, հայ պատմիչներին հանգեցրել է այն եզրակացության, որ իսլամն ինքնուրույն կրոն չէ, որ Մուհամմադը դա ստեղծել է հուդայականության և քրիստոնեության աղավաղված, զանազան աղանդավորական հիմնադրույթների համադրման հիման վրա: Կարծում ենք, որ նման մեկնաբանության համար հիմք է ծառայել այն սուղ պայքարը, որ դրսևորվում էր երկու կրոնների միջև և որը սովորական երևույթ էր միջնադարի համար:

Չայ պատմիչների գրությունները հետաքրքիր, շատ հաճախ եզակի տեղեկություններ են պարունակում Մուհամմադ մարգարեի և նրա ուսուցիչը համարվող, աղանդավորական Քահիլայի հետ ծանոթության, հանդիպումների և գրույցների մասին: Ենթադրվում է, որ ապագա մարգարեն շատ բան է քաղել այդ գրույցներից, որոնք նա հետագայում օգտագործել է իր նոր կրոնական ուսմունքը ձևավորելու ժամանակ:

Չայ պատմիչների գործերը նաև շատ հետաքրքիր և արժեքավոր տեղեկություններ են պարունակում արաբների երկրի, կյանքի և կենցաղի, քաղաքականության, տնտեսության և ռազմական նվաճումների, կրոնի և հավատալիքների, անշուշտ, հայ-արաբական փոխհարաբերությունների և Չայաստանի հանդեպ Արաբական խալիֆայության վարած քաղաքականության և այլ հարցերի վերաբերյալ:

Մի ուշագրավ հանգամանք ևս: Չայ որոշ պատմիչների, մասնավորապես VIII դ. հեղինակ Ղևոնդ վարդապետի Պատմության, IX-X դդ. պատմիչ Գովհաննես Դրասխանակերտցու Չայոց պատմության մեջ և այլն, բացակայում է «Արաբ» եբմոնիմի օգտագործումը: Դրա փոխարեն նրանք օգտագործում են «Իսմայելի որդի», «Իսմայելացի», «Չագարացի», ինչպես նաև «Տաճիկ» անվանումները: Դա հավանաբար պետք է

բացատրել այն հանգամանքով, որ քրիստոնյա հայ պատմիչները տուրք են տվել Աստվածաշնչին, նրանում արարների ծագման վերաբերյալ շարադրանքին:

Աստվածաշունչը, ինչպես հայտնի է, տալիս է արաբների ծագման հետևյալ պատմությունը: Արրահանը, որը համարվում է արաբների և հրեաների նախահայրը, ամուսնացած էր Սառայի հետ, որը տարիքով էր և երեխա չէր կարող ունենալ: Սառան, որն ուներ Չագար անունով մի աղախին, առաջարկում է իր ամուսնուն՝ Արրահամին, երեխա ունենալ Չագարից: Սառայի առաջարկության հետ երկուսն էլ, Արրահամը և Չագարը, համաձայնվում են, և Չագարը ծննդաբերում է մի արու զավակ, որին կոչում են «Իսմայել», այսինքն «Աստված լսեց»: Համարվում է, որ արաբները սերել են այդ «Իսմայելից» և այդ պատճառով էլ հայերը, և ոչ միայն նրանք, այլև մյուս ժողովուրդները, նրանց կոչում են «Իսմայելի որդիներ», կամ «Չագարացիներ», նրա մոր անունից:

Սակայն Աստված, դարձյալ քստ Աստվածաշնչի, խղճահարվելով, Սառային երեխա քերելու ունակություն է շնորհում և նա Արրահամին պարզում է նույնպես մի արու զավակ, որին անվանում են Իսահակ: Նրա հետնորդները համարվում են հրեաներ:

Այսպիսով, հրեաների և արաբների նախահայրը նույն Արրահամն է և նրանք դիտվում են երկու եղբայրներ, որոնցից ավագը Իսմայելն է, նրա շառավիղները: Սակայն այստեղ կա մի կարևոր հանգամանք: Քանի որ հրեաների մայրը Արրահամի օրինական կինն էր, այսպես ասած, տիրուհի, իսկ արաբների մայրը այդ տիրուհու աղախինը, ապա նրանց ծագումնաբանության հենց սկզբից հրեաները վերևից էին նայում արաբների վրա, իրենց համարելով օրինական և քարծր:

Հայ աղբյուրները, չնայած այն հանգամանքին, որ նրանք պարունակում են որոշ վիճելի տեսակետներ, որոնց, հասկանալի է, կարող են անընդունելի համարվել արաբական-իսլամիստական պատմագրության կողմից, այդուհանդերձ, կարևոր են արաբների միջնադարյան պատմության տարատեսակ հարցերի լուսաբանության տեսանկյունից:

Հայ-արաբական առնչությունների, ինչպես նաև Չայաստանի միջնադարյան պատմության ուսումնասիրության տեսակետից, արժեքավոր են և մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում արաբական միջնադարյան աղբյուրները:

Սկսած IX դարից, արաբական դասական պատմագրության ձևավորումից, արաբ պատմիչները՝ Բալագուրին, Թաբարին, Մասուդին,

Մաքրիզին, Իրն Ասիոց, Իրն Շաղդաղը, Արուլ Ֆիդան և ուրիշներ, աշխարհագիրները՝ Խոթախիսն, Իրն Գաուքալը, Յակուտ ալ-Ֆամալին, Իրն Բատուտան և այլն, մեզ հասած իրենց ձեռագիր մատյաններում և ճանապարհորդական ուղեգրություններում մշտապես անդրադառնում են հայկական բնմային: Մանավանդ, եթե նկատի ունենանք, որ նրանցից ոմանք իրենց ճանապարհորդական ուղևորությունների ժամանակ այցելել են Չալաստան և զրի առել իրենց այքով տեսածը և ականջով լսածը:

Արար հեղինակները շատ արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում Չալաստանի բնության և կլիմայի, լեռների, գետերի, լճերի և ընդերքի, բուսական և կենդանական աշխարհի, քնակչության կյանքի և սովորությունների, կրոնի, տնտեսության, քաղաքական կյանքի և այլ կարևոր ոլորտների մասին:

Չաչվի առնելով դրանց կարևորությունը, արաբական աղբյուրների մի մասն ամբողջությամբ (Իրն ալ Ասիդ և այլն), իսկ մի մասն էլ հատվածաբար (Իրն Բատուտա, Յակուտ ալ-Ֆամալի, Իրն Շաղդաղ, Արուլ Ֆիդան և այլն) քարգծանվել է հայերեն:

Արաբական պատմագրության առվակը, միախլուսվելով հայ պատմագրության հորդառատ գետին, զալիս է հարստացնելու հայ ժողովրդի պատմության աղբյուրագիտական հիմքը և մեր պատկերացումները Չալաստան աշխարհի և նրա պատմության վերաբերյալ:

3. Արաբական երկրները Տիգրան Մեծի հայկական կայսրության կազմում

Պատմությանը հաճո է եղել, որ պատմական տարբեր դարաշրջաններում արաբները և հայերը, հանգամանքների բերումով, երբեմն հայտնվեին միևնույն պետության՝ հայկական կամ արաբական, տիրույթներում:

Նրանց առաջին նման համակեցությունն արձանագրված է մ.թ.ա. I դարում, որը կապված է Չալաստանը Առաջավոր Ասիայի հզորագույն պետություններից մեկին վերածվելու իրողության հետ: Չաչոց արքա Տիգրան Մեծը, մ.թ.ա. 89–85 թթ. համառ պատերազմների ընթացքում պարտության է մատնում պարսևներից, որից հետո Չալաստանին հարևան, նախկինում Պարսկաստանից վասալական կախման մեջ գտնվող բոլոր պետություններն ընդունեցին Չալաստանի գերիշխանու-

բյունը: Աղիաբենի, Կորդուքի և Ատրպատականի քաղաքները ստիպված էին ենթարկելի հայոց արքային: Պարտված պարսները Չայաստանին զիջեցին նաև Միջագետքը: Պարսների քաղաքը հարկադրված էր հրաժարվել նաև «Արաբից արքա» տիտղոսից, որը կռելու իրավունքն անցավ հայոց արքա Տիգրան Մեծին: Ընդարձակելով իր տիրույթները և սահմանները, Տիգրան Մեծի քաղաքության օրոք Չայաստանը վերածվում է կայսրության:

Միջագետքի գրավումը Չայաստանի առև բացեց Միդիան նվաճելու լայն հնարավորություններ, որին նպաստեցին նաև Սելևկյան քաղաքության ներսում ծագած երկպառակությունները: Դրություներից ելք փնտրելու համար Միդիայի ավազանին որոշեց դրսից քաղաքը հրավիրել: Այդ կապակցությամբ Գուստինիանոսը հետևյալ հետաքրքիր տեղեկությունն է հաղորդում. «Երբ եղբայրների փոխադարձ ատելության և ժողովների թշնամությունների պատճառով, որը շարունակում էին նաև որդիները, Ասորիքի և՛ քաղաքները, և՛ քաղաքությունը ուժասպառ եղան համար կռիվներում, ժողովուրդն ապալինեց դրսի օգնությանը և սկսեց փնտրել իր համար օտարերկրյա քաղաքները: Այդ, ժողովրդի մի մասը կարծում էր, որ պետք է հրավիրել Միհրդատ Պոնտացուն, մի մասն է՝ Եգիպտոսից Պտղոմեոսին, իսկ ոմանք ասարկում էին, որ Միհրդատը խճճվել է հռոմեական պատերազմի մեջ և որ Պտղոմեոսը միշտ թշնամի է եղել Ասորիքին: Բոլորը, սակայն, համաձայնության եկան Չայաստանի Տիգրան քաղաքի նկատմամբ, որն ուներ իր սեփական ուժերը և միաժամանակ պարսների դաշնակիցն էր և Միհրդատի զինաակն էր»:

Ա.թ.ա. 84–83 թթ. Տիգրան Մեծը գրավում է Գյուսիսային Ասորիքը՝ մտնելով քաղաքով: Սելևկյանների այդ մայրաքաղաքը դառնում է Տիգրան Մեծի գլխավոր գահանիստ քաղաքը նրա կայսրության հարավային մասում: Սակայն եթե Գյուսիսային Ասորիքի միացումը տեղի ունեցավ առանց դիմադրության, կամուլին, համաձայն ժողովրդի և կառավարող ավազանու գանկության, ապա հարավային Ասորիքի, Գամասկոսի շրջանի գրավումը իրագործվեց զենքի օգնությամբ: Այդ մասին է վկայում Ստրաբոնը, ճշելով, որ Տիգրան Մեծն «անցնելով Եփրատ գետը, նվաճեց բոնությանը Ասորիքը և Փյունիկիան»:

Չայոց արքայի դեմ դիմադրության ոգեշնչողն եղել է Սելևկյան Սելենն քաղաքից: Գովեսելիոս Փլավիոսը վկայում է, որ «Սելենն քաղաքին, որի անունն էր նաև Կլեոպատրա և որն իշխում էր Ասորիքում, զրգում էր քնակիչներին, որ դիմադրեն Տիգրանին»: Սակայն Տիգրան Մե-

ծր երեք հարյուր հազար զորքով ճնշում է Սելենեի դիմադրությունը և ավարտում Դամասկոսի և Փյունիկիայի գրավումը:

Նրա տիրապետության տակ են անցնում նաև Սիբերիական ծովի ափին գտնվող Լաոդիկեա (Լաթակիա), Բերիթ (Բեյրութ) և այլ կարևոր նշանակություն ունեցող քաղաքները:

Սելևկյան Սելենե թագուհին գերի է ընկնում և Տիգրան Մեծի հրամանով գլխատվում: Այդ առթիվ Ստրաբոնը նշում է, որ «հայերը Սելևկյան թագավորների հզորությունը խորտակեցին»:

Միրիան վերածվում է հայկական կայսրության կուսակալության, որի կուսակալ նշանակվում է Բագարատ զորավարը:

Այսպիսով, ամբողջ Միրիան, Միթագետքը, Փյունիկիան և Պաղեստինն անցնում են Տիգրան Մեծի տիրապետության տակ: Պետք է ենթադրել, որ Հայաստանից կախման մեջ է ընկել նաև Գրեաստանը: Առաջավոր Ասիայի համարյա ողջ տարածքը, ընդհուպ մինչև Եգիպտոսի սահմանները, ենթակա էին հայոց արքայից արքա Տիգրան Մեծին:

Այդ տարածքները Հայկական կայսրության կազմում մնացին մինչև մ.թ.ա. 66 թ.: Գոմի և Տիգրան Մեծի միջև Արտաշատում մ.թ.ա. 66 թ. կնքված պայմանագրով Հայաստանն այդ տարածքները զիջեց Գոմին:

4. Ուրֆայի (Եղեմիայի) հայ-արարական թագավորությունը

Գոյություն ունի մի ուշազրավ վարկած հայ-արարական միացյալ եմիրության (թագավորության) մասին, վկայված հատկապես արար հեղինակների կողմից: Եգիպտացի ուսումնասիրող Յուադ Հասան Հաֆիզն իր «Հայ ժողովրդի պատմությունը սկզբնավորումից մինչև մեր օրերը» սովորածավալ արժեքավոր աշխատության մեջ նշում է, որ «Մ.թ.ա. 136–216 թթ. մ.թ. գոյություն է ունեցել Ուրֆայի հայ-արարական եմիրություն»: Այդ միացյալ թագավորության արքաներից նույն հեղինակը հատկապես առանձնացնում է «հայ թագավոր Արգար Գինգերդդին», որը, ըստ Հաֆիզի, թագավորել է մ.թ. 13–51 թթ.: Այդ մասին որոշ վկայություններ կան նաև Հովհաննես Դրասխանակերտցու Հայոց պատմության մեջ և այլ աղբյուրներում:

Անկախ այդ փաստի հավաստիության աստիճանից, դա ինքնին հետաքրքիր է որպես մի գաղափար, որը միանգամայն ընդունելի և նորմալ է համարում հեռավոր անցյալում հայ-արարական միասնական պետության ստեղծման և գոյության հնարավորությունը:

Իսկ հետագայում, VII դ., արդեն Չայաստանը հայտնվեց արաբական պետության կազմում, միտ երկու դար մաս կազմելով այդ նորահայտ կայսրությանը:

II. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՆԵՐՌՈՒԺՄԱՆ ՆԱԽՕՐԵՒՆ

1. Չայաստանը մասնատված երկիր

Դեռևս V դ. սկզբներին, Չայաստանը կորցրել էր իր պետականությունը: Պարսկա-բյուզանդական 387 թ. և 591 թ. պայմանագրերով, Չայաստանը բաժանվել էր այդ երկու հզոր պետությունների միջև: Չայաստանի երկու հատվածներում էլ վերացվեց Արշակունիների դինաստիայի տիրապետությունը, որը Չայաստանը կառավարում էր 86–428 թթ.:

Սակայն Չայաստանը չկցվեց այդ պետություններին որպես նրանց ենթակա սեփական կառավարումից զուրկ ինչ–որ տարածք, ինչպես սովորաբար լինում էր: Չայաստանի թե՛ պարսկական և թե՛ բյուզանդական հատվածներում հաստատվեց կառավարման մի յուրահատուկ ձև, որը իրավական առումով կարելի է բնութագրել որպես ինքնավարություն կամ ինքնավար կառավարում:

2. Արևելյան Չայաստանի կարգավիճակը

Չայաստանի պարսկական տիրապետության տակ անցած մաղը կամ Արևելյան Չայաստանը, վերածվեց մարզպանության: Իրավական առումով նա Ասասանյան Պարսկաստանի մասն էր կազմում և ենթակա էր պարսկական շահին: Սակայն նրա անմիջական կառավարիչը մարզպանն էր: Նա նշանակվում էր շահի կողմից, հանդիսանալով նրա ներկայացուցիչը, և օժտված էր կառավարման բավականին լայն լիազորություններով: Մարզպանը, մյուս կողմից, ներկայացնում էր Չայաստանին և նրա շահերը պարսկական արքունիքում: Շատ հաճախ պարզպան նշանակվում էին հայ նախարարներից:

Չայ նախարարները պահպանեցին իրենց ժառանգական իրավունքները, համապատասխան տեղը կառավարման համակարգում և տիրույթները: Փաստորեն նրանց դերը բարձրացավ, որը հիմք է ծառա-

յել այն տեսակետի համար, որ Արշակունիների անկումից հետո թագավորական իշխանությունն անցել էր նախարարներին:

Դոգուտ այդ տեսակետի էր խոսում նաև այն հանգամանքը, որ հայկական ռազմական ուժերը չլուծարվեցին կամ չտարրալուծվեցին պարսկական ռազմական ուժերի մեջ: Երանք մտան պարսկական զինված ուժերի մեջ որպես մեկ ինքնուրույն ամբողջություն իրենց սեփական հրամանատարությամբ: Երանք գլուխ էր կանգնած հայոց սպարապետը, որի իրավունքը ավանդաբար պատկանում էր Մամիկոնյան նախարարական տանը և այդ իրավունքը մարզպանության շրջանում պահպանվեց: Ուշագրավ է նաև այն պարագան, որ հայկական այրուժին պատերազմին մասնակցում էր հայ նախարարների հրամանատարության ներքո, ինչպես նախկինում, և կատարում էր միայն նրանց հրամանները: Երանք պահպանեցին նաև իրենց էթնիկական միտարությունը:

Պահպանվեց նաև դեռևս Արշակունիների ժամանակ ծնավորված վարչակառավարական, հասարակական և տնտեսական կարգը: Այստեղ միայն մի կարևոր փոփոխություն տեղի ունեցավ: Նախկինում հոգուտ Արշակունիների զանձվող հարկը, պարզապես շրջանում արդեն մտնում էր շահի գանձարանը:

Գիմնականում իր դիրքերը և կարևոր ազգապահպան դերակատարությունը պահպանեց նաև հայ եկեղեցին:

Այսպիսով, ստեղծվել էր կառավարման ինքնատիպ մի համակարգ: Արևելյան Չայաստանը, մի կողմից, այլևս սուվերեն պետություն չէր, սակայն, մյուս կողմից, նա ներքին կառավարման համակարգում պահպանել էր ինքնավարության անվիճելի զործառույթներ:

3. Արևմտյան Չայաստանի կարգավիճակը

Բյուզանդիայի տիրապետության տակ անցած Արևմտյան Չայաստանում իրավիճակն այլ կերպ դասավորվեց:

Արևմտյան Չայաստանը չափազանցել էր որպես մեկ վարչակառավարական ամբողջություն: Գյուտիսային մասը բաժանվեց 11 կանտոնների՝ Կարին կենտրոնով, որի գլուխ կանգնած էր քաղաքացիական կառավարիչը, իսկ հարավային շրջաններում ստեղծվեցին այսպես կոչված սատրապություններ, որոնք ըստ էության նախարարական տիրույթներն էին: Այս վերջինները սկզբնական շրջանում վայելում էին սահմանափակ ինքնավարություն: Նախ, նրանք դիտարկվում էին ոչ թե որպես

նվաճված շրջաններ, այլ շրջաններ, որոնք կայսրության մեջ էին մտել պայմանագրային հիմունքներով: Այնուհետև, բյուզանդական կայսերական զորքերն այդ տարածքները չմտան և նախարարները պահպանեցին սեփական զորք ունենալու իրենց իրավունքները:

Սկզբնական փուլում կայսրությունը զգուշավոր քաղաքականություն էր վարում Արևմտյան Ֆայաստանում և չէր ծգտում արագացված տեմպերով կիրառել բյուզանդականացման իր սովորական քաղաքականությունը:

Պրոսթրանդ կտրուկ փոխվեց VI դ., Ֆուստիկիանոս կայսրի «բարեփոխումների» հետևանքով: Նրա 536 թ. հրամանով, Արևմտյան Ֆայաստանի ամբողջ տարածքը վերակազմավորվեց, քաժանվելով Առաջին, երկրորդ, երրորդ և Չորրորդ Ֆայաստանների, որոնց կառավարման համար ստեղծվեց հատուկ պաշտոն, որը կոչվում էր Արևելքի զինվորական մագիստրո: Կայսրի հրամանում ասված էր, որ այսուհետև հայերը ևս ամեն ինչում պետք է հետևեն բյուզանդական օրենքներին և նրանց բացի այդ օրենքներից չպետք է ունենան այլ օրենքներ:

Այստեղ որոշ փոփոխություններ տեղի ունեցան Ֆայաստանի երկրորդ քաժանումից հետո, որը տեղի ունեցավ Սասանյան Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև 591 թ.:

Արևմտյան Ֆայաստանում Բյուզանդիան մտցրեց նոր՝ Ֆայաստանի իշխանի ինստիտուտը: Նա բարձր էր կանգնած մյուս քոլոր իշխաններից և զործառույթի իմաստով մոտ էր Արևելյան Ֆայաստանում մարդպանի բարձր պաշտոնին: Ֆայաստանի իշխանի պաշտոնը, լինելով առանձնահատուկ բարձր պաշտոն, բարձրացնում էր Ֆայաստանի դերն ու ճշմարտությունը համայն կայսրությունում, շեշտելով նրա առանձնահատուկ կարգավիճակը:

Մյուս կողմից, ի դեմս Ֆայաստանի իշխանի, ասպարեզում հայտնվեց մի այնպիսի բարձրաստիճան պաշտոնյա, որի միջոցով էր կայսրն անմիջականորեն իրականացնում կապերը Արևմտյան Ֆայաստանի հետ, ամրապնդում և ավելի հուսալի դարձնում նրա շփումները հայ նախարարական տների հետ, իսկ իշխանն էլ, իր հերթին, ներկայացնում էր հայության հավաքական կամքը, զանկությունները և պահանջներն անմիջապես կայսրին:

Այսպիսին էր ընդհանուր գծերով իրավիճակը Արևմտյան և Արևելյան Ֆայաստանում արաբական արշավանքների վաղորդային:

III. ԱՐԱՐՆԵՐԻ ՆԵՒՈՒԺՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

1. Արարական առաջին արշավանքները

Արարների ներխուժումը Հայաստան անխուսափելի դարձավ այն բանից հետո, երբ նրանց նվաճեցին Պարսկաստանը և մի քանի տպավորիչ հաղթանակներ տարան Բյուզանդական կայսրության նկատմամբ: Դրանից հետո նրանց առջև այլևս բաց էին Կովկասի հարավային դարպասները: Իսկ Կովկաս հարավից կարելի էր մտնել Հայաստանից:

Հայաստանում VII դարի 20-ական թվականների վերջերին և 30-ական թվականների տեղի ունեցան կարևոր իրադարձություններ, որոնց հետագայում իրենց դրական անդրադարձն ունեցան դեպքերի զարգացման և հայ-աղաքական փոխհարաբերությունների վրա:

Թեոդորոս Ոչտունին, որը դեռևս 628 թ. հայոց սպարապետն էր, 634 թ. դառնում է նաև Հայաստանի մարզպան: Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանի այդ երկու կարևոր պաշտոնների միավորումը մեկ անձի ձեռքում նշանակում էր, որ Թեոդորոս Ոչտունին դառնում էր Հայաստանի երկու հատվածների ղեկավարը, փաստորեն իրականացնելով Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանի միավորումը և Հայաստան իշխանապետության հաստատումը: Այդ պատմական կարևոր իրադարձությունը տեղի ունեցավ 639 թ.:

Անշուշտ, դա չէր նշանակում հայոց պետականության վերականգնում, սակայն, մյուս կողմից, դա այլևս մախկին տրոհված Հայաստանը չէր, իր երկու առանձին ղեկավարներով՝ մարզպանով և իշխանով:

Այսպիսով, Հայաստանն աղաքական արշավանքները դիմավորեց որպես մի իշխանապետություն, որի գլուխ կանգնած էր հմուտ քաղաքական և ռազմական գործիչ, դիվանագիտական մեծ շնորհներով օժտված, լայնախոհ և հեռատես Թեոդորոս Ոչտունին: Իշխանապետության մայրաքաղաքն էր Դվինը:

Արարական արշավանքները Հայաստան սկսվում են 640 թվականից: Դեռևս 638 թ. Օմար խալիֆան հանձնարարում է իր զորավարներից մեկին՝ Իյադ իբն Դամմին, նվաճել Ասորիքը, ապա նաև Վերին Միջագետքը և դուրս գալ հարակից տարածքներ: Իյադը, նվաճելով Ասորիքը, 639 թ. անցնում է Եփրատը և իրեն ենթարկում Վերին Միջագետքը: Նրա տիրապետության տակ են անցնում Եղեճիան, Հարրանը, Սամոսա-

տը, Սծրինը, ապա նաև Թուր Արդինը, Մարդինը և Ամիրը: Արարական զորքերն ընդունաւ մտնեցան Չայաստանին: Եվ Իյադը չհասադեց Լիւրկերտի Եվանումից հետո իր զորքերը շարժել հյուսիս՝ Չայաստան:

Արարական զորքերը Չայաստան մտան 640 թ. Աղծնիքից, որը, ինչպես նաև Արզանն ու Բաղնջը գրավելով, նրանք Չորա պահակ լեռնանցքով մտան բուն Չայաստանի իշխանապետության տարածքը:

Ասպիտով, պատմության մեջ առաջին անգամ արարական և հայկական ուժերը դեմ առ դեմ հանդիպեցին միմյանց:

Սկզբից ենթ առավելությունն արարների կողմն էր, քանի որ նրանք ներկայացնում էին ուժեղ պետություն, թագաձամարդ էին և ի վիճակի էին մեծաքանակ զորք դուրս բերել: Իսկ Չայաստանը, հյուսձված երկարատև պարակա-բյուզանդական կոնվենիքի, որոնք շատ հաճախ ընթանում էին Չայաստանի տարածքներում, ի վիճակի չէր լուրջ դիմադրություն ցույց տալ, մանավանդ եթե նկատի ունենանք այն պարագան, որ այդ շրջանում, ինչպես նշում է Յովհաննես Դրասխանակերտցին, հայ նախարարները միաբան չէին և միասնական ճակատով հանդես չէին գալիս:

Արաջական 18 հազարանոց զորքը խորանում է Չայաստան և մտնում Տարուն և պահանջում նրա տեր Տիրան Մամիկոնյանից հարկ վճարել: Վերջինս մերժում է թավարարել արարների պահանջը և իր 8 հազարանոց զորքով Գրգուս լեռան ստորոտում հարձակվում է արարական զորքերի վրա, որոնք պարտություն կրելով, փախուստի են դիմում: Բայց հայ նախարարը հերոսի մահով զոհվում է ճարտի դաշտում:

Տարունում կրած պարտությունը, սակայն, արարներին չի ստիպում հրաժարվել իրենց ռազմաքաղաքական նպատակներից: Իյադի զորքերը շարունակում են խորանալ Չայաստան: Լրանք մտնում են Խլաթ, որի իշխանի՝ պատրիկի հետ հաշտության պայմանագիր կնքելով, շարունակում են առաջանալ և հայտնվում Կարինի մերձակայքում, առանց սակայն քաղաքը մտնելու:

640 թ. ընթացքում արարները, ինչպես վկայում է հայ պատմիչ Սեբեոսը, գրավելով Տարունը, Բզնունյաց երկիրը և Աղծնիքը, Բերկրիի ծորով և Կոզովիտով մտան Այրարատ:

Արարական արշավանքների սկզբին, երբ Չայաստան նրանց ներխուժման լուրը հասավ Թեոդոս Ուշտունուն, որի ցատոցը Այրարատը կղզին էր Վանա լճում, իր զորքերով շտապեց Չորա պահակ՝ փակելու կիրճի մուտքը և կանգնեցնելու արարների հետագա խորանալը Չայաս-

տան: Սակայն նա ուշացել էր: Երբ նա մոտեցավ Չորս պահակին, ապա արարներն այլևս այնտեղ չէին, նրանք կիրճով արդեն անցել էին:

2. Դվինի պաշարումը և գրավումը

Շուտով արարական զորքերը հայտնվեցին Դվինի մատույցներում: Սակայն Թեոդորոս Վահուցուհի, Խաչյան, Առավելյան և Շապուհ Ամատունի հայ իշխանները կանխում են արարներին, մտնում հայր մայրաքաղաքը և, արարների մուտքը կասեցնելու նպատակով, ավերում Դվին տանող Մեծամորի կամուրջը: Միաժամանակ նրանք քաղաքից դուրս գտնվող, ինչպես նաև գյուղատնտեսական աշխատանքներով զբաղվող բոլոր հայ գեղջուկներին, անվտանգության նպատակներով, հավաքում են քաղաքի պարիսպներից ներս:

Դեպի Դվին իր զորքերով շտապում էր նաև Թեոդորոս Ռշտունին, սակայն նա կարողացավ հասնել միայն Նախիջևան:

Արարները, որոնք քանակել էին Դվինի մերձակայքում և, ըստ էության, պաշարել Դվինը, հինգերորդ օրն անցան հարձակման:

Արարները, որոնք սկզբնական շրջանում իրենց արշավանքների ժամանակ չէին տիրապետում պարսպապատ քաղաքների գրավման ռազմական արվեստին, այդ ժամանակ արդեն ձեռք էին բերել որոշակի փորձ, որը և նրանք օգտագործեցին Դվինը գրոհելու ժամանակ: Անընդհատ զրոհներով հետ մղելով Դվինի պարիսպները պաշտպանող հայ մարտիկներին, նրանք սանդուղքներով կարողացան բարձրանալ պարիսպները և ներխուժել Դվին: Դա տեղի ունեցավ 640 թ. հոկտեմբերի 6-ի ուրբաթ օրը:

Քաղաքը կողոպուտի ենթարկվեց, իսկ 12 հազար մարդ զոհվեց: Այնուհետև արարները հեռացան Դվինից, իրենց հետ տանելով 35 հազար հայ գերիներ:

Թեոդորոս Ռշտունին իմանալով այդ մասին և տեղյակ լինելով արարական զորքի հետդարձ նրթուղու վերաբերյալ, դարանակալում է նրանց Կոզովիտ զավատում: Նրա նպատակն էր հանկարծակի հարձակումով փախուստի մատնել արարներին և ազատագրել հայ գերյալներին: Սակայն նրա հարձակումը ձախողվեց և արարական բանակը վերադարձավ Վերին Միջագետք, իր հետ տանելով հայ գերիներին, որոնք այնուհետև վաճառվում էին շուկաներում որպես ստրուկներ:

3. Յեղորոս Ոչտունին Չայաստանի իշխան

Յեղորոս Ոչտունին շատ լավ էր գիտակցում, քե ինչ մեծ վտանգ է կախված Չայաստանի գլխին: Նա ծնունդովում է մի շարք անհետաձգելի քայլեր նրկրի պաշտպանունակությունն ամրապնդելու ուղղությամբ՝ ամրապնդում է բնրդերը, ստվարացնում և ուժեղացնում հայոց հեծելազորը՝ այրուծին, ծգտում համախմբել նախարարներին և նրանց զինական ուժը և այլն: Այս վերջին հանգամանքը շատ կարևոր էր, քանի որ արարական ասպատակությունները ցույց տվեցին հայ նախարարների անմիաբանությունը և դրա ծանր հետևանքները հայության համար:

Չայ նախարարներին միաբանելու գործում Յեղորոս Ոչտունուն աստար կանգնեց հայոց կաթողիկոս Ներսես Տայեցին: Նրան հաջողվեց համոզել մի շարք հայ նախարարների Յեղորոս Ոչտունուն ճանաչելու Չայաստանի իշխան և համախմբվել նրա շուրջը: Ստանալով հայ նախարարների համաձայնությունը, կաթողիկոսը դիմում է բյուզանդական կայսր Կոստանդ II-ին Յեղորոս Ոչտունուն ճանաչել որպես Չայաստանի իշխան: Կայսրն ըմբռնելով Չայաստանի կարևորությունը կայսրության շահերի տեսանկյունից, ընդատաջում է Ներսես Տայեցի կաթողիկոսի խնդրանքին և Յեղորոս Ոչտունուն պաշտոնապես ճանաչում Չայաստանի սպարապետ և պատրիկ, այսինքն իշխան:

Այսպիսով, Յեղորոս Ոչտունին դառնում է ամբողջ Չայաստանի ռազմական, քաղաքական և վարչական ղեկավարը:

Բյուզանդական կայսրը նաև բյուզանդական մի զորախումբ է ուղարկում Չայաստան Պրոկոպիոս զորավարի հրամանատարությամբ, որը պետք է համագործակցեր հայոց իշխանի հետ:

Այս փոփոխությունները տվեցին իրենց դրական արդյունքները: 642 թ. հայ-բյուզանդական զորքերը Յեղորոս Ոչտունու և Պրոկոպիոսի հրամանատարությամբ հարձակողական գործողություններ են ծավալում արարական զորքերի դեմ և տանում մի շարք հաղթանակներ: Նրանք գրավում են Բատնա-Սարուզ քաղաքը, ամերում այն և ավարով վերադառնում Չայաստան: Դրանից հետո արարական զորքերը մոտ մեկ տասնամյակ չեն փորձում Ասորիքի կողմից ներխուժել Չայաստան:

Արարական զորքերը փոխում են Չայաստան ներխուժելու երթուղին, որը կապված էր նաև նրանց արշավանքների գլխավոր ուղղության փոփոխության հետ: Այդ ժամանակ գլխավորը դառնում է պարսկական ուղղությունը: 642 թ. Նիհավանդի ճակատամարտից հետո, որը դարձավ

վճռական Մասանյան Պարսկաստանին վերջնականապես պարտության մատնելու գործում, արաբները գրավում են նաև Ատրապատականը:

Դրանից հետո իսալիֆա Օմարն առանձին զորախմբեր է ուղարկում դեպի Մուղան, Տիֆլիս, Ալանաց լեռներ: Միս այս արշավանքի շրջանակներում արաբները 642–643 թթ. ատաբատակում են նաև Քայաստանը: Նրանք գրավեցին Գողթն գավառը, Լախիջևանը և հարակից տարածքները: Չորրի մի մասը գերիներով անցնում է Երասխը և վերադառնում իր երկիրը: Սակայն մի զորախումբ շարունակում է մնալ գրաված վայրերում, անհանգստություն պատճառելով հայերին:

Թեոդորոս Ոչտունին հասկանում էր, որ նման իրադրության հետագա պահպանումն ի նպաստ հայերի չէր և անհրաժեշտ է գտնում հակահարձակման անցնել: Նա փորձում է դրանում համոզել նաև բյուզանդական Պրոկոպիոս զորավարին, սակայն անարդյուն: Վերջինս դա նպատակահարմար չի գտնում: Ստեղծված պայմաններում Թեոդորոս Ոչտունին հարկադրված էր զործել միայնակ և հրամայում է հայոց զորքին անցնել հարձակման: Քայկական զորքի հարձակումը սկսվում է հաջողությամբ: Նրանք հաղթում են արաբներին և կայանում Վասպուրականի Գառնի գավառում:

Ի տես հայերի փառավոր հաղթանակի, Պրոկոպիոսը հրաման է արձակում իր զորքերին Նույնպես հարձակման անցնել արաբների դեմ: Սակայն նրա 60 հազարանոց բանակը պարտություն է կրում արաբներից, որոնց զորքերի թվաքանակը չէր անցնում 10 հազարից: Դրանից հետո արաբները մեծաքանակ ավարով հեռանում են Քայաստանից և վերադառնում Ատրապատական: Քայ պատմիչ Ղևոնդի վկայությամբ դա տեղի է ունեցել հիբրի բասներկուերորդ տարում, որը համընկնում է մեր թվագրության 642–643 թթ.:

Դրան հաջորդած տարիներին, մասնավորապես Պրոկոպիոսի կրած պարտությունից հետո, որի համար բյուզանդական զորավարը փորձում էր մեղքը քարոյել հայերի և անձամբ Թեոդորոս Ոչտունու վրա, որոշակիորեն սրվում են հայ–բյուզանդական հարաբերությունները: Գործն անգամ հասավ այնտեղ, որ Թեոդորոս Ոչտունին ձերբակալվեց և այդ վիճակում մերկայացվեց Կոստանդ կայսրին: Վերջինս զգալով, որ շատ հեռու են գնացել, նրան ազատ է արձակում և կրկին նրան հաստատում որպես Քայաստանի պատրիկ՝ իշխան: Թեոդորոս Ոչտունին 649 թ. վերադառնում է Քայաստան:

Իշխանի վերադարձը Չայաստան ճիշտ ժամանակին էր: 650 թ. սկսվեց արաբների նոր ներխուժումը Չայաստան: Ամտիոքի և Վերին Միջագետքի կուսակալ Մուավիայի հրամանով արաբները հարձակումը կրկին սկսեցին Ատրպատականից: Նրա զորքը բաժանվեց երեք զորախմբի: Մի խումբը ներխուժեց Սյունիք, երկրորդ՝ Վասպուրական, իսկ երրորդը՝ Աղվանք: Արաբական զորքերը մեծ ավերածություններ գործեցին Վասպուրականի մարզում, հասան Կոզումլուխ և պաշարեցին Արծալի ամրոցը: Պրավելով ամրոցը, նրանք կողոպտեցին այն, շատերին սպանեցին և շատերին էլ գերի վերցրեցին: Սակայն իր զորքով վրա է հասնում հայոց իշխան Թեոդորոս Ուտուունին և պարտության մատնում արաբներին: Նրանք տալիս են 3 հազար զոհ և նահանջում: Ճակատամարտում զոհվում են նաև արաբական երկու զորահրամանատարներ՝ Օսմանը և Ուկրան: Ուզմական այդ փալլուն գործողության շնորհիվ ազատագրվեցին քաղում հայ գերիներ:

Այդ հաղթանակի շնորհիվ բարձրացավ Թեոդորոս Ուտուունու հեղինակությունը և հայոց բանակի ոգին:

4. Արաբա-հայկական 652 թ. պայմանագիրը

Արաբական երեք արշավանքները և պարբերաբար կրկնվող ներխուժումները Չայաստան, ստիպում են Թեոդորոս Ուտուունուն և հայոց ավագանուն խորհել արաբական խալիֆայության հետ հետագա փոխհարաբերությունների մասին և ուղիներ փնտրել երկրի անվտանգությունն ապահովելու համար:

Դա էր պարտադրում նաև Բյուզանդիայի հետ ունեցած հարաբերությունների ընդլայնումը:

Չայաստանում չէին մոռացել հայոց իշխանի նվաստացուցիչ ծնրակալությունը բյուզանդացիների կողմից և նրա գերեվարությունը Կոնստանդնուպոլիս: Թեոդորոս Ուտուունուն մտախոհում էր նաև այն պարագան, որ արաբների 650 թ. հարձակման և Չայաստան ներխուժելու նախօրեին, բյուզանդական զորքերը, առանց հայերին նախօրոց տեղյակ պահելու, հանկարծակի հեռացան Չայաստանից, մեծ-մեծաչ քողնելով հայերին արաբների դեմ-հանդիման: Այս քոլորին զուժարկում է նաև Կուստանդ II կայսեր որոշումը՝ ստիպել հայերին ընդունել քաղկեդոնությունը, որը մեծ հարված էր լինելու հայության ինքնության պահպանման հենասյուներից մեկին՝ հայոց եկեղեցուն:

Այսպիսով, Բյուզանդիան դադարեց հայերի աչքում հուսալի դաշնակից լինելուց: Դեռ ավելին. կայսրն ամեն ինչ անում էր արաբների հետ հաշտության եզրեր գտնելու համար, որը նրան հաջողվում է իրականացնել 650–651 թթ.:

Ստեղծված պայմաններում, թեոդորոս Ռշտունին, այդ հեծատես ն ճկուն պետական այրը, մտահոգ Հայաստանի ապագայով և անվտանգության խնդիրներով, մոտ ռազմավարություն է որոշեցրում:

Նա որոշում է պայմանագիր կնքել արաբական խալիֆայության հետ և կարգավորել նրկու նրկրների փոխհարաբերությունները: Թեոդորոս Ռշտունին, նախ, հարաբերություններ խզում է Բյուզանդական կայսրության հետ, ապա բանակցություններ սկսում Ասորիքի կուսակալ Մուսավիայի. խալիֆայության ամենաազդեցիկ զործիչներից մեկի հետ, որը մի քանի տարի անց նստեց խալիֆաների գահին:

Հարաբերությունների հստակեցումը համապատասխանում էր նաև արաբական խալիֆայության շահերին:

Այստեղ պետք է նկատի ունենալ մի կարևոր հանգամանք: Չնայած արաբական ասպատակություններին և ներխուժումներին Հայաստան, առանծին քաղաքների և բնակավայրերի գրավմանը, ավարատությանը և գերեվարությանը, այդուհանդերծ, Հայաստանը չէր համարվում խալիֆայության կողմից նվաճված երկիր: Արաբական զորքերն ամեն անգամ, յուրաքանչյուր ներխուժումից հետո, չէին ամրապնդվում Հայաստանում, այլ կրկին հեռանում էին և վերադառնում իրենց երկիրը: Այդ պատճառով էլ, արաբական առաջին արշավանքները Հայաստան VII դ. 40–50–ական թվականներին, համարվում են հետախուզական բնույթի:

Հասկանալի է, որ երկար այդպես չէր կարող շարունակվել: Երկու կողմերին էլ անհրաժեշտ էր կարգավորել իրենց փոխհարաբերությունները, հաշվի առնելով ուժերի փոխհարաբերությունը նրանց միջև և տարածաշրջանում ստեղծված ռազմաքաղաքական իրադրությունը:

Այդ իրողության արտացոլումը հանդիսացավ 652 թ. արաբ–հայկական պայմանագիրը:

Դա երկու նրկրների միջև կնքված առաջին դիվանագիտական պաշտոնական փաստաթուղթն էր, որը որոշում էր Հայաստանի քաղաքական կարգավիճակը և սահմանում երկու կողմերի հարաբերությունների բնույթը, նրանց իրավունքները և պարտականությունները:

Սերեոսի կողմից բերված տեքստում պայմանագիրը բնութագրված է որպես հաշտության պայմանագիր՝ «Այս լիցի ուխտ հաշտութեան

ինոյ ընդ իս և ընդ ծեզ»։ Չայաստանը ճանաչում է Արաբական խալիֆայության գերիշխանությունը, որը, սակայն, երաշխավորում է Չայոց իշխանապետության քաղաքական գոյավիճակը, ընդունում նրա ներքին ինքնուրույնությունը։ Իշխանապետությունը երեք տարի ժամանակով ազատվում էր հարկ վճարելուց, որին հետո վճարելու էր այնքան, որքան կամենար։

Պայմանագրի կարևոր մասերից էին հայկական զինական ուժին և երկու երկրների միջև ռազմական համագործակցությանը վերաբերող հատվածները։ Չայոց իշխանապետությունն իրավունք էր ստանում ունենալ իր սեփական ռազմական ուժերը՝ 15 հազարանոց այրուձի, որի ծախսերը հոգալու էին հայ նախարարները։ Արաբական կողմը պարտավորվում էր հայոց հեծելազորում չօգտագործել Ասորիքում, որի կառավարիչն էր պայմանագիրը ստորագրած Մուավիան։ Բայց պարտավոր էր խալիֆայի հրամանով մասնակցել նրա պատերազմական գործողություններին, այնտեղ, ուր և երբ նա կհրամայեր։

Արաբական կողմը պարտավորվում էր հայկական քերթերում չտեղակայել արաբական ռազմական ուժեր։

Եվ, վերջապես, պայմանագրի կարևոր կետերից մեկն էլ վերաբերում էր փոխադարձ օգնությանը։ Այնտեղ ուղղակի ասված էր, որ եթե Չայաստանը ենթարկվի ռազմական հարձակման, այդ թվում և Բյուզանդիայի կողմից («եթե գայ Գոռոմ ի վերայ ծեղ»), ապա հայերի պահանջով խալիֆայությունը պարտավորվում էր հայերին որպես օգնություն այնքան զորք ուղարկել, որքան նրանք կկամենան։

Խալիֆայի անունից պայմանագիրը ստորագրած Մուավիան երգվում էր «մեծն Աստծով, որ չի ստում», այսինքն ուխտադրում չի լինի, հավատարիմ կճնա սույն պայմանագրին և նրանով վերջված պարտավորություններին։

Դժվար չէ կրահել, որ Չայաստանը, շնորհիվ այս պայմանագրի, ի դիմաց ոչ մեծ հարկի, որի չափաբաժինն ինքն էր որոշելու, և ռազմական գործողությունների մասնակցության, ստացավ ներքին լայն ինքնավարությամբ օժտված կիսանկախ պետության կարգավիճակ։

652 թ. պայմանագիրը հայ քաղաքական մտքի, կամքի, հեռատեսության և դիվանագիտական արվեստի խոշորագույն նվաճումն էր, Չայոց սպարապետ և իշխան Յեռոդորոս Ռշտունու որպես պետական գործչի պատմական հաղթանակը։

Չայոց իշխանի անձնագրիության աստիճանի հասնող անձնական ներդրումն ավելի հասկանալի կդառնա, եթե նշենք, որ Շա. Մուսվիայի հետ պայմանագիրն ստորագրելուց հետո, որպես պայմանագրին հավատարիմ մնալու երաշխիք, իր հարազատ որդուն պատանդ տվեց արաբներին:

Գետազա դեպքերը, կապված արաբա-հայկական պայմանագրի նկատմամբ Բյուզանդիայի գրաված անբարյալացկան դիրքորոշման հետ, ցույց տվեցին, որ արաբական կողմը պատրաստ էր կատարելու Չայաստանի հանդեպ ըստ այդ պայմանագրի ստանձնած իր պարտավորությունները: Նույնպիսի հաստատակամություն դրսևորեց մահ Չայաստանը և նրա իշխանը Արաբական խալիֆայության հանդեպ:

Բյուզանդիայի կայսր Կոստանդ II սկզբում փորձեց սփռաշահելով Թեոդորոս Ուտունուն և հայ նախարարներին, ստիպել նրանց հրաժարվել արաբների հետ կնքված պայմանագրից և համագործակցությունից: Նա երկու անգամ նրանց հրավիրեց իր հետ հանդիպման, սակայն հայ նախարարները Թեոդորոս Ուտունու գլխավորությամբ մերժեցին կայսրի հրավերը, շատ լավ հասկանալով նրա նպատակները:

Կայսրը, անսալով հայերին պատժելու և նրանցից վրեժխնդիր լինելու իր գորահրամանատարների համերաշխ պահանջին, 652 թ. աշնանը 100 հազարանոց զորքի գլուխն անցած շարժվեց Չայաստան:

Արաբական խալիֆայությունը, իմանալով այդ մասին, փորձեց հետ կանգնեցնել նրան Չայաստանի վրա արշավելու մտադրությունից: Մուսվիայի երկու ներկայացուցիչներ հանդիպեցին Կոստանդ II հետ Ղերջանում և դիմելով նրան, ուղղակի ասացին, մի գնացեք այնտեղ, այսինքն Չայաստան: Նրանք նույնիսկ սպառնացին բյուզանդական կայսրին, որ դա կարող է նոր պատերազմի հասցնել Արաբական խալիֆայության և Բյուզանդական կայսրության միջև:

Բայց կայսրը մնաց անդրդվելի: Չավանաբար լուրջ չընդունելով արաբների սպառնալիքները և հայերին օգնելու նրանց պատրաստակամությունը, կայսրն ավելի խորացավ և մտավ Կարին քաղաք:

Թեոդորոս Ուտունին, կատարելով սպարապետի և իշխանի իր պարտականությունները, դիմեց մի շարք քայլերի Չայաստանի պաշտպանությունն ուժեղացնելու և բյուզանդացիների հարձակմանը դիմակայելու համար: Նա ամրացավ Վանա լճի Մխթամար կղզում, որը, ինչպես նշվել է, ճա դարձրել էր իր նստոցը: Այդ քայլով նա ցանկանում էր ապահովել իր գործողությունների ազատությունը և հայոց զորքի օազ-

մական գործողությունները ղեկավարելու հնարավորությունը: Նա միաժամանակ հայկական գորքեր տեղադրեց գավառներում, համալրելով դրանք ճոր և բարձր մարտիկներով և համապատասխան զենքերով:

Բյուզանդական զորքերին դիմադրելու թեոդորոս Ռշտունու վճռականությունը պաշտպանության արժանազավ նաև Մյունիքի, Վիրքի և Աղվանքի կողմից:

Ցավոք սրտի, մի շարք հայ նախարարներ, որոնք մինչ այդ համբուռաշխ էին թեոդորոս Ռշտունու հետ և պաշտպանում էին արաբների հետ մերձենալու նրա քաղաքականությունը, հեռացան նրանից և ներկայանալով Կոստանդ Թ-ին, համերաշխվեցին նրա հետ:

Օգտվելով այդ ընձեռնված հնարավորությունից, կայսրը թեոդորոս Ռշտունուց նզովքի ենթարկեց, ապա և իր զորքերի և զորապետների հավանությամբ, նրան զրկեց Չայոց իշխանի պաշտոնից: Նշանակվեց նոր իշխան, որին կայսրը 40 հոգու ուղեկցությամբ ուղարկեց Չայաստան:

Թեոդորոս Ռշտունին, որ հետևում էր կայսրի և որոշ հայ նախարարների այն քայլերին, ձերբակալեց այդ անկոչ «հյուրերին», մի մասին բանտալեղելով Բաղեշի անդրոսում, իսկ մյուս մասին՝ Կանա լճի կղզիներում:

Բյուզանդիայում զարգացող իրադարձությունները հարկադրեցին կայսրին վերադառնալ իր մայրաքաղաքը: Սակայն նա մինչև մեկնելը Չայոց իշխան նշանակեց հույն Մավրիանոսին, նրա տրամադրության տակ թողնելով 20 հազարանոց լավ զինված մի զորաբանակ: Դա, անկասկած, նույնպես մեծ սպառնալիք էր Չայաստանից:

Թեոդորոս Ռշտունին, ստեղծված պայմաններում, համաձայն 652 թ. արարա-հայկական պայմանագրի դրույթների, օգնություն խնդրեց Մուավիայից: Վերջինս բավարարեց Չայոց իշխանի խնդրանքը և նրան որպես օգնություն 7 հազարանոց մի բանակ ուղարկեց:

Արաբական օգնական զորքը թեոդորոս Ռշտունու հրամանով բանակեց հայոց Բզնունիք և Աղիովիտ գավառներում:

Ֆիժնական գործողությունները ծավալվեցին 653 թ. զարմանք: Չայ-արաբական միացյալ զորքը հայոց սպարապետ և իշխան թեոդորոս Ռշտունու գլխավորությամբ, քախքախեց հունական բանակը և նրան դուրս շարտեց Չայաստանից:

Այդ փայլուն հաղթանակից հետո, թեոդորոս Ռշտունին մեկնեց Ասորիքի և Վերին Միջագետքի կուսակալ Մուավիայի մոտ՝ Դամասկոս: Նրանց հանդիպումը շատ ջերմ էր: Մուավիան շատ բարձր գնահատեց

Յեղորոս Ռշտունու հավատարմությունը արարա-հայկական պայծա-
նագրին և նրա դրսևորած զինվորական մեծ հմտությունը, որի շնորհիվ
ձեռք բերվեց երկու կողմերի համար այնքան կարևոր հաղթանակը:

Մուավիան Ռշտունու նվիրեց ուկեթել հանդերձներ, որ արարեն-
բը սովորաբար նվիրում էին մեծ հեղինակություն վայելող գորավարնե-
րին և քարծրատիճան պետական գործիչներին:

Յեղորոս Ռշտունին ոչ միայն վերահաստատվեց Քայոց իշխանի
իր պաշտոնում, այլև հանուն խալիֆայի, Մուավիայի կողմից նշանակ-
վեց նաև Վիրքի և Աղվանքի իշխան: Նրա իշխանության ներքո հայտնվե-
ցին Քայաստանը, Կրաստանը, Աղվանքը, Կովկասը մինչև Շրա պահալ:
Յեղորոս Ռշտունին մահացավ 664 թ.:

Նա իր խելամիտ պետական քաղաքականությամբ, հայ ժողովրդի
անվտանգ գոյությունը ապահովելու և ազգային ինքնությունը պահպա-
նելու զործադրած քանքերի շնորհիվ, խոր հետք է թողել հայերի պատ-
մական հիշողության մեջ և դարձել Սասնա ծռեր էպոսի վիպական կեր-
պարներից մեկի՝ Ջեօի Թորոսի (Թնա Թորոսի) նախատիպը:

Այսպիսով, եթե ամփոփելու լինենք Քայաստանի անցած ուղին և
նրա քաղաքական գոյալիճակն այդ պատմական ոչ մեծ ժամանակա-
հատվածում, ապա տեսնում ենք, որ Արևելյան Քայաստանը, Քայաստա-
նի 591 թ. քաժանումից հետո, ունեցավ միայն հայ կառավարիչներ՝ ի
դեմս հայ նախարարական տներից նշանակված մարզպանների,
Արևմտյան Քայաստանում մտցվեց իշխանի ինստիտուտը որպես քարծ-
րագույն կառավարիչ, որը նույնպես նշանակվում էր հայկական նախա-
րարական՝ Ռշտունի, Մամիկոնյան, Բագրատունի տներից:

Արաքսական արշավանքների նախադրյալին, 639 թ. հաջողվեց Քա-
յաստանի երկու մասերը միավորել և առեղծել Քայոց իշխանապետու-
թյուն, որն արարներն այդ ընթացքում այդպես էլ չկարողացան նվաճել
և կցել Արաքսական խալիֆայությանը: Դա մի պետական կազմավորում
էր, որը փայլուն կերպով խուսամտավելով Բյուզանդական կայսրության և
Արաքսական խալիֆայության միջև, կարողացավ պահպանել իր քաղա-
քական ինքնուրույնությունը և դառնալ տարածաշրջանային հարցերում
իր դերակատարությունն ունեցող որոշակի քաղաքական գործոն, որը
հաշվի էին առնում VII դ. այդ երկու հզոր պետությունները:

Դեռ, ավելի, հետագայում, պատմական մի կարճ ժամանակա-
հատվածում՝ 680-688 թթ., Քայաստանը ձեռք բերեց լրիվ անկախություն:

5. Հայերը երուսաղեմում

Հայերը երուսաղեմում հաստատվել են վաղնջական ժամանակներից: Արամը Ներկայությունը վկայված է պատմական հեռավոր անցյալում, քրիստոնեական դարաշրջանի սկզբներին: Եվ, որ չափ կարևոր է, հայ համայնքը գոյություն է ունեցել մշտապես, առանց ընդհատումների: Սկզբնական շրջանում դրանք եղել են ուխտագնացներ, հոգևորականներ, որոնք այցելել են Տիրոջ գերեզմանը, ուսանողներ, որոնք ուսանելու կամ կատարագործվելու նպատակով մեկնել են երուսաղեմ, ինչպես նաև առևտրականներ և այլ խավերի ներկայացուցիչներ: Արամը զգալի մասն այնուհետև մշտական քնակություն է հաստատել այդ սուրբ համարվող քաղաքում:

Հայերը երուսաղեմում և նրա շրջակայքում կառուցել են եկեղեցիներ և վանքեր, որոնց թիվն ըստ վարդապետ Ամաստասի, որը երուսաղեմ է այցելել VI դարի կեսին, հասնում էր յոթանասունի:

Հավանաբար IV կամ V դարում, ինչպես հաստատում է «Վիկտոր Ազարիայան իր «Երուսաղեմի Հայկական քաղամասը» հետաքրքիր ուսումնասիրության մեջ, հայերն արդեն ունեցել են իրենց հատուկ քաղամասը Հիմ քաղաքում: Հայկական քաղամասը Հիմ քաղաքի չորս քաղամասերից մեկն էր: Մյուս երեքը Քրիստոնեական, Մուսուլմանական և Հրեական քաղերն էին:

Այստեղ հայ եկեղեցու անբաժան տնօրինության տակ են եղել, և այժմ էլ շարունակում են մնալ, երուսաղեմի մի շարք ամենակարևոր սրբավայրեր, ինչպես Սուրբ Հակոբի վանքը, Ամայի և Կայաֆայի տները: Նա քրիստոնյա մյուս եկեղեցիների հետ միասին վերահսկում է Տիրոջ Սուրբ Գերեզմանը, Սարֆայի գերեզմանը Գեքսեմանում, Համբարձման եկեղեցին Չիթենեաց սարի վրա և Բեթղեհեմի եկեղեցին:

Երուսաղեմի սրբավայրերի վերահսկողության աստիճանակարգով, Հայ եկեղեցին գրավում է երրորդ տեղը Հունական և Հռոմեական եկեղեցիներից հետո, առաջ անցնելով ավելի մեծ եկեղեցիներից, ինչպես Ռուսական ուղղափառ և տարբեր թողութական եկեղեցիները:

Արաբական նվաճումներից հետո երուսաղեմում ստեղծվեց նոր իրադրություն, որն ընդհանուր առմամբ ավելի բարենպաստ եղավ Հայ եկեղեցու համար, քան էր Բյուզանդիայի տիրապետության շրջանում: Հայ եկեղեցին իր միաբնակ լինելու պատճառով անընդհատ ճնշման էր ենթարկվում Հունական եկեղեցու կողմից: Արաբները, որոնք համար

Բյուզանդական կայսրությունն այդ ժամանակ նրանց գլխավոր հակա-
օակորդն էր, ավելի հանդուրժող քաղաքականություն են որդեգրում քո-
լոր այն ժողովուրդների և նրանց հաստատությունների նկատմամբ, ո-
րոնք հալածանքների էին ենթարկվում բյուզանդացիների կողմից:

Վիկտոր Ազարիյան նշում է, որ Հայ եկեղեցու ղեկավարը, կանխա-
տեսելով արաբների մոտակա նեխուժումը Երուսաղեմ, Ճանապարհոր-
դում է Մեքքա և Մուհամմադ մարգարեից ստանում հրովարտակ, որն ե-
րաշխավորում էր Երուսաղեմում բնակվող հայերի կյանքի և գույքի ա-
պահովությունը: Միաժամանակ մարգարեն ճանաչում է Հայ եկեղեցու
իրավունքները Երուսաղեմի քոլոր այն սրբատեղերի վրա, որոնք գտն-
վում էին նրա վերահսկողության տակ:

Երբ խալիֆա Օմարը 638 թ. գրավում է Երուսաղեմը, ապա նա իր
նոր հրովարտակով հաստատում է քոլոր այն երաշխիքները, որ Մու-
համմադ մարգարեն տվել էր Երուսաղեմի Հայ եկեղեցուն: Գետազայում
Սալահ ադ-Ղիլն նույնպես ճանաչում է Երուսաղեմի Հայ եկեղեցու քո-
լոր այն իրավունքները, որ նրան տվել էին իր նախորդները:

Գլուխ հինգերորդ

ՕՍԱՅՅԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (661–750 թթ.)

I. ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ԴԻՆԱՍՏԻԱԿԱՆ–ԺԱՌԱՆԳԱԿԱՆ ՍԿՋՐՈՒՆՔԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ

1. Մուավիա I Օմայյան ղինաստիայի հիմնադիր

Օմայյան առաջին խալիֆան հանդիսացավ Սիրիայի (իաճախ սավուն է Ասորիքի և Ջազիրայի կամ Վերին Միջագետքի) կուսակալ Մուավիա I: Նա պատկանում էր Կուրայշ ցեղի Օմայյա տոհմին:

Ինչպես նշվել է այդ նույն Կուրայշ ցեղից էր Մուհամմադ մարգարեն, սակայն նա պատկանում էր նրա Գաշիմի տոհմին: Օմայյաների և Գաշիմիների միջև մշտապես եղել է հակադրություն, որը երբեմն վերածվել է բացահայտ բռնամանցի: Գիշենք, թեկուզ Օմայյաների առաջնորդ Աբու Մուֆիանի բռնամական դիրքորոշումը Մուհամմադ մարգարեի նկատմամբ, երբ վերջինս սկսեց նոր կրոնի՝ իսլամի քարոզումը: Նա շատ մեծ ուշացումով միայն ընդունեց իսլամը, երբ այդ նոր կրոնի հաղթանակն անկասելի էր:

Պայքարը երկու ճյուղերի միջև նոր կրթով բորբոքվեց 656 թ., երբ սպանված Օսմանի փոխարեն, որը պատկանում էր Օմայյաներին, խալիֆա հռչակվեց Մուհամմադ մարգարեի հորեղբորորդի Ալի, որը Գաշիմիներից էր:

Մուավիան, ինչպես արդեն նշվել է, չընդունեց Ալիին որպես խալիֆա և բացահայտ պայքար սկսեց նրա դեմ, որը, ի վերջո, ավարտվեց Օմայյան Մուավիայի հաղթանակով:

Մուսավիան դեռևս 660 թ., Ալլիի կենդանության օրոք, իրեն երուսաղեմում հայտարել էր խալիֆա: Դրա հետևանքով նշավ մի պահ, երբ արաբական պետությունն ուներ երկու խալիֆա՝ Ալլին, որի նստավայրը Կուֆան էր Իրաքում, և Մուսավիան, որը նստում էր Դամասկոսում, Սիրիայում:

Մուսավիան Ալլիի դեմ մղած պայքարում զործում էր մեծ վարպետությամբ, օգտագործելով ամեն մի հնարավորություն նրան վարկաբեկելու համար: Այսպես, օրինակ, երբ 656 թ. սպանեցին Օսման խալիֆային, Մուսավիան, որ արդեն սկսել էր պայքարը Ալլիի դեմ, Դամասկոսի մզկիթում հավաքված մեծաթիվ հավատացյալների առջև ցուցադրեց սպանված Օսման խալիֆայի արյունաշաղախ շապիկը և նրա կնոջ՝ Լաիլահի մեթքի կտրված մատերը, որ նա կորցրել էր, երբ փորձել էր իր ծեղոցով պաշտպանել ամուսնուն: Մուսավիան, դիմելով այդ արարքին, փաստորեն Ալլիին էր մեղադրում Օսման խալիֆայի սպանության մեջ: Դա շնոցիոնակ մեծ ազդեցություն թողեց հավաքվածների, և ոչ միայն նրանց վրա, և նպաստեց նոր համակիրներ շահելուն:

Ալլին սպանվեց 661 թ. հունվարի 24-ի վաղ առավոտյան, երբ գնում էր մզկիթ առավոտյան իր աղոթքն անելու: Դրանից հետո Մուսավիան խալիֆայի գահի համար այլևս ոչ մի ախտյան չունեի և անարգել դարձավ Մրաբական կայսրության նոր ղեկավարը՝ խալիֆան:

Մուսավիայի խալիֆա դառնալը հերթական սուլթրական փոփոխություն չէր նշանակում: Նրա գալույժ տեղի ունեցան սկզբունքային փոփոխություններ արաբական խալիֆայության համակարգում:

Սուաջին անգամ հաստատվեց կառավարող դինաստիա՝ հիմնված ժառանգականության սկզբունքի վրա, երբ իշխանությունը հորից անցնում է որդուն և իշխանափոխությունը կարող է իրականացվել կտակով: Լեզիսիոնության այս նոր սկզբունքը մինչև այդ անժամոք էր արաբներին և, քնականաբար, Մուսամմադի մահից հետո երբեք չէր կիրառվել:

Երբ Մուսամմադը մահացավ, նրա շփոթված զինակիցները և նվիրված հետևորդները, որպես ելք գտան Ալլիահի առաքյալին փոխանորդ՝ խալիֆա քնտրելու ծնք, որն ավելի շատ պաշտոնի նշանակում էր հիշեցնում: Երևի այդ ժամանակ դա հեշտ և ամենանպատակահամար ծնն էր, քանի որ Մուսամմադն արու գավակ չունեի, որն հավակնեի նրան անմիջականորեն փոխարինելու:

Մյուս կողմից պետք է նկատի ունենալ մի կարևոր հանգամանք ևս: Այդ ժամանակ կենդանի էին և քոլորի աչքի առջև էին այն քոլոր զոր-

ծիչները, որոնք առաջին օրվանից եղել էին Մուհամմադի հետ, հավատացել նրա ուսմունքին և նրա հետ միասին, ուս–ուսի տված, մարտնչել իսլամի հաստատման և հաղթանակի համար: Իսկ դրանց թիվը շատ չէր և բնավ էլ դժար չէր նրանց միջից միշտ ընտրություն կատարել և ամենաարժանավորին վստահել խալիֆայի պաշտոնը, այսինքն երկրի կառավարման ղեկը:

Առաջին չորս խալիֆաները, Աբու Բաքրը, որին համարում են Մուհամմադի «երկրորդ ես», Օմարը, Օսմանը և Ալին, որոնք ընդունվում են որպես ուղղափառ խալիֆաներ, խալիֆաներ դարձան հենց այդ սկզբունքների հիման վրա՝ ընտրությամբ և Մուհամմադին ու իսլամին ցուցաբերած քաջատիկ ժառանգությունների համար:

Առաջ պատմաբան Ֆ. Գիթթին առաջին չորս ուղղափառ (ռաշիդուն) խալիֆաների կառավարման ժամանակաշրջանը համարում է «խալիֆայության հանդապետական շրջան»: Թերևս սույն բնութագրությունը չափազանց մոդեռնացված է քաղաքական տերմինոլոգիայի առումով, սակայն կառավարման համակարգը բնութագրելու տեսակետից, նկատի ունենալով խալիֆայի ընտրությունը և ոչ թե ժառանգականությունը, այնքան էլ տարօրինակ և հեռու չէ իրականությունից:

Սակայն այդ սկզբունքը շատ շուտ սպառեց իրեն և կորցրեց իր կենսաունակությունը: Հսկայական կայսրության կայուն, անխափան և առանց ցնցումների կառավարումը պահանջում էր նոր մոտեցում և սկզբունքորեն նոր մոդելի կիրառում: Այդպիսին հանդիսացավ ժառանգականության վրա հիմնված դինաստիական կառավարման մոդելի ներմուծումը խալիֆայության պետական–քաղաքական համակարգում:

Այդ ճնշ. հարկավ, նորություն չէր աշխարհում և վաղուց կիրառվում էր տարբեր երկրներում: Կարելի է ասել, որ կառավարման ծնի ընտրության հարցում Մուսլիման թեև գնաց տրորված, սակայն ժամանակի ոգուն, ընթրումներին և ավանդույթներին համապատասխան ճանապարհով:

661 թ. Մուսլիմա I–ը խալիֆա դառնալուց հետո, խալիֆայությունում որպես կառավարող դինաստիա հաստատվեց Օմայյանների դինաստիան: Եվ նա, ի կենսագործումն իր իսկ կողմից հռչակած ժառանգականության սկզբունքի, պաշտոնապես ժառանգորդ նշանակեց իր որդուն՝ Յազիդին, որն իր հորը փոխարինեց նրա մահվանից հետո՝ 680 թ. և որպես խալիֆա կայսրությունը կառավարեց մինչև 683 թ.:

Դրանից հետո դինաստիական-ժառանգական սկզբունքը դարձավ արաբական թղոր պետությունների կառավարման միակ ճնշ: Օմայյան խալիֆայությանը, որը գոյություն ունեցավ 661–750 թթ., հաջորդեց Աբբասյան խալիֆայությունը՝ 750–1258 թթ.: Եզխալոսում հաստատված Ֆաթիմյան խալիֆայությունը գոյություն ունեցավ 909–1171 թթ., իսկ Կորդովայի Օմայյան խալիֆայությունը՝ 929–1031 թթ.:

2. Երկպառակություն արաբական վերնախավում դինաստիական կառավարման հարցի շուրջը

Օմայյանների դինաստիայի հաստատումը հարթ չընթացավ: Օմայյաններն ընդհանրապես, և Մուավիան մասնավորապես, ունեին շատ հակառակորդներ, որոնք հենց սկզբից վիճարկեցին Օմայյանների դինաստիական իրավունքները: Դրանք բազմազան էին և շատ ազդեցիկ:

Ընդդիմության մեջ առաջնության դափնին պատկանում էր շիաներին, Ալիի կողմնակիցներին, որոնք գտնում էին, որ իշխանությունը խալիֆայությունում օրինակաճորեն պատկանում է իրենց: Նրանք Մուավիային հայտարարեցին քոնատիրոզ (ուզուրպատոր) և կոչ արեցին չենթարկվել նրան: Նրանք մեծ հույսեր էին կապում Ալիի և Ֆաթիմայի երկու որդիների՝ Մուհամմադ մաքդաբեի թոռներ Զասանի և Զուսեյնի հետ, որոնք հենց այդ հանգամանքով մեծ վտանգ էին ներկայացնում նորընծա խալիֆային՝ Մուավիային:

Մուավիան գործեց շատ արագ և վճռական: Նրա զորքերը պարտության մատնեցին շիաներին և նրան հաջողվեց առժամանակ հնազանդեցնել և իրեն ենթարկել Իրաքը:

Իր դերը խաղաց նաև Մուավիայի քաղաքականությունը Ալիի որդիների նկատմամբ: Ալիի որդիներից գահի հավակնորդ էր համոյիսանում ավազը՝ Զասանը: Մուավիան նրան «զնեց» շատ մեծ գումարով: Աղբյուրները հավաստում են, որ Մուավիան Զասանին ուղարկել է մի մագաղաթ, առաջարկելով նրան դրա վրա գրել ցանկացած բիվը: Զասանը դրանից հետո Մուավիային ընդունեց որպես խալիֆա: Նույն կերպ վարվեց նաև նրա եղբայրը՝ Զուսեյնը:

Օմայյաններին ընդդիմության երկրորդ կենտրոնը հանդիսացան խարիջիները, որոնք ամրացել էին Իրաքում և խուզիստանում: Նրանք տարված էին հավասարության գաղափարներով, որոնք զրավիչ էին իսլամական ճնշված խավերի համար, և կողմնակից էին խիստ ծայրահեղ

միջոցների կիրառման՝ իրենց նպատակներին հասնելու համար: Չավասարության վերաբերյալ գաղափարների տարածումը կարող էր լուրջ մարտահրավեր հանդիսանալ այլ սկզբունքների վրա խարսխված Օմայյանների համար: խարիջիների ելույթները, մասնավորապես 670 թ. ելույթը Քարայում, Մուսավիան նույնպես ճնշեց մեծ դաժանությամբ:

Դինաստիայի հարցում Օմայյանների համար երրորդ և վտանգավոր կենտրոնը բուն Արաբիան էր, իսլամի և խալիֆայության ծնավորման բնօրրանը, որտեղ գտնվում էին իսլամի երկու ամենախեղիմակավոր սրբավայրերը՝ Մեքքան և Մադինան: Արաբիայի արիստոկրատիան գտնում էր, որ ամենից շատ իրավունք խալիֆայության հարցում ճառ ուներ, ինչպես նղել էր մինչ այդ: Մուհամմադի հին զինակիցները, անսարները, որոնք մարգարեի հետ միասին հանդիսացել էին ոչ միայն նոր կրոնի, այլև նոր պետության՝ Արաբական խալիֆայության հիմնադիրները, իրենց էին առաջին հերթին համարում խալիֆայի գահի արժանի հավակնորդներ:

Երանց լավ էին հասկանում, որ ժառանգակնության սկզբունքի վրա հիմնված Օմայյան դինաստիայի հաստատումը նշանակում էր, որ նրանց պետության կառավարման քուլուր լծակները կրոցնում են, անցնում հետին պլան և դառնում լուսանցքային: Քնականաբար, Մեքքայի և Մադինայի արիստոկրատիան չէր ուզում հաշտվել նման իրողության հետ:

Երանց դժգոհությունն էր հարուցում նաև այն հանգամանքը, որ Մուսավիան արաբական պետության մայրաքաղաք դարձրեց Դամասկոսը: Իսկ դա նշանակում էր, որ խալիֆայության քաղաքական կենտրոնը Արաբիայից տեղափոխվում էր Սիրիա, և Սիրիան էր դառնում խալիֆայության առանձնաշնորհյալ, այսպես կոչված քազավորական մարզը, դրանից բխող քուլուր քաղաքական և տնտեսական առավելություններով:

Ձանքերի մեծ լարումով Մուսավիային հաջողվեց հարաբերությունները կարգավորել Արաբիայի ավագանու հետ, մշտապես շեշտելով, որ քուլուր մուսուլմանները և անձամբ ինքը, խոնարհվում են Մեքքայի և Մադինայի սրբությունների առջև և ընդունում նրանց ամենաարժի և անառարկելի հեղինակությունը մուսուլմանական աշխարհում: Այդ ավագանուն նա կարողացավ ժամանակավորապես իր կողմը գրավել զանազան խոստումներով, քանկարժեք նվերներով, և այլն:

Մուսավիային ըստ էության հաջողվեց վերագնել ընդդիմությունը, գրնե առերևս, Օմայյանների կառավարող դինաստիա դառնալու դեմ:

Իսկ դա նշանակում էր, որ արարական պետության մեջ ճանաչվում էր կառավարման սկզբունքորեն այդ նոր մեջ:

Դրանից հետո նա ծնունամուխ եղավ իր քաղաքական ծրագրի երկրորդ մասի՝ ժառանգականության հարցի լուծմանը: Մուավիան լավ էր հասկանում, որ միայն այդ ուղիով կարելի կլիներ ապահովել և կայուն դարձնել Օմայյանների դինաստիայի հարստությունը:

Դա պատճառ հանդիսացավ, որ պայքարը նոր ուժով ծավալվի և քաղաքական երկպառակությունը ավելի խորանա: Պայքարի վերսկսումը մի կողմից Մուավիայի և մյուս կողմից նրան հակառակորդ տարաշերտ ուժերի միջև ցույց տվեց, թե որքան փխրուն էր կարծեցյալ հաշտությունը և համազործակցությունը նրանց միջև:

Մուավիան պաշտոնապես իր ժառանգորդ նշանակեց իր որդուն Յազիդին, որը կփոխարիներ նրան որպես խալիֆա՝ նրա մահվանից հետո: Կարելի է ասել, որ դա իսկական քաղաքական փոքրիկ առաջացրեց:

Մուավիայի այդ քայլի դեմ քաջահայտորեն հանդես եկան Իրաքի երևելիները: Մուավիայի հետ հանդիպման ժամանակ նրանց պատվիրակներն ուղղակի հայտարարեցին, որ նրանք դեմ են Յազիդին հաստատել որպես գահաժառանգ: Մուավիային մեծ դժվարությամբ հաջողվեց ստիպել նրանց համաձայնվել իր առաջարկության հետ, օգտագործելով սպառնալիքների և սիրաշահելու լեզուն:

Ավելի դժվար էր գործը Արաբիայի, մանավանդ Մադինայի կառավարող վերնախավի հետ: Այստեղ էին կենտրոնացված Արաբական խալիֆայության ամենաերևելի դեմքերը, որոնք կամ նրանց նախնիներից մեծ ծառայություններ էին մատուցել իսլամին և խալիֆայությանը: Դա նրանց ապահովում էր մեծ հեղինակություն և իրավունք՝ հավակնելու խալիֆայի իշխանությանը: Բավական է դրանց շարքերում նշել այնպիսի անուններ, ինչպես խալիֆա Ալիի որդիներ Զասանին և Գուսեյնին, Սրու Բաքր, Օմար և Օսման խալիֆաների որդիներին և ուրիշների, որոնք գտնում էին, որ իրենք ավելի շատ իրավունք ունեն դառնալու խալիֆա, քան թե Յազիդը:

Հակամուավիական և հակայազիդական տրամադրությունների առաջացման մեջ մեծ դեր խաղաց իրեն՝ Յազիդի անձը և նրա մասին ձևավորված կարծիքը: Իսկ դա ի նպաստ գահաժառանգի չէր:

Երա դաստիարակն է եղել բանաստեղծ, քրիստոնյա ալ-Ախտալլը, որը մեծ ազդեցություն է ունեցել կյանքի, կրոնի և հավատի նկատմամբ Յազիդի պատկերացումների ձևավորման վրա:

Յագիղը կրոնամուլ չէր և բնավ չէր փայլում Կորանի պատվիրանները հետևողականորեն կատարելու մեջ: Դեռ ավելին, նա չէր քաղցնում իր, մեղմ ասած, ոչ հարգալից վերաբերմունքը Մեքքայի և Մադինայի բնակիչների նկատմամբ, որոնք այդ սուրբ քաղաքների բնակիչներ լինելու հանգամանքը հավկած էին օգտագործել իրենց առանձնահատուկ և մենաշնորհյալ կարգավիճակը պահպանելու և համապատասխան օգուտներ քաղելու համար: Նա վարում էր ցուփ և շվայտ կյանք, տարված էր զինեմունությամբ, խաղամուլ էր, որը Կորանը խստիվ արգելում էր, երգարվեստի և պարարվեստի մեծ սիրահար: Լուրջ աշխատանքի հակում չուներ և ժամանակի մեծ մասն անց էր կացնում դրսորդությամբ:

Ափ հանգամանք նա: Խալիֆաները և արաբական ավագանին քաղաքներում հաստավելուց հետո սովորաբար կապը չէին խզում անապատներում բնակվող իրենց քուլտուր բեդվին գեղակիցների հետ: Յագիղը, ի տարբերություն նրանցից, անապատի մասին հիշում էր միայն այն ժամանակ, երբ հայտնվում էր ժամտախտը, որից փրկվելու համար նա, ինչպես ընդունված էր արաբների մոտ, ապաստան էր գտնում ավազուտներում:

Այս բոլորը նպաստել էր Յագիղի քաջասական կերպարի մտավորմանը, որն առաջացնում էր մեքքացիների և մադինացիների խոր վրդովմունքը, մանավանդ, որ նրանք իրենց համարում էին իսլամական նորմերի և Կորանի պահանջների անշեղ պաշտպաններ: Յագիղի նկատմամբ մադինացիների կարծիքի լավագույն արտահայտությունն է հանդիսանում Օմար իսլիմիի որդու կարծիքը. «Եվ մենք պետք է երդում տանք դրան, որը մշտապես շրջապատված է կապիկներով և շներով, խմում է զինի և համախ կատարում ամենամոռաբալին»:

Յագիղի բեկնածության նկատմամբ եղած ընդդիմությունը Մուավիային հետ չպահեց իր մտադրությունից ստիպել քուլտին իր որդուն ճանաչել գահաժառանգ: Նա հասկանում էր, որ առաջին հերթին անհրաժեշտ է կտրել մադինացիների դիմադրությունը, կանգ չառնելով բուրյունների առջև:

676 թ. նա իր հեծելազորով մտավ Մեքքա, որտեղ այդ ժամանակ ապաստան էին գտել իսլիմիի գահի ապագա հավակնորդները: Նա այստեղ կատարեց մի ծիսակատարություն, որն ապշեցրեց քուլտ Սեկաներին: Մուավիան Կաաբայի սուրբ քարի մոտ, սրբող մեղկացրած իր հեծյալների ներկայությամբ, հավատարմության երդում տվեց իր որդուն՝ Յագիղին:

Մուսալիան սպառնալիքներով և կաշառքով ի վերջո «կարողացավ» հաստատել Յազիդիին որպէս զահաժառանգ: Իսկ դա նշանակում էր, որ ժառանգականութիւնը դառնում էր դինաստիական կառավարման ամենաաւանական բաղադրատարրը:

Դարկ է նշել, որ իր քաղաքականութիւնը կիրառելիս և ընդդիմութեանը անողոք ճնշելու ժամանակ, Մուսալիան հենվում էր սիրիացիների, նրանց կառավարող վերնախաւի աջակցութեան վրա: Նրանք քաղաքական և տնտեսական առումով շահագրգռված էին, որ Սիրիան պահպանի Արաբական խալիֆայութեան քաղաքական կենտրոնի հանգանակը: Դա նրանց տալիս էր որոշակի առավելութիւններ, որոնք պահպանելու մեջ նրանք կենսականորեն շահագրգռված էին:

Խալիֆա Մուսալիան մահացավ 680 թ. և նույն քվականին, ժառանգականութեան իրավունքով, գահին անցավ նրա որդուն՝ Յազիդին: Դրա դեմ ընթրստացան խալիֆայութեան տարրեր, բավականին զորավոր ուժեր, որը վկայում էր այն մասին, որ նրանք քեւ Մուսալիայի ճնշման ներքո ժամանակին հարկադրված ընդունել էին Յազիդի թագաժառանգ լինելը, բայց իրականում չէին հաշտվել այդ մտքի հետ: Յազիդի դեմ ձևավորվեցին երկու հիմնական կենտրոններ: Մեկը Իրաքում՝ շիաները կամ ալիականները, իսկ մյուսը Արաբիայում՝ Մեքքայում և Մադինայում, որը գլխավորում էր Աբդուլլա իբն Ջուբայրը, Մուհամմադ մարգարեի հորեղբորորդու տղան:

Շիաները գտնելով, որ հարմար պահ է ստեղծվել գահի վրա նստեցնել Ալիի անմիջական շառավիղին, գաղտնի կապերի մեջ մտան Ալիի և Ֆաթիմայի կրտսեր որդու, Մուհամմադ մարգարեի՝ կրտսեր քրոն՝ Դուսեյնի հետ (ավագ թող՝ Դաւանը մահացել էր դեռևս 689 թ., ենթադրում են, որ նրան բունավորել էին Մուսալիայի հրամանով), դրդելով նրան միանալ իրենց և բացահայտորեն հանդես գալ Յազիդի դեմ, խստանալով նրան ամենալայն օգնութիւն: Որոշ տատանումներից հետո Դուսեյնն ընդունեց նրանց առաջարկութիւնը և վճռեց միանալ նրանց: Եւ Մեքքայից, որտեղ քնակվում էր, ուղևորվեց Իրաք, դեպի Կուֆա, որտեղ կենտրոնացված էին շիաների ուժերը: Նրան ուղեկցում էին հարազատները և կողմնակիցների մի ոչ մեծ խումբ, ընդամենը 300 մարդ:

Սակայն Յազիդը և նրա թիկունքում կանգնած սիրիական ավագանին եւ քնած չէին և աչալուրջ հետևում էին իրենց հակառակորդների զործողութիւններին: Խալիֆային հավատարիմ մի զորախումբ, բաղկացած 4 հազար հոգուց, 680 թ. հոկտեմբերի 10-ին Իրաքի Քերբելա

քնակավայրի մոտ շրջապատեց Չուսեյնին և նրա ուղեկիցներին: Նրանք, հասկանալի է, չէին կարող դիմադրել խալիֆայական զորքին, իսկ շիաների խոստացած օգնությունն ուշանում էր: Արդյունքում նրանք քոլորը ունչացվեցին: Սպանվածների մեջ էր նաև Չուսեյնը:

Չուսեյնը դրանից հետո դարձավ շիաների սուրբ ճահատակը, իսկ Քերբելան շիաների կարևոր սրբակենտրոններից մեկը:

Չաշվեհադդար տեսնելով շիաների և նրանց առաջնորդ Չուսեյնի հետ, Ցազիդը ձեռնամուխ եղավ Մեքքայում և Մադինայում անրասպնդված իր հակառակորդների վերացմանը: Ցազիդը սկզբում փորձեց խնդիրը լուծել բանակցությունների միջոցով, ձգտելով զանազան խոստումներով նրանց ենթարկել իրեն: Այդ նպատակով նա նույնիսկ մի պատվիրակություն հրավիրեց Մադինայից Դամասկոս: Քայքայ, ինչ պատվիրակությունը տեսավ և լսեց Դամասկոսում Ցազիդի և նրա աշխարհիկ կյանքի և վայելքների մասին, ապշեցրեց նրա անդամներին:

Պատվիրակությունը վերադարձավ Մադինա և մանրամասն պատմեց այդ մասին, որը դժգոհության մոր աչիք քարծրացրեց Ցազիդի և ընդհանրապես Օմայյաների ընտանիքի դեմ: Մադինայի գլխավոր մզկիթում իավաքված քնակչությունը և երևելիները Ցազիդին հայտարարեցին իսլամի սուրբ կանոններից չեղված և հավատը ուրացող, որը նշանակում էր, որ նա չի կարող լինել խալիֆա, և որ նրան որպես խալիֆա չեն ընդունում: Ի հավաստումն դրա, նրանցից յուրաքանչյուրը, իսլամական ավանդույթի համաձայն, իր հագուստի որևէ կտորը նետում էր և հայտարարում. «Այսպես, նա չեմ ընդունում Ցազիդ խալիֆային»:

Այստանբաժ Մադինայի դեմ Ցազիդի ուղարկված զորքերը, որի միջուկը կազմում էին սիրիացիները, տարան կատաթյալ հաղթանակ:

Չնորք հասավ Մեքքային, որը Ցազիդի զորքերը պաշարեցին 683 թ. սեպտեմբերին: Նա անողորք քարկոծման ենթարկեց քաղաքը, մեծ վերածություններ պատճառելով նրան: Քաղաքում հրդեհ բռնկվեց, որից տուժեց նաև Կաաբան: Սակայն նա չիացրեց զրավել սուրբ քաղաքը: Նա մահացավ 683 թ. նոյեմբերին և օազմական գործողությունները Մեքքայի դեմ դադարեցվեցին:

Ցազիդի մահը պատճառ հանդիսացավ իշխանության համար պայքարի նոր ալիքի քարծրացմանը: Օմայյաների հակառակորդները խալիֆա հռչակեցին Աբդուլլա իբն Ջուբեյրին, որին անմիջապես հավատարմության նրդում տվեցին Իրաքը, Չիջազը և Գարալային Արաբիան:

Պա շատ լուրջ աջակցություն էր նրան՝ գաղի համար մղվող կատաղի պայքարում:

Պրուքունն ավելի քարոզացավ, երբ հայտնի դարձավ, որ նրան պաշտպանում է նաև Սիրիայի մի մասը: Սիրիան ավանդաբար հանդիսանում էր Օմայյանների միջնաբերդը, ուստի նրա մի հատվածի անցնելը Արդուլլա իբն Ջուբայրի կողմը, Օմայյանների վիճակը դարձնում էր օրհասական, թեև պետք է նշել, որ Սիրիայի մեծ մասը շարունակում էր հավատարիմ մնալ Օմայյաններին:

Իսկ ի՞նչ էր տեղի ունենում Օմայյանների ծամբարում:

Այստեղ սկզբնական շրջանում կատարյալ խառնաշփոթ էր տիրում: Յազիդի անսպասելի մահվանից հետո խաչիֆայության գահը, ըստ ժառանգականության օրենքի, անցավ նրա որդուն՝ Մուավիա II: Սակայն, նա չհասցրեց իր դիրքերն ամրապնդել և երկիրը կառավարել: Իր հոր՝ Յազիդի մահվանից 40 օր անց, նա ժանտախտի գոհ դարձավ և խաչիֆայի գահը մնաց քափուր:

Օմայյանները կանգնեցին իրենց դինաստիայից նոր խաչիֆա ընտրելու անհրաժեշտության առաջ: Նրանց ընտրությունն ընկավ Մրվան իբն ալ-Ֆադրի վրա:

Նրա խաչիֆա դասնալով խաչիֆայի գահը Օմայյանների Աբու Մուֆիանի ճյուղից, որի ներկայացուցիչներն էին Մուավիա I, Յազիդը I և Մուավիա II, անցավ Օմայյանների Մրվանյան ճյուղին:

Մրվան I դիմեց եռանդուն քայլերի իր իշխանությունը ամրոջը խաչիֆայության մեջ հաստատելու համար: Նրան հաջողվեց կրկին Օմայյանների կողմը գրավել սիրիացիների այն մասին, որը Յազիդի մահվանից հետո անցել էր Արդուլլա իբն Ջուբայրի կողմը: Նրա մեծագույն հաջողությունը պետք է համարել և այն, որ նա կարողացավ ստանալ Եզիպտոսի աջակցությունը, որը նրան ճանաչեց որպես խաչիֆա:

Սակայն ավելին նրան չհաջողվեց: 685 թ. նրան խեղդամահ արեց իր կինը, որը Յազիդի այրին էր: Նա ցանկանում էր, որպեսզի Մրվան I գահաժառանգ հայտարարի հանգուցյալ Յազիդի և իր որդուն՝ խաչիդին: Սակայն Մրվանը չէր ցանկանում դա անել, քանի որ ինքն ուներ որդի և նա, բնականաբար, կուզեմար գահը փոխանցել իր հաջազատ որդուն՝ Արջ ալ-Մալիքին: Նա խաչիֆա դարձավ 685 թ. և գահակալեց մինչև 705 թ.:

Արջ ալ-Մալիքը կարողացավ իրեն ենթարկել Իրաքը, հեշտությամբ գրավել Մադինան և երկարատև պաշարումից հետո նաև Մեք-

քան: Մեքքայի համար մարտերում 692 թ. զոհվեց ինքնաբերել խալիֆա Աբդուլլա իբն Ջուբեյրը: Նրա զուլխը որպես ընծա ուղարկվեց Դամասկոս Արդ ալ-Մալիք խալիֆային, իսկ մարտինը ցուցադրվեց Մեքքայի պարիսպների վրա:

Իրաքի և Արաբիայի հնագանդեցումով անդապնդվեց Օմայյանների տիրապետությունն Արաբական խալիֆայությունում:

Չեստազայում, խալիֆաներ դարձան մաս Արդ ալ-Մալիքի չորս որդիները ևս, որի պատճառով Արդ ալ-Մալիքը պատմության մեջ մտել է որպես «թագավորների հայր»:

3. Խալիֆայի կրոնական և աշխարհիկ կատավարման գործառույթների ճշգրտումը և կոնկրետացումը

Մուավիան և նրան հաջորդած Օմայյան խալիֆաները որոշակի հստակություն և կոնկրետություն մտցրին խալիֆայի իրավասությունների և պարտականությունների մեջ: Նրանք, հարկավ. չէին կարդ անտեսել գոյություն ունեցող ավանդույթները և չիենվել նրանց վրա: Այդուհանդերձ, վիթխարի չափերի հասնող կայսրության կատավարման բարդ խնդիրները պահանջում էին դեկավարման նոր մոտեցումներ՝ դրանց կատարելագործման և հստակեցման առումով:

Նախ ճշտվեց «խալիֆան որպես Մուհամմադի փոխանորդ» լինելու հասկացողությունը: Իսլամական աստվածաբան-տեսաբաններն այդ բանաձևը մեկնաբանեցին այն կերպ, որ Մուհամմադի խալիֆա, այսինքն փոխանորդ լինել չի նշանակում ռասուլին՝ առաքյալին փոխանորդ լինել, քանի որ Ալլահի առաքյալին (ռասուլին) փոխանորդ լինել հնարավոր չէ, մասնավոր, որ Մուհամմադը համարվում էր վերջին առաքյալը: Ուստի վերոնշյալ բանաձևը՝ «խալիֆան որպես Մուհամմադի փոխանորդ», մեկնաբանվեց հետևյալ կերպ. «Մուհամմադին հաջորդելը նշանակում է պետական սուվերենության հաջորդում»: Այլ կերպ ասած, խալիֆան մի անձնավորություն է, որը Մուհամմադին փոխարինում է ոչ թե որպես առաքյալի, այլ որպես պետության ղեկավարի, պետության սուվերենի:

Դա շատ կարևոր և սկզբունքային բնույթի ճշգրտում էր:

Ելնելով դրանից, ընդգծվեց այն հանգամանքը, որ խալիֆայի ինստիտուտը զուտ կրոնական ինստիտուտ չէ: Կրոնական գործոնը, անշուշտ, խալիֆայի գործառույթներում շատ մեծ տեղ էր զբաղում և շատ

ուժեղ էր ներկայացված: Խաչիֆան որպես իմամ կատարում էր որոշակի կրոնական–հասարակական պարտականություններ, ինչպես համընդհանուր (հասարակական) աղոթքի ղեկավարումը, Ուրբաթօրյա խուտբան՝ գլխավոր աղոթքի ծիսակատարության ղեկավարությունը և հավատացյալներին ուղղված խոսքը, իսլամի, հավատի և նրա օրենքների պաշտպանությունը և երաշխավոր լինելը և այլն: Դրա մեջ մտնում էր նաև պայքարն անհավատների, հերետիկոսների և ճշմարիտ ուղուց շեղվածների, աղանդների, կեղծ մարգարեների և մահդիների դեմ և այլն:

Բայց դրա հետ միասին սկսվում է ավելի շեշտվել խաչիֆայի «էմիր ալ–մո'ւմինին», այսինքն «Ֆավատացյալների էմիր» լինելու համագանձը: «էմիրը» այս պարագայում հասկացվում է որպես «իրամալող», անգամ «իրամանալար» լինել, թեև ավելի լայն առումով նա օգտագործվում է «տեր», «վեհապետ» և «տիրակալ» իմաստներով: Այսինքն, խաչիֆան կրոնի ուժն օգտագործում է որպես զենք խաչիֆայության աշխարհիկ խնդիրների լուծման, այդ թվում և Դար ալ–Իսլամի՝ Իսլամի հայրենիքի տարածքների և սահմանների ընդարձակման համար: Եվ այդ խնդրի կատարման համար խաչիֆան կարող էր իրամայել քուրդ հալատացյալներին՝ կատարելով գլխավոր իրամանատարի իր զինվորական ֆունկցիաները: Իսկ հավատացյալներն իրենց հերթին պարտավոր են անվերապահորեն ենթարկվել էմիրին՝ իրենց իրամանատարին:

Մուավիայի և նրան հաջորդած խաչիֆաների ժամանակ իսլամական աստվածաբանների կողմից մշակվեց և վերջնական տեսք ստացավ խաչիֆայի որպես անձի և հավատացյալների էմիրի կերպարը: Մուսնի տեսաբանների մշակած կողեքսի համաձայն խաչիֆան պետք է օժտված լիներ հետևյալ հատկանիշներով և քարեմասնություններով: Լա նախ և առջ պետք է պատկաներ Կուրայշ ցեղին, որից սերում էր Մուհամմադ առաքյալը: Ուղղափառ տեսության համաձայն, նա, ով չէր սերում Կուրայշ ցեղից, չէր կարող նստել խաչիֆայի գահին և կրել Մուհամմադի փոխանորդի տիտղոս:

Խաչիֆա լինելու մյուս պայմաններն էին նրա արական սեռի պատկանելությունը և հասուն տարիք ունենալը, ֆիզիկական և մտավոր առողջությունը, խիզախությունը, եռանդուն լինելը, որոնք համարվում էին անհրաժեշտ հատկանիշներ խաչիֆայության պաշտպանության համար:

Իսկ ինչ վերաբերում է խաչիֆայի ֆունկցիաներին, ապա մուսնիների աստվածաբանական դպրոցի հիմնադրույթների համաձայն, խա-

լիֆան պարտավոր էր պաշտպանել և պահպանել իսլամական հավատը և խալիֆայության տարածքներն ու սահմանները, առանձնացնելով Մեքքայի և Մադինայի պաշտպանության խնդիրը, և, ի հարկին, հայտարարել զինադ՝ արբազան պատերազմ: Նրա իրավասության շրջանակներում էր գտնվում պետական պաշտոնյաների նշանակումը, հարկերի հավաքը, որն արտակարգ կարևոր գործառույթ էր խալիֆայությունում քոլոր ժամանակներում, ինչպես նաև, այսպես կոչված, հասարակական ֆոնդի գլխավորումը: Խալիֆայի կարևոր գործառույթներից էր արդարադատության իրականացումը և մեղավորներին ու հանցագործներին պատժելը:

Խալիֆան միաժամանակ վայելում էր այնպիսի արտոնություններ, որոնցից ուրիշ ոչ ոք չէր կարող օգտվել: Նրա անունը պարտադիր պետք է հիշվեր ուրբաթօրյա աղոթքի՝ խուտբայի ժամանակ, միայն նա կարող էր կռել Մուհամմադի քիկնոցը՝ քուրբահը, պետական կարևոր պաշտոնական ծիսակատարությունների ժամանակ: Նա էր Մուհամմադ մարգարծի մատուցեցների՝ իշխանության խորհրդանիշ մակաֆի, կմիքի, կոշիկի, առամների և մազերի խնամակալ-պահպանիչը:

Կարելի է տեսլ, որ խալիֆան իր լայն լիազորություններով և անսահմանափակ իշխանությամբ հանդիսանում էր ուշ միջնադարյան եվրոպայի բացառիկ միապետների նախակարապետը:

Խալիֆայության վերաբերյալ սուենի ուղղափառ աստվածաբանական տեսությանը զուգահեռ մշակվեց և հրապարակ իջավ նաև շիաների ասվածաբանական դպրոցի տեսությունը, որը մի շարք սկզբունքային հարցերում տարբերվում կամ հակասակ էր սուենի դպրոցին:

Շիաների դպրոցը գտնում էր, որ երկիրը պետք է կոչվի ոչ թե խալիֆայություն, այլ իմամաթ՝ իմամություն, նախապատվությունը տալով իմամների ինստիտուտին, որը անկյունաքարային է ընդհանրապես շիիզմի ուսմունքում: Այնուհետև, ըստ շիա թեոլոգների, խալիֆան (կամ իմամը) պետք է լիներ Ալիի ընտանիքից, նրա ուղղակի ժառանգներից: Նրանք իրենց այդ տեսակետը հիմնավորում էին, ելնելով այն տեսադրույթից, որ, իբր, Մուհամմադն է Ալիին նշանակել իր անմիջական հաջորդ և ժառանգորդ:

Երկու աստվածաբանական դպրոցների տեսակետների տարբերությունը երկրի միապետի հարցում ավելի խորացրեց այն հակասությունները, որոնք մինչ այդ արդեն առկա էին նրանց միջև: Այդ հակասությունը գործնականում այդպես էլ չհարթվեց նրանց միջև մինչև խալի-

Ֆայտքյան անկումը և ցարդ շարունակվում է արդեն որպես տեսական վեճ, որն անլուծելի է թվում:

Մուսավիա է, հաշվի առնելով սուննի-շիա հակամարտությունը, իր մայրաքաղաքը հաստատեց Պամասկոսում: Մինչ այդ, Ալիի օրոք, մայրաքաղաքը Կուֆան էր՝ Իրաքում: Օմայյան խալիֆա Մուսավիան չէր կարող իր նստոցը թողնել Կուֆայում, Ալիի և նրա կողմնակիցների միջնաբերդում, որը նրա համար թշնամական միջավայր էր, որտեղ նա, բնականաբար, իրեն ապաստում էր զգում:

II. ԱՐԱՐԱԿԱՆ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԻ ՎԵՐՍԿՈՒՄԸ

Արաբական նվաճումները, որոնք իրականացվեցին չորս քարե-պաշտ, ուղղափառ խալիֆաների կողմից, և որոնք շնորհիվ Արաբական խալիֆայությունը դուրս եկավ Արաբիայի սահմաններից և աստիճանաբար վերածվեց ընդարձակ կայսրության, մի որոշ ժամանակ դադարեցվել էին: Դրա հիմնական պատճառը ոչ թե այն էր, որ խալիֆայությունը հրաժարվել էր նորանոր տարածքներ գրավելուց, նրանց խլամացումից և արաբականացումից, այլ այն, որ սկսվել էր ուժեղ մրցակցություն Ալիի և Մուսավիայի, նրանց կողմնակիցների միջև իշխանության համար:

Պայքարն իշխանության համար ամբողջովին կլանել էր նրանց և նրանց մարդկային ու նյութական տեսուրաները, որի պատճառով հնարավոր չէր ծավալել լուրջ ռազմական գործողություններ նոր տարածքներ նվաճելու համար:

Մուսավիան դրականորեն լուծելով Օմայյան դինաստիան կառավարող դինաստիա և իր որդուն զահաժառանգ հաստատելու դժվարագույն խնդիրները, և այս կամ այն չափով իր իշխանությունը տարածելով նաև Իրաքի և Արաբիայի վրա, հնարավորություն ստացավ վերսկսել իր նախորդների անավարտ թողած նվաճողական քաղաքականությունը:

Արաբական նվաճումները ծավալվում են երեք ուղղություններով՝ արևմտյան, արևելյան և հյուսիսային:

1. Արևմտյան ուղղություն

Այս ուղղությունը ներառում էր Բյուզանդիան և Դյուսիսային Աֆրիկան, իսկ ապա նաև Արևմտյան Եվրոպան:

Արաբական խալիֆայությունն այդ ժամանակ շարունակում էր Բյուզանդական կայսրությունը համարել իր գլխավոր մրցակիցը և թշնամին: Նրան ջանջախնելը և նրա ժառանգությանը տիրանալը հանդիսանում էր Օմայյան խալիֆայության գլխավոր ռազմավարական խնդիրը:

Արաբները Բյուզանդիայի դեմ պայքարում մտցրին տակտիկական փոփոխություն: Եթե նախորդ խալիֆաները հիմնական շեշտը դնում էին ցամաքային զործողությունների վրա, Մուավիան զարկ տվեց արաբական իզոր նավատորմի ստեղծմանը, նպատակ ունենալով Բյուզանդական կայսրությունը պարտության մատնել ծովային մարտերում: Եվ, իրոք, նրան հաջողվեց ստեղծել մարտունակ ռազմական նավատորմ, որը հարձակումներ էր կատարում Բյուզանդական կայսրության փոքրասիական ափերի վրա:

663–665 թթ. արաբական նավատորմն իր առաջին փորձն է անում զրավելու Կոնստանդնուպոլիսը, որը, սակայն, ավարտվում է անհաջողությամբ: Գետազայում էլ նրանք մի քանի անգամ կրկնում են մայրաքաղաքը զրավելու իրենց փորձերը, բայց ապարդյուն: Բյուզանդացիները կարողանում են պաշտպանել իրենց մայրաքաղաքը և հետ մղել արաբներին:

Բյուզանդացիների համար հատկապես մեծ վտանգ էր ներկայացնում արաբների հարձակումը 672., երբ նրանց հաջողվեց պաշարել Կոնստանդնուպոլիսը, որը տեղեց յոթ տարուց ավելի, մինչև 679 թ.: Սակայն արաբներին այդպես էլ չհաջողվեց խորտակել պարիսպները և ներխուժել քաղաք: Դրանում իր կարևոր դերը խաղաց այն պարագան, որ բյուզանդացիներն իրենց մայրաքաղաքը պաշտպանելիս արաբների դեմ առաջին անգամ կիրառեցին «հունական կրակը»: Դա քիմիական ոչ քարոզ բաղադրություն ունեցող հրդեհածին հեղուկ էր, որ բյուզանդացիները նետում էին արաբական նավերի վրա և հրդեհ առաջացնում, որը խուճապ էր մատնում արաբական նավատիմերին: Արաբական շատ ռազմանավեր հրդեհի ճարակ դարձան: Կոնստանդնուպոլիսի յոթամյա պաշարումն ավարտվեց անհաջողությամբ և արաբները նահանջեցին:

Անհաջողություն կրեցին նաև արաբների ցամաքային զորքերը:

Ստեղծված պայմաններում խալիֆա Մուավիան հարկադրված էր 679 թ. 30 տարի ժամանակով հաշտություն կնքել բյուզանդական Կոնստանտին կայսրի հետ, պարտավորվելով Բյուզանդիային հարկ վճարել:

Այսպիսով, քն՝ Մուսլիա I, և քն Յազիդ I որևէ հաջողության չարժանագրեցին Բյուզանդիայի դեմ մղած պատերազմական գործողություններում:

Չաշտության պայմանագիրը պարբերեքար խախտում էին երկու կողմերն էլ: Թեև լայնածավալ ռազմական գործողություններ Արաբական խաչիֆայության և Բյուզանդական կայսրության միջև այդ ժամանակահատվածում տեղի չունեցան, այդուհանդերձ, նրանց հարծակումներ էին գործում սահմանամերձ տարածքների վրա, գլխավորապես ավար ձեռք բերելու, բալանելու, հրկիզելու և ավերածություններ գործելու նպատակով:

Իրադրությունը փոխվեց VIII դ. սկզբներին: Խաչիֆա Մուլեյմանը (715—717 թթ.), օգտվելով Բյուզանդական կայսրությունում մոտ 20 տարի տևած ներքին երկպառակություններից և անկայունությունից, կապված իշխանության համար պայքարի հետ, պատրաստեց մեծ նավատորմ և 716 թ. օգոստոսին, մոտ քառասունամյա ընդմիջումից հետո, կրկին պաշարեց Կոնստանդնուպոլիսը:

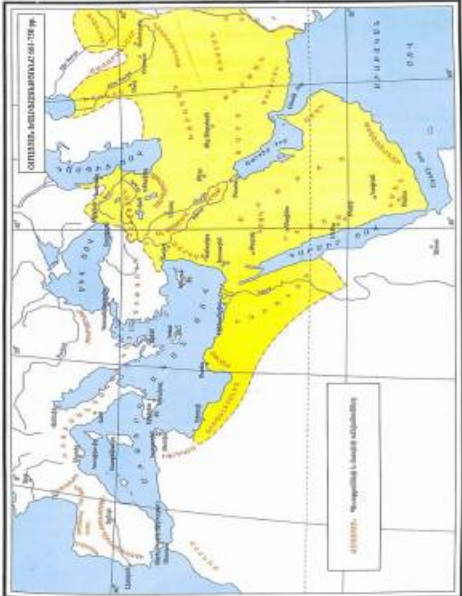
Չաշիի առնելով նախորդ տարիների անհաջողությունների փորձը, Մուլեյմանը մեծ քանակությամբ իր զորքերի տրամադրության տակ էր դրել տարբեր տեսակի պաշարողական զենքեր, գործիքներ և սարքեր, որոնց օգնությամբ նա հույս ուներ խորտակել կայսրության մայրաքաղաքի պաշխպնները:

Քայց դա նրան չհաջողվեց: Կրկին իր դեբը խաղաց «հունական կրակը», որի դեմ արաբները՝ «ալքիմիայի» հայրերը, այդպես էլ չկարողացան հակաբույն գտնել: Արդյունքն եղավ այն, որ արաբական նավատորմը շատ մեծ կորուստներ ունեցավ և այնևս ի վիճակի չէր որևէ լուրջ ռազմական գործողություններ կատարելու: Ուղիղ երկու տարի անց՝ 718 թ. օգոստոսին, արաբները վերացրին պաշարումը և տուն վերադարձան:

Արևմտյան ուղղությամբ արաբները մեծ հաջողություն ունեցան Գյուսիսային Աֆրիկայում, որն այդ ժամանակ Բյուզանդական կայսրության նահանգներից էր:

Արաբները Աֆրիկայի յուրացումը սկսեցին VII դ. 60-ական թվականների վերջերից: Այդ ժամանակ «Աֆրիկա» (արաբերեն հնչյունաբանությամբ «Իֆրիկիյա») ասելով դեռևս հասկանում էին Թունիսը: Արաբական տասնհազարանոց զորքը Օկրա գորահրամանատարի գլխավորությամբ Աֆրիկա ներխուժեց 667 թ., խաչիֆա Մուսալիայի օդոբ: Լա

OUTLINES, BELONGING TO THE 19th

OUTLINES, BELONGING TO THE 19th

բավականին արագ զրավեց մեծ տարածքներ և 670 թ. հիմնեց Կայրավան քաղաքը: Ավզբում դա մի ռազմական ամրություն էր, որը հենակետ էր ծառայում արաբների համար երկրի խորքը հետագա ներխուժման համար, բայց այնուհետև նա վերածվում է քաղաքի:

683 թ. արաբները հասան արդեն Մավրիտանիա: Ջորահրամանատար Օկբան, ինչպես վկայում է արաբական լեզեմը, Տանժերի մոտ իր նմուզի վրա նստած փորձում է մտնել օվկիանոս: Սակայն նրա նմուզը ալիքների առջև վրձնալով, ընկրկում է, և Օկբան, սուրը հանելով պատյանից, քաջականչում է. «Թող Ալլահը վառ լինի, որ այլևի հետո գնալ չի լինի»: Նա այն կարծիքին էր, որ այնևս ցամաք, այսինքն երկիր չկար, որ նվաճեր:

Աֆրիկայի նվաճումն արաբներն իրականացնում էին ոչ միայն բյուզանդացիների, այլև տեղական քրեանությունների դիմադրությունը հաղթահարելով: Հատկապես ուժեղ էր քերքերների դիմակայությունը: Արաբների առաջխաղացումը կասեցնելու նպատակով, նրանք դիմում էին ամեն ինչի՝ ոչնչացնում էին ցանրատարածությունները, այգիները, ավազներով լցնում և փակում ջրհորները և այլն: Բայց, ըստ երևույթին, նրանք վատ էին ծանաչում արաբներին, որոնց զորքի մեծ մասը կազմված էր քեդվինցներից: Իսկ նրանք համար օրերով կտրել—անցնել մեծ տարածություններ առանց ջրի, անզամ սնունդի, սովորական երևույթ էր: Ուստի նրանք, չնայած համառ դիմադրությանը, շարունակում էին իրենց հաղթարշավը: 698 թ. արաբները խալիֆա Աբդ ալ—Մավլիքի հրամանով, վերջնականապես զրավում են Կարթագենը, որը համարվում էր բյուզանդական Աֆրիկա նահանգի մայրաքաղաքը:

VIII դ. սկզբին արաբները հիմնականում ավարտեցին Աֆրիկայի նվաճումը: Նրանք տիրապետության տակ հայտնվեց ամբողջ Գյուստասյին Աֆրիկան՝ եգիպտոսից մինչև Ատլանտյան օվկիանոս:

Այս տարածքը արաբները կոչեցին «Մաղրիբ», այսինքն Արևմտյան կողմ կամ երկրներ, ի տարբերություն «Մաշրիկի»՝ արևելյան երկրների:

Մաղրիբի առաջին կառավարիչ կամ խալիֆայի տեղապահ (փոխարքա) նշանակվեց Մուսա իբն Նուսեյրին, Օմայյան խալիֆայության ամենաներկնի զորահրամանատարներից մեկը: Հենց նրա հրամանատարությամբ արաբական զորքերը 709 թ. հասան Ատլանտյան օվկիանոսի ափերը:

Հարունակելով իրենց հաղթարշավը արևմտյան ռազմավարական ուղղությամբ, արաբական զորքերը Թարիքի գլխավորությամբ, որը ծագումով իսլամ ընդունած քերթեր էր, 710 թ. անցան Իսպանիան Գյուսիսային Աֆրիկայից բաժանող նեղուցը և ներխուժեցին Պիրենյան թերակղզի Ալխեսիրասի շրջանում: Սակայն դա հետախուզական բնույթ էր կրում: Իսպանիայի նվաճումը սկսվեց 711 թ., երբ արաբական 12 հազարանոց բանակը նույն Թարիքի հրամանատարությամբ մտավ Իսպանիայի հարավային այն շրջանը, որը հետագայում նրա անունով, աղավաղված ձևով կոչվեց Գիբրալտար (արաբերեն ճիշտը կլինի «Ձաթալ ար-Թարիք» – «Թարիքի լեռ»):

Իսպանիայում կազմավորված Վեստգոթերի քազավորությունն ի վիճակի չեղավ կասեցնել արաբների առաջխաղացումն երկրի խորքը: 711 թ. Բարբաթ գետի մոտ տեղի ունեցավ Թարիքի առաջին ճակատամարտը վեստգոթերի քազավոր Ռոդրիգոյի հետ, որն ավարտվեց արաբների հաղթանակով: Դա վճռական նշանակություն ունեցավ ամբողջ Իսպանիան գրավելու մեջ:

Շուտով իր զորքերով Իսպանիա մտավ նաև Մուսա իբն Նուսեյրին, որն արագացրեց Իսպանիայի նվաճումը: Արաբները գրավեցին Կորդովան, Տոլեդոն, Սիլիխան և այլ քաղաքներ ու քազմաթիվ քնակավայրեր:

Իսպանական շատ քաղաքներ և բնակավայրեր իրենք էին անցնում արաբների կողմը և օգնում նրանց ազատագրվելու վեստգոթերի ատելի լծից և խշոր Ֆեոդալ-հողատերերի թռույթուններից ու կամայականություններից: Նրանք արաբներին ընկալում էին որպես ազատարարներ:

Պատմության մեջ շատ հաճախ են ժողովուրդները մոլորվում և իրենց հարստահարիչների և թռակալների հակառակորդներին ընդունում իրենց բարեկամներ կամ ազատարարներ, անցնում նրանց կողմը:

718 թ. ավարտվեց համարյա ամբողջ Իսպանիայի նվաճումը, որն արաբները կոչեցին Անդալուս:

2. 732 թ. Պուատիեյի ճակատամարտը

Իսպանիա-Անդալուսի նվաճումը հետագա նվաճումների նոր հնարավորություններ բացեց արաբների համար մայրցամաքային Եվրոպա ներխուժելու համար: Եվ արաբները չհապաղեցին: Նրանք սկսե-

ցին Իսլամիային անմիջականորեն սահմանակից Գալլիայից, Ֆրանկների թագավորությունից (այժմյան Ֆրանսիան):

Այդ շրջանում Ֆրանկների թագավորությունը ծանր ժամանակներ էր ապրում, որի գլխավոր պատճառներից մեկը ֆեոդալական տեղական իշխանների կենտրոնախույս ծգումները և կենտրոնական կառավարությունից նրանց կախվածությունը նվազագույնի հասցնելու համար նրանց պայքարն էր:

Արաբների առաջին ներխուժումը Գալլիա տեղի ունեցավ 720 թ.: Նրանց մտան նրա Սեպտիմանիա շրջանը և գրավեցին Նարբոննա քաղաքը: Արաբները կարծում էին, որ իրենց հեշտ հաղթանակներ են սպասում: Սակայն ֆրանկների ժուգաբերած ուժեղ դիմադրությունը Տուլուզում, ստիպեց նրանց իրենց նոր հակառակորդների մասին այլ կերպ մտածել և ավելի լուրջ մոտենալ նրանց:

Չավամարար դա այն պատճառներից մեկն էր, որ արաբական երկրորդ ներխուժումը տեղի ունեցավ 732 թ., խալիֆա Ֆիշամի (724–743 թթ.) օրոք: Նրանց առաջ շարվեցին Գարոննա գետի հովտով, Ալվիտանիայով, գրոհով վերցրեցին Բորդոն, այնուհետև Լիոնից ուղղվեցին դեպի հյուսիս–արևմուտք: Տուրից ոչ հեռու, Պուատիեյի մոտ արաբական զորքերի դեմ դուրս եկավ ֆրանկների աշխարհազորը թագավոր Կարլ Մարտելի հրամանատարությամբ:

Երկու կողմերն էլ հասկանում էին, որ այդ ճակատամարտի ելքից շատ քան է կախված: Արաբների և ֆրանկների զորաքանակները յոթ օր շարունակ կանգնած էին դեմ–դիմաց և չէին շտապում սկսել հարձակումը, վատաի չլինելով հաղթանակի հարցում: Ի վերջո, արաբների նյարդերը չդիմացան և նրանց 732 թ. հոկտեմբերի 4–ին անցան գրոհի: Այս անգամ ճակատազիջը երես էր թեթել նրանցից: Արաբական հեծելազորը, որը սովորաբար ահ ու սարսափ էր տարածում և հանդիսանում էր արաբների ամենասարսափազդու զենքը, հենց սկզբից անհաջողության մատնվեց: Նա տանուլ տվեց մարտը ֆրանկների հեծելազորին, որը բախտորոշ եղավ ճակատամարտի ելքը իօգուտ ֆրանկների վճեելու հարցում:

Պուատիեյի ճակատամարտն ավարտվեց արաբների պարտությամբ: Դա պատմական նշանակություն ունեցող ճակատամարտ էր: Ենդրիիվ նրա, կասեցվեց արաբների հետագա առաջխաղացումը Եվրոպա: Այդ գործն իր հաղթական ավարտին հասցրեց ֆրանկների թագավոր Պիպին Կարճախասակը, որը 759 թ. արաբներին դուրս մղեց Նարբոննից և Սեպտիմանիայից:

Դրանից հետո արարքներն այլևս չէին մտածում եվրոպայում նոր տարածքներ նվաճելու մասին և այդ ուղղությամբ որևէ փորձ չկատարեցին:

3. Արևելյան ուղղությունը: Միջին Ասիայի նվաճումը

Արևելյան ուղղությունն արարքների նվաճողական քաղաքականության երկրորդ ծագմավարական ուղղությունն էր:

Այն տարածքը, որ այժմ անվանում ենք Միջին Ասիա, հնում կազմված էր միանգամայն տարբեր շրջաններից և ոչ մեծ պետական կազմավորումներից, որոնք չունեին մեկ հավաքական անվանում և կրում էին տարբեր անուններ, ինչպես Սոդո, Ֆերգանա, Խորեզմ, Թուխարստան և այլն: Դրանց մեջ առանձնանում էր Մավարաննահիրը (արաբերեն «Մավարա՛ան Նահիր», այսինքն «Այն, ինչ որ գետի այն կողմն է»): Գետ ասելով արաբները նկատի ունեին Ամու Դարչան: Մավարաննահիրը Ամու Դարչայից այն կողմ ընկած տարածքն էր՝ մինչև Սիր Դարչա գետը:

Մավարաննահիրը նշանակալի էր նաև մեկ այլ առումով: Նա հանդիսանում էր Իրանի և Թուրանի սահմանաքաժանը, երկու միանգամայն տարբեր էթնոմշակութային աշխարհների սահմանագիծը:

Արարքերը Մավարաննահիրին ընդիուպ մոտեցան 651 թ., երբ Մուսավիան արդեն դարձել էր խալիֆա և գահի վրա իրեն համեմատաբար ամուր էր զգում: Մակայն այս դեպքում նա, ինչպես ընդունված էր արարքների մոտ, նրանց առաջին արշավանքները հետախուզական բնույթ էին կրում: Սովորաբար նրանք ներխուժում էին տվյալ երկիրը կամ տարածքը, ժամանակավորապես գրավում այն, ժամոթանում իրադրությանը, և մեծ քանակությամբ ալյար և գերիներ վերցնելով, հեռանում: Պատահում էր այդ տակտիկան կիրառվում էր մի քանի անգամ:

673 թ. արաբական զորքերն անցան Ամու Դարչա գետը: Նրանց հրամանատարն էր Իրաքում արաբական փոխարքա Ուբեյդուլլա իբն Միյազը: Նրանք հասան մինչև Բուխարայի մոտերըը: Արաբական զորքերին ուժեղ դիմադրություն ցույց տվեց թուրքական և բուխարական միացյալ զինուժը: Դա ստիպեց Ուբեյդուլլային հաշտություն կնքել Բուխարայի քազուհու հետ և 674 թ. վերադառնալ խորասան, իր հետ տանելով մեծ քանակությամբ ոսկյա և արծաթյա դրամ, ոսկյա և արծաթյա ամանեղեն, մետաքսյա կտոր, զենք և 4 հազար գների, որոնք դատապարտված էին ստրկության:

Արաբները 676 թ. կրկին անցնելով Ամու Ղարյան, ներխուժեցին Մավարաննահր, դարձյալ նպատակ ունենալով զրավել Բուխարան: Երանք, իրոք, ընդհուպ մոտեցան Բուխարային: Երա թագուհին այս անգամ հարկադրված էր 300 հազար դիրհեմ փրկագին վճարել իր երկիրը հետագա ասպատակությունից ազատելու համար: Մականյ արաբական զորավարը վերցնելով այդ գումարը, միաժամանակ որպես պատանդ վերցրեց բուխարական մեծահարուստների զավակներից մի մեծ խումբ և նրանց ուղարկեց Արաբիա:

Գետախուզական և ավարառության նպատակներով կատարվող արշավանքներին, VIII դ. սկզբներին հաջորդեցին արաբների լուրջ ռազմաքաղաքական նպատակներ հետապնդող արշավանքները: Մավարաննահրի նվաճումն սկսվեց 705 թ. Վալիդ I (705–715 թթ.) խալիֆայության օրոք, որը խալիֆան հանձնարարեց խորասանի փոխարքա, տաղանդավոր զորավար Քուտեյբ իբն Մուսլիմին: Եւ 10 տարվա ընթացքում նվաճեց Մավարաննահրը՝ Թուխարստանը Բախս (Բակտրա) մայրաքաղաքով, Բուխարան և նրա շրջակա տարածքները Սողդում, Խորեզմը և այլն: 712 թ. Քուտեյբի զորքերը սկսեցին Սամարղանդի՝ Սողդի մայրաքաղաքի պաշարումը: Սողդի թագավոր Գուրեկը օգնության խնդրանքով դիմեց թուրքական կազանին, Ֆերգանային և Շաշի (Տաշքենդ) պետությանը, նրանց նախագգուշացնելով, որ «եթե արաբները նվաճեն Սողդը, ապա հերթը կհասնի նաև մեզ»: Ֆերգանան և Շաշը, գիտակցելով իրենց գլխին կախված վտանգը, օգնական զորք ուղարկեցին Սողդին, փրկելու պաշարված Սամարղանդը: Արաբները ջախջախեցին Սողդին օգնության շտապող այդ զորախմբերը, որից հետո Սամարղանդի անկումը դարձավ անխուսափելի:

Ձարգացնելով իրենց հաջողությունները, արաբները 713–715 թթ. ներխուժեցին Ֆերգանա և իրենց տիրապետությունը հաստատեցին այս հարուստ և կարևոր երկրամասի վրա: Իսկ Շաշի նվաճումն իրականացվեց 751 թ., արդեն Աբբասյան խալիֆայության կողմից, որով ավարտվեց Ամու Ղարյա և Սիդ Ղարյա գետերի միջև ընկած, քաղաքական և տնտեսական մեծ կարևորություն ներկայացնող տաղամաշրջանի՝ Մավարաննահրի նվաճումը:

Այդ տաղամաշրջանի նվաճումը և միացումը Արաբական խալիֆայությանը միայն դրանով չի սահմանափակվում: Դրա հետևանքով անմիջական շփման մեջ մտան երեք տարբեր էթնոասայական և լեզ-

վանչակութային աշխարհներ՝ սեմական-արաբական, իրանական-հնդնրոպական և մոնղոլա-թուրքական:

4. Ներխուժում Աֆղանստան և Յնդկաստան

Արաբական նվաճողական քաղաքականությունն արևելյան ուղղությամբ չսահմանափակվեց Սիջին Ասիայի գրավումով: Նա ունեցավ իր տրամաբանական ճյուղավորումները դեպի Աֆղանստան և Յնդկաստան:

Խալիֆայության արևելյան տարածքների կառավարիչ Չաջջաջի նախածնունդյամբ և հրամանատարությամբ VIII դ. սկզբներին արաբների նվաճողական քաղաքականությունը տարածվեց Աֆղանստանի, Արևելյան Իրանի և Յնդկաստանի վրա: Արաբները բավականին հեշտությամբ գրավեցին Աֆղանստանի հարթավայրային շրջանները և մտան Քարուլ:

Չաջջաջի հրամանով կազմավորվեց մի զորախումբ, քաղկացած գլխավորապես 6 հազար սիրիացի զինվորներից, որի հրամանատարությունը վստահվեց Քերմանի կառավարիչ Մուհամմադ իբն ալ-Կասիմին: Այս զորաբանակը 710 թ. ներխուժեց Յնդկաստան: Գրավելով Մուկրանը, ալ-Կասիմն անցնելով Բելուջիստանով, 711-712 թթ. մտավ Սինդ և Ֆինդոսի գետահովիտը: Այստեղ նա գրավեց մի քանի քաղաքներ, ինչպես Դայրուլը, Նիրունը (ժամանակակից Չայդարաբադը) և այլն:

Արաբական զորքերը համառ դիմադրության հանդիպեցին Սինդում, որի կառավարիչ Դահիդը իր քանակի զուլխն անցած համարձակորեն դեմ դուրս եկավ արաբներին: Սակայն նա պարտություն կրեց և ինքն էլ ընկավ մարտի դաշտում:

Արաբները շրջապատեցին Սինդում գտնվող Ռավար անրոցը: Նրա կայազորը, որը քաղկացած էր 15 հազար մարտիկներից, համառորեն պաշտպանվում էր: Բայց ի վերջո անրոցն ընկավ և անձնատուր եղավ հաղթողների ողորմածությամբ: Բայց ոչ բոլորն այդպես վարվեցին: Պաշարման մեջ գտնվող, մարտի դաշտում զոհված Սինդի կառավարիչ Դահիդի կինը և շատ ուրիշներ, գերադասեցին ինքնակիզվել, քան թե գերության մեջ հայտնվել, որը նրանք համարում էին անաշտվաթելություն:

Ալ-Կասիմը չարժվելով հյուսիս, մտավ հարավային Փենջաբ և տիրեց Մուլտան քաղաքին: Դա հանդիսացավ այն վերջին սահմանագիծը, որից այն կողմ արաբները չանցան և արաբական նվաճումներն հետագա զարգացում չունեցան:

Արևելյան ուղղությամբ ձեռք բերված նվաճումների շնորհիվ, Արաբական խալիֆայության կազմում հայտնվեցին նոր ընդարձակ տարածքներ, քաղաքային տարալեզու և տարբեր դավանանքի տեր ժողովուրդներ, և խալիֆայությունը, իրոք, ձգվեց Գոդկաստանից մինչև Ատլանտյան օվկիանոսի ափեր և Արևմտյան Եվրոպա:

5. Գյուսխային ուղղություն

Արևմտյան և արևելյան թազմավարական ուղղությունների հետ միասին արաբական նվաճումների երրորդ ռազմավարական ուղղությունը, ինչպես նշվեց, հյուսիսային ուղղությունն էր: Արաբական խալիֆայությունը ձգտելով ծավալվել դեպի հյուսիս, նպատակ ուներ նվաճել Կովկասը:

Արաբներն արդեն մի քանի անգամ հայտնվել էին Կովկասյան տարածքներում՝ Չայաստանում, Վիրքում և Աղվանքում: Մակայն որպես կանոն դրանք հետախուզական բնույթ էին կրում և շատ հաճախ ավարատության նպատակներ հետապնդում: Իրադրությունն արմատապես փոխվեց VII դ. վերջերին և VIII դ. սկզբներին, որը կապված էր արաբական ընդհանուր քաղաքականության փոփոխության հետ, երբ Օմայյան դինաստիան անրապնդելով իր դիրքերը խալիֆայությունում, անցավ քաղաքային նվաճողական քաղաքականության թե՛ արևմուտքում, թե՛ արևելքում և թե՛ հյուսիսում:

Օմայյան խալիֆայության նվաճողական քաղաքականությունը հյուսիսային ուղղությամբ սկսվեց Չայաստանից:

Չայաստանի վիճակը, ինչպես ջուլց տրվեց նախորդ գլխում, յուրահատուկ էր: Դա մի իշխանապետություն էր, օժտված ներքին ինքնավարությամբ, համեմատաբար տանելի պայմաններով: Մուսավիա I, դառնալով խալիֆա, 661 թ. Չայաստանի իշխան նշանակեց Գրիգոր Մամիկոնյանին, որն այդ պաշտոնում մնաց մինչև 685 թ.: Դրանք համեմատաբար խաղաղ տարիներ էին, որը զգալիորեն պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ Օմայյան խալիֆայությունը և Բյուզանդական կայսրությունը անընդմեջ պատերազմներ էին մղում միմյանց դեմ: Երկուսի համար էլ կարևոր էր Չայաստանի դիրքորոշումը իրենց քիկունքն ապահովելու տեսակետից: Ուստի նրանք մտադիր չէին և իրականում ի վիճակի չէին Չայաստանի դեմ լայնածավալ ռազմական գործողություններ

րի դիմել: Դա նպաստավոր քաղաքական իրավիճակ էր ստեղծել Հայաստանի համար, որից նա օգտվում էր հմտությամբ:

Վարելի էր ասել, որ համեմատաբար մեղմ պայմաններ գոյություն ունեին նաև Վիրջուս և Արվանդուս:

6. Արմինիա վարչական միավորի ստեղծումը

Հայաստանի համար այդ բարենպաստ վիճակը պահպանվեց նաև Մուսավիա I մահվանից հետո, Յազիդի խալիֆայության տարիներին: Դեռ ավելին. եթե Մուսավիայի ժամանակ Հայաստանը խալիֆայությանը վճարում էր ոչ մեծ, կարելի էր ասել խորհրդանշական հարկ, ապա նոր խալիֆայի ժամանակ նա դադարեց ընդհանրապես հարկ վճարելուց:

Հայաստանի նվաճումը սկսվեց խալիֆա Աբդ ալ-Մալիքի ժամանակ, որն ամրապնդելով իր գահը և իրեն հնազանդեցնելով խալիֆայության բոլոր մասերը, անցավ ակտիվ նվաճողական քաղաքականության: Աբդ ալ-Մալիքը դեռևս 693 թ. Ատրպատականի, Հայաստանի և Ջազիրայի (Միջագետքի) փոխարքա էր նշանակել իր եղբորը՝ Մուհամմադ իբն Արվանին, որը 701 թ. իրականացրեց Հայաստանի գրավումը: Եւ այդ նույն թվականին նվաճեց նաև Վիրջը, Արվանը և մերձկասպյան տարածքները: Այսպիսով, Հարավային Կովկասն ամբողջությամբ անցավ խալիֆայության տիրապետության տակ:

Հարավային Կովկասի նվաճումից հետո, արաբական զորքերը շարունակելով հարձակումը, հասան Մոզա (Շոդա) երկիր և իրենց տիրապետությունը տարածեցին նաև Դեբրենդի վրա: Ասկայն այստեղ նրանց տիրապետությունն երեքուն էր և արաբները հետագայում նաև հարկադրված էին մի քանի անգամ վերանվաճել Դեբրենդը նրա հարակից տարածքների հետ միասին: Իրենց տիրապետությունը հաստատ դարձնելու համար, խալիֆա Վալիդը 734 թ. նույնիսկ դիմեց մի այնպիսի աննախադեպ քայլի, ինչպես 24 հազար սիրիացիների վերաբնակեցումը Դեբրենդում և նրա շրջակայքում, որը պետք է դառնար հուսակի հենարան խալիֆայության համար:

Արաբական խալիֆայությունը նվաճված տարածքներից 701 թ. ստեղծեց նոր վարչական տարածք, որը կոչվեց Արմինիա: Երա մեջ մտնում էին Հայաստանը, Վիրջը (Ջուրգան), Արվանը (Անանը), մերձկասպյան շրջանները, որոնց հիման վրա հետագայում ձևավորվեց Շիրվանը և Դեբրենդը (Քաբ ալ Արվաբ):

Նորաստեղծ Արմինիա վարչատարածքային միավորը, քանի որ մտնում էր Ատրպատականի, Չախտառանի և Ջազիրայի կուսակալության մեջ և ենթարկվում նրա կուսակալին, ապա վերջինիս իրավասության շրջանակներում էր նրա կառավարչին նշանակելը, որը կոչվում էր ոստիկան: Ոստիկան կարող էր լինել միայն բարձրաստիճան արաբ: Նրա նստավայրը հայոց Դվին քաղաքն էր:

Կուսակալը, Մուհամմադ իբն Մրվանը, Արմինիայի առաջին կառավարիչ կամ ոստիկան նշանակեց իր զինակիցներից մեկին՝ Արդալլահին:

7. Չախտառանի 703 թ. ապստամբությունը և վարդանակերտի ճակատամարտը

Արդալլահը որոշեցրեց դաժան քաղաքականություն Արմինիայի ողջ տարածքում: Նա վերացրեց ինքնավարության ամեն մի դրսևորում, խտրությամբ սկսեց հավաքել հարկերը, առաջին հերթին քրիստոնյաներից գանձվող «լիսահարկը» ջիզհան, մեծ չափերի հասան անտեղի պատիժները և կամայականությունները: Կուսակալ Մուհամմադ իբն Մրվանն անգամ արգելեց ձկնորսությունը՝ վաճառ լնում: Չախտառանի զոկվեցին ձկնորսության իրավունքից, որը ժամր տնտեսական հարված էր նրանց համար: Նրա կարգադրությամբ նշանակվեց հատուկ արաբ պաշտոնյա, որին վերապահվեց ձկնորսության և ձկնավաճառքի արտոնությունը:

Կուսակալը և նրա կամակատար ոստիկանը նոր և չառ վտանգավոր քաղաքականություն սկսեցին կիրառել հայ նախարարների նկատմամբ: Նրանք որոշեցրեցին հայ նախարարական տները ոչնչացնելու և նրանք հողային կալվածքներին տիրանալու քաղաքականություն: Նրանք մտորում էին հայոց այրումին վերացնելու ծրագիր, որը զինաթափ կաներ և անպաշտպան կթողներ հայությանը: Արաբ ոստիկանը ձեռքակալեց և Դամասկոս ուղարկեց Չախտառանի նման Բագրատունի և հայոց Ասիակ կաթողիկոսին: Իր դաժան քաղաքականության համար ոստիկան Արդալլահին ժամանակակիցների կողմից տրվել են «անողորմ, անզգամ, լիբը, չարաբարտ» մականունները:

Այս անհեռուտես և դաժան քաղաքականությունը առաջացրեց հայերի, բոլոր սոցիալական խավերի՝ շինականների, ազնվականության և հոգևորականության խոր վրդովմունքը:

Օգտվելով 702 թ. խալիֆայության ներսում կրկին ծայր առած խառնակությունից, Չայոց սպարապետ Սմբատ Բագրատունուն և Սահակ կաթողիկոսին մեծ դժվարություններով հաջողվեց Սիրիայից վերադառնալ Չայաստան: Չայոց ռազմաքաղաքական և հոգևոր առաջնորդների վերադարձը և ներկայությունը հայրենիքում մեծ ոգևորություն առաջացրեց Չայաստանի քնակչության մեջ:

Չայեբն այլևս չէին կարող տանել ծանր լուծը և դիմանալ անողոր բռնություններին: Սիսա այսպիսի լարված մթնոլորտում 702 թ. վերջերին սպանվեց Արմինիայի ոստիկանը:

Քայց դա չփոխեց և չէր էլ կարող փոխել դրությունը դեպի լավը Չայաստանում: Ոստիկան Արդալլահը լուկ կուսակալ Մուհամմադ իբն Մրվանի քաղաքականության կիրառողն էր, հետևաբար նրա վերացումը չհանգեցրեց լիցքաբախման:

Այդ քանը լավ էին ըմբռնում հայոց աշխարհիկ և հոգևոր առաջնորդները և նրանք ելք էին փնտրում ստեղծված ծանր դրությունից դուրս գալու համար: Այդ նպատակով Սմբատ Բագրատունին իր մոտ, Դարույնքում, հրավիրեց հայ նախարարների գաղտնի ժողով, որին մասնակցում էին Բագրատունի Աշուտ իշխանի որդի Սմբատը, Թեոդորոս Ոչտունու որդի Վարդը, իր եղբայրը՝ Աշուտը, Վասպուրականի և մյուս հայ նախարարները:

Չանգամանորեն քննարկելով ստեղծված իրավիճակը և քաղաքական հեռանկարները, նախարարները որոշեցին չապստամբել ախարների դեմ, քայց հեռանալ և կենտրոնանալ հայկական Տայք մահանգում: Իսկ ի՞չու հատկապես Տայքում: Դա քացատրվում է նրանով, որ նա գտնվում էր Բյուզանդիայի ազդեցության ոլորտում, որը որոշակի դժվարություններ կարող էր ստեղծել արաբների համար, նքն նրանք որոշեին հայ նախարարաներին ոչնչացնելու համար մտնել Տայք:

Քացի այդ, հայերը հույս ունեին որոշ ժամանակ մնալ Տայքում, այնտեղից հետևել դեպքերի զարգացմանը և առաջին իսկ հնարավորության դեպքում կրկին վերադառնալ Չայաստանի ներքին մահանգները:

Պետք է նշել, որ ապստամբությանը դեմ էին Սահակ կաթողիկոսը և մյուս հոգևոր առաջնորդները:

Ի կատարումն Դարույնքում ընդունված որոշման՝ ապստամբություն չբարձրացնել, քայց տեղափոխվել և ամրանալ Տայքում, հայ նախարարներն իրենց գնդերով և Սմբատ Բագրատունու զխալիֆությանը, անցնելով Արարատ լեռը, դուրս եկան Ակոսի հայկական պատ-

մական ավանդ: Սակայն նրանք չկարողացան շարունակել իրենց ճանապարհը դեպի Տայք, քանի որ Նախիջևանից նրանց դեմ դուրս եկաւ արաբական ութ հազարանոց զորքը: Գայլական երկու հազարից կազմված զորամասակը կանգ առաւ Վարդանակերտ ավանում, որը գտնվում է Արաքս գետի ծախ ափին:

Ամբատ Բագրատունին կապի մեջ մտնելով արաբ զորավարի հետ, նրան հայտնեց, որ հայերը մտադիր չեն ապստամբել, այլ լուկ ցանկանում են իրենց ճանապարհը շարունակել Տայք, արաբներին բողոնելով իրենց ողջ ունեցվածքը:

Արաբ զորավարը մերժեց բանակցությունների մեջ մտնել հայերի հետ, վստահ, որ իր զորքը, որը մի քանի անգամ զերազանցում էր հայկական զորքին, հեշտութեամբ հաղթանակ կտանի և մեծ կրեւի մեծ քանակութեամբ ավար, այդ թվում և զերիմեր, որոնք որպես ստրուկներ մեծ արժեք էին ներկայացնում:

Գայլական զորքն ականայից ընդունեց մարտահրավերը: Նրանց ամրացրին Վարդանակերտ ավանի փողոցները, պահակներ կարգեցին և սպասեցին լուսամալուն:

Վարդանակերտի ճակատամարտը տեղի ունեցավ 703 թ. հունվարյան մի ցրտաշունչ առավոտ, որն ավարտվեց հայոց զորքի փառահեղ հաղթանակով: Ինչպես Ղևոնդն է նշում, խմայելցիներից «զբազումս հարեալ սաստկէին ի սուր սուսերի»: Հովհաննես Դրասխանակերտցին նույնպես հավաստելով, որ «բնաջնջվում է խմայեւյան բանակը», գրում է. «Դրա համար հազարագիները ցարդ իրենց թանձր լեզվով պատմում են, թե «Վարդանակերտի կռիվը թող չիշվի մեզ մոտ»:

Փրկվեց միայն 300 արաբ զինվոր, որոնց խղճահարությունից ապաստան տվեց Կանսարական տիկին Շուշանիկը: Այնուհետև նա այդ զերյալներին ուղարկեց խալիֆային:

Վարդանակերտի հաղթանակի լուրն արագորեն տարածվեց Գայատանում, առաջ բերելով ապստամբությունների լայն ալիք հայկական տարրեր շրջաններում՝ Վասպուրականում, Վանանդում և այլուր: Բոլոր տեղերում ապստամբները պարտության մատնեցին իրենց դեմ ուղարկված արաբական զորքերին:

Արաբների ռազմական պարտությունները խորապես զայրացրին խալիֆա Աբդ ալ-Մալիքին, որը հրամայեց կուսակալ Մուհամմադ իբն Մրվանին 150 հազարանոց զորքով մտնել Գայատան և դաժանորեն ճնշել ապստամբությունը, չխնայելով ոչ ոքի:

Սահակ կաթողիկոսը, տեսնելով, թե ինչ ահավոր վտանգ է կախված հայության գլխից, հայ եպիսկոպոսների ուղեկցությամբ մեկնեց Գարրան, բանակցելու իրեն Մրվանի հետ հաշտության համար: Կաթողիկոսի առաքելությունը միայն նրա սեփական նախաձեռնությունը չէր: Այդ նույն կարծիքի էին նաև հայ նախարարները, որոնք և նպատակահարմար գտան հայ հովվապետի բանակցությունները արտա կուսակալի հետ:

Սակայն Գարրանում Սահակ կաթողիկոսը հիվանդացավ և մահացավ: Նրա խնդրանքով նրա նամակը, որտեղ շարադրված էին հաշտության վերաբերյալ հայկական կողմի առաջարկությունները, հանձնվեցին Մուհամմադ իրեն Մրվանին:

Հայկական կողմի առաջարկներն ըստ էության հանգում էին հետևյալին: Առաջին, հայերն իրենց հայատակությունն են հայտնում խալիֆային, երկրորդ, խալիֆան հանձն է առնում չղիմեյ աղյունահեղության, և, երրորդ, պարտավորվում է ցուցաբերել կրոնական հանդուրժողականություն հայերի նկատմամբ:

Կաթողիկոսի նամակը հասավ հասցեատիրոջը և իրեն Մրվանը, հարգելով կաթողիկոսի խնդրանքը, գրավոր երդվեց կատարել վերոնշյալ պահանջները: Նա Սահակ կաթողիկոսի դին մեծ պատիվներով և հայ եպիսկոպոսների ուղեկցությամբ, ուղարկեց Հայաստան:

Առժամանակ Հայաստանում տիրեց անդորր և Մուհամմադ իրեն Մրվանն անգամ ժամանեց Հայաստան, որտեղ նա անցկացրեց 703 թ. ամառն ու ծմեղը:

Սակայն 705 թ. հարաբերությունները կրկին լարվեցին: Արաբները չէին մոռացել հայերի ապստամբությունը և իրենց պարտությունը Վարդանակերտի ճակատամարտում և հարմար առիթ էին փնտրում նրանց պատժելու համար: Այդպիսի առիթ տվեց Սմբատ Բագրատունին, որը 705 թ. անցնելով բյուզանդացիների կողմը, բյուզանդական զորքերի հետ հանդես եկավ ընդդեմ արաբների:

705 թ. մահացավ խալիֆա Աբդ ալ-Մալիկը և նրան փոխարինեց նրա որդին՝ Վալիդը (705-715 թթ.): Նա շարունակեց իր հոր կոշտ քաղաքականությունը կայսրության ոչ մուսուլման բնակչության, այդ թվում և հայերի նկատմամբ: Նա հավատարիմ մնաց հայ նախարարական տնեղ ունեացնելու իր մախրոդի քաղաքականությանը:

Մուհամմադ իրեն Մրվանը, ստանալով խալիֆա Վալիդի հրամանը հայերին խստագույնս պատժելու վերաբերյալ, հանձնարարեց Կասիմ

գորավարին, որը գլխավորում էր Նախիջևանում տնդակայված արաբական զորագունդը, իր մոտ հրավիրել հայ նախարարներին: Որպես պատրվակ օգտագործվեց հայ հեծյալների, այսինքն հայոց այրուծիի հաշվառում կատարելու և աշխատավարձ վճարելու խալիֆայական արքայական դիվանի պահանջը:

Ոչինչ չկատարածող հայ նախարարներն իրենց ընտանիքներով և ուղեկիցներով ժամանեցին Նախիջևան: Այստեղ նրանց Կասիմի հրամանով բաժանեցին երկու խմբի: Մի խումբը, մոտ 800 մարդ, փակվեց Նախիջևանի, իսկ մյուս խումբը՝ 400 մարդ, Խրամի եկեղեցում: Երկու եկեղեցին էլ Կասիմի հրամանով հրկիզվեցին և եկեղեցիներում գտնվող քոլոր նախարարներն իրենց ընտանիքներով և ուղեկիցներով ողջակիզվեցին: Նրանցից ոչ ոք չփրկվեց: Իսկ հայ նախարարների մի խմբի, որոնց խոստացել էին ոսկով և արծաթով փրկագին տալու դեպքում ազատ արձակել, փրկագինը վերցնելով, Կասիմի հրամանով կախաղան քարոզացրեցին:

Չոհված նախարարների մեջ էին Բագրատունի, Արծրունի, Ամատունի և այլ իշխաններ:

Այս ցտամնելի դեպքերը տեղի ունեցան 705 թ. ուշ աշնանը:

Քարկ է նշել, որ այդ տարիներին, երբ սաստկացել էր խալիֆաների քաղաքականությունը, խիստ բռնություններ և հալածանքներ էին կիրառվում նաև Արմինիայի մյուս մասերում, Վիրջում և Աղվանքում:

8. Արաբական տիրապետության ամրապնդումն Արմինիայում

705 թ. արյունալի դեպքերից հետո, աստիճանաբար փոփոխություն է նկատվում խալիֆա Վալիդի քաղաքականության մեջ, որն իր արտացոլումն է գտնում նաև Արմինիայի նկատմամբ խալիֆայության դիրքորոշման մեջ: Եւ դառնում է ավելի մեղմ և հանդուրժողական: Ամրակնդելով ամենուր խալիֆայության դիրքերը, Վալիդն այլևս անհրաժեշտ չէր գտնում իր հոր դաժան քաղաքականությանը հետևելը: Ընդհակառակը, Օա նպատակահարմար է համարում հաշտության և համաձայնության եզրեր գտնել քոլոր նրանց հետ, ովքեր տուժել էին բռնություններից և հալածամթերքներից:

Խալիֆա Վալիդը լավ էր հասկանում, որ Արմինիայի նախկին կառավարիչը՝ ոստիկանը, այլևս պիտանի չի կարող լինել իր նոր քաղաքականության համար: Ուստի Օա 705 թ. վերջերին Արմինիայի նոր ոս-

տիկան է նշանակում Արդ ալ—Ազիզ իբն ալ—Ղատիմ ալ—Քահիրիլիին, որը լայնախոտի և հանդուրժող մի անձնավորություն էր:

Նախիջևանի և Նրամի սահմուկեցուցիչ դեպքերից անմիջապես հետո, Սմբատ Բագրատունին և նրա հետ մի շարք նախարարներ հեռացել էին Չայաստամից: Բյուզանդական կայսրը նրանց ապաստան էր տվել Փուլքուն (Փոթի): Խաչիֆա Վալիդի հանձնարարությամբ Արմինիայի նոր կառավարիչ Արդ ալ—Ազիզը Փուլքուն գտնվող Սմբատ Բագրատունուն և մյուս հայ նախարարներին հրավիրում է վերադառնալ իրենց երկիրը՝ Չայաստան, տալով համապատասխան նրաշխիքներ: Այդ երաշխիքների մեջ մտնում էր հայոց նախարարական տոհմերի ժառանգական իրավունքների ծանաչումն ու հաշտումը, և Չայաստանի կառավարման համակարգում նրանց ավանդական տեղերի (պաշտոնների) ապահովումը և այլն:

Եվ հայ նախարարները վերադարձան: Սմբատ Բագրատունին կրկին ճանաչվեց Չայոց իշխան: Արդ ալ—Ազիզի ջանքերով վերակառուցվեց Դվինը, որը մեծ ավերածությունների էր ենթարկվել բազմաթիվ արշավանքների հետևանքով:

Կարևոր փոփոխություն տեղի ունեցավ խաչիֆայության քաղաքականության մեջ նաև քրիստոնյա եկեղեցիների նկատմամբ: Նրանք հասկացան, որ անհրաժեշտ է աջակցել միաբնակ քրիստոնյա եկեղեցիներին, որոնք հալածանքի էին ենթարկվում Արաբական խաչիֆայության հակառակորդ Բյուզանդիայի և նրա եկեղեցու կողմից, որոնք միաբնակության մղվեաճը հակառակորդներ էին:

Ելնելով այդ տեսադրությից, խաչիֆայությունը քաղյացական դիրք գրավեց միաբնակ՝ ասորական, դալտի, ապա նաև հայկական եկեղեցիների հանդեպ:

Որա վկայությունն էր 719 թ. հայոց կաթողիկոս Գովհաննես Օձնեցու ուղևորությունը Դամասկոս և նրա հանդիպումն ու քանակություններն Օմար խաչիֆայի հետ: Այդ քանակությունների արդյունքում խաչիֆան գրավոր հավաստագիր տվեց Չայաստանում քրիստոնեական հավատն ազատորեն դավանելու, ինչպես նաև եկեղեցուց հարկ չգանձելու վերաբերյալ:

Չայոց կաթողիկոսը մի կարևոր հարց էլ լուծեց: Խաչիֆան ընդառաջեց հայոց կաթողիկոսի միջնորդությանը և ազատ արձակեց 705 թ. Նախիջևանի և Նրամի դեպքերից հետո զերծվարված և Ասորիք տարված հայերին, որոնց զգալի մասը նախարարական ընտանիքներից էր:

VII դ. 30-ական քվականներին խալիֆայությունը նոր արշավանքներ ձեռնարկեց Արմինիայի դրոշ մասերում: Այդ ժամանակ խիստ ակտիվացել էին խազարները, որոնք հաճախ ներխուժում էին խալիֆայության տարածքները և մեծ ավերածություններ գործում:

Խազարների այդ արշավանքների հետևանքով թուլացել էին Վիրքի կապերը Օմայյան խալիֆայության հետ: Դամասկոս խնդիրներ էին ծագել կապված Աղվանքի, առավել ևս Դերբենդի հետ: Անհրաժեշտություն էր առաջացել վերջ տալ այդ բուլղոհին և վերահաստատել խալիֆայության տիրապետությունը:

736 թ. Գիշամ խալիֆան փոխարքա Մրվանին հանձնարարեց այդ դժվարագույն խնդրի լուծումը: Սակայն Մրվանը նախքան խազարների դեմ պատերազմ սկսելը, ներխուժեց Վիրք, ասպատակեց այն, և ոչնչի առաջ չկանգնելով, վերջնականապես հալատակեցրեց Վիրքը:

Այնուհետև արաբական զորքերը ներխուժեցին ալանաց երկիր և նա նույնպես գրավեցին, ամրանալով ռազմավարական մեծ նշանակություն ունեցող Բաթ Ալանում՝ Ալանաց դոներում:

Գերբը հասավ Դերբենդին: Օմայյանների տիրապետությունը Դաղստանում այդ ժամանակ փաստորեն գոյություն չուներ: Մրվանը այստեղ նույնպես հաջողության հասավ: Լա նվաճեց Թումանշահ և Լաբզ ոչ մեծ իշխանությունները, ապա ամբողջ Դերբենդ-Դաղստանը:

Մրվանը հաջորդ տարի, 737 թ. նոր արշավանք սկսեց, որն անմիջականորեն ուղղված էր խազարների դեմ: Նրա 135 հազարանոց բանակը 15 հազարանոց հայոց այրուժիի հետ միասին փայլուն հաղթանակ տարավ խազարների նկատմամբ: Արաբ-հայկական միացյալ բանակի մի մասն Ալանաց դոներով ներխուժեց Զյուսխային Կովկաս, իսկ մյուս մասն էլ Դարբանդի կողմից առաջ շարժվեց և հարձակվեց խազարների վրա: Վերջիններս նահանջեցին մինչև Վոլգա գետի ավազանը: Դարտություն կրած խազարական ղեկավարը՝ խաքանն իր հպատակությունը հայտնեց Օմայյան խալիֆայությանը: Նրան պարտադրվեց ընդունել իսլամ, որը և նա կատարեց:

Այսպիսով, VII դ. 30-ական քվականների վերջերին Օմայյան խալիֆայությունը ոչ միայն իր տիրապետությունը վերականգնեց և ամրապնդեց Արմինիայում՝ Դայաստանում, Աղվանքում, Վիրքում, Դերբենդում, այլև իր տիրապետությունը տարածեց Զյուսխային Կովկասի դրոշ մասերի վրա:

III. ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ-ԿԱՌԱՎԱՐԱԿԱՆ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

Խալիֆայության անատոմիայի մասին լրիվ պատկերացում կազմելու համար անհրաժեշտ է ման չլուսարանել նրա ներքին կյանքը, մասնավորապես կառավարման համակարգը, սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները և սեփականության ձևերը, մուսուլմանների և ոչ մուսուլմանների իրավունքները և պարտականությունները, զինված ուժերի դերը և ֆունկցիաները, պալատական կյանքն ու տիրապետող քարերը և այլն:

1. Պետական կառավարման համակարգը և ապարատը

Արաբական պետության մեջ պետական կառավարման համակարգը ձևավորվել է աստիճանաբար, էվոլյուցիոն ճանապարհով: Նա անցում է կատարել նախնական արխայիկ ցեղային հարաբերությունների կառավարման մեթոդներից, կանոններից և սովորույթներից դեպի արևելյան դեպարտիաները՝ բռնապետություններին հատուկ կառավարման ձևերը, որոնք անընդհատ կատարելագործվել են, սակայն երբեք լրիվ չեն մերթազանցվել իրենց ծնող արաբական ցեղերին բնորոշ կառավարման պարզունակ տարրերից:

Խալիֆայության պետական համակարգի ծնալորման վրա մեծապես ազդել են Արևելյան Հռոմեական կամ Բյուզանդական կայսրության և Սասանյան Իրանի պետական կարգերը, որոնք արաբականի համեմատ ավելի զարգացած և կատարյալ էին: Պատահականություն չէր, որ շատ խալիֆաներ փորձում էին ընդօրինակել բյուզանդական արքունիքին և իրենց պալատական կյանքը կառուցել բյուզանդականի նմանակությամբ:

Օմայյան խալիֆայությունում քաղաքական, ռազմական, դատական և կրոնական քարձրագույն իշխանությունը կենտրոնացված էր խալիֆայի ձեռքում: Նա անսահմանափակ տիրակալ էր:

Սակայն Օմայյան խալիֆայությունում գոյություն չունեին կառավարություն ժամանակակից հասկացողությամբ:

Պրա փոխարեն խալիֆայությունում զարգացած էր տեղական կառավորողների՝ փոխարքաների կամ կուսակալների ինստիտուտը: Օ-

մայրանրի ժամանակ խալիճայությունը, որ տարածվում էր Չնդկաստանից մինչև Ատլանտյան օվկիանոս, բաժանված էր ինը փոխարքայությունների: 1) Սիրա և Պաղեստին, 2) ալ-Կուճա և համայն Իրաք, 3) Իրան, Սիստան, Նուրասան, Բահրեյն, Օման, զուցն և Լաջո և ալ-Յամամահ, որի կենտրոնն էր Բասրան, 4) Արմինիա, 5) ալ-Չիջազ, 6) Քերման և Չնդկաստանի գրավյալ տարածքները, 7) Եգիպտոս, 8) Իֆրիկիյա՝ Աֆրիկա, 9) Եմեն և Չարավային Արաբիայի հարակից տարածքները:

Այս բաժանումը քարացած չէր և խալիճաները հաճախ տարածքային փոփոխության էին ենթարկում փոխարքայությունները: Այսպես, օրինակ, Մուավիան Կուճան և Բասրան միավորեց մեկ փոխարքայության՝ Իրաքի մեջ, ներառելով Իրանի մեծ մասը և Արևելյան Արաբիան, և նրա կենտրոնը դարձրեց Կուճան: Փոփոխություն տեղի ունեցավ նաև չորրորդ կուսակալությունում: Այստեղ Ջազիրան, որը գրավում էր Եփրատ և Տիգրիս գետերի միջև ընկած տարածքը, Արմինիան, Աղվանքը և Փոքր Ասիայի արևելյան տարածքները, միավորվեցին մեկ՝ երրորդ կուսակալության մեջ, որի կազմում Արմինիան առանձին վարչական միավոր էր:

Փոխարքան օժտված էր լայն լիազորություններով: Լա իր փոխարքայության քաղաքական, զինվորական, տնտեսական և կրոնական առաքնորդն էր և միանձնյա կառավարիչը, որը ենթակա և պատասխանատու էր միայն խալիճային, որը նրան ուզած ժամանակ կարող էր ազատել իր զբաղեցրած պաշտոնից: Փոխարքաները կոչված էին լինել խալիճաների հուսալի հենարանը տեղերում և ապահովել Արաբական լայնածավալ կայսրության միասնականությունը: Նրանք պետք է հանդիսանային իշխանության կենտրոնածից սկզբունքի մարմնավորողները և կանխիկն կենտրոնախույս միտումների ամեն մի դրսևորում:

Ահա այս սխառճատով էլ կարևոր նշանակություն ուներ, քե ով է գրավում փոխարքայի բարձր և պատասխանատու պաշտոնը: Ուստի խալիճաները բացառիկ բժախնդի էին փոխարքաների քնննածությունների հարցում: Նրանք սովորաբար այդ պաշտոնները բաժանում էին իրենց եղբայրներին, ամենամոտ հարազատներին, ազգականներին և ցեղակիցներին, որոնց մեծապես վստահում էին: Հազվադեպ չէին այն դեպքերը, երբ ազդեցիկ փոխարքաներն իրենք էին հետագայում դառնում խալիճա:

Օճայաների ժամանակ կարևոր նշանակություն ձեռք բերեց փոստային ծառայությունը, որը, որպես այդպիսին, փաստորեն ձևավորվեց նրանց օրոք: Պա կապված էր այն հանգամանքի հետ, որ խալիճայու-

թյունն ընդարձակվել էր և կապը կենտրոնի՝ Դամասկոսի, և ծայրագավառների միջև առանձնահատուկ նշանակություն էր ստացել: Եւ դարձել էր խալիֆայության քաղաքական և տնտեսական միասնության ապահովման կարևոր գործիքներից մեկը:

Դրա մասին է վկայում նաև այն հանգամանքը, որ փոստային ծառայությունը սուկ նամակատարություն էր, թեև դա նույնպես կարևոր էր, այլ հուսալի աղբյուր խալիֆայության փոխարքայություններից տեղեկատվության հավաքման և խալիֆայի հրամանագրերը ժամանակին տեղեկը հասցնելու իմաստով: Փոստային ծառայության միջոցով էր տեղերում հավաքված և պատերազմների ժամանակ ձեռք բերած ավարդ կենտրոն հասցվում: Իսկ ինչպես հարկահավաքությունը, այնպես էլ հարկերը սահմանված կարգով և չափաբաժիններով մայրաքաղաք հասցնելը խալիֆայության գոյության, հզորության և տնտեսական բարգավաճման ամենատեսական նախապայմաններից մեկն էր:

Այս նկատառումով էլ Օմայյան խալիֆայությունում փոստային ծառայության ղեկավարն օժտված էր բավականին լայն լիազորություններով: Նրանց հսկողական իրավունք էր տրված հարկերի հավաքման վրա: Նրանց իրավասության մեջ էր մտնում նաև տեղերում կանխելու դրանց յուրացումը փոխարքաների կողմից:

Փոստային ծառայության ղեկավարի պաշտոնական պարտականությունների մեջ էր մտնում նաև հետևել փոխարքաների, զորապետերի և դատավորների զործունեությանը և այդ մասին պարբերաբար տեղյակ պահել խալիֆային:

Այսպիսով, կարելի է ասել, որ փոստային ծառայությունը Օմայյան խալիֆայությունում ձևավորվող կառավարման պետական ապարատի և համակարգի ամենակարևոր օղակներից մեկն էր դարձել:

Պետական ապարատի մյուս, նույնպես շատ կարևոր օղակը, հարկերի հավաքման ծառայությունն էր: Հարկահավաքները հարկերը հավաքում էին մեծ դաժանությամբ, կանգ չառնելով ոչ մի միջոցի առջև, և խալիֆայության զանձարանն ապահովում ամիրաժեշտ ֆինանսներով: Այս ծառայությունը մշտապես գտնվել է խալիֆաների ուշադրության կենտրոնում:

Օմայյանների ժամանակ ձևավորվեց նաև պետական գործավարությունը, առանց որի անհնար էր պետական ապարատի, պետական մեքենայի անխափան գործունեությունը: Մուավիայի հրամանով ստեղծվեց Դաշվաժման քյուրո, որը որոշ մասնագետներ հալված են

Ուլյնացնել Պետական գրասենյակի հետ: Նրա հիմնական խնդիրներից մեկն էր պատճենահանել յուրաքանչյուր պաշտոնական փաստաթուղթ նախքան նրա կնքելը և առաքելը: Պաշտոնական փաստաթղթերի՝ խալիֆայի հրամանների, զանազան ֆիրմանների, հաղկային հնաշխարհային բնույթի, տեղական կառավարիչների հաղորդումները կենտրոն և խալիֆայության համար կարևոր նշանակություն ունեցող այլ փաստաթղթերի կրկնօրինակումը նորություն էր խալիֆայության գործավարության մեջ:

Չետագայում, խալիֆա Արդ ալ-Մալիքի (685—705 թթ.) հրամանով Ղանասկոսում ստեղծվեց պետական արխիվ:

2. Արաբներեն լեզվի պետական կարգավիճակը

Արդ ալ-Մալիք խալիֆայի և նրան հաջորդած նրա որդիների, մասնավորապես խալիֆա Վալիդ I անվան հետ է կապված գործավարության հետագա կատարելագործումը Օմայյան խալիֆայությունում: Այն, ինչ նրանց արեցին, կատարյալ հեղաշրջում էր: Արդ ալ-Մալիքի հրամանով ամբողջ խալիֆայությունում, նրա ջրղղ կուսակալություններում, գործավարությունը սկսվեց կատարվել արաբերեն լեզվով: Արաբներեն լեզվին տրվեց պետական կարգավիճակ:

Մինչ այդ գործավարությունը տարվում էր հունարեն՝ մաջաքադաք Ղանասկոսում, պահլավերեն՝ Իրաքում և արևելյան մահանգներում, Պարսկաստանում, և դաշտերեն՝ եգիպտոսում:

Արդ ալ-Մալիքի սկզբունքային նշանակություն ունեցող այս նորամուծությունը համարվում է խալիֆայության արաբականացման սկիզբ: Եթե մինչ այդ տեղի էր ունենում խալիֆայության իսլամացում, երբ ոչ արաբ ժողովուրդները դավանափոխ լինելով, ընդունում էին իսլամ, ապա այժմ խալիֆայությունը թնակոխեց զարգացման արաբականացման փուլը:

Այս նորամուծությունն ուներ թե՛ պետական, վարչակազմավարական, և թե՛ քաղաքական նշանակություն:

Քանի որ գործավարությունը կատարվում էր ոչ արաբներեն, այլ հունարեն, պահլավերեն և դաշտերեն լեզուներով, ուստի և գործավարությունն իրականացնում էին ոչ թե արաբները, այլ օտար հայատակները որպես ֆինանսական ծառայողներ: Չասկանալի է, որ արաբական տիրապետող վերնախավը երկար չէր կարող հանդուրժել այդ իրավի-

ճակը, քանի որ քնակչության ղեկավարումն իրականացվում էր հարկե-
րի, մաքսային տուրքերի, տուգանքների հավաքման, պատերազմների
ժամանակ ձեռք բերած ավարի և թալանի հաշվառման և քաժանման մի-
ջոցով: Իսկ պետական կառավարման այդ կարևոր քնազապառը այլևս
չէր կարելի թողնել օտարների ձեռքում:

Կարելի է ասել, որ արաբական լեզվի կիրառումը պետական գոր-
ծավարության, վարչաֆինանսական կառավարման մեջ, նշանակում էր,
որ արաբական կառավարող վերնախավը լուրջ հայտ էր ներկայացնում
ընդհանրապես ղեկավարելու խալիֆայության պետական կառավար-
ման ապարատը: Ես լիովին վերահսկողություն էր սահմանում ֆինանս-
ական-հաշվառման ամբողջ ոլորտի վրա:

Նոր մտեցումը կառավարման պետական ապարատին և գործա-
վարությունը արաբերեն լեզվով վարելու դրոշումը, սակայն, չէր նշանա-
կում, որ նախևեր աշխատակիցները, օտար հպատակներն ազատ ար-
ձակվեցին և փոխարինվեցին արաբ պաշտոնյաներով: Այդպիսի նրկույթ
զանգվածաբար տեղի չունեցավ: Ոչ արաբ հպատակներն այդ ժամանակ
մեկ դար էր, ինչ գտնվում էին արաբների տիրապետության տակ և առն-
վազն երկու սնդուղ էր աճել, որը թավականին յուրացրել էր արաբական
բարբերը և սովորությունները, և նրանց մեջ քիչ չէին այնպիսի մասնա-
գետներ, այդ թվում և գրագիտներ, հաշվառողներ, ֆինանսիստներ և այլ
գործավար-մասնագետներ, որոնք տիրապետում էին արաբերեն լեզվին
և ի վիճակի էին գործավարությունը վարել արաբերեն: Նրանք մնացին ի-
րենց տեղերում, գործավարությունը վարելով արաբերեն: Իսկ մի մասն էլ
սկսեց արագազգած տեմպերով սովորել արաբերեն:

Պրան նպաստեց նաև այն հանգամանքը, որ արաբները, անգամ
երեկվա ընդվիճները, որոնք տեղափոխվել էին քաղաքներ և քաղաքա-
տիպ բնակավայրեր, ոչ մի հակում և ցանկություն չունեին նստել գրա-
սենյակներում և հաշվառում կատարել: Պա նրանք համարում էին ոչ
միայն տաղտկալի, այլև իրենց համար ոչ արժանապատիվ գործ: Պրա
փոխարեն, նրանք իրականացնում էին ընդհանուր, և պետք է ասել,
խիստ վերահսկողություն ամբողջ գործավարության, որպես պետական
կառավարման համակարգի ամենաեական օղակի, վրա:

Չպատակ և նվաճված մուսուլման ժողովուրդներին արաբերեն
լեզվի պարտադրմանը նպաստում էր մի կարևոր հանգամանք ես: Մու-
սուլմանների սուրբ գիրքը՝ Կորանն արգելվում էր բարձմանել այլ լեզու-
ների: Ուստի նրանք Կորանը կարդալու համար ունեին միայն մեկ ելք՝

սովորել և տիրապետել արաբերենին: Եվ ջերմեռանդ ու աստվածավախ մուսուլմանները զանգվածաբար ընտրեցին այդ ուղին. նրանք սկսեցին սովորել արաբերեն:

3. Ազգային արաբական դրամի ստեղծումը

Այդ ալ—Մալիքի կարևոր նորամուծություններից էր ազգային արաբական դրամի ստեղծումը: Խալիֆայությունում մինչև VII դ. վերջերը շրջանառության մեջ էին բյուզանդական ոսկյա և պարսկական արծաթյա դրամները, ինչպես նաև, սահմանափակ ժավալներով, ֆինյարիների արծաթյա մետաղադրամները: Եիշտ է, առաջին խալիֆաներ Օմարը, Մուավիան և մյուսները, այդ մետաղադրամների վրա դրոշմում էին Կուրանից վերցրած առանձին արտահայտություններ և դարձվածքներ, սակայն դրանով ազգային դրամի ստեղծման հարցը չէր լուծվում: Այդ կարևոր հարցը պահանջում էր արմատական փոփոխություն:

Եվ Արդ ալ—Մալիքը եղավ այն խալիֆան, որին վիճակված էր կատարելու այդ քայլը: Նրա հրամանով շրջանառությունից հանվեցին բյուզանդական ոսկյա և պարսկական քուրդ մետաղադրամները: Ամբողջ խալիֆայության մեջ մտցվեց արաբական ազգային դրամ՝ ոսկյա դինարներ և արծաթյա դիրհեմներ: Խալիֆայությունն անցավ միասնական դրամական համակարգի: 695 թ. Դամասկոսում հատվեցին առաջին ոսկյա դինարները:

Դրամահատարաններ ստեղծվեցին ոչ միայն մայրաքաղաքում, այլև առանձին քաղաքներում: Բայց պահպանվեց մի եսկան տարբերություն: Ոսկյա դինարներն հատելու քաջատիկ իրավունքը պատկանում էր խալիֆային, իսկ մնացած կուսակալները կարող էին հատել միայն արծաթյա դիրհեմներ: Սովորաբար այդ մետաղադրամների վրա զրվում էին իսլամին և Ալլահին վերաբերող ասույթներ, դրոշմվում էր խալիֆայի պատկերը, որի ժամանակ այն հատվել էր, հատման տարեթիվն ու վայրը:

Ազգային դրամի ներմուծումը շրջանառության մեջ վկայում էր նրկու բանի մասին, առաջին, որ խալիֆայության տարրեր մասերի միջև արդեն բավականին քաղձոր մակարդակի էին հասել առևտրական և տնտեսական կապերը, որն անհրաժեշտ էր դարձրել միասնական ազգային դրամի ստեղծումը և օտար դրամի դուրս մղումը տնտեսական ոլորտից, և, երկրորդ, խալիֆայության կառավարող վերնախավը որդեգրել էր կառավարման համակարգի հետագա կենտրոնացման և խալիֆայու-

թյան համար կենսական նշանակություն ունեցող հարկային ապարատի զրոնուցությունը կարգավորելու և նոր հիմքերի վրա դնելու քաղաքականություն:

Ուշագրավ է, որ Բյուզանդիան բացահայտ թշնամանքով ընդունեց արաբական ազգային դրամի ստեղծումը ու շրջանառության մեջ դնելը և բյուզանդական դրամի շրջանառությունից դուրս մղումը, հերթական պատերազմական զրոնոդությունները սկսելով խալիֆայության դեմ:

Սակայն դա դուրսն էր չսասանեց խալիֆաների դիրքորոշումն ազգային դրամի հարցում:

4. Արաբական ազգային զինված ուժերը

Օմայյան խալիֆայության պետական և վարչական կառավարման համակարգի քաղկացուցիչ մասն էին կազմում երկրի զինված ուժերը: Նրանք կատարում էին ներքին և արտաքին բնույթի բազմակի ֆունկցիաներ:

Կառուցվածքային առումով խալիֆայական բանակը շատ քան վերցրել էր բյուզանդական բանակային կառուցվածքից: Նա բաժանվում էր հինգ բանակային կորպուսների, որոնք ունեին իրենց մնայուն տեղակայումը՝ կենտրոնում, աջ և ձախ քներում, առաջապահ և վերջապահ: Այսպիսի բաժանումը պահպանվեց ընդհուպ մինչև վերջին խալիֆան՝ Մրվան II (744–750 թթ.):

Մրվան II զոյություն ունեցող բանակային կառուցվածքը համարելով արդեն հնացած և իր դարն ապրած, հրաժարվեց նրանից և լուծարելով կորպուսները, անգամ նոր ձևի: Նախ, նա զգալիորեն կրճատեց զորքերի քանակը, ապա ստեղծեց համեմատաբար փոքր, սակայն հավաք, կոմպակտ մի ռազմական օրգանիզմ, որը նա անվանեց կուրդուս՝ կոհորտա: Նա այն էր ընկնում իր արագաշարժությամբ և ժանրելու մեծ հնարավորություններով:

Արաբական զինված ուժերը կազմված էին հետևակից, հեծելազորից, նավատորմից և ուղտերի գնդերից: Ճիշտ է, ուղտերը երբեմն նույնպես մասնակցում էին ճակատամարտերին, սակայն, նրանք հիմնականում օգտագործվում էին որպես փոխադրամիջոց ամրոցների պաշարման և գրավման համար սարքերը, քանակի կենսագործունեությունն ապահովող տարբեր բեռները և այլ անհրաժեշտ իրեր տեղափոխելու հա-

մար: Այդ պատճառով էլ նրանց տեղը բանակի հետևածասում էր, նրանց սովորաբար զնում էին զորքերի հետևից:

Օմայյան բանակի ներքին ֆունկցիաների մեջ առաջնայինը տիրապետող դինաստիայի և տվյալ խալիֆայի իշխանության անվտանգության ապահովումն էր: Զինված ուժերն էին հանդիսանում խալիֆաների հեռադանը և այդ իմաստով արաբական հասարակության մնացած բոլոր խավերը զիջում էին նրանց: Զինված ուժերի օգնությամբ էին խալիֆաները ճնշում ժողովրդական նյութերը և վերացնում գահի նկատմամբ այլ հավակնորդների ուսնծությունները, լինեին դրանք կառավարող դինաստիայից, քն այլ, օտար ցեղախմբերից:

Երկար ժամանակ արաբական զինված ուժերի միջուկը կազմել են արաբական տարրեր ցեղերի աշխարհագրոցները: Սակայն խալիֆայության անընդհատ ընդարձակումը, նորանոր նվաճումները և դրանց հետ կապված նվաճած նրկրների բնակչությանը հնազանդ պահելու խնդիրները, ակնհայտ դարձրեցին, որ ցեղային աշխարհագրոցներն ի վիճակի չեն խալիֆայության առջև կանգնած բարդ խնդիրները լուծելու համար: Անհրաժեշտ էր որոշակի փոփոխություններ կիրառել զինված ուժերի համակարգում և կառուցվածքում:

Եվ Օմայյաններն այդ փոփոխությունն իրականացրին: Նրանք սկսեցին զորքը համալրել կամ ժամանակակից տերմինալոգիայով ասած, զինակոչել քաղաք-ճամբարների բնակիչներից:

Սակայն բոլորը չէին, որ կարող էին զորակոչվել և ծառայել բանակում: Զինված ուժերում ծառայելու պարտականությունը դրված էր արաբների վրա, որը միաժամանակ նրանց համար համարվում էր առանձնաշնորհում: Ընդ որում զորակոչվում էին ոչ միայն մուսուլման, այլև քրիստոնյա արաբները, որոնց թիվը բավականին շատ էր հատկապես Միդիայում և Պաղեստինում:

Զինված ուժերի մյուս հատվածը խալիֆայության տարրեր քաղաք-ճամբարներում տեղակայված արաբական կայազորներն էին: Արաբական կայազորներ կային Ֆուստատում (Կահիրե), Բասրայում, Կուֆայում, Դվինում, Նախիջևանում, Թրիլիսիում, Դերբենդում, Մամարդանդում, Կորդովայում, Մուլտանում և այլ կենտրոններում: Կայազորների զինվորները և նրանց ընտանիքի անդամները պահվում էին տվյալ քաղաքի և նրա շրջակա բնակավայրերի տեղական բնակչության հաշվին:

Դրա հետ միասին զինվորները ստանում էին օռժիկ և նյութական այլ օգնություն պետական զանձարանից, որը քավականին բարձր էր և

նրանց ապահովում էր բարեկեցիկ կյանք: Սակայն այստեղ հավասարություն չկար: Սիրիացիները, որոնք կազմում էին խալիֆայական զվարդիայի կորիզը, ավելի բարձր էին վճարվում և օգտվում էին զանազան արտոնություններից, քան թե մյուսները:

Սակայն թող այն տպավորությունը չստացվի, թե ցեղերի զինուժը կորցրեց իր նշանակությունը: Բնավ: Խոսքն այդ մասին չէ, այլ այն, որ ցեղային աշխարհագրոնները սկսեցին ավելի ու ավելի մոտենալ կանոնավոր և կարգապահ զորքերին և ավելի մեծ արդյունավետությամբ կատարել նրանց վրա դրված պարտականությունները:

Այս քննազավատում կատարվեց մի փոփոխություն ևս: Բաղաճ-ճամբարներում զորքերը և նրանց ուղեկցող քնակչությունը տեղակայվում էին ոչ թե խառը, այլ ըստ ցեղային պատկանելության: Փաստորեն տեղի էր ունենում ցեղերի սահմանազատում: Դա կատարվում էր նկատի ունենալով երկու հանգամանք: Նախ, կանխել բախումները տարբեր ցեղերի միջև, որը սովորական երևույթ էր Արաբիայում: Դասկանալի է, որ միջցեղային բախումները կթուլացնեին բանակը և խալիֆայությունը, ընդհանրապես: Ցեղերի սահմանազատումը կոչված էր կանխել այդ վտանգավոր միտումները:

Երկրորդ, դա կարող է պարադոքս թվալ, սակայն ցեղերի զինուժը պահելով միմյանցից անջատ և չբողոքելով նրանց շփվել միմյանց հետ, դրանով խալիֆաները պահպանում էին ցեղերի միջև զոյություն ունեցող թշնամական հարաբերությունները, որը նրանց հնարավորություն էր տալիս հարկ եղած դեպքում ցեղերին լարել միմյանց դեմ, թույլ չտալ նրանց միավորվել ընդդեմ իշխանությունների, և այդ կերպ նրանց օգտագործել իրենց նպատակների համար:

Խալիֆայության քանակում ծառայում էին նաև ստրուկներ, քայքայ նրանց չէին վստահում ռազմական գործողություններ, այլ հիմնականում օգտագործում էին օժանդակ աշխատանքների մեջ:

Բանակ էին զորակոչվում նաև այսպես կոչված մավալները: Դրանք իրենց հախվին հավատից հրաժարված և իսլամ ընդունածներն էին, որոնց հաճախ անվանում էին կլիեմտներ: Նրանք պարտադիր դառնում էին այս կամ այն արաբական տոհմիկ իսլամական ցեղի կլիեմտը: Ֆ. Գիթթին և Ե. Բելլանը գերադասում են նրանց անվանել նեոմուսուլմաններ: Չնականորեն նրանք իրավահավասար էին արաբ քնիկ մահմեդականներին, սակայն իրականում այդպես չէր: Նրանց նկատմամբ գործում էին մի շարք սահմանափակումներ և միշտ չէր, որ նրանց լրիվ վստահում էին:

Պա դրսնորվում էր նաև քանակում: Օրինակ, արաբ զորապետերը լրիվ չէին վստահում նեոմուսուլմաններից հատկապես մարտի ժամանակ և միշտ ապահովագրական միջոցառումներ էին նախատեսում:

Օմայյան խալիֆայության ժամանակ արաբական զինված ուժերին կառուցվածքային առումով բնորոշ էր նա երկու առանձնահատկություն:

Առաջին, զիմմիներից թուլատրվում էր ունենալ իրենց առանձին ռազմական ջոկատներ, որոնք մասնակցում էին ռազմական գործողություններին:

Երկրորդ, Օմայյաններն իրենց մեծածավալ կայսրության առանձին շրջաններում կամ երկրամասերում թուլատրել էին պահպանել տեղաբնիկների տեղական զորքերը՝ իրենց իշխանների հրամանատարության ներքո: Պահպանվել էր, օրինակ, հայոց այրուձին որպես առանձին միավոր: Նա մարտի էր գնում Գայոց իշխանի հրամանատարությամբ, սակայն չէր տարբալուծվում արաբական բանակում: Նույնպիսի կարգավիճակ ունեին նաև պարսկական առանձին ֆեոդալական զինված ջոկատներ, Քարթլիի իշխանները և այլն, որոնք պարտավոր էին խալիֆայի կամ փոխարքայի հրամանի դեպքում ամմիջապես իրենց զորքերը դնել խալիֆայի տրամադրության տակ և մասնակցել ռազմական գործողություններին:

Ինչ վերաբերում է արտաքին ֆունկցիաներին, ապա խնդիրն այստեղ պարզ էր: Արաբական բանակի գլխավոր խնդիրն էր Օմայյան դինաստիայի նվաճողական քաղաքականության իրագործումը և նոր երկրների նվաճումը, մի կողմից, և արաբական կայսրության տարածքային ամրոցակառույթյան պահպանումը և խալիֆայության վրա այլ պետությունների հարձակումների կանխումը, մյուս կողմից:

Այսպիսին էր ռազմական ուժերի կառուցվածքը Օմայյանների տիրապետության շրջանում:

Ինչպես տեսնում ենք, նա ռազմաստիճան էր և ուներ քավակաճին քարոզ կառուցվածք, սակայն հարմարեցված էր արաբական մտահայեցողությանը, սոցիալական կառուցվածքին, խալիֆայության կազմում գտնվող երկրների և նախկին պետությունների կարգավիճակին ու խալիֆայության առջև կանգնած նեղքին և արտաքին խնդիրների կատարմանը:

Այդ խնդիրների իրագործումը համընկնում էր կենտրոնական իշխանության պահպանման և ամրապնդման առանցքային խնդրի հետ, որը բանակը միշտ համարել է իր կարևոր մեծաշնորհ:

Չմայած վերոնշյալին, Օմայյան խալիֆայության ժամանակ պետական կառավարման համակարգում չստեղծվեց առանձին զինվորական ծառայություն, ինչպես հարկային և փոստային ծառայությունները: Չավանարար դա բացատրվում է այն կարևոր դերով, որ քանակը խաղում էր խալիֆաների իշխանության պահպանման և ընդհանրապես պետության կյանքում: Խալիֆաները, քնակաճաբար, այդ կարևոր ուժը ցանկանում էին պահել իրենց անմիջական կառավարման ներքո ու հսկողության տակ և չէին վստահում դա փոխանցել ուրիշներին:

5. Ազրարային հարաբերությունները

Մուսուլմանական իրավունքի համաձայն հողը պատկանում է Ալլահին, նա է գերագույն սյուզերենը: Դա նշանակում է, որ մուսուլմանական իրավունքը մերժում է հողի մասնավոր սեփականությունը: Սակայն դա տեսական հիմնադրույթ է: Իրականում հողօգտագործման տարբեր ծների անվան տակ գոյություն ունեին սեփականության տարբեր տեսակներ:

Դրանց մեջ ամենաինքնուրույնը համայնքային հողատիրությունն էր, որն այդ շրջանում կար ինչպես նստակյաց և քոչվոր արարների, այնպես էլ նվաճած երկրների գյուղացիների մոտ:

Սակայն համայնքային հողերը քանի զեռում այնքան պակասում էին և չէին կարող բավարարել համայնքների անդամների հողային պահանջները: Դրանց նվազումը կապված էր համայնքային քնակության աճի հետ այն պայմաններում, երբ համայնքային հողատարածքները ոչ միայն չէին աճում, այլև, ընդհակառակը, պակասում էին: Շատ հարուստ և ազդեցիկ հողատերեր աստիճանաբար յուրացնում էին համայնքներին պատկանող հողերը և այն օգտագործում որպես մասնավոր սեփականություն:

Չողասակավ կամ հողագուրկ գյուղացիներն իրենց ապրուստը և գոյությունն ապահովելու համար հարկադրված էին դիմել հարուստ հողատերերին:

ԲՆՉՐՆ:

Գոյություն ունեցող սովորույթի համաձայն հողատերերն իրենք անձամբ անմիջապես չէին զբաղվում հողագործությամբ, այլ նախընտրում էին հողը վարձակալման տակ հողագուրկ գյուղացիներին, որոնք դրա պահանջը զգում էին: Կային վարձակալության տարբեր չափաբա-

ժիններ՝ կիսրար, երբ գյուղացին հողատիրոջը տալիս էր ստացված բերքի կեսը, սակայն ավելի շատ տարածված էր բերքի մեկ երրորդի կամ մեկ քառորդի վճարումը:

Չավաքաժնի սահմանումը կախված էր այն հանգամանքից, թե կողմերից ով ինչ էր տալիս կամ կատարում: Վարձակալի չափը նվազում էր, երբ հողատերը հողի հետ միասին գյուղացուն տալիս էր նաև, ասեղք, սերմացուն, գյուղատնտեսական գործիքներ և այլն:

Վարձակալ գյուղացին, այդուհանդերձ, չէր կարողանում դուրս գալ աղքատության ճիղաններից: Նրա և նրա օգնականը ընտանիքի տնտեսական վիճակը շարունակում էր մնալ շատ ծանր:

Օճայյան դինաստիայի կառավարման ժամանակաշրջանում հողային տիրապետության զխափոր ձևը դարձավ պետական հողատիրությունը: Նկատի ունենք այն հանգամանքը, որ հողերի, ինչպես նաև ոռոգման համակարգի հիմնական մասը կենտրոնացված էր պետության ձեռքում: Նա էր տնօրինում այդ վիթխարի զանգվածը խալիֆայության անձայրածիր տարածքներում, ինչպես թուն Արաբիայում, այնպես էլ նրա կազմի մեջ մտնող նվաճած երկրներում:

Օճայյան խալիֆաներն իրենց էին հանդիսանում մեծ հողատերեր, որոնք տնօրինում էին պետական հսկայական հողատարածքներ: Մեծ հողատարածքներով էին օժտվում խալիֆաների ազականները, ցեղակիցները, հարազատները և այլ մերձավորներ, որոնց թիվը հասնում էր մի քանի հազարի:

Խալիֆաները մեծ հողակտորներ էին շնորհում արաբական հողային ավազանում: Նա անընդհատ ընդարձակում էր իր հողային տարածքները, որը վիաստորեն օգտագործում էր որպես սեփականություն:

Արաբական հողային արիստոկրատիայի համար իր հողային ունեցվածքի ընդարձակման մյուս աղբյուրը նվաճած երկրներում հողերի քոնազրավումն էր, ինչպես նաև հողերի գնումը, որը նրանք պարտադրում էին իրենց կրօմից զրաված երկրների հողատերերին: Տիպաբանորեն դրանք պատկանում էին պայմանական մասնավոր հողատիրության ձևին:

Պետությանը պատկանող հողերը, անվանապես մնալով պետական, իրականում, օգտագործվում էին որպես մասնավոր սեփականություն:

Բայց կար նաև մասնավոր հողատիրություն՝ մուլք, որն առաջացել էր երկու ժամանակաշրջանում: Առաջին, արաբական նվաճումների ժամանակ խալիֆայության կազմում հայտնվեցին զգալի քվով բյուզանդական և պարսկական ֆեոդալ-հողատերեր, որոնց պատկանող հողերը

մասնավոր սեփականություն էին հանդիսանում: Դրանք բվում էին այն ֆերոյալները, որոնց կենդանի էին մնացել, պահպանել էին իրենց սեփականատիրական իրավունքներն իրենց այդ հողերի նկատմամբ:

Մասնավոր հողային սեփականության ձևավորման երկրորդ ճանապարհը արաբների կողմից տարբեր ուղիներով՝ բուսությանը կամ պարտադրված վաճառքով ձեռք բերած հողերն էին:

Ի տարբերություն հողատիրության մյուս ձևերի, մուլք հանդիսացող հողերը ժառանգաբար հորից անցնում էին որդուն: Մինչդեռ հողատիրության մյուս ձևերի դեպքում, հողատերերը չէին օգտվում այդպիսի իրավունքից: Իսկ եթե մուլքատերը մահանում էր և չուներ ժառանգորդ, ապա նրա հողերն անցնում էին պետության տնօրինության տակ:

Այսպիսով, Օմայյան խալիֆայության ժամանակ գոյություն ունեին հողատիրության երեք ձև՝ համայնքային, պետական և մասնավոր, որոնք և ընկած էին ազրարային հարաբերությունների հիմքում:

Օմայյան խալիֆայությունում գոյություն ուներ նաև ստրկություն: Ստրուկների հիմնական աղբյուրը պատերազմներն էին և նրանց ընթացքում գերի ընկածները, որոնց այնուհետև տեղափոխում էին Դամասկոս և արաբական այլ կենտրոններ ու վաճառում շուկաներում: Դա շատ եկամտաբեր գործ էր, ուստի և ոչ ոք չէր խորշում մման գործունեությունից:

Մյուս աղբյուրը պարտապաններն էին, որոնք ի վիճակի չէին վճարել իրենց պարտքերը և դրա համար նրանք ստրկացվում էին և վաճառվում պարտքի դիմաց:

Ստրուկների աշխատանքի կիրառման ուղորդը հիմնականում շինարարական ոլորտն էր՝ ճանապարհների և ամրությունների կառուցումը: Նրանց օգտագործում էին նաև գյուղատնտեսության ոլորտում, ռազման համակարգում, երբեմն նաև հողերի մշակման համար:

Խալիֆայությունում կարևոր տեղ էին գրավում հարկերը և նրանց զանձումը: Զարկահավաքը խալիֆայության գոյության և հզորության գլխավոր աղբյուրներից մեկն էր: Գոյություն ուներ հիմնականում հարկի երկու տեսակ՝ հողահարկ և գլխահարկ:

Հողահարկը՝ խարաջ, կարելի է ասել գլխավոր հարկատեսակն էր: Նա զանձվում էր քոլորից, և՛ մուսուլմանները, և՛ ոչ մուսուլմաններից: Պետական հողերից զանձվող խարաջը վճարում էին այն համայնքները, որոնք մշակում էին այդ հողերը: Նրա չափերը, կախված զանազան հանգամանքներից, տարբեր էին: Սովորաբար նա կազմում էր քեր-

քի կեսից մինչև երկու հինգերորդը: Խարացի այդ տեսակը կոչվում էր խարաջ մուկասամա: Կար նաև նրա մեկ այլ տեսակը՝ խարաջ միսախա, երբ հարկը վճարվում էր խառը՝ քնանքերով և դրամով: Դրանց համամասնությունը կախված էր հողի քարեքերությունից, հողատարածության չափերից և այլ գործոններից:

Իսկ այն հողերը, որ պատկանում էին անհատ մուսուլմաններին, նրանցից զանձվում էր տասանորդ, քերքի մեկ տասերորդը՝ ուշո:

Չարկերի զանձման հարցում իշխանությունները վերին աստիճանի հետևողական և դաժան էին: Իսկ խալիֆա Չիչամի ժամանակ (724–743 թթ.) պատժամիջոցների կիրառումն ընդունեց ամենաայլանդակ և սարսափելի ձևեր: Պարտապաններին ձերբակալում և քանտ էին նետում: Քանտերը լիքն էին այնպիսի գյուղացիներով, որոնք ուշացրել կամ ի վիճակի չէին վճարել հարկերը: Նրանց նկատմամբ կիրառում էին կտտանքներ, որը վկայված է արաբական և օտար միջնադարյան աղբյուրներում: Չարկը չվճարողին զամում էին անարգանքի այունին և ժամերով պահում արևի կիզիչ ճառագայթների տակ, մինչև ուշագնացության աստիճան: Սակայն չէին այն դեպքերը, երբ պարտապանի գլխին եռազող յուղ էին լցնում և այլն:

Կիրառվում էր նաև մեկ այլ, մարդու արժանապատվությունը ունահարող մեթոդ: Հողագործը պարտավոր էր վզից կրել արժեճա հաշվեպիտակ, որը վկայություն էր այն բանի, որ նա վճարել է խարաջը, եթե մուսուլման է, և խարաջն ու գլխահարկը, եթե ոչ մուսուլման՝ քրիստոնյա, բուդդայական, կրակապաշտ, հրեադավան է: Այդ հաշվեպիտակի վրա սովորաբար գրված էր լինում նրա կողի անունը և քնակավայրը, որն նա իրավունք չուներ լքել, հակառակ դեպքում նա կհամարվեր շրջնուլի, դրանից թխող ամենամանր հետևանքներով:

Չարկի մյուս տեսակը գլխահարկն էր՝ ջիզիա, որը զանձվում էր միայն ոչ մուսուլմաններից՝ քրիստոնյաներից և այլ կրոնների հետևորդներից: Եթե, օրինակ, քրիստոնյան հավատափոխ էր լինում և ընդունում էր իսլամ, ապա նա ազատվում էր ջիզիա վճարելուց:

Իսլամի տարածման և խալիֆայության կազմավորման սկզբնական շրջանում, իսլամը տարածելու նպատակով, խրախուսվում էր դավանափոխությունը և իսլամ ընդունելը: Եվ պետք է նշել, որ դա մեծ տարածում ստացավ: Շատ–շատերը, ոչ միայն անհատներ, այլև ամբողջ ժողովուրդներ, գլխովին իսլամ ընդունեցին:

Քայց դա ունեցավ նաև իր քաղաքական հետևանքները: Խիստ պակասեցին նուտքերը պետական զանձատուն, որը լրջորեն անհանգստացրեց խալիֆայության կառավարող վերնախավին: Դա ստեղծեց քարոզություններ նվաճողական քաղաքականություն վարելու, զինվորների ռոմիլը վճարելու, ոտոզման համակարգն աշխատանքային վիճակում պահելու, և ընդհանրապես խալիֆայության տնտեսական զարգացման և այլ հարցերում:

Այդ պատճառով դավանափոխությունը և իսլամ ընդունելն այլևս այնպիսի ջերմեանդությանը չէր քաջալերվում, ինչպես դա կատարվում էր իսլամի ձևավորման արշալույսին:

Դեռ ավելին, քիչ չէին այն դեպքերը, հատկապես մայրաքաղաքից դուրս, կուսակալություններում, երբ կուսակալները կուպտորեն խախտելով իսլամական կանոնները, շարունակում էին քիզիա զանձել նրանցից, ովքեր դավանափոխ լինելով ընդունել էին իսլամ: Դա հատկապես վերաբերում էր մավալներին՝ նեոմուսուլմաններին, որն առաջ էր քերում նրանց խիստ բողոքը: Խալիֆաները, վախենալով հետագա քարոզություններից, ստիպված էր լինում «կարգի հրավիրել» կուսակալներին և վերականգնել մավալների իրավունքները:

Օմայյան խալիֆայությունը զարգացման առումով գտնվում էր անցումային շրջանում՝ մախնադարյան տոհմատիրական-համայնքային հասարակությունից, որի շրջանակներում գոյություն ուներ յուրահատուկ ստրկատիրություն, դեպի ավատատիրական հարաբերությունների մախնական փուլ, դեռևս պահպանվող տոհմատիրական-ստրկատիրական հարաբերությունների քավականին շոշափելի մնացուկներով հանդերձ:

6. Օմայյան արքունիքը

Օմայյան խալիֆայության կառավարման համակարգում քաղաքիկ դերակատարում ունեւր արքայական պալատը և արքունիքն ընդհանրապես: Դա միանգամայն համահունչ էր ժամանակի ոգուն և կառավարման քնազավառում Արևելքում գոյություն ունեցող ավանդույթներին: Սակայն դա լույ դրանով չի քացատրվում:

Պալատի քացառիկ դերակատարումը քացատրվում է նաև նրանով, որ այդ ժամանակ դերսս չկար իշխանական ֆունկցիաների քաժանում և կառավարություն՝ իր համապատասխան մախարարություններ:

րով: Այդպիսի պայմաններում խալիֆան և նրա մերձավորագույն շրջապատը, պալատը, մնում էին միակ քարձորագույն կառավարող մարմինը, որը նրանց ոչ դեի հետ չէին կարող և, իրոք, չէին կիսում:

Խալիֆայի ձեռքում էր կենտրոնացված ամբողջ զործադիր, օրենսդիր և դատական իշխանությունը: Եվ եթե դրան ավելացնենք, որ նա խալիֆայության կրոնական առաջնորդն էր՝ էմիր ալ-մումինին, այսինքն քոլոր հավատացյալների էմիրը, վեհապետը, ապա պարզ կդառնան խալիֆայի իշխանության վիթխարի ծավալները:

Խալիֆան, հարկավ, միայնակ ի վիճակի չէր կատարել նրկրի կառավարման չափազանց քաղ խնդիրները, մանավանդ, երբ Օմայյաների նվաճողական քաղաքականության հետևանքով խալիֆայությունը վերածվեց վիթխարի կայսրության: Եւ օգնականների կարիք ուներ: Եվ, իրոք, կային օգնականներ: Սակայն դրանք պաշտոնապես չէին հաստատված և չունեին համապատասխան կարգավիճակ և անվանակոչումներ: Դա տեղի ունեցավ հետագայում, արդեն Աբբասյան խալիֆայության ժամանակ, երբ ստեղծվեցին վազիրների և խորհրդատուների պաշտոնները:

Օմայյանների ժամանակ խալիֆաները նախքան կարևոր որոշումներ ընդունելը խորհրդակցում էին հիմնականում իրենց ընտանիքի ավագ անդամների, առանձին դեպքերում նաև ամենամոտ և մտերիմ ցեղակից ազգականների հետ: Սակայն վերջին խոսքը պատկանում էր խալիֆային:

Խալիֆան և արքունիքն էին խալիֆայության մերթից և արտաքին քաղաքականության հիմնական ուղղությունների որոշողները և կենսագործողները:

Այսպիսի կառուցվածքի պայմաններում, երբ զոյություն չունեի առանձին, հատուկ կառավարություն, չափազանց մեծ էր փոխարքաների դերը, որոնք իրենց տրված փոխարքայության սահմաններում երբեմն գործում էին որպես փոքրիկ քաղաքներ: Ուստի խալիֆաները և արքունիքը մշտապես իրենց ուշադրության կենտրոնում էին պահում փոխարքաներին և նրանց գործունեությունը:

Արքունիքը, քնակամարտ, խիստ բնախնդիր էր փոխարքայի քեկնածուի ընտրության և նշանակման հարցում: Փոխարքայի պաշտոնում սովորաբար նշանակում էին Օմայյան դինաստիայից կամ նրան հավատարիմ և նվիրված ցեղակիցներին: Հավատարմությունը խալիֆային և դինաստիային, փոխարքա դասնալու առաջին պայմանն էր:

Քայքայող նույնիսկ այդ դեպքում քացահայտ և զաղտնի հսկողությունը փոխարքայի գործունեության վրա, պալատի կարևոր խնդիրներից մեկն էր: Պատահականություն չէր, որ Օմայյաները շատ լայն լիազորություններով օժտեցին տեղերում փոստային մատայությունների ղեկավարներին: Նրանք պարտականությունների մեջ էր մտնում հետևել փոխարքաների գործունեությանը և այդ մասին կանոնավոր կերպով տեղեկություններ ուղարկել անձամբ խալիֆային կամ պալատին:

Պալատն առաջնային նշանակություն տալով դիմատիպական շահերին և երկրի ներսում կայունությունը պահպանելու և ամրապնդելու հարցին, կարևոր տեղ էր հատկացնում ամուսնական-խնամիական կապերին:

Դրա փայլուն օրինակն են հանդիսանում այն փոխահարաբերությունները, որ Օմայյաները հաստատեցին քանու կայք ցեղի հետ: Օմայյաներին, որոնք ծագումնաբանորեն պատկանում էին կուրայշ տոհմին, ավելի մոտ էր քանու կայսի ցեղախումբը: Այդ երկու ցեղախմբերի միջև մշտապես գոյություն ունեւր թշնամանք, դիմակայություն, բախումներ և այլն: Չնայած այդ հանգամանքին, Օմայյան դինատիայի հիմնադիր Մուավիան ամուսնացավ քանու կայք ցեղախմբին պատկանող կնոջ հետ, որն ազդեցիկ ընտանիքից էր: Մուավիայի այդ քայքայ միանգամայն մտածված քաղաքական քայլ էր: Դրանով նա շահեց այդ ցեղախմբի աջակցությունը, պահպանելով սերտ հարաբերություններ իրեն հարազատ քանու կայսիների հետ:

Նույն քայլին դիմեց նաև Մուավիայի որդին՝ Յազիդը, իսկ ապա նաև Աբդ ալ-Մալիքը, որը Յազիդի մահվանից հետո ամուսնացավ Յազիդի այն աչուհ հետ, որը քանու կայքի ցեղից էր: Այս քուրդ ամուսնությունները քաղաքական քնույթ էին կրում և Օմայյաների դիրքերի ամրապնդման նպատակ հետապնդում:

Օմայյան արքունիքը, ինչպես աշխարհի քուրդ արքունիքները, ոչ միայն քաղաքական կենտրոն էր, այլև ազդեցության համար տարբեր խմբավորումների պայքարի թատերաբեմ, բանասարկությունների, զենի ու ցուփ կյանքի, խալիֆաների քմահաճույքների կենտրոն: Սակայն կոնկրետ յուրաքանչյուր խալիֆայի անձից, նրա ուժեղ կամ քույր բնավորությունից և հակումներից էր կախված արքունիքի դերակատարումը և նրա մասին համապատասխան կերպարի ձևավորումը:

Լայն տարածում ունի այն տեսակետը, թե, իբր, խալիֆաները, որոնք համարվում էին իսլամի օրենքների անշեղ պաշտպան-պահա-

պանծեր և կիրառողներ, վարել են ասկետիկ, ճգնավորին վայել զուսպ կյանք և կենցաղում եղել ասկետապետ: Օմայյան խալիֆաների շարքում ընդունված է հատկապես այդպիսի համարել Օմար II խալիֆային (717–720 թթ.), որին անվանում են քարեպաշտ: Մական նրա կյանքը բաժանվում է երկու փուլի, որոնք միմյանցից տարբերվում են արմատականորեն:

Առաջին փուլն ընդգրկում է նրա կյանքի մինչև խալիֆա դառնալու ժամանակաշրջանը: Այդ փուլում նրա պահվածքը վկայում է, որ նա շատ հեռու է եղել քարեպաշտ լինելուց, իսկ նրա ապրելաձևը ոչ մի կերպ հնարավոր չէ համարել ասկետիկ: Նա վարել է շվաշտ կյանք, մեծ զուամարներ ծախսել զանազան հաճույքների, հագուստի, օժանելիքի, նմուշների և այլ զվարճալիքների վրա: Նրա կյանքում շատ մեծ տեղ են զբաղել բազմաթիվ կանայք: Գայտնի է, որ նա իր աննեսսիրելի տարփուհի ստրվուհուց ունեցել է ինը երեխա, իսկ ընդհանրապես նրա թողած երեխաների թիվը հասել է տասնվեցի:

Նա աչքի է ընկել նաև արտակարգ դաժանությամբ, հատկապես երբ նա Մադինայի փոխարքան էր Վալիդ I խալիֆայի ժամանակ: Նրա հրամանով, խալիֆա Վալիդի I հասցեին քննադատաբար արտահայտված Մեքքայի մախկին խալիֆա իբն ազ-Ցուբեյրի որդուն ծանր պատժի ենթարկեցին: Նրան մտրակի 100 հարված հասցրեցին և նրա արձաշարախ մարմնի վրա ցուրտ ձմռանը սառը ջուր լցնելով, մերկ փողոց նետեցին, որտեղ և նա իր շունչը փչեց:

Մական, ըստ աղբյուրների, Օմարը խալիֆա դառնալով, քուրդույին կերպարանափոխվում է: Իրոք, նա դառնում է զուսպ և հեռու աշխարհիկ կյանքի հաճույքներից, աստվածավախ և քարեպաշտ: Նա և շատ պալատականներ հազնում էին հասարակ կտորից սև սզո զգեստներ: Եվ երբ մի անգամ նա մի քանի պալատականների հետ միասին ընդունում է մի պատվավոր հյուրի, ապա վերջինս չի կարողանում որոշել, թե նրանցից ով է խալիֆան, քանի որ նա այնպես պարզ ու հասարակ էր հագնված, ինչպես մյուսները, և նա նրանցից ոչնչով չէր տարբերվում:

Օմար խալիֆայի ժամանակ պալատից դուրս մղվեցին քուրդ տեսակի պարիքը, երգերը, ձիարշավները և անեն տեսակի այլ հաճույքներ:

Խալիֆայական պալատի նման կենսածնը, անշուշտ, իր ազդեցությունն էր զործում ամբողջ խալիֆայության վրա: Մասնավորապես, տեղերում շատերը նույնպես փորձում էին անեն քանում նմանվել խալիֆայի ապրելաձևին:

Լծան խաչի ֆաների թիվն այնքան էլ շատ չէր: Ավելի շատ են եղել Օմայյան դինաստիայից այնպիսի խաչի ֆաներ, որոնք անձնատուր են եղել կյանքի հաճույքներից և վարել են շվայտ աշխարհիկ կյանք:

Օմայյան խաչի ֆայությունում այդ բնագավառում առաջնության դաշինքն պատկանում է երկրորդ խաչի ֆա Յազիդ I (680–683 թթ.): Լազիկներն էր, որի պատճառով նրա ժամանակակիցներն են արդեն նրան անվանել «Գինեմուլ Յազիդ»: Նրա սիրած զբաղմունքը, հարբեցողության հետ միասին, որսորդությունն էր: Լա չէր հոգնում պալատում կազմակերպել խրախճանքներ զինարարությամբ, երգեցողությամբ, պարերով և այլն: Գինարության նրա անբաժան մասնակիցն ու «զործընկերն» էր նրա վարժեցրած կապիկը, որին նա անվանում էր Աբու Քայա: Այդ պատճառով նրա ժամանակակից աստվածաբան իսլամագետները նրա արելածնը համարել են աննշեղի շեղում իսլամի հիմնադրություններից, և դեմ արտահայտվել նրան զահաժառանգ հռչակելու նրա հոր, Օմայյան դինաստիայի հիմնադիր Մուավիա I քաղաքականությանը:

Գինի օգտագործելու հարցը շատ կարևոր է իսլամի մեջ: Կորանն արգելում է ոգելից խմիչքներ օգտագործել: Մակայն այդ կարևոր պատճառը մշտապես խախտվել է, այդ թվում և խաչի ֆաների կողմից:

Ըստ գինի օգտագործելու հաճախականության, խաչի ֆաները քաժանվել են չորս կատեգորիայի՝ ամենօրյա խմողներ, ինչպես խաչի ֆա Յազիդ I, օրմեջ խմողներ՝ Վալիդ I խաչի ֆան, ուրբաթօրյա արդարից հետո խմողներ, որը կիրառում էր խաչի ֆա Գիլամը, և ամիսը մեկ անգամ խմողներ, որի դասական ներկայացուցիչն էր Աբդ ալ-Մալիկ խաչի ֆան: Այդ օրը նա սովորաբար այնքան էր խմում, որ հաջորդ օրը հագիլ էր հաջողվում հետ քերել նրան:

Գինարությունը և դրա հետ կապված այլ «զվաճալիքները» իգական սեռի մասնակցությամբ, երբեմն պալատում ընդունում էին անձնապաշտանի մեծեր, որի կազմակերպիչներն ու ոգեշնչողները շատ հաճախ իրենք խաչի ֆաներն էին լինում: Այդ բնագավառում հատկապես փայլել է խաչի ֆա Վալիդ II (743–744 թթ.), որը սովորություն ուներ լրդալ և սուզվել գինով լքված ավազանում, անձնատուր լինել մարմնական հաճույքներից:

Արջունիցում համեմատաբար ազատությամբ էին օգտվում բարձրաստիճան կանայք և զգալի դեր խաղում պալատական կյանքում: Նրանցից ոմանք օգտվել են որոշակի ազդեցությամբ խաչի ֆաների վրա, անգամ հակադրվել իրենց խաչի ֆա ամուսնուն:

Պատմությունը սերունդներին է թողել նման քաղաքիվ դեպքեր, որոնցից արժե հիշատակել ստորև քերվող օրինակը:

Խալիֆա Արդ ալ-Մալիքի կինն էր խալիֆա Մուավիայի ծոռը, գեղեցկուհի Ատիկան, որը չափազանց մեծ ազդեցություն ուներ նրա վրա, անգամ կարող էր հակադրվել նրան, վիճել հետը, զայրանալ, որը դառնում էր արքունիքի խոսակցության բեման: Ատիկան մի անգամ զայրանում է Արդ ալ-Մալիքի վրա և փակվում իր առանձնասենյակում: Խալիֆայի բոլոր խնդրանքները և աղաչանքները զուր են անցնում, նա դուր չի բացում և նրան ներս չի թողնում իր առանձնասենյակը: Գուսահատ խալիֆան դիմում է խորանանկության: Նրա հանձնարարությամբ Ատիկայի մոտ է գնում պալատական մի քարծրաստիճան կին, որը հեկեկալով Ատիկային հայտնում է, որ նրա երկու տղաներից մեկը սպանել է մյուսին և նրա ամուսինը, խալիֆա Արդ ալ-Մալիքը մտադիր է նրան մահապատժի ենթարկել եղբայրասպանության համար: Միայն դրանից հետո է Ատիկան դուրը բացում իր խալիֆա ամուսնու առջև:

Օմայյան խալիֆաների ժամանակ ոչ քուրդ ազնվական կանայք էին համաձայնվում քողով ծածկել իրենց ղեմքը և մարմինը: Երբ Մուհամմադ մարգարեին հաջորդած առաջին ուղղափառ խալիֆա Աբու Բաքրի թոռանը, որը փայլատակում էր արտակարգ գեղեցկությամբ, նրա ամուսինն առաջարկում է ծածկել իր ղեմքը, ապա վերջինս հրաժարվում է նրա կամքը կատարելուց, պատասխանելով նրան հետևյալ կերպ. «Թանի որ Ալլահը, թող օրհնյալ լինի նա, ինձ դրոշմել է գեղեցկություն, իմ ցանկությունն է, որ հասարակությունը տեսնի այդ գեղեցկությունը և դրանով ճանաչի նրա բարեհաճությունը իր վրա: Ուստի ոչ մի պայմանով ես ինձ քողով չեմ ծածկի»:

Խալիֆան և ավագանին ունեին իրենց հարեմները: Ասկայն սկզբնական շրջանում նրանք անկազմակերպ էին և կանոնակարգված չէին: Մասնավորապես քաջակայում էր ներքինիի ինստիտուտը: Միայն հետագայում, «Խալիդ II ժամանակ, կանոնակարգվում է հարեմը, քյուզանդականի ընդօրինակությամբ: Եվ Օմայյան արքունիքում հայտնվում են հարեմների առաջին ներքինիները, որոնք հիմնականում հույները եղան:

IV. ՄՏԱՎՈՐ-ՄՇԱԿՈՒԹԱԹԻՆ ԿՑԱՆՐԸ

1. Արաբերեն լեզվի դերը

Օմայյան խալիֆայության շրջանում սկսեց ձևավորվել և զարգացաւ նաև մտավոր-մշակութային կյանքը: Իհարկե, դա դեռևս զարգացման այնպիսի բարձր մակարդակի վրա չէր գտնվում և այնպես տաքավորիչ չէր, ինչպես հետագա դարերում, այդուհանդերձ, այն ինչ տեղի ունեցավ այդ ժամանակաշրջանում, քնալ էլ արհամարիելի չէ և, որ շատ կարևոր է, նա հանդիսացավ այն հիմքը, որի վրա հետագա դարերում մեծ ծաղկում ապրեց արաբական գիտությունը, մշակույթը և արվեստները, որպես համաշխարհային քաղաքակրթության յուրօրինակ երևույթ:

Արաբական մշակույթի ձևավորման և զարգացման հիմքում ընկած էր նախ և առաջ արաբական լեզուն: Ի տարբերություն միջնադարում նույնպես միջազգային լեզու համարվող լատիներենի, որն ընտրյալների և կրթվածների, այսինքն սոցիալական համեմատաբար նեղ շրջանակի լեզու էր, և այդ առումով սկզբից կեք պարունակում էր մեծյալ լեզու դասնալու նախադրյալներ, արաբերենը կենդանի խոսակցական լեզու էր, որով խոսում էին բոլորը, ուսմիկը թե ազնվականը, ուսյալը թե անգրագետը:

Աստիճանաբար նա հարստացավ նաև նվաճված ժողովուրդների լեզուների հաշվին, նրանցից վերցնելով կյանքին, պետական գործունեությանը, արվեստներին, գիտությանը և այլ քնազավասներին վերաբերող քաղմաթիվ փոխասություններ: Դրա շնորհիվ նա ավելի հարստացավ և ճոխացավ:

Միաժամանակ որոշակի նվաճումներ արձանագրվեցին արաբական քերականության կատարելագործման և գրական լեզվի ձևավորման քնազավատում: Ու թեև պահպանվեցին մեծաքանակ արաբական քարրասները, իսկ նրանք պահպանվել են մինչև օրս, այդուհանդերձ, արաբական գրական լեզվի ձևավորումը հուսալի և անհրաժեշտ հիմք հանդիսացավ արաբական միասնական մշակութային և գիտական դաշտի առաջացման համար:

Եվ երբ ձևավորվեց արաբական խալիֆայությունը և Օմայյանների շրջանում արաբերեն լեզուն հայտարարվեց պետական լեզու, որով տարվում էր գործակարությունը, ապա նա արդեն գտնվում էր զարգացման քալականին բարձր մակարդակի վրա և նրանով միանգամայն

հնարավոր էր արտահայտել բարդ գիտական հասկացությունները և անձնանրին զգացմունքները, որը արարական մշակույթի և գիտության զարգացման առջև մեծ հնարավորություններ ստեղծեց:

2. Գրականությունը

Օմայյան շրջանում մշակութային կյանքի և արվեստների զարգացման վրա որոշակի ազդեցություն են բռնել երկու կարևոր երևույթ:

Առաջինը նախախլամական շրջանի՝ քաղաքային, շատ հարուստ և ինքնատիպ գրականությունն էր, ծագումնաբանական կապը նրա հետ, իսկ երկրորդը՝ Կորանը: Մուսուլմանների սուրբ գիրքը արարական մշակույթը, փիլիսոփայությունը, իրավագիտությունը և արվեստը սնել է ոչ միայն գաղափարական առումով, այլև ինքն է համարվում փիլիսոփայական և գրական գործ: Առանց այս կապը տեսնելու, շատ դժվար է ճիշտ հասկանալ և զննիատել արարական մշակույթը, գիտությունը և արվեստը, նրա զարգացման ուղիները և առանձնահատկությունները:

Օմայյանների շրջանում մտավոր կյանքի ամենապայծառ դրսևորումը հանդիսացավ պոեզիան, որն ամենախոշոր վերելք ապրեց: Այգր-ական շրջանում նրանում մեծ տեղ էր գրավում իսլամի, որպես կրոնի, Ալլահի և նրա մարգարեի՝ Մուհամմադի փառաբանումը: Այդ ընդլայն գրողներից, որոնք գլխավորապես բանաստեղծներ էին, ոմանք սկսել էին ստեղծագործել դեռևս մարգարեի կենդանության ժրոք և արժանացել նրա գոհունակությանը: Նրանց շարքում աչքի են ընկել Կասրա իբն Չուբեյրը (մահ. 662 թ.) և Չասան իբն Մարիտը (մահ. 674 թ.): Նրանք փառաբանելով Մուհամմադին, նշում են, որ Ալլահի մարգարեն հայտնվեց այն ժամանակ, երբ բոլորը հուսահատված էին և երկրի վրա թագավորում էին կուրքերը: Նրա հայտնությունը նրանց համեմատում էին փայլատակող սրի հետ, որը լուսավորեց ճշմարտության ուղին:

Մի շարք պոետներ իրենց արվեստը ծառայեցրել են Օմայյան դինաստիան և նրա ակամավոր խալիֆաներին փառաբանելուն: Այդ ընագավառում առանձնահատուկ տեղ են գրավում ալ-Ախտալ (640–710 թթ.), ալ-Ֆարաբակ (640–732 թթ.) և Ջարիր (մահ. 729 թ.) պոետները, որոնք հայտնի են «Օմայյան եռյակ» հորջորջումով: Նրանք պոեզիան իր ընդլայն գերբողական էր: Նրանց գովերգում էին ոչ միայն խալիֆաներին, այլև նրա շրջապատը, պալատի և արքունիքի երևելի դեմքերին: Նրանք խալիֆաներին ներկայացնում էին որպես Ալլահի ընտյալներ:

Եւան Երրորդունը, հասկանալի է, ախորժալուր էր խալիֆաների ակազմներին: Ուստի նրանք, լինելով պալատական պոետներ, վայելել են խալիֆաների հովանավորութունը, բարոյական և նյութական քաղց-հաճութունը և արժանացել բարձր գովասանքների և պարգևների: Ալ-Ախտալիմ, որը եղել է նրեք խալիֆաների՝ Մուավիայի, Յագիդի և Արդ ալ-Մալիքի պալատական պոետը, վերջինս կողմից արժանացել է «Օմայյաների պոետ» կոչմանը, որն իր ժամանակի համար քերես անհնարաբար տիտղոսն էր:

Օմայյան շրջանում պոետական արվեստի մեջ իր արժանի տեղն ուներ նաև քնարական պոեզիան, պատունիկ և մարմնական սիրո գովերգունը, որը զալխ էր դեռևս քահիլիայի դարաշրջանից: Դրա կարկատուն ներկայացուցիչն էր Օմար իբն Աբի Ռաքիհան (մահ. 719 թ.), ո-րը համարվել է «Էրուտիկ պոեզիայի իշխան» և «Արաբիայի Օվիդիոս»:

Ժանրային առումով շատ տարածված էր նաև հերոսապատումը, արաբ զինվորի քաջության, խիզախության և հերոսության, արաբական նվաճումների փառաբանումը և այլն:

Օմայյաների ժամանակ լայնորեն կիրառվում էր պոետների մրցությունը, որը խալիֆաները կազմակերպում էին մեծ հաճությամբ: Դրաների միջև մեծան մրցույթներ էին տեղի ունենում նաև մեյդաններում՝ հրապարակներում, սուկերում (շուկաներում) և հասարակական այլ վայրերում, հո՞ծ քազմության ներկայությամբ:

Այդ մրցույթների ժամանակ հաճախ տվյալ բանաստեղծությունը կարդում էր ոչ թե ինքը հեղինակը, այլ մշտապես նրան ուղեկցող ասմունքողը, որը կարողանում էր դերասանական գրավիչ արվեստով ներկայացնել տվյալ բանաստեղծությունը: Դրա շնորհիվ ասմունքի արվեստը հասել էր բարձր մակարդակի, իսկ ասմունքողը վայելում էր մեծ հարգանք: Գեղարվեստական ասմունքը արաբական մշակույթի անբաժան տարրն էր, որը մինչև այսօր էլ մեծ համարում ունի արաբական երկրներում:

Արաբական պոեզիան Օմայյաների շրջանում տիպաբանորեն կարելի է բաժանել ներքողական, սիրային-էրուտիկ, քնարական, հայրենասիրական-հերոսական, բարոյախոսական և երգիծական պոեզիայի:

Չամենատարաք քույլ էր զարգացած արձակը, համենայն դեպս նրանից Օմայյան շրջանից շատ քիչ բան է հասել: Մակայն հալաստի է, որ արձակի ժանրում հատկապես տարածված են եղել պատմական քնույթի պատմվածքները և հերոսական ասքերը, նվիրված արաբների

անցյալի պատմության հերոսական շնորհի, իրական և առասպելական հերոսների քաջագործություններին, որը սիրելի ժանր էր ոչ միայն հասարակ արարների, այլև խալիֆաների համար:

Դրա նվիրյալ երկրագույն էր խալիֆա Մուավիա I, որը իր պալատում հավաքել էր պատմության բանիմացների և հիանալի ասքասացների: Եւ սովորություն ուներ երեկոները մինչև ուշ գիշեր, բազմած իր գահավորակին, իր ձեռքի տակ ունենալով իր Օսիլընտրելի խմիչքը՝ վարդի օշարակը, լսել նման պատմվածքներ, հատկապես այնպիսիները, որոնք վերցված էին Գարավային Արաբիայի իրականությունից: Մուավիան այնքան էր հրապուրված այդ պատմվածքներով, որոնք իրենց ընույրդ էրոսապատումներ էին, որ Եմենից պալատ հրավիրեց այդ ժամանակ մեծ հռչակ վայելող բանասաց Աբդ իբն Մարայահին, որն անցյալի հերոսական շնորհի վերցրած իր հիասքանչ պատմվածքներով զարդարում էր խալիֆայի անցում գիշերները:

3. Հոնտորությունը

Օմայաների ժամանակ իր զագաթնակետին հասավ հոնտորական արվեստը, որը հետագայում այդպես էլ մնաց զգրագանցված: Հոնտորական արվեստը խիստ անիրաժեշտ էր մզկիթներին և իմամներին, մանավանդ հաթիբ իմամին, որը սովորաբար ուրբաթօրյա աղոթքն անցկացնողն էր:

Բարձրակարգ հոնտորությունը և ճարտասանությունը մի իսկական արվեստ էր, որը գերում և հրապուրում էր հավատացյալներին, նրանց մեջ բորբոքում հավատքի կրակն առ Ալլահի, ինչպես նաև նպաստում իսլամի տարածմանը: Դրանով իսկ հոնտորությունը որպես արվեստ կատարում էր նաև քաղաքական առաքելություն: Դրա փայլուն ներկայացուցիչն էր Ալին, որի իմաստուն խոսքերը, քնավոր դարձվածքները, համեմատությունները և զգայացուց խոսքերը ուժեղ ներգործություն էին ունենում շրջապատի վրա:

Հոնտորության այդ ֆունկցիան ավելի ցայտունորեն էր դրսևորվում գինվորական զործում: Օմայան խալիֆայությունում ընդունված էր ռազմական գործողություններից և վճռական ճակատամարտերից առաջ հրավիրել ճարտասան հոնտորների, ինչպիսին էր Միլադ իբն Աբի-իլ, որոնք համոզեա զալով արաբական զինվորների առջև, ոգևորում էին նրանց, արթնացնում արիության ոգին, փառաբանում հերոսներին և ա-

ճարգանքի պլանին զամուսն երկշտոններին և տմարդիներին, հերոսության կոչում նրանց:

Չետորներ կային, որոնք հանդես էին գալիս բարոյական-էթիկական հարցերի շուրջը, հանդիսանալով մաքրության, անաղարտության, հավատարմության, իսլամի պատգամներին անմնացորդ նվիրված լինելու քատազովներ: Բարեբախտաբար պատմությունը մեզ է թողել նման մի ականավոր հոետորի անուն՝ Չասան ալ-Քասրի (մահ. 728 թ), որն անգամ իրավունք էր նվաճել իր հոետորական արվեստը ցուցադրելլ Օմար խալիֆայի ներկայությամբ:

Նրանց վառ և խորիմաստ ճարտասանությունները սերունդներին թողած արարական գրական և գիտական լավագույն զանձներից են:

4. Ճարտարապետությունը

Աղաքները Օմայյաների ժամանակ ստեղծել են ճարտարապետական հիմնալի հուշարձաններ, որոնք արվեստի իսկական զլուխգործոցներ են: Նրանց զգալի մասը կանգուն է մինչև օրս:

Նրանք, քնականաբար, սկզբնական շրջանում, ինչպես այլ ժողովուրդների մոտ, եղել են պաշտամունքային կառույցներ, որոնք ծառայել են տիրապետող կրոնին: Տվյալ դեպքում խոսքն իսլամի և մզկիթների մասին է: Եշենք նրանցից մի քանիսը:

Խալիֆա Աբդ ալ-Մալիքը 691 թ. երուսաղեմում կառուցում է Կուբբաթ աւ-Սախրա մզկիթը, որը համարվում է սրբավայր և մուսուլմանական աշխարհի չորս ամենակարևոր մզկիթներից մեկը: Այդ տպավորիչ կառույցը զարդարում են նախշեր հիշեցնող կուֆիական գրչաձևով զրված կորանական ասույթները: Արաբական այդ զրելածնն ինքնին մի իսկական արվեստ է իրենից ներկայացնում:

Այդ նույն խալիֆայի ժամանակ է կառուցվել մուսուլմանական աշխարհի ճարտարապետական մյուս հիասքանչ ստեղծագործությունը Մասջիդ ալ-Ակսան՝ Չեռավոր մզկիթը: Նրա կառուցման վայրը պատահական չէր ընտրված: Այդ վայրը նշված է Կորանում, որը գտնվում է երուսաղեմի հարավային մասում: Մուհամմադ մարգարեն, նախքան համբարձվելն առ Ալլահ, իր Բուրակի վրա տեղափոխվել է այդտեղ: Եվ Աբդ ալ-Մալիքը որոշում է հենց այդտեղ, Կուբբաթ աւ-Սախրայից ոչ հեռու, կառուցել այդ մզկիթը, որը ստացել է Մասջիդ ալ-Ակսա անունը:

Երուսաղեմի Կուրբաթ առ–Սախրան և Մասքիդ ալ–Ալկան, Մեքքայի Մասքիդ ալ–Չարամի, որի կենտրոնում գտնվում է Կաաքան, և Սադիհայի Մասքիդ ան–Նարիի, որի քակում քաղված է մարգարեն, հետ միասին մուսուլմանական աշխարհի չորս ամենաիշխանակալող մզկիթներն են, որոնք համարվում են սրբավայրեր:

Դրանց կողքին ճարտարապետական և պաշտամունքային կարևորության առումով պետք է նշել Օմայյան մզկիթը Դամասկոսում: Դա նախկինում Գովիաննես Ակրոյի եկեղեցին էր, որը Վալիդ I խալիֆան 705 թ. վերածեց մզկիթի, որը մինչև օրս գոյություն ունի, և իր ճարտարապետական գեղեցկությամբ և ծավալներով հիացնում է այցելուներին:

Մուսուլմանական աշխարհում ցրված են նաև մեծաքանակ այլ մզկիթներ, որոնք օգնում են որոշակի պատկերացում կազմելու Օմայյան շրջանի արաբական ճարտարապետական և կառուցողական արվեստի մասին:

Բացի պաշտամունքային կառույցներից, Օմայյանների ժամանակ իրականացվել են նաև քաղաքացիական կառույցներ՝ պալատներ, ամրոցներ, անգամ ամրոց քաղաքներ: Վալիդ I վերակառուցել է Սադիհան, կառուցել հատուկ և առանձին շինություններ քորոտների, կաղերի և կույրերի, հիվանդանոցներ խրոնիկական հիվանդություններով տառապող հիվանդների համար, իսկ Նրա եղբայրը, խալիֆա Սուլեյմանը, որը կառավարել է 715–717 թթ., նրանից անմիջապես հետո, կառուցել է Ռամալլահ քաղաքը Պաղեստինում, որը գոյություն ունի և այսօր, և այնտեղ հաստատել իր մատուցը:

Մեծ տեղ է հատկացվել նաև ռազմական ճամբարների շինարարությանը, որոնց հիմքի վրա հետագայում առաջացել են քաղաքներ, ինչպես Կայրավանը և այլն: Դրանց կառուցման ժամանակ օգտագործվել են ճարտարապետական և քաղաքաշինական շատ ինքնատիպ սկզբունքներ:

5. Այլ արվեստներ

Օմայյան խալիֆայության մեջ զարգացման քարձր մակարդակի վրա են գտնվել երգարվեստը և պարարվեստը: Նա լայնորեն կիրառվել է պալատներում, խալիֆաների և արաբական տոհմիկ ազազանու ժա-

մանցի, զինարքուքի և բարձրաստիճան հյուրերի պատվին կազմակերպված պաշտոնական ընդունելությունների ժամանակ:

Արվեստի այդ երկու տեսակները, որոնց արձատները ժողովրդական են, մշտապես ուղեկցել են հասարակ արարին, կազմելով նրա առօրյա կյանցի ուրախություններից մեկը: Արարները սիրում են երգել և պարել, իրենց խոսքը և ասքը համեմելով իրադարձությանը պատշաճ երգով և պարով:

Իր ուրույն տեղն ուներ կիրառական արվեստը: Լայն տարածում էր ստացել մետաքսյա կտորի պատրաստումը՝ համապատասխան նուրբ և ճաշակավոր ժաղկանախշերով, կաշվեղեմից պատրաստված իրերը, կահույքը և այլն, որոնցից շատերն արվեստի իսկական գործեր էին:

Բարձր մակարդակի էր հասել մետաղագործությունը, այդ թվում և զենցի՝ տարատեսակ սրերի, նիզակների, տեգերի, վահանների և սահավարտների արտադրությունը, որոնց զարգացումը խթանում էին խալիֆաների անվերջ թվացող պատերազմները: Չատկապես պետք է նշել աշխարհահռչակ դամասկոսյան պողպատից, որի ստացման գաղտնիքը հայտնի էր միայն արարներին, պատրաստված զենքերը, որը սիրում էին կրել խալիֆաները, արաբական գորսպետները և ցեղային ու ռազմական ավագանին: Նրանցից շատերը, մանավանդ նրանց պատյանները, կատարյալ գեղարվեստական գործեր էին:

Կատարյալ արվեստի գործեր էին ոսկուց և արծաթից պատրաստված սպասքը, որից օգտվում էին խալիֆաները, պալատականները և արաբական մեծահարուստները: Նրանց սիրում էին ուտել արծաթյա ամանեղենից և խմել ոսկյա գավաթներից, որոնք նորին գեղարվեստական գործեր էին:

Արաբական մեծահարուստ տոհմիկ կանայք մեծ թուլություն էին տածում ազնիվ մետաղներից և քանկարծեց քարերից պատրաստված զարդերի նկատմամբ, դրանով իսկ խրախուսելով ոսկերչության և ակնագործության զարգացումը, որը շատ համախի արհեստի մակարդակից քարձրանում էր արվեստի մակարդակին:

6. Կրթությունը

Օմայյան խալիֆայության շրջանում կրթություն հասկացողությունն օգտագործվում էր ոչ միայն դպրոցական կրթության, այլև ավելի լայն առումով:

Կրթական կենտրոններ էին մզկիթները, որտեղ գործում էին դպրոցներ: Դասարաններում հիմնական առարկան Կորանն էր: Աշակերտներին սովորեցնում էին կարդալ Կորանի սուրահները և հադիսները, ըստ այդմ էլ որոշվում էր աշակերտների առաքաղիմության աստիճանը: Դպրոցում կենտրոնական դեմքը Կորան կարդալ սովորեցնողն էր, որը կոչվում էր կուրա՛ա: Իսկ դա որոշակի հմտություն, նույնիսկ արվեստ էր պահանջում:

Այդ գործիմ տալով պետական կարևորություն, խալիֆա Օմարի հրամանով խալիֆայության թուրք շրջաններ ուղարկվեցին նման ուսուցիչներ, որոնք տեղերում, մզկիթներում բացում էին հատուկ դասարաններ երեխաններին Կորան և հադիսներ կարդալ սովորեցնելու համար: Եւ միաժամանակ հրամայեց, որ ոչ միայն երեխաները, այլև մեծահասակ մարդիկ ուրբաթ օրերը մզկիթներում պարտադիր հանդիպեն այդ ուսուցիչներին և ներկա գտնվեն Կորանի ընթերցումներին:

Ուսուցիչները, իհարկե, բացի ընթերցելուց, տալիս էին նաև համապատասխան բացատրություններ, քանի որ Կորանը շատ բարդ գրվածք է և նրա իմաստն անհասանելի է առանց համապատասխան բացատրությունների և մեկնաբանությունների:

Օմայյան խալիֆայությունում բացվել են առաջին տարրական դպրոցները, թեև դրանց թիվը շատ չի եղել: Չայտնի է, որ նման դպրոց՝ կուտտաթ, Կուֆայում անվճար բացել է ոմն Դահիակ իբն Մուզահիմը (մահ. 746 թ.): Եղել են նաև վճարովի դպրոցներ, ինչպես Բասրայում:

Կրթությունը Օմայյան խալիֆայությունում, ինչպես նշվեց, միայն դպրոցական—ուսումնական կրթությունը չի համարվել: Լավագույն դպրոց է հանդիսացել անապատը: Օմայյան խալիֆաներն իրենց որդիներին և ընդհանրապես իշխաններին փոքր տարիքում ուղարկում էին բադիյա՛ անապատ, մասնավորապես Սիրիական անապատ, մաքուր արաբական լեզվին տիրապետելու և պոեզիայի արվեստում վարժվելու համար, խառնվելով տեղական քերվիհների հետ: Դրա օրինակն առաջինը ցույց է տվել դինաստիայի հիմնադիր Մուավիա I խալիֆան, իր որդուն, ապագա խալիֆա Յազիդ I ուղարկելով անապատ:

Ուղղակի զարմանալ կարելի է, թե արաբական խալիֆաներն ինչքան մեծ նշանակություն են տվել լեզվի մաքրությանը և պոեզիային: Դրա մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ Օմար II խալիֆան խստորեն պատժում է իր որդուն արաբերեն քերականության կանոնները խախ-

տելու համար: Եվ դրանից հետո նման «մեղքերի» համար պատժելը դառնում է սովորական նրևույթ խալիֆայությունում:

Ընդունված տեսակետի համաձայն, կրթված էր համարվում նա, ով կարող էր կարդալ և գրել իր լեզվով, օգտագործել նիզակ ու նետ, և լող տալ: Այդպիսի մարդուն կոչում էին քամիլ՝ կատարյալ: Դրա համար պահանջվում էր նաև լինել խիզախ, դիմացկուն, ասատածեն, հյուրասեր, կնամծաբ, հարգել տված խոսքը և այլն:

Դաստիարակության հարցը կանոնավորելու համար, Արդ ալ-Մալիքը մտքրեց դաստիարակի ինստիտուտը, որը մինչ այդ քացալայում էր: Այդ պահից դաստիարակը դառնում է որոշակի դեմք արքայական պալատում: Արդ ալ-Մալիքն իր որդիներին կրթության և դաստիարակության համար նրանց դաստիարակին հրահանգում է. «Սովորեցրու նրանց լող տալ և վարժեցրու, որ նրանք քիչ քնեն»: Խալիֆաների կողմից դաստիարակներին տրվող հրահանգներից կարևոր էր նաև հետևյալը. «Թող առաջին դասը, որը պետք է տպավորություն թողնի նրանց վրա, լինի ատելությունը հաճույքների նկատմամբ, որի նախածեռնողը շեքանն է, և որի հետևանքը Ալլահի գայրույթն է»:

Օմայյաների կրթական հայեցակարգը խարսխված էր արաբի մտավոր և ֆիզիկական համալսի զարգացման գաղափարի վրա:

7. զիտությունը

զիտությունը Օմայյաների ժամանակ գտնվում էր խանձարուրում, նա դեռևս չէր մեկնորվել որպես ինքնուրույն ուղղություն: Լուրջ զիտության քննազավառում միայն առաջին քալիբն էին կատարվում և միայն առաջին ժիլեթն էին նշմարվում:

Տիրապետող էր հաճիխանում Մուհամմադ մարգարեի այն տեսակետը, որ զիտությունն «այն է, ինչ վերաբերում է կրոնին և այն, ինչ վերաբերում է մարմնին»: Այս վերջինի, մարմնի տակ, նկատի ունենի թշկությունը:

Եվ, իրոք, արաբական իրականության մեջ երկար ժամանակ անբաժանորեն տիրապետում էր աստվածաբանությունը, կրոնի վերաբերյալ զիտությունը: Լավագույն ուղեղները զբաղված էին Կորանը մեկնաբանելով, սուննայի և հադիսների էությունը քացարելով, խորամուխ լինելով մարգարեի ասույթների ներքին ծայրերն ըմբռնելու և մեկնելու մեջ: Նրանց այդ աշխատանքը, հարկավ, արժանի է բարձր գնահատա-

կանի: Բավական է նշել Կորանի մեկնությանը նվիրված այն տասնյակ հատորները, որոնք մեծապես օգնում են ճիշտ հասկանալու և բացատրելու Կորանը և իսլամի հիմնադրույթները:

Շնորհիվ մուսուլման ուլեմների աստվածաբանական տրակտատների, իսլամագիտությունը բարձրացավ համաշխարհային աստվածաբանության մակարդակին, դառնալով նրա օրգանական մասը:

Ինչ վերաբերում է բժշկությանը, ապա նա գտնվում էր շատ ցածր մակարդակի վրա: Սկզբնական շրջանում բացարձակապես տիրապետում էր պարզունակ տնային բժշկությունը, հիմնված հմայիլիքների, երազների մեկնության և ոչ հարուստ տնային բուժման պրոֆիտով փորձի վրա: Արաբական հոշակավոր գիտնական Իբն խալդունը նշում է, որ Մուհամմադն Ալլահի կողմից ուղարկված էր ավելի շատ կրոնական օրենքներ և սկզբունքներ սովորեցնելու, քան թե բժշկություն:

Արաբական բժշկագիտության բնագավառում արժանատի փոփոխություններ տեղի ունեցան, երբ Օմայյաները իրագործեցին ծավալուն նվաճողական քաղաքականություն և խալիֆայության կազմում հայտնվեցին զարգացման բարձր մակարդակի վրա գտնվող մի շարք ժողովուրդներ, հույները, պարսիկները, հնդիկները, հայերը և այլն: Դեմ առ դեմ շփվելով նրանց հետ, արաբները նրանցից շատ բան սովորեցին և վերցրեցին գիտության տարրեր բնագավառներում, այդ թվում և բժշկագիտության:

Արաբները մի կողմից ընդօրինակեցին նրանց փորձը և բուժման մեթոդները, իսկ մյուս կողմից սկսեցին հունարենից, ինչպես նաև ասորերենից և պարսկերենից արաբերեն քարգմանել բժշկագիտության վերաբերյալ նրանց գիտական աշխատությունները: Դա նոր հեռանկարներ բացեց արաբական բժշկագիտության առջև, խթանեց նրա զարգացումը, որի պտուղներն արդեն երևացին Արաբական խալիֆայության շրջանում և հետագա դարերում:

Շատ այդմ, առաջին ոչ թե հեքիմները, այլ իսլական բժիշկները, եղել են օտարերկրացիները, գլխավորապես քրիստոնյաները, թեև արաբների մոտ էլ հայտնվել են այդպիսիները: Դրանց թվին է պատկանում Գաբիս իբն ալ-Ֆալադի թափֆից, որը գրոթել է VII դ. և կրել «Արաբների բժիշկ» պատվավոր կոչումը:

Օմայյան խալիֆաներն եղան առաջին արաբ կառավարողները, որոնք սկսեցին կյանքում կենսագործել գիտական բժշկության տյալները: Արդեն նշվեց, որ Վալիդ I խալիֆան հատուկ և առանձին հիվան-

դանոցներ կատարեց խրոմիկական հիվանդությունների բուժման համար: Իսկ Օմար II խալիֆան Ալեքսանդրիայում գտնվող բժշկական դպրոցները տեղափոխեց Անտիոք և Գարրան, խալիֆայության կենտրոնական մասը, հաշվի առնելով բնակչության ավելի մեծ կուտակումներն այս տարածքներում:

Արաբները որոշակի հետզրջություն են ցուցաբերել նաև այլ գիտությունների նկատմամբ, մասնավորապես փիլիսոփայության, աստղագուշակության, որն այդ ժամանակ մեծ համարում ուներ, մաթեմատիկայի, քուսարանության կապված դեղաբույսերի հետ, և այլն:

Արաբական գիտության մեջ քաջատիկ կարևորություն է տրվել ակքիմիային, որը երկար ժամանակ եղել է արաբ հետազոտողների ուշադրության կենտրոնում: Գիտության այդ ճյուղի անվան հիմքում քիմիա բառն է, որին պարզապես ավելացվել է արաբական լեզվին քնորոշ «ալ» հոդը և ստացվել է ակքիմիա եզրը, դույզն ինչ չփոխելով այն իմաստային առումով:

Ալքիմիան ելակետ ունենալով իր համար ընդունելի այն թեզը, որ քիմիական տեղափոխումների միջոցով մի մետաղից կարելի է ստանալ մի այլ մետաղ, մի մետաղը կարելի է վերածել մեկ այլ մետաղի, փորձում էին ոչ ազնիվ մետաղները վերածել ազնիվ մետաղների և այդ ճանապարհով ստանալ ոսկի և արծաթ: Դա է կազմում ակքիմիայի էությունը:

Մի մետաղը մի այլ մետաղի վերածելու տեսությունը չի պատկանում արաբներին: Այդ տեսակետի ջատագովներն են եղել դեռևս անտիկ աշխարհի, մասնավորապես հին Գունաստանի գիտնականները: Քայքայվում էր, թե այդ տեսակետը մոռացության էր մատնվել: Արաբների ծառայությունը կայանում է նրանում, որ նրանք, տուրք տալով հարստանալու և ոսկի ու արծաթ ձեռք բերելու անհագուրդ տենչին, նոր շունչ հաղորդեցին նրան և փորձեցին վերակենդանացնել մահվան դատապարտված այդ վարկածը:

Արաբները, անվիճելի է, ունեն որոշակի ներդրում ակքիմիայի զարգացման բնագավառում: Այստեղ առաջինը պետք է հիշատակել Օմայյան երկրորդ խալիֆայի որդու, իշխան խալիփի անունը (մահ. 704 կամ 708 թ): Նա իր ժամանակի զարգացած մարդկանցից մեկն էր, որը սիրում էր կարդալ և բարգձմանել օտարերկրյա հեղինակների գիտական աշխատությունները: Նա բնագրից բարգձմանել է հունարեն և դպրոցներ գրված գրքեր, որոնք վերաբերել են ակքիմիային, ինչպես նաև բժշկությանը և աստղագուշակությանը: Չրապարակի վրա նման գրքերի հայ-

տնվելը, բնականաբար, խթանել է հետաքրքրությունը գիտության նկատմամբ, ի մասնավորին, ալքիմիայի:

Այս իշխանի անվան հետ է կապված մեծ հռչակ ձեռք բերած Չարր իբն Ֆայյանի գործունեությունը, որը ալքիմիային և աստղագուշակությանը նվիրված տրակտատների ծանաչված հեղինակ է: Լա իր գիտական գործունեությունը սկսելով Օմայյանների շրջանում, առանձնակի հաջողության հասավ արդեն նրանց հաջորդների՝ Աբբասյանների օրոք:

Արաբական ալքիմիկոսները, ինչպես և պետք էր սպասել, հաջողության չհասան և չէին էլ կարող հասնել իրենց գիտական որոնումների մեջ: Սակայն նրանց պատմական ծառայությունը կայանում է նրանում, որ նրանք անճախաղեպ կերպով զարգացրին փորձագիտությունը, հաստատեցին գիտական փորձի անհրաժեշտությունը, որպես գիտական պրոցեսի անհրաժեշտ բաղադրատարր, և մեծապես քարոզեցին գիտական փորձի հեղինակությունը, որից գիտնականների հետագա սերունդներն այլևս չէին կարող նահանջել:

Արաբական աշխարհում գիտությունը մեծ համարում ուներ և վայելում էր բարձր հեղինակություն և հարգանք: Միայն այդպիսի միջավայրում կարող էր գիտնականին և գիտությունը մեծարող այնպիսի խորիմաստ ծոն ծնվել, որպիսին «Գիտնականի քանաքը պետք է նահատակի արյանը հավասար գնահատվի» սքանչելի դարձվածքն է: Իսկ եթե նկատի ունենանք, որ արաբների մոտ նահատակը կամ շահիլը սուրբ է համարվում, արժանի պաշտամունքի, ապա լիով հասկանալի կդառնա այդ դարձվածքի ամբողջ խորությունը: Դա է հաստատում նաև արաբների մոտ հանդգնության ուժ ձեռք բերած «Մարդու մեծագույն զարդը իմաստությունն է» կարևոր բանաձևը:

Ամփոփելով, կարելի է ասել, որ Օմայյանների շրջանում օազմական քառերարքեմում փայլուն հաղթանակների կողքին նշանակալի են եղել նաև արաբների նվաճումները մշակույթի և մտավոր կյանքի քառերարքեմում: Ու թեև համուճ արդարության պետք է ընդունել, որ դրանք անհամեմատելի նվաճումներ են և ծանրության ցմախը թեքվում է ռազմականի կողմը, այդուհանդերձ, մշակույթի ասպարեզում ձեռք բերածն էլ փոքր չէր:

Օմայյանների ժամանակ ցանած մշակույթի և գիտության սերմերը բերքաբեր եղան հետագա դարերում:

Գլուխ վեցերորդ

**ՕՍԱՅՅԱՆ ԴԻՆԱՍՏԻԱՅԻ ԱՆԿՈՒՄԸ
(750 թ.)**

**I. ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԱԹՆ
ՃԳՆԱԺԱՄԸ**

1. Չակասությունների հանգույցը

Օմայյան խալիֆայությունն իր հզորության զագաթնակետին հասավ խալիֆա Վալիդ I տիրակալության օրոք, VIII դարի առաջին քսանամյակում: Դրանից հետո սկսվում է խալիֆայության աստիճանական թուլացումը, ապա և ճգնաժամը:

Արտաքին փայլը և արքունիքի անվերջ խրախճանքներն այլևս չէին կարող սրողել խալիֆայության ներքին թուլությունը:

Խալիֆայության սկսված ճգնաժամը համակարգային բնույթ էր կրում: Նա համակել էր պետության թլոթ ոլորտները՝ տնտեսական, քաղաքական, կառավարման, ռազմական, միջցեղային հարաբերությունների և այլն, որի տրամաբանական վախճանը հանդիսացավ Օմայյանների անկումը:

VIII դ. 20–30–ական թվականներից սկսվում է խալիֆայության տնտեսական վիճակի վատթարացումը, որն իր համապատասխան անդրադարձն ունեցավ բնակչության տնտեսական վիճակի վրա: Խիստ պակասել էր եկամուտների մուտքը պետական զանձարան, որն արդյունք էր երկու կարևոր հանգամանքների:

Առաջին, արաբներն ինչ որ հնարավոր էր նվաճել, արդեն նվաճել էին: Իսկ դա նշանակում էր, որ եկամուտների ճոր աղբյուրների հայթայթումը պատերազմների և նվաճված երկրների հաշվին, սպառվել էին:

Երկրորդ, չնայած այդ հանգամանքին, մեկը մյուսին հաջողորդ ապաշնորհ խալիֆաները ոչ մի կերպ չէին ցանկանում սահմանափակել ծախսերը, նախկինի պես շարունակում էին իրենց ցուր կյանքը, վիթխարի զունարներ մսխելով իրենց և պալատականների հաճույքների վրա: Օմայյանների ընտանիքի անդամների, որոնց թիվն անընդհատ աճում էր, արքունիքի, փոխարքաների, կատավարող ավագանու և զորապետերի ազատությունը չափ ու սահման չուներ: Նրանց ոչնչի առջև կանգ չէին առնում իրենց պահանջները բավարարելու և անձնական հարստությունը բազմապատկելու համար: Մեծ ծախսեր էր պահանջում մաս բանակը:

Իսկ քանի որ դրա համար այլևս չկային այլ աղբյուրներ, ապա միակ աղբյուրը մնում էր ժողովրդի շահագործման խորացումն ու ուժեղացումը: Օմայյանները չգտան որևէ այլ բան, քան հարկային մամլիչի ուժեղացումը: Նրանց քաղաքական իղծալը դարձավ այսպես կոչված «վարչահարկային օրինակելի ապարատի» ստեղծումը, որի օգնությամբ փորձում էին լուծել տնտեսական հարցերը, կրկին հարստացնել պետական գանձարանը և այլն:

Չարկերի մեծացումը, խստացումը և գանձման ժամանակ թույլ տրվող ամեն տեսակի անօրինակամտություններն ուղղակի պատուհաս դարձան խալիֆայության բնակչության, և՛ արաբների, և՛ նվաճված ժողովուրդների, գլխին: Օմայյանները, թվում էր, թե ամեն ինչ անում էին ժողովուրդներին, հասարակ աշխատավորներին իրենցից վանելու համար:

Սակայն հարկերի գանձման ուժեղացումը, պարտապաններից հարկերը չվճարելու համար ամենատարսափելի պատիժների ենթարկելը, հասկանալի է, ելք չէր տնտեսական դժվարությունները հաղթահարելու համար: Տնտեսական խնդիրներն այդպես չեն լուծվում: Փոխարենը, այդ քաղաքականությունը հարուցեց բնակչության ամենալայն զանգվածների խորը դժգոհությունը, որն իր հերթին հանգեցրեց Օմայյանների սոցիալական հեմարանի թուլացմանը:

Ահա, այսպես, տնտեսական ոլորտում ձևավորվեց հակասությունների առաջին և թերևս ամենախտանգավոր հանգույցը:

Չակասությունների մյուս հանգույցը ձևավորվեց միջցեղային հարաբերությունների ոլորտում: Դրանում իր դերն ունեցավ Օմայյան խա-

լիճաների նոր քաղաքականությունը, որ նրանք սկսեցին կիրառել VIII դ. 20-ական բվականների վերջերիս-30-ական բվականների սկզբներին:

Օմայյաները, ինչպէս նշվել է, ծագումնաբանորեն մոտ էին հյուսիսային քանու կայսի ցեղին: Սակայն Մուավիա I խալիֆայից սկսած, Օմայյաները հենվում էին հարավային քանու կալթի ցեղի վրա: Այս վերջինը, շնորհիվ մշտական շիւումների քյուզանդացիների հետ, ավելի զարգացած և առաջադիմած էր, քան քե քանու կայսի ցեղը, որի մոտ ավելի ուժեղ էր նահապետական կացութեանը: Մյուս կողմից, կալթիները մեծամասնություն էին կազմում Աիրիայում, որը դարձել էր արքայազնի ստահանգ Օմայյաների համար: Այստեղ էր գտնվում խալիֆայության մայրաքաղաք Դամասկոսը:

Օմայյաները կալթիներին սիրաշահելու համար իրենց կին էին վերցնում նաև այդ ցեղախմբի ավագանու ընտանիքների աղջիկներից, որանով իսկ իրենց ամուսնություններին տալիս էին քաղաքական գունավորում, ամրապնդելով իրենց քաղաքական դիրքերը երկրի ներսում:

VIII դ. 20-ական բվականների վերջերից, սակայն, Օմայյաները վերակողմնորոշվում են դեպի իրենց արմատները և համագործակցության առանցքը դարձնում կայսիներին: Իսկ դա առաջացրեց կալթիների խորը դժգոհությունը, քանի որ նրանք կորցնում էին այն առավելությունները, որ նրանց տալիս էր խալիֆաների նախկին քաղաքականությունը:

Կալթիները դադարեցրին աջակցել Օմայյաներին և քաջահայտ ընդհարումներ սկսվեցին քանու կալթի և քանու կայսի հզորագույն ցեղախմբերի միջև: Իսկ դա դարձավ իրադրությունն ապակայունացնող գործոն և նպաստեց Օմայյաների դիրքերի հետագա քուլացմանը: Նույնիսկ քանը հասավ այնտեղ, որ Օմայյաներն իրենց այնևս ապահով չէին զգում Դամասկոսում և հետագան այնտեղից: խալիֆա Մուլեյմանն իր արքունիքը հաստատեց Ռամալլահում, Պաղեստին, խալիֆա Գիլշանը Ռուսաֆում, Եփրատի վրա, իսկ Մրվան II Գարրանում, որը գտնվում է Միջագետքում:

Միջցեղային համերաշխության խարխլումը, ապա նաև քաջահայտ առնակատումները տարրեր ցեղերի և ցեղախմբերի միջև, ճակատագրական հետևանքներ ունեցան Օմայյաների համար: Դա նույնպես քուլացրեց Օմայյաների սոցիալական հենարանը և խորացրեց ճգնաժամը խալիֆայությունում:

Այսպիսի մթնոլորտը չէր կարող չանդրադասուել խալիֆայության գինված ուժերի վրա: Նրանք նույնպես ներգրավվեցին ճգնաժամի ոլոր-

տեղ, որն, իր հերթին ավելի խորացրեց այն: Գանձարանի աղքատացման հետևանքով զինվորները նախկինի պես այլևս կանոնավոր և նույն չափերով սոճիկ չէին ստանում, որը չլաված բան էր: Դա առաջացրել էր զինվորների խորը վրդովմունքը և նրանք պատրաստ էին ամեն տեսակ գործողությունների, այդ թվում և իշխանությունների դեմ, իրենց շահերը պաշտպանելու համար:

Ուզմական ոլորտում, զինված ուժերի անբավարարվածության արդյունքում, ձևավորվեց հակասությունների մյուս կարևոր հանգույցը: Օմայյաններից վերջնականապես երևա թեթև Մեքքայի և Մադինայի արաբական վերնախավը, բոլոր նրանք, ովքեր իրենց համարում էին Մարգարեի զինակիցների ժառանգորդներ և հաջորդներ:

Նրանց և Օմայյանների միջև հարաբերությունները մշտապես չարված են եղել: Արաբիայի վերնախավը Օմայյաններին ներել չէր կարողանում այն հանգամանքը, որ վերջիններս իշխանության գլուխ գալով, «մոռացության» տվին, լրիվ անտեսեցին ու զրկեցին նրանց որևէ կերպ երկրի կառավարմանը մասնակցելու հնարավորությունից և ոչ մի կերպ հաշվի չէին նստում նրանց հետ:

Երբ Օմայյանները դեռևս ուժեղ էին, նրանք կարող էին իրենց թույլ տալ նման քայլեր: Բայց այժմ, երբ նրանց դիրքերը թուլացել էին և նրանք այլևս նախկինները չէին, Արաբիայի վերնախավի հակաօմայյական դիրքորոշումը մեծ վտանգ էր ներկայացնում նրանց համար, նկատի ունենալով այն պարագան, որ նրանք դեռևս մեծ հեղինակություն էին վայելում և օգտվում էին բարոյական ազդեցիկ լծակներից:

Օմայյանների դեմ ուղղված նրանց նախկին մեղադրանքներին առ այն, որ նրանք հեռացել են Մարգարեի ավանդներից ու պատգամներից և հետևողական չեն իսլամի հիմնադրույթներին հետևելու և կիրառելու հարցում, ավելացան նոր, ավելի ծանրակշիռ մեղադրանքներ:

Արաբիայի վերնախավը և նրանց միացած աստվածաբանները Օմայյաններին բացեփակ սկսեցին մեղադրել այն քանում, որ նրանք դավաճանել են աստվածապետության սկզբունքներին, որպիսին եղել է Մարգարեի և նրան հաջորդած չորս բարեպաշտ խալիֆաների կողմից հաստատած արաբական պետությունը: Նրանք կածախարոզ դիմաստիային մեղադրում էին խալիֆայությունը աշխարհիկ պետության վերածելու մեջ, որը հակասում է Մուհամմադի ավանդույթներին, Կորանի և սուենայի սկզբունքներին:

Նման մեղադրոյքներ ներկայացնելուն նպաստում էր առանձին խալիֆաների անվայելուչ պահվածքը: Մենք արդեն նշել ենք խալիֆաների և արքունիքի աշխարհիկ հաճույքներին անձնատուր լինելու մասին: Այստեղ հարկ է ավելացնել Օմայյան վերջին խալիֆաներից մեկի՝ Վալիդ II (743—744 թթ.) արարքների մասին, որոնք ցնցող տպավորութուն են թողել շրջապատի վրա: Շարունակելով իր նախորդների ավանդույթները որսորդության, զինարարւքի և այլ աշխարհիկ հաճույքների քնազավաթում, նա այնքան հետուս գնաց, որ Կորանի թերթիկները դարձրել էր թիրախ և նետահարում էր դրանք, ձգտելով վարպետանալ նետածուխի ասպարեզում: Մուսուլման ուլեմները խալիֆայի այդ արարքը զնախատեցին որպէս սքրաալոնություն: Նույն կերպ որակվեց Վալիդ II հանդգնութունը, երբ նա, որպէս իմամ, ուրբաթօրյա արդոթք անցկացնելու համար իր փոխարեն մզկիթ ուղարկեց իր հարձերից մեկին:

Եվ, վերջապէս, Վալիդ II հեռացավ մայրաքաղաքից և քնակութուն հաստատեց անապատում հատուկ նրա համար կառուցված որսորդական տնակ—պալատում, ամբողջապէս նվիրվելով որսորդութանը, հարրեցողութանը և մարմնական հաճույքներին:

Մեքքայի և Մադինայի վերնախավը, աստվածաբան իրավագետները, ստեղծված վիճակից դուրս գալու ելքը տեսնում էին իսլամի սկզբունքներին վերադառնալու մեջ: Սակայն նրանք այլևս համոզված չէին, որ Օմայյաներն ի վիճակի էին կատարել դա, քանի որ նրանք շատ էին խորացել իրենց մեղքերի մեջ:

Արաբիայի վերնախավի նման դիրքորոշումը ծանր հարված էր Օմայյաների հեղինակութանը, որն ավելի թուլացրեց նրանց դիրքերը և ավելի խորացրեց ամբողջ խալիֆայութեանը համակած ճգնաժամը:

Դիմակայութունը արաբական տոհմիկ ավագանու, որն իր արմատներով ուղղակի կապված էր Մուհամմադ մարգարեի հետ, և Օմայյան վերնախավի միջև, դարձավ հակասութունների մեկ այլ կարևոր հանգույց:

Խալիֆայութունում անկայունության հաստատմանը և քաղաքական ճգնաժամին նպաստում էր Օմայյան դիմաստիայում տիրող, կարելի է ասել, քառասպիկ վիճակը:

Դիմաստիայի շրջանակներում գահի և ազդեցության համար քաջահայտ և քաջնված պայքար էր գնում խալիֆաների քազմաթիվ որդիների, եղբայրների, հորեղբորդիների, հետու ու մոտիկ ազգականների միջև: Շատ խալիֆաներ մահանում էին հանելուկային և խորհրդավոր

պայմաններում, հավանաբար ոչ առանց ոմանց օգնության: Այդպիսի ճակատագիր ի վերջո ունեցավ արդեն հիշատակված Վալիդ II, որը սպանվեց իր ազգականների ձեռքով:

Խալիֆաներն արագորեն հաջորդում էին մեկը մյուսին: Քավական է նշել, որ միայն 744 թ. խալիֆայության զահի վրա եղել է չորս խալիֆա՝ Վալիդ II (743–744 թթ.), Յազիդ III (744 թ.), Իբրահիմը (744 թ.) և վերջապես Օմայյան վերջին խալիֆա Մովան II, որն իշխանության գլուխ գալով 744 թ., զահակայեց մինչև 750 թ.:

Այսպիսի խառնաշփոթ իրավիճակում քիչ չէին այն դեպքերը, երբ մերթ այստեղ, մերթ այնտեղ հայտնվում էին ինքնակույց խալիֆաներ, այդ քվում և Օմայյան ենիդների շարքերից, որը վկայում էր բուն Օմայյան դինաստիայում տիրող ճգնաժամի մասին:

Խալիֆաների գլխավորապես փոփոխություններն անդրադառնում էին նաև փոխարքաների ճակատագրի վրա: Նրանք շնորհագրվում և կորցնում էին ոչ միայն իրենց զբաղեցրած պաշտոնները, այլև կյանքը: Այդպիսի ճակատագրի արժանացավ Միջին Ասիայի փոխարքա Կուտեյբը, որը պաշտոնակալ արվեց և սպանվեց խալիֆա Մուլեյմանի հրամանով: Տանջամահ արվեց նաև արևելյան շրջանների կառավարիչ Մուհամմադ իբն Կասիմը: Իսկ Գյուսիսային Աֆրիկայի փոխարքա Մուսայի «քափտող բերեց»: Նա թեև շնորհագրվեց, սակայն կյանքից չզրկվեց:

Այս քոլորն, անշուշտ, քուլացնում էր Օմայյաների դիրքերը և խորացնում ճգնաժամը խալիֆայությունում, առաջացնելով հակասությունների մեկ այլ, բավականին յուրօրինակ հանգույց:

Օգտվելով խալիֆայությունում ծագած ներքին դժվարություններից, քաղաքական անկայունությունից և հանընդհանուր դժգոհությունից, կրկին գլուխ քարծարացրին և ակտիվացան շիաները և Օմայյաներին թշնամի այլ մեծ ու փոքր ուժեր:

Շիաների պահանջների և դժգոհության պատճառը մնացել էր նույնը: Նրանք գտնում էին, որ Օմայյաները խալիֆայության ոչ լեզիտիմ, անօրինական կառավարողներն են, իշխանության րոնագամթիչներ, և պետք է իրենց տեղը զիջեն Ալլի հետևորդներին՝ շիաներին: Նրանց այս պահանջները նոր քափով առաջադրվեցին VIII դ. 40–ական քվականներին, որն ավելի սրեց ներքաղաքական պայքարը խալիֆայությունում:

Շիաների, խարիչիների, իսկ ապա նաև Արքայանների կողմից Օմայյանների դիմաստիայի լեգիտիմության վիճարկման ֆոնի վրա ճակատագրվեց հակասությունների, կարելի է ասել, հաջորդ հանգույցը:

Այսպիսով, տարատեսակ հակասությունների առաջացումը և նրանց սրվելը, հիրավի, վկայում էր, որ ճգնաժամը համակել էր խալիֆայության բոլոր խաւերին, տարածվել վերևից ներքև, ուստի և կրում էր համակարգային բնույթ:

Օրակարգի հարց էր դարձել Օմայյան խալիֆայության հետագա ճակատագիրը. նրա լինել-չլինելու խնդիրը:

2. Հակածայական ապստամբությունները և ելույթները

Համակ դժգոհության այս ընդհանուր ֆոնի վրա խալիֆայության տարրեր մասերում ծայր առան Օմայյանների տիրապետության դեմ ուղղված ապստամբություններ և զինված ելույթներ:

Հակախլիֆանական ելույթներ խալիֆայությունում հաճախ են եղել: Ասկան այս փուլում ծավալված ելույթների յուրահատկությունը և վտանգավորությունը կայանում էր նրանում, որ նրանք դրսևորվեցին Օմայյան դիմաստիայի դիրքերի թուլացման ժամանակ, երբ խիստ նեղացել էր նրա սոցիալական հենարանը և սպախսել էին այն ուժերը, որոնք հավատարիմ էին նրան, և որոնց վրա Օմայյան վերջին խալիֆաները կարող էին հենվել:

Օմայյան վերջին խալիֆա Մովան II իր գահակալումից անմիջապես հետո արդեն հարկադրված էր զործ ունենալ գյուղական և քաղաքային բնակչության ելույթների հետ, որոնք դրսևորվեցին Իրաքում և Սիրիայում:

Նոր խալիֆան իր նստոցը հաստատել էր Սիրայից դուրս, Հարրանում, որը գտնվում է Միջագետքում: Քացի այդ, նա սկսեց հենվել բանու կայսի ցեղի վրա, որը դժգոհություն առաջացրեց հիմնականում բանու կայսի ցեղերից կազմված Իրաքի և Սիրիայի կայազորներում:

Զինված ապստամբություն բարձրացրին Սիրիայի բնակչության լայն խավերը, որոնց համար այլևս անտանելի էին հարկերը: Եվ Մովան II Սիրիայի բնակչության դեմ, որը նրկար ժամանակ եղել էր Օմայյան դիմաստիայի քաղաքական կենտրոնը և հուսալի հենարանը, հանեց իր բանակը: Նա զրավեց ապստամբության կենտրոն Հիմսը (Հոմսը), քան-

դեց նրա և Սիրիայի մյուս խոշոր քաղաքների պարիսպները և խատրոնն պատմեց ապստամբության մասնակիցներին:

Իրաքում նա հարկադրված էր ծանր մարտեր մղել խարիջիների դեմ, որոնց թավականին ամրաստեցին էին իրենց դիրքերը և կատարելագործել իրենց մարտավարական արվեստը: Նրանց հակառակադասական քարոզչությունը, որը պարունակում էր սոցիալական հավասարության տարրեր, մեծ համակրանք էր նվաճել Իրաքի ժողովրդի մոտ: Նրանց պաշտապանությամբ հանդես եկան անգամ Իրաքում տեղակայված ասանձին կայազորներ, որոնք համալրված էին կալի ցեղից, որն ավելի էր ղեկավարացնում խալիֆային դեռևս հավատարիմ զորքերի գործողությունները: Նրանց ղեկավարությամբ և մեծ զոհողությունների գնով էր հաջողվում ժամանակավորապես ճնշել այդ ելույթները:

Դատկանշական է, որ խարիջիների պաղեցությունը և գործունեությունը դուրս եկավ Իրաքի շրջանակներից և տարածվեց նաև Արաբիայում: Մակայն այստեղ խալիֆան այլևս ի վիճակի չէր նրանց դեմ լուրջ մարտական գործողություններ ծավալել, քանի որ նրա բանակն այլևս նախկինը չէր: Նա արդեն դարձել էր փոքրաքանակ, մի կողմից, և հոգնած ու տկարացած Իրաքում խարիջիների և Սիրիայում ապստամբ բնակչության դեմ նրկարատև և հյուժիչ պատերազմներից հետո, մյուս կողմից:

Ամհանգստության մշտական կենտրոն էին հորասանը և Միջին Ասիան, մասնավորապես Մավարանահը: Այստեղ մեծ ազդեցություն ունեին շիաները, ինչպես նաև խարիջիները, որոնք բացահայտորեն հանդես էին գալիս Օմայյաների իշխանական իրավունքների դեմ, նրանց համարելով թոնատերեր:

721 թ. հուլիսի ապստամբություն բռնկվեց Սողդում, որին մասնկցում էր 10 հազար մարդ: Նրանց ապստամբությունը ճնշվեց դաժանությամբ և թլուր ապստամբները սրի քաշվեցին:

Մակայն 728 թ. Սողդում բռնկվեց նոր ապստամբություն: Այս անգամ ապստամբները, դաշանակիցներ մեծ քերելու նպատակով, հրաժարվեցին իսլամից, և օգնության խնդրանքով դիմեցին տեղաբնակ բուրքերին: Վերջիններս, ինչպես նաև Ֆերզանայի և Շաշի (Տաշքենդ) բուրք բնակչության զինված ջոկատները օգնության եկան ապստամբներին: Նրանց միացան նաև Սողդի դեհկանները՝ հողատերերը: Նրանց միացյալ ուժերը պարտության մատնեցին օմայյական զորքերին և, ի վերջո, Մավարանահը բոթափեց արաբական տիրապետությունը:

734 թ. ապստամբություն սկսվեց Խորասանում Գարիսա իրն Սուրբյի գլխավորությամբ, որին մասնակցում էին նաև արաբները: Ապստամբները պահանջում էին հավատարմություն Կորանի դրույթներին և Մուհամմադ մարգարեի պատգամներին, քրիստոնյաների և այլ զինմանների իրավունքների հարգում, մուսուլմաններից խարաջի գանձման դադարեցում և այլն:

Քանի որ խալիֆայության զորքերը զբաղված էին Խորասանի ապստամբությունը ճնշելով, 736 թ. ապստամբության դրոշմ նորից բարձրացվեց Սողդում: Ապստամբներին հաջողվեց գրավել Սամարղանդը, որի կորուստը ծանր հարված էր խալիֆայությանը:

Անհանգիստ էր նաև Արմինիայում, որտեղ տեղի էին ունենում սոցիալական խմբումներ, հիմք դառնալով ապստամբական շարժում ծավալման համար: Երկրամասում, Գայաստանում, Վիրքում, Աղվանքում, Դաղստանում և հարակից տարածաշրջաններում նույնպես վիճակը ծանր էր, ժողովուրդը տնքում էր ծանր հարկերի տակ:

Չնայած այդ համգամանքին, 725 թ. անցկացվեց քնակչության հաշվառում, որի հետևանքով սաստկացավ հողահարկի և գլխահարկի գանձումը: Արմինիայի քնակչության մոտ կուտակվում էր խոր դժգոհություն, տեղի էին ունենում տեղական քնույթի բախումներ քնակչության և արաբական ոստիկանների զորքերի միջև, որոնք, ի վերջո, վերահանգին խոշոր ապստամբության: Նրա կենտրոնը դարձավ Գայաստանը:

Գայ իշխանները 748 թ. որոշեցին ապստամբվել, նպատակ ունենալով ազատագրվել արաբական տիրապետությունից: Ապստամբությունը գլխավորեց նորընտիր Գայոց իշխան Մուշեղ Մամիկոնյանը: Ընդհանրապես այդ ապստամբության վճռական կողմնակիցները Մամիկոնյաններն էին, որոնք կանգնած էին երկրի ազատագրության հարցը զենքի միջոցով լուծելու տեսակետի վրա:

Գայ իրականության մեջ մյուս ազդեցիկ նախարարական տունը՝ Բագրատունիները, ավելի զգույշ քաղաքականության կողմնակից էին: Այդ հանգամանքը, ինչպես մաս դաշնակիցների քաջակալությունը և որսից որևէ ռազմական օգնություն ստանալու հեռանկարի քաջակալությունն իրենց քաջասական դերը խաղացին ապստամբության ընթացքի վրա: 750 թ. խալիֆայական զորքերին հաջողվեց ճնշել այդ ապստամբությունը:

Օմայյաններին մեծ գլխացավանք պատճառեց Գյուսիսային Աֆրիկան: Այստեղ հակաօմայյական լայնածավալ քաղաքություն էին անում

խարիջիները, որը բարենպաստ հող գտավ տեղի բնակիչների, մասնավորապես բերքերների մոտ: Դա ունի իր բացատրությունը:

Բերքերները համարվում էին նեոնուսուլմաններ, մավալիներ: Նրանցից սկսեցին գանձել այնպիսի հարկեր, որ սովորաբար գանձում էին ոչ մուսուլմաններից, և դա, բնականաբար, առաջացրեց իրենց մարտական բնավորությամբ այցի ընկնող բերքերների դժգոհությունը: Մյուս կողմից, իսլամը բերքերների մոտ դեռևս խոր արմատներ չէր գցել: Այդ կրոնը նրանց համար շարունակում էր մնալ օտար, որին նրանց արտաբուստ ցույց էին տալիս, քե, իբր, հավատում էին, սակայն, իրականում նրանք գաղտնի կերպով շարունակում էին երկրագագի իրենց հեքանոս աստվածներին:

Չարկային ահավոր մամուլին այլևս անկարող դիմանալու, բերքերները 740 թ. ապստամբեցին: Ապստամբությունն ընդունեց համընդհանուր բնույթ և տարածվեց ամբողջ Չյուսիսային Աֆրիկայում, որը գտնվում էր արաբների տիրապետության տակ: Ապստամբությունը ճնշելու նպատակով խալիֆա Չիշամի Սիրիայից ուղարկված 30 հազարանոց բանակը 741 թ. գլխովին քաղաքակալեց ապստամբ բերքերների կողմից: Դրա հետևանքով բերքերները մի կարճ ժամանակամիջոց ազատագրվեցին արաբական տիրապետությունից, իսկ Անդալուսը (Իսպանիան) կտրվեց խալիֆայությունից: Բերքերները Անդալուսում նույնպես ապստամբվեցին:

Չաջող տարի Չիշամը, հավաքելով ավելի մեծաքանակ զորք, կարողացավ Կայրավանի մոտ տեղի ունցած ճակատամարտում հասնել հաղթանակի ապստամբների նկատմամբ: Սակայն արաբների տիրապետությունն այդպես էլ չամրապնդվեց և երբեք էլ չվեկանգնվեց նախկին կայուն վիճակը: Օմայյանների տիրապետությունը Չյուսիսային Աֆրիկայում շատ երկրում էր, իսկ որոշ մասերում անգամ ձևական:

Այսպիսով, կարելի է ասել, որ ամբողջ խալիֆայությունը համակված էր ապստամբական շարժումներով: Եվ չնայած այն հանգամանքին, որ որոշ շրջաններում խալիֆաներին դեռևս հաջողվում էր ճնշել այդ ելույթները, այդուհանդերձ, հողն այրվում էր Օմայյանների ոտքի տակ: Նրանց տապալելու համար անհրաժեշտ էր մի վճռական հարված: Այդ հարվածը հասցնողները եղան Աբբասյանները:

3. Արու Մուսլիմի ապստամբությունը և Օմայյան դինաստիայի տապալումը

Խալիֆայությունում ստեղծված այս վերին աստճանի ծանր պայմաններում, որը կարելի է անգամ բնութագրել որպես անելանքի, քաղաքական խաղի մեջ մտավ մի նոր ուժ՝ Արբասյանները:

Այդ անվան ծագումը կապված է Մուհամմադ մարգարեի հորնեղբայրներից մեկի՝ Արբասի անվան հետ: Մարգարեի հայրը, Աբդալլահը, ուներ երկու եղբայր՝ Արբասը և Արու Տալիբը: Այս վերջինը Ալիի հայրն էր: Ռեբեմն Արբասյանները Մուհամմադ մարգարեի հորեղբոր, Արբասի հետնորդներն էին, իսկ ալիականները կամ շիաները, ինչպես նշվել է, նրա մյուս հորեղբոր, Արու Տալիբի որդու, Ալիի հետնորդներն էին:

Արբասյանները, նախքան Օմայյաներին մարտահրավեր նետելը, փորձեցին իրավական և զարդախրական հիմնավորում տալ իրենց հավակնություններին խալիֆայության գահի նկատմամբ:

Նրանք չէին ժխտում, որ Օմայյանները որպես տոհմ նույնպես պատկանում էին կուրայշ ցեղին: Սակայն նրանք չէին սերում կուրայշ ցեղի Մուհամմադի տոհմից: Ավելին, Օմայյան դինաստիայի հիմնադրի՝ Մուավիայի I հայրը, Արու Մուֆիանը, նշել է Մուհամմադ մարգարեի հակասակորդը և չէր ընդունում նրան, երբ վերջինս սկսել էր նոր կրոնի քարոզչությունը Մեքքայում: Արու Մուֆիանը շատ մեծ ուշացումով հարեց Մուհամմադին և ընդունեց իսլամ: Արբասյան գաղափարախոսները, ելնելով այս հիմնադրույթից, գտնում էին, որ նման մարդու հետնորդները իրավական հիմք չունեն դառնալու խալիֆաներ, ուստի և Օմայյաների կասալարումը լեգիտիմ, օրինական չէ:

Ժխտելով Օմայյաների իրավունքները գահի նկատմամբ, Արբասյանները կատարեցին հաջորդ քայլը: Նրանք առաջ քաշեցին այն տեսադրույթը, որ արաբական խալիֆայության օրինական կասալարողներ կարող են լինել միայն Մուհամմադ մարգարեի մեծնավորագույն հարազատների ներկայացուցիչները: Իսկ այդպիսին նրանք տեսնում էին միայն Արբասյաններին, Մուհամմադի հորեղբայր Արբասի սերունդի ներկայացուցիչներին:

Արբասյաններն իրենց հակաօմայյական շարժումը սկսեցին արդարությունը և օրինականությունը վերականգնելու կարգախոսի ներքո:

Արբասյանները համբերատարորեն և զաղտնապահորեն պատրաստվում էին հանդես գալ Օմայյանների դեմ: Դեռևս VIII դ. 20–30-ա-

կան թվականներին նրանք ստեղծել էին գաղտնի խմբավորում, որի ներկայացուցիչները խալիֆայության տարբեր շրջաններում տարածում էին Աբրասյանների գաղի օրինական հավակնորդներ լինելու գաղափարները և քնակության շրջանում բորբոքում հակաօմայական տրամադրություններ:

Խորը ժգնածամի մեջ գտնվող, տարաբնույթ հակասություններից ծվեն ծվեն լինող խալիֆայությունում Աբրասյանների տեսադրույթները պարարտ հող գտան: Նրանց շուրջը համախմբվեցին Օմայաններից դժգոհ բոլոր քաղաքական ուժերը, չնայած նրանց միջև գոյություն ունեցող հակասություններին: Սակայն նրանց միավորող համընդհանուր ատելությունն էր Օմայանների նկատմամբ և անն գնով նրանց տապալելու ձգտումը:

Ընդդիմադիր ուժերի համախմբումը Աբրասյանների շուրջը հնարավոր եղավ իրագործել նաև շնորհիվ վերջիններիս քավականին ճկուն քաղաքականության: Նրանք տալիս էին մեծ խոստումներ ապստամբական շարժման մեջ ներգրավված տարբեր ուժերին: Այսպես, օրինակ, Աբրասյանները քնակությանը խոստանում էին թեթևացնել հարկերը, անգամ որոշ տեսակի հարկեր վերացնել: Մեծ խոստումներ էին տալիս ոչ արաբ հողատեր ֆեոդալներին նրանց կառավարության համակարգում ընդգրկելու վերաբերյալ:

Դրա հետ միասին նրանք խուսափում էին ճշտել իրենց դիրքորոշումն առանձին սուր հարցերի նկատմամբ, պատճառաբանելով, թե դրանց կարելի է ամոլադառնալ Օմայաններին տապալելուց և իշխանության գալուց հետո և այլն:

Նման հարցերի թվին էր պատկանում հարաբերությունները ալիականների՝ շիաների հետ, որոնք նույնպես հավակնում էին խալիֆայության գահին, ընգծելով, որ այդ իրավունքը պատկանում է միայն նրանց, քանի որ Ալին Մուհամմադի Աբու Տալիբ հորեղբոր որդին էր և նրա Ֆաթիմա դստեր ամուսինը:

Աբրասյանները մեծ համակիրներ ունեին Խորասանում և Մավաբաննահորում, այդ թվում և պարսիկների մոտ:

Աբրասյաններն ապստամբության դրոշմ քարծրացրին 747 թ. հունիսի 9-ին: Նրա կենտրոնը դարձավ Մելոյի օազիսը: Ապստամբությունն Աբրասյանների հանձնարարությամբ, որոնց ղեկավարն այդ ժամանակ իրեն ամբողջ մուսուլմանական ումմայի առաջնորդ հռչակած Իբրահիմ իբն Մուհամմադն էր, ամմիջակաճորեն ղեկավարում էր ծագումով պար-

սիկ, Օնայաների դեմ առելությանը լցված Աբու Մուսլիմը, որը որպես Աբրաայանների գաղտնի խմբավորման անդամ, 743 թ. ձերբակալվել էր իշխանությունների կողմից, սակայն հետագայում ազատ արձակվել:

Աբու Մուսլիմի հրամանով սև շորեր հագած ապստամբները հու-նիսի 9-ի վաղ առավոտյան վառեցին խարույկները և բարձրացրին սև դրոշմերը: Մեք հեռց այդ ժամանակվանից դառնում է Աբրաայանների պաշտոնական գույնը:

Աբու Մուսլիմը հաստատվել էր Մերվից ոչ հեռու գտնվող Սաֆի-զանց գյուղում, որը վերածել էր մի անառիկ ամրոցի: Ապստամբներից մեկը մյուսի հետևից միանում էին մարդիկ մոտակա և հեռավոր վայրե-րից, Գերաթից, Մերվից, Թուսից, Նիսից, Թամականից, Թոխարստա-նրց և այլ վայրերից: Նրանց կողմն էին անցնում ամբողջ գյուղեր: Գե-տագայում Աբու Մուսլիմն իր նստավայրը հաստատեց Մաիվանում, ա-պա Մերվում:

Խալիֆա Մրվան II, ստանալով ապստամբության լուրը, 748 թ. իր զորքերն ուղարկեց ապստամբների դեմ: Սակայն նրա միակ հաջողո-թյունն այն եղավ, որ կարողացավ գերել Իբրահիմին և քանտում սպա-նել տալ նրան: Իբրահիմին փոխարինեց նրա կրտսեր եղբայրը՝ Աբու ալ-Աբրահը, որը ստանձնեց ապստամբության ընդհանուր ղեկավարու-թյունը:

Ապստամբները ոչ միայն հաջողությամբ հետ էին մղում խալիֆա-յին հավատարիմ զորքերի հարձակումները, այլև 748 թ. անցան վճռա-կան զոհոժոխությունների: Նրանք գրավեցին Նիշապուր, Ռեյ, Նիհավանդ և այլ կարևոր քաղաքներ ու բնակավայրեր, ամբողջ Իրանը և ասեջ շարժվելով արևմտյան ուղղությամբ, 749 թ. ներխուժեցին Իրաք և տիրե-ցին Կուֆային:

Վճռական ճակատամարտը ապստամբների և խալիֆայական զորքերի միջև տեղի ունեցավ 750 թ., Միջագետքում, Մեծ Ձար գետի ա-փին: Ապստամբական ուժերը, որ ղեկավարում էր Աբու ալ-Աբրահի հո-րեղբայրը, տարան փայլուն հաղթանակ, գրավեցին Գարբանը, որը խա-լիֆայի նստավայրն էր, և ապրիլի 26-ին մտան Դամասկոս:

Նժան պարտություններից հետո խալիֆա Մրվան II այլևս անկա-րող էր որևէ դիմադրություն ցույց տալ Աբրաայան զորքերին, ուստի փա-խուստի դիմեց Եգիպտոս, հույս ունենալով այստեղ հաստատվել, նոր զորք հավաքել և ճնշել ապստամբներին: Սակայն նրա հույսերը չարդա-րացան: Նրա դեմ դուրս եկան ղաչիները, որոնց միացան տեղական ա-

րաքական կայազորները: Նա հեռացավ Գիզա, քայքայեց 750 ք. օգտատուին բռնվեց նրան հետապնդող Արքայան գործերի կողմից և սպանվեց: Օմայյան վերջին խալիֆա Մրվան II գլուխը որպես ջնճա ուղարկվեց արդեն խալիֆա հույակված Աբու ալ-Աբբասին: Արքայանների հաղթանակը կատարյալ էր:

Օմայյան դինաստիան, որ Արաքական խալիֆայությունը կառավարեց 90 տարի, տապալվեց:

Ավարտվեց արաքական պետության պատմության մի կարևոր փուլը:

Գլուխ յոթերորդ

**ԱՐՔԱՍՅԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
(750–1258 թթ.)**

**I. ԱՐՔԱՍՅԱՆ ԴԻՆԱՍՏԻԱԹԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ
ԵՎ ԱՄՐԱՊՆԴՈՒՄԸ**

**1. Արու ալ–Աբբասը նոր դինաստիայի հիմնադիր
և Աբբասյան առաջին խալիֆա (750–754 թթ.)**

Աբբասյանների իշխանության գլուխ գալույժ Արաբական խալիֆայությունում հաստատվեց նրորոդ դինաստիան: Առաջինը ուղղափառ չորս խալիֆաներն էին, որոնք երկիրը կառավարեցին 632–660 թթ.: Ասկայն նրանք դասական իմաստով դինաստիա չէին, քանի որ նրանց իշխանությունը չէր հիմնված հորից որդուն կամ եղբորը ժառանգելու սկզբունքի վրա, որը դինաստիական կառավարման կարևոր հատկանիշներից մեկն է: Նրանք ժամանակ գործում էր խալիֆաներին Մուհամմադ մարգարեի մերձավոր զինակիցներից ընտրելու կանոնը:

Երկրորդ Օմայյաների դինաստիան էր, որն իսկապես դասական դինաստիական կառավարում էր, շատ կողմնորով ընդօրինակված Սասանյան Պարսկաստանում և Բյուզանդական կայսրությունում գործող համակարգերից: Այս դինաստիան խալիֆայությունը կառավարեց 661–750 թթ.:

Եվ, երրորդը, ինչպես նշվեց, Աբբասյանների դինաստիան էր, որը եղավ ամենաերկարակյացը: Եթե ուղղափառ խալիֆաները կառավարեցին ընդամենը 30 տարի, իսկ Օմայյաները՝ 90, ապա Աբբասյանները՝ 700 տարուց էլ ավելի:

Չետագայում կայսրության տարբեր մասերում հայտնված զանազան դիմաստիաները, ինչպես Ֆաբինյանները, Այյուրիները և այլն, րոլորն էլ ասվելի կարծատն կյանք են ունեցել, քան Աբրաայանները:

Պատմական գրականության մեջ մինչև այսօր էլ վեճ է գնում այն հարցի շուրջը, թե ե՞րբ են Աբրաայաններն եկել իշխանության գլուխ՝ 749, թե՛ 750 թվականին, ըստ այդմ էլ Աբրաայանները կառավարել են 749, թե՛ 750 թվականից մինչև 1258 թ.: Ի՞նչն է հիմք հանդիսացել նման տարակարծության համար:

Երբ Աբրաայանները կազմակերպեցին ապստամբություն Օմայյանների դեմ, ապա նրանք, առանց սպասելու վերջնական հաղթանակին և Օմայյանների տապալմանը, 749 թ. Արու ալ-Աբրասին հռչակեցին խալիֆա: Պա տեղի ունեցավ, երբ ապստամբները մտան Իրաքի Կուֆա քաղաքը: Չենց այստեղ, 749 թ. հոկտեմբերի 30-ին, Արու ալ-Աբրասը նրա կողմնակիցների կողմից քաղաքի գլխավոր մզկիթում հռչակվեց խալիֆա: Ամենուր Օմայյանների սպիտակ դրոշներն իջեցվեցին և փոխարինվեցին Աբրաայանների սև դրոշներով:

Այսպիսով, ստեղծվեց յուրահատուկ իրավիճակ: Գոյություն ունեցող և գործող Օմայյան Մրվան II խալիֆայի կողքին, որը դեռևս համարվում էր երկրի օրինական, լեգիտիմ ղեկավարը, ասպարեզ իջավ երկրորդը, ապստամբ և որոշ իմաստով ինքնակոչ, խալիֆա Արու ալ-Աբրասը:

Չարկ է նշել, որ դա առաջին դեպքը չէր Արաբական խալիֆայության պատմության մեջ: Նման իրադրություն ստեղծվեց նաև խալիֆա Ալիի կենդանության օրոք, երբ 660 թ. Երուսաղեմում իրեն խալիֆա հռչակեց Մուավիան Օմայյանների ընտանիքից: Եվ մինչև 661 թ., լեգիտիմ խալիֆա Ալիի սպանությունը, քաղաքական ասպարեզի վրա էին երկու խալիֆաներ՝ Ալին և Մուավիան, որը հետագայում հանդիսացավ Օմայյան դիմաստիայի հիմնադիրը:

Պատմաբաններից ոմանք, հիմք ընդունելով Արու ալ-Աբրասի 749 թ. խալիֆա հռչակվելու փաստը, հակված են Աբրասյան դիմաստիայի իշխանության գլուխ գալու տարեթիվն ընդունել այդ թվականը: Մական ուսումնասիրողների ճնշող մեծամասնությունը համաձայն չէ նման մտածման հետ: Նրանք իրավացիորեն գտնում են, որ այդ թվականին օրինական խալիֆան դեռևս Մրվան II էր, որը, ճիշտ է, հայտնվել էր ծանր վիճակում, սակայն շարունակում էր մնալ երկրի լեգիտիմ ղեկավարը: Եվ միայն նրա սպանությունից, որը տեղի ունեցավ 750 թ. օգոստոսի 5-ին, և Օմայյան դիմաստիայի տապալումից հետո, կարող է

խոսք լինել նոր, Արքայան դիմաստիայի իշխանության գլուխ գալու մասին:

Ուստի ճիշտ է Արքայան դիմաստիայի հաստատումն ընդունել 750 ք., երբ Արքայաններն այլևս մրցակից չունենին, և մեկը մյուսի հետևից նրանց իրենց հավատարմությունը հայտնեցին խալիֆայության տարբեր շրջաններ:

Արու ալ-Արքասը նրկիդը կատարեց 750-754 թթ. և մահացավ ծաղիկ հիվանդությունից, նրիտասարդ հասակում, հազիվ քոլորած երեսունը:

2. Խալիֆաների միջացառումները Արքայան դիմաստիայի ամրապնդման ուղղությամբ

Արու ալ-Արքասը, ինչպես նաև նրան հաջորդած ալ-Մանսուր, ալ-Մահդի, ալ-Չադի և Չարուն առ-Ռաշիդ խալիֆաները, դիմեցին վճռական քայլերի, որոնք երբեմն հասնում էին անասելի դաժանության, իրենց անձնական իշխանությունը և Արքայան դիմաստիայի դիրքերն ամրապնդելու ուղղությամբ: Նրանց հետևողականորեն ապարդեզից վերացնում էին իրենց ակնհայտ և հնարավոր մրցակիցներին, քոլորին, թե քացահայտ քշնամիներին, և թե իրենց քարելամներին, եթե դույզն ինչ կասկածում էին նրանց: Այդ ուղղությամբ առանձնակի դաժանությամբ և վրիժառությանը այքի էր ընկնում առաջին խալիֆան՝ Արու ալ-Արքասը:

Արու ալ-Արքասը դառնալով խալիֆա, իրեն կոչեց «աս-Սաֆֆահ», որը նշանակում է «Առատածեռ»: Մասնագետները նման անվանակոչումը կապում են այն քանի հետ, որ Արու ալ-Արքասը դառնալով խալիֆա, Կուֆայի մզկիթում իր առաջին խոստրայի ժամանակ մեծ խոստումներ տվեց իր հպատակներին: Նա հրապարակավ հայտարարեց, որ նրանց կդարձնի ամենաերջանիկը, կթեթևացնի ծանր հարկերը, Դամասկոսն այլևս չի լինի խալիֆայության մայրաքաղաքը, նրա փոխարեն արտանիստ քաղաքը կդառնա Կուֆան և այլն:

Սակայն կա «աս-Սաֆֆահի» քացատրության այլ տարբերակ ևս: Նա քարգմանում են որպես «Արյունահեղ», նկատի ունենալով այն քաղում սպանությունները, որ նա իրագործեց իր խալիֆա դառնալուց անմիջապես հետո:

Եվ, իրոք, Աբու ալ-Աբբասն իր իշխանությունը և Աբբասյան դինաստիան ամրապնդելու ուղղությամբ առաջին և ամենակարևոր քայլը համարեց Օմայյաների տոհմի քնաջնջումը: Ալլալից մի իսլամական մարդաորս: Աբբասյան զորահրամանատարներից մեկը, Աբդալլան, իր մոտ ճաշի հրավիրելով Օմայյան ընտանիքի 80 երեսնի անդամների, խնջույքի թեժ պահին քուլորին, մինչև վերջին մարդը, կտորեց: Ձորախրամա-նատարը և նրա օգնականները սպանվածների և վիրավորների վրա կաշվե սփռոցներ փռելով, նրանց հառաչանքների և տնքոցների «նվազակցությամբ», շարունակեցին իրենց վայրենի գինարբուքը: Դավանաբար դրա հետ է կապված Աբբասյան խալիֆաների գահի կողքին մշտապես կաշվե մորթի ունենալու սովորույթը:

Խալիֆայի հրամանով խալիֆայության քուլոր շրջանները գործա-կալներ և լուծեսներ ուղարկվեցին, որոնց հիմնական նպատակը Օմայյան ընտանիքին պատկանող մարդկանց հայտնաբերելը և ոչնչացնելն էր: Եվ պետք է առել, որ, իրոք, Աբբասյաններին հաջողվեց արձատախիչ անել Օմայյաների տոհմը: Անգամ չէին խնայում երեխաներին և կանանց:

Օմայյաններից միայն մեկին՝ Աբդ ալ-Ռահման իբն Մուալիալին հրաշքով հաջողվեց ճողոպրել և ապաստան գտնել Իսպանիայում (Անդալուսիայում), որտեղ նա հետագայում, 756 թ. հիմնեց Կորդովայի Օմայյան խալիֆայությունը:

Աբբասյանների ատելությունը և ամհանդուրժողականությունն Օմայյաների հանդեպ այն աստիճանի էր, որ նրանք չխնայեցին ոչ միայն կենդանի մնացածներին, այլև մահացած Օմայյաններին, այդ թվում և խալիֆաներին: Նրանք, չքսուձագիայի ենթարկելով Օմայյան խալիֆաներից շատերի գերեզմանները, անարգանքի էին ենթարկում նրանց շիրիմները: Իսկ Օմայյան վերջին խալիֆաներից մեկի՝ Գիչամի (724-743 թթ.) աճյունը գերեզմանից հանելով, ութսուն մտրակի հարված հասցրեցին, իսկ այնուհետև այրեցին և մոխիրը ցրեցին:

Օմայյաների տոհմի քնաջնջումը, սակայն, անդրդրություն չբերեց Աբբասյան խալիֆայությանը: Աբբասյանները դեռևս չէին հասցրել ընթրչսնել Օմայյաների դեմ տարած հարցանակը, երբ խալիֆայության տալերը մասերում քարծրացավ նրանց դեմ ուղղված դժգոհության այլքը:

Աբբասյանների դեմ ընդվզեց Սիրիան, որն ուներ իր պատճառե-րը: Սիրիան Օմայյաների ժամանակ հանդիսանում էր խալիֆայության քաղաքական կենտրոնը և օգտվում էր որոշակի արտոնություններից և առավելություններից խալիֆայության կառավարման, հարկերի վճար-

ման, աշխատավարձերի և այլ հարցերում: Արբայանների ժամանակ խալիֆայության կենտրոնը տեղափոխվեց Իրաք և Սիրիան վերածվեց մի սովորական նահանգի Իրաքի կառավարման ներքո: Սիրիացիները չէին կարող հաշտվել իրենց դիրքերը կորցնելու, մամականը իրացցիներին տիրապետության տակ հայտնվելու իրավիճակի հետ, նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ գոյություն ունեին խոր հակասություններ նրանց միջև տարբեր ցեղախմբերի պատկանելու կապակցությամբ:

Սիրիացիները մի քանի անգամ զինված ելույթներ ունեցան Արբայանների դեմ, նպատակ ունենալով վերականգնել իրենց նախկին կարգավիճակը, բայց հաջողության չհասան: Արու ալ—Արբաս աս—Սաֆֆահն այդ ելույթները ճնշեց ամենայն դաժանությամբ: Սիրիան առժամանակ հանդարտվեց և ենթարկվեց Իրաքում հաստատված Արբայաններին:

Լարվեցին, ապա քացահայտ թշնամանքի վերածվեցին հարաքերությունները Արբայանների և շիաների միջև:

Շիաները Օմայաններ դեմ ուղղված Արբայանների շարժման սկզբում պաշտպանում էին վեղջիներին, միամտորեն հավատարմով, որ Օմայանների տապալման դեպքում իրենց, որպես իման Ալլիի հետնորդներ, կզան իշխանության գլուխ: Սակայն Արբայանները տանելով հաղթանակ, իրենց ձեռքում կենտրոնացրին ամբողջ իշխանությունը, և շիաները հերթական անգամ մնացին խտրից դուրս: Արբայաններն անգամ չէին մտածում որևէ չափով խալիֆայության կառավարմանը մասնակից դարձնել Ալլիի հետնորդներին:

Այս հողի վրա 750 թ. վտանգավոր հակաառքայան ելույթներ տեղի ունեցան Մալարաննահրում: Արբայանների դեմ ալախամբվեց Բուխարան: Ալախամբների գլուխն անցավ Շարիկ իբն ալ—Մահրին, որը շիա էր և գտնում էր, որ Արբայանները խալիֆայության գահը պետք է փոխանցեն նրա միակ օրինական հավակնորդներ Ալլիի կողմնակից շիաներին:

Ալախամբների շարքերում միավորվել էին արաբները, պարսիկները, Մալարաննահրի այլ տեղաբնիկները, գյուղացիները, արհեստավորները, ատտորականները և այլ ուժեր:

Սակայն անհրաժեշտ է նշել, որ նրանց միավորողը ոչ միայն, և թե՛րևս, ոչ այնքան իշխանությունը Մուհամմադ մարգարեի փեսա Ալլիի հետնորդ շիաներին փոխանցելու պահանջն էր, որքան համընդհանուր դժգոհությունը Արբայաններից, նրանց կառավարման մեթոդներից և դաժանություններից: Այդ պատճառով էլ Շարիկի գլխավորած

ապստամբության դրոշի ներքո կանգնել էին տեղական բնակչության ամենալայն զանգվածները, մոտավորապես 30 հազար մարդ, որն այդ ժամանակների համար մեծ թիվ էր:

Նորընծա խալիֆա Աբու ալ-Աբբասն ի վիճակի չէր սեփական ուժերով ճնշել Բուխարայի ապստամբությունը և նրան կրկին օգնության հասավ Աբու Մուսլիմը, որն անգնահատելի դեր էր խաղացել Օմայյանների տապալման, Աբբասյանների հաղթանակի և իշխանության զլուխ գալու գործում: Խալիֆայությունում բոլորը հասկանում էին, թե ինչ մեծ վտանգ է ներկայացնում այդ ապստամբությունը:

Աբու Մուսլիմը, որը Աբբասյան խալիֆայության արևելյան նահանգների կառավարիչն էր, տասնհազարանոց մի զորաբանակ ուղարկեց Բուխարայի ապստամբների դեմ: Սակայն նա այս անգամ հաջողության չհասավ, ապստամբները հեշտությամբ հետ մղեցին Աբու Մուսլիմի հարձակումը և պահպանեցին իրենց դիրքերը

Դժվար է ստել, թե ինչ վախճան կունենար ապստամբությունը, եթե իշխանությունների կողմը չանցներ Բուխարայի կառավարիչ Կուտեյբան: Ապստամբներին դավաճանեցին և Աբբասյանների կողմն անցան նաև Բուխարայի առևտրականները, որոնք սկզբնական շրջանում միացել էին նրանց:

Ուզգմական իրադրությունը հօգուտ Աբբասյանների փոխվելուց հետո, Աբու Մուսլիմի զորքերը սկսեցին Բուխարայի գրոհը, որի ժամանակ զոհվեց ապստամբության ղեկավար Շարիկը: Սակայն Բուխարան անձնատուր չեղավ, այլ հերոսաբար շարունակում էր մարտերը: Աբբասյան զորքերին հաջողվեց քաղաք ներխուժել միայն այն քանից հետո, երբ քաղաքի պաշտպանների մեծ մասը զոհվեց մարտական դիրքերում: Կեմդանի մնացած ապստամբները կախաղան քարձրացվեցին Բուխարայի դարպասների վրա, իսկ քաղաքի մի մասն ավերվեց և հրկիզվեց:

Ուղիք ելան նաև Կուֆայի շիաները, հիասթափված Աբբասյաններից և իշխանության լծակներն իրենց ձեռքը վերցնելու անհնարինությունից: Նրանց զխալիփում էր Կուֆայի կառավարիչ Աբու Սալամ ալ-Խալալը, որին այդ պաշտոնում նշանակել էին իրենք Աբբասյանները՝ Օմայյանների դեմ մղած պայքարում նրա ծառայությունների համար: Նա մասնակցել էր 749 թ. Կուֆայում Աբու ալ-Աբբասին խալիֆա ընտրելուն: Սակայն Աբու Սալամն ամենայն հավանականությամբ այդ քայ-

լը կատարել էր հարկադրված, համեմայն դեպս ոչ սրտի կանչով, այլ ընտրանք չունենալու պատճառով:

Պետք է ենթադրել, որ Արու ալ-Աբրասը, որը նրան նշանակել էր Կուֆայի կառավարիչ, նույնպես այդ քայլը կատարել էր պայմանների հարկադրանքով: Գոզուտ դրա է խոսում այն պարագան, որ խալիֆան առաջին օրվանից մեծ կասկածներ ուներ Արու Սալամի նկատմամբ, մանավանդ, որ նա մեծ հեղինակություն էր վայելում, ոչ պակաս, քան Արու Մուսլիմը: Արու ալ-Աբրասը նրան համարում էր իր անենավտանգավոր մրցակիցներից մեկը: Եվ նրա որոշումը եղավ մեկը՝ ազատվել իր վտանգավոր մրցակցից:

Խալիֆան լավ էր հասկանում, որ իր ծրագրի իրագործումը, այսինքն Արու Սալամի ֆիզիկական ոչնչացումը, հղի էր ծանր հետևանքներով, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ նա Կուֆայում ուներ արտակարգ մեծ հեղինակություն և նրա սպանությունը կարող էր շիաների լայնածավալ շարժում առաջացնել, որը խիստ վտանգավոր էր դեռևս չամրապնդված խալիֆայության համար: Դրությունը քարդանում էր նաև նրանով, որ Արու ալ-Աբրասը դեռևս չուներ հզոր և լավ կազմակերպված բանակ, ընդունակ ճնշելու ներքին լայնածավալ և վտանգավոր հակաարաբյան ելույթները: Ուստի նա ընտրեց այլ ուղի:

Արու ալ-Աբրասի համոզարությանը նրա եղբայրը, Արու Ջաֆարը, մեկնեց Խորասան և քանակություններ վարեց Արու Մուսլիմի հետ նրա ձեռքով կամ նրա օգնությամբ լուծելու Արու Սալամին մեջտեղից վերացնելու հարցը: Արու Մուսլիմը հերթական անգամ իր պատրաստակամությունը հայտնեց օգնելու Աբրասյաններին: Գավաճաբար նա դա արեց այն պատճառով, որ նա նույնպես ի դեմս Արու Սալամի տեսնում էր վտանգավոր մրցակցի, որին վերացնելով ինքը կմնար Աբրասյաններին միակողմանի հզոր գործիչը, որի հետ Աբրասյաններն ալեյի շատ հարկադրված կլինեն հաշվի նստել:

Արու Մուսլիմի հանձնարարությանը նրա հավատարիմ մարդիկ սպանեցին Արու Սալամին, սակայն լուրեր տարածեցին, թե նրան սպանել են խարիջիները: Նույնափուփ նենգությանը սպանվեց շիաների մեկ այլ մեծ հեղինակություն վայելող ղեկավար Մուլեյման Կասիրը, որին վտանգավոր էին համարում ոչ միայն Աբրասյանները, այլև ինքը Արու Մուսլիմը: Ուստի այս անգամ Արու Մուսլիմին համոզելու առանձակի հարկ չեղավ:

Առաջին Արրասյան խաչիֆաները լուրջ հիմնախնդիրներ ունեին նաև Գյուսիսային Աֆրիկայում, Օմանում, Սինդում, Խորասանում և այլ նահանգներում:

Այդուհանդերձ, Արու ալ-Արրասին հաջողվեց դիմակայել Արրասյանների դեմ ուղղված առաջին ալիքը և զգալիորեն ամրապնդել նոր դինաստիայի դիրքերը:

3. Խաչիֆա Արու Ջաֆար ալ-Մանսուրը (754–775 թթ.)

Արու ալ-Արրաս ա-Մաֆֆահի մահից հետո խաչիֆայության գահն անցավ նրա եղբորը՝ Արու Ջաֆարին:

Քեթրեր ստրկուհուց ծնված Արու Ջաֆարը բացառիկ կարևոր դեր է խաղացել Արրասյան դինաստիայի պատմության մեջ: Թեև այդ դինաստիայի հիմնադիրը պաշտոնապես համարվում է Արու ալ-Արրասը, սակայն պատմագիտական գրականության մեջ ընդունված է դինաստիայի իսկական հիմնադիր համարել նրա եղբորը, Արու Ջաֆարին: Ղրանով իսկ ծնական դերակատարում թողնելով Արու ալ-Արրասին: Ենթադրվում է, որ նա հանդիսացել էր Արու Ջաֆարի հորնեղբոր որդի:

Առաջին, Արու Ջաֆարը հանդիսացավ հենց այն խաչիֆան, որի ժամանակ քաղաքական և ռազմական առումով իրոք հաստատվեց և ամրապնդվեց Արրասյան դինաստիայի իշխանությունը խաչիֆայությունում: Այդ իշխանությունն այլևս մազից չէր կախված, ինչպես Արու ալ-Արրասի օրոք:

Երկրորդ, Արու Ջաֆարին հաջողված Արրասյան քաղաքի 35 խաչիֆաներն անմիջապես սերել են նրանից: Դրանք եղել են Արու Ջաֆարի տղաները, թոռները, ժոռները և այլն:

Այս երկու պարագաներն առանձնահատուկ տեղ են ապահովել նրան պատմության մեջ և նպաստել նրա անվան շուրջը փառապատկի ստեղծմանը:

Արու Ջաֆարը գոյություն ունեցող ավանդույթի համաձայն իր համար ընտրեց հատուկ մականուն: Նրա ընտրությունը կանգ առավ «ալ-Մանսուր» տիտղոսի վրա, որը նշանակում է «Գաղթական»: Կարելի է ասել, որ նա այդ իրավունքն ուներ, քանի որ հաղթանակով էր դուրս գալիս իր դեմ ուղղված դավերից և քաջահայտ թշնամական զործողություններից: Դրան նպաստել էր նաև այն հանգամանքը, որ տիպարանո-

րեմ նա պատկանում էր այն զործիչներին շարքին, որոնք քաղաքակա-
նության մեջ կոչվում են մաքիակնելական:

Իր գահակալության առաջին օրվանից, ալ—Մանսուրը հարկադր-
ված էր դիմակայել զանազան փորձությունների, որոնց մի մասը շատ
լուրջ մարտահրավերներն էին նրա իշխանությանը: Առաջինը նրան որ-
պես խալիֆայի գահի հավակնորդ ծեռնոց նետեց նրա հարազատ հո-
րերըստը, Սիրիայի կառավարիչ Արդալլահ իբն Ալիմ, որը մեծ հեղինա-
կություն էր վայելում Արբայանների շրջանում: Դրան մասնավորապես
նպաստել էր այն հանգամանքը, որ նա տարել էր վճռական հարթանա-
կը Օմայյան վերջին խալիֆա Մուավիա II դեմ, Մեծ Ջաբ գետի մոտ տե-
ղի ունեցած ճակատամարտում:

Սակայն Աբու Տաֆարը քնալ մտադիր չէր նրան զիջել իր գահը:
Լա իր գահակալության օրինակաճության համար որպես փաստարկ
փորձեց օգտագործել այն հանգամանքը, որ Աբու ալ—Աբբասը, իբր քե,
մահվանից առաջ նրան է նշանակել խալիֆա:

Սակայն այդ փաստարկն անենայն հավանականությամբ ազդե-
ցություն չի զործել և Աբու Տաֆարը հարկադրված էր դիմել աննազո-
րեղ փաստարկին՝ զենքին: Լա օգնության համար դիմեց հորասանի
կառավարիչ Աբու Մուսլիմին: Վերջինս հանդես եկավ ալ—Մանսուրի
պաշտպանությամբ: Նրա զորքերը 754 թ. Սոյեմբերին տեղի ունեցած
ճակատամարտում պարտության մատնեցին Արդալլահին, որը գետի ըն-
կավ և հետագայում տանջամահ արվեց:

Սակայն ճակատագրի ինչպիսի հեզմանց: Աբու Մուսլիմի ծեռցով
իր հորեղոր, գահի գլխավոր հավակնորդի և գլխավոր ախոյանի հետ
հաշվեհարդար տեսնելուց հետո, ալ—Մանսուրն իր գլխավոր խնդիրը հա-
ճարեց ձերբազատվել հենց նրանից, հորասանի ազդեցիկ կառավարչից:
Լա իր մեծ հեղինակությամբ խիստ ազդեցիկ անձնավորություն էր դար-
ձել, իր տրամադրության տակ ուներ լավ կազմակերպված բանակ և այն:
Ինչպես արդեն նշվել է, Աբու Մուսլիմը ղեկավարեց ապստամբությունն
Օմայյանների դեմ և բացառիկ ծառայություններ ուներ Արբայանների
հարթանակի և կառավարող դինաստիա դառնալու գործում:

Գալով իշխանության, Արբայաններն առաջին օրվանից մեծա-
զույն կասկածանքով էին վերաբերվում Աբու Մուսլիմին, նրա մեջ տես-
նելով խիստ վտանգավոր սրբակցի: Աբու Տաֆարն իր եղորը՝ Աբու
ալ—Աբբասին անընդհատ հորդորում էր վերացնել Աբու Մուսլիմին: Վեր-

զին սակզուներորեն համաձայն էր եղբոր հետ, սակայն չդիմեց այդ քայլին, քանի որ իրեն բավարար չափով ուժեղ չէր զգում:

Ալ-Մանսուրը հորեղբոր դավադրությունից հետո վերջնականապես որոշեց լուծել Աբու Մուսլիմի հարցը, սակայն ոչ թե բացահայտ ճակատամարտ տալով, այլ խորամանկությամբ: Այստեղ իր դերը խաղաց նաև այն հանգամանքը, որ լուրեր էին պտտվում, թե Աբու Մուսլիմն իր անուղղակիորեն մասնակցություն է ունեցել Աբդալլահի դավադրությանը, թեև դա համար չկային հավաստի ապացույցներ:

Ալ-Մանսուրն իր մտտ հրավիրեց Աբու Մուսլիմին, որն ուխտագնացության էր մեկնում Մեքքա, համապատասխան հրահանգներ տալու պատրվակով: Աբու Մուսլիմը, որն անսահման վստահություն էր տածում Աբրահայանների նկատմամբ, իր ճանապարհը շեղեց և մեկնեց խալիֆայի մոտ: Ալ-Մանսուրն նրան ընդունեց մեծ պատիվներով, քացատիկ հարգանքի արժանացնելով նրան: Դաբորդ օրն առավոտյան Աբու Մուսլիմը, շլացած փառահեղ ընդունելությունից և խալիֆայի հարգալի վերաբերմունքից, ոչինչ չկասկածելով, պալատ մեկնեց և ներկայացավ խալիֆային առանց զենքի և թիկնապահների, ակամայից հնչտացնելով ալ-Մանսուրի խնդիրը: Վերջինս օգտվելով այդ հանգամանքից, հրամայեց Աբու Մուսլիմին ձերբակալել և ապանել: Դա տեղի ունեցավ 755 թ.: Այսպիսով, Աբրահայանների համար մի վտանգավոր հակառակորդ ևս ասպարեզից վերացվեց:

Աբու Մուսլիմի սպանությունն աննկատ չանցավ և չէր էլ կարող անցնել: Եւ մեծ հուզմունք առաջացրեց Պարսկաստանի շիաների մոտ, որը նույն 755 թ. վերածվեց ապստամբության Մուսնադի գլխավորությամբ: Ապստամբության դրոշը բարձրացվեց Նիշապուրում: Գնեև ապստամբության ղեկավար Մուսնադն առաջադեմ էր «Վրեժ հանուն Աբու Մուսլիմի» կարգախոսը, սակայն ապստամբությունն ընդունեց շիաների Աբրահայանների դեմ ուղղված նյութի քնույր: Ապստամբների հսկողության տակ անցան քաղի Նիշապուրից, նաև Ռեյ և Կումիս քաղաքներն իրեն չըջակայքով: Նրանց դիրքերը և նյութական փճակը զգալիորեն ամրապնդվեց այն քանից հետո, երբ նրանց ձեռքն ընկավ Աբու Մուսլիմի գանձարանը:

Նիշապուրի ապստամբությունը զգալի վտանգ էր ներկայացնում ալ-Մանսուրի իշխանությանը: Լավ գիտակցելով դա, խալիֆան գործեց արագ և վճռակետորեն: Եւ ապստամբների դեմ ուղարկեց 10 հազարանոց չավ զինված մի զորաբանակ: Վճռական ճակատամարտը, որը տե-

դի ունեցալ ապստամբներն և բանակի միջև Գամաղանի և Ոնջի միջև, վարսովեց ապստամբների պարտութեամբ: Երանք գլխովն ջախջախելեցին: Բալական է նշել, որ պատերազմի դաշտում զոհվեց վեց հազար ապստամբ: Երանք մեք էր նաև Մուճրաղը:

Ալ-Մանսուրը նույնպիսի վճռականությամբ արյան մեք խեղդեց դրան հաջորդած մեկ այլ ապստամբություն Մավարանհախում: Ուշագրավ է, որ այս ապստամբության առաջնորդ Իսհակը, ինչպես և դրան նախորդած Եհլապուրի ապստամբության ղեկավար Մուճրաղը, զրահաշտական էին, որը խոսում է այն մասին, որ Աբրահայանների նկատմամբ դժգոհությունը համակել էր ոչ միայն շիաներին, այլև կրոնական աչ դավամանքի պատկանող լայն խավերին:

Անհանգիստ էր նաև Արաբիան: Դրա պատճառը նույնն էր, ինչ որ Օմայյանների պարագայում: Արաբիայի երեսիկները, որոնք իրենց համարում էին Մուհամմադ մարգարեի ուղղակի հաջորդները, դժգոհ էին իրենց քաղաքական կարգավիճակից և տնտեսական դրությունից: Աբրահայանները, ինչես և նրանց նախորդները՝ Օմայյանները, նրանք զուրկ էին քաղաքական և իշխանական թուր տեսակի լծակներից, որոնց նկատմամբ նրանք մեծ հավակնություններ ունեին: Ասկայն Աբրահայանները թուրոսիկն էլ տրամադիր չէին Արաբիայի վերնախավի հետ, թեկուզ աննշան չափով, կիսել իշխանությունը:

Բացի դրանից, այդ վերնախավը դժգոհ էր իր տնտեսական վիճակից: Պետական գանձարանից նրանք չառ աննշան օգնություն էին ստանում, այն դեպքում, երբ Աբրահայաններին մոտ կանգնած կամ նրանց շրջապատող ուժերը, որոնք վրա հեծվում էին խալիֆաները, առասպելական հարստություն էին դիզում:

Արաբիայի վերնախավը, մարգարեի հետևորդների քավակալներն հոծ գանգվածը և նրանց համակիրները կազմում էին Աբրահայանների դեմ ուղղված ընդդիմության կորիզն Արաբիայում, պատրաստ օգնության ձեռք մեկնելու և օժանդակելու թուրոս այն ուժերին, որոնք կարող էին հանես գալ Աբրահայանների դեմ: Իսկ այդպիսի գլխավոր ուժը շարունակում էին մնալ շիաները, մարգարեի հողեղորորդի Ալիի հետևորդները, որոնք զգալի մասը կենտրոնացել էր Արաբիայում:

Երանք, քաջալերված Արաբիայի վերնախավի հակաաբրահայան դիրքորոշումից, 762 թ. ապստամբություն բարձրացրին ալ-Մանսուր խալիֆայի դեմ: Ապստամբության զլուխ անցան Ալիի որդի Գասանի ժոռները՝ Մուհամմադը, որը կրում էր «Մաքուր հոգի» տիտղոսը, և նրա

եղբայր Իբրահիմը: Նրանց միացան Իրաքում և Չիքագում քնակվող շիաները: Իսկ Չիքագի քնակիչները Չասանի ծոռներին աստարելու մեջ այնքան հեռուն գնացին, որ Մուհամմադին հռչակեցին խալիֆա:

Այսպիսով, դարձյալ տեղծվեց նրկու խալիֆայի ծանոթ պատմությունը:

Ալ-Մանսուրն ինքնակոչ խալիֆային պատժելու և նրա գլխավորած ապստամբությունը ճնշելու համար նախապատրաստական մեծ աշխատանք կատարեց: Վճռական ճակատամարտը ապստամբական ուժերի հետ տեղի ունեցավ 762 թ. դեկտեմբերի 6-ին: Ալ-Մանսուրը տարավ իր հերթական հաղթանակը: Ապստամբները պարտություն կրեցին, իսկ «խալիֆա» Մուհամմադն ընկավ մարտում: Սակայն դա չփրկեց նրան ստորացումից: Նրա դիակը կախաղան հանվեց Մադինայում:

Իսկ ի՞նչ էր անում Մուհամմադի նոքայր Իբրահիմը: Նա այդ նույն ժամանակ ապստամբեց Իրաքում, որին միացան ոչ միայն Իրաքի, այլև Խուզիստանի շիաները: Այսպիսով, ալ-Մանսուրը հարկադրված էր կռվել երկու ճակատով, որը, անշուշտ, դժվար դրության մեջ էր դրել նրան: Սակայն Մուհամմադի դեմ 762 թ. դեկտեմբերին տարած հաղթանակից և Չիքագում ապստամբությունը ճնշելուց հետո, ալ-Մանսուրը իր հիմնական ուժերը կենտրոնացրեց Իբրահիմի դեմ և 763 թ. փետրվարի 14-ին, Կուֆայի մոտ տեղի ունեցած վճռական ճակատամարտում, կարողացավ պարտության մատնել Չասանի մյուս ծոռին, Իբրահիմին Մուլնայե, որի գլուխը որպես ռազմական ավար ուղարկվեց ալ-Մանսուրին:

Դժժան պատժի արժանացան նաև ռազմաթիվ այլ շիաներ, մանավանդ նրանց վերնախավից: Նրանց գլխատելը և գլուխները որպես ընծա խալիֆային ուղարկելը դարձել էր ամենատվորական երևույթը, իսկ մարմնից անջատված այդ գլուխները մի տեղ հավաքելը և ցուցադրելը՝ ալ-Մանսուրի սիրած զբաղմունքներից մեկը:

Այսպիսով, ալ-Մանսուրին հաջողվեց իր սրի ներքո համախմբել Արաբական կայսրությունը, քացառությամբ Չյուսիսային Աֆրիկայի, որտեղ խալիֆայի իշխանությունը չէր տարածվում Կայրավանից այն կողմ, և Իսպանիայի, որտեղ արդեն հաստատվել էր Օմայյան Արդալ-Ռահմանը:

4. Դար աս–Մալամի՝ Բաղդադի հիմնադրումը 762 թ.

Ալ–Մամաուրի անվան հետ է կապված նաև Արբասյան խալիֆայության նոր մայրաքաղաքի՝ Բաղդադի հիմնադրումը:

Մայրաքաղաքի հարցը մշտապես եղել է արաբական խալիֆաներին հուզող հարցերից մեկը, որին նրանք քաջառիկ տեղ են հատկացրել իրենց քաղաքականության մեջ: Եվ դա հասկանալի է, քանի որ պետության քաղաքական կենտրոնի, նրա տեղավայրի, հարմար աշխարհագրական դիրքի հարցերը կարևոր պետական նշանակություն ունեն: Եվ այդ առումով արաբական խալիֆաները մեծ բնախնդրությամբ են մտնեցել մայրաքաղաք ընտրելու խնդրին:

Սակայն արաբական խալիֆաները, դրա հետ միասին, մայրաքաղաք ընտրելիս ղեկավարվել են նաև մեկ այլ կարևոր սկզբունքով, որքանով է անվտանգ տվյալ վայրը իրենց համար: Երբեմն հարցի այս կողմը, խալիֆայի և նրա արքունիքի անվտանգության և ապահովության հարցը, առաջնային և գերակա է եղել մնացած բոլոր հարցերի նկատմամբ:

Դրանով է քաջատրվում այն հանգամանքը, որ խալիֆաները, Օմայյան, քե Աբբասյան, հաճախ են փոխել իրենց մայրաքաղաքները:

Նրանք կիրառել են նաև մեկ այլ տարրերակ: Մայրաքաղաքը թողել են նույնը, սակայն անվտանգության խնդրից ելնելով, իրենք տեղափոխել են իրենց նստոցն ավելի ապահով վայր: Անվտանգություն ասելով տվյալ պարագայում նշատի ունենք ոչ այնքան արտաքին վտանգը, որքան ներքին, երբ այս կամ այն խալիֆան իրեն ապահով չզգալով տվյալ քաղաքում, վախենալով իր դեմ հնարավոր բշտամական ելույթներից, իր նստոցը տեղափոխում էր այլ, իր համար ավելի ապահով վայր:

Այդ քաղաքականությունը լայնորեն կիրառում էին Օմայյան խալիֆաները: Օմայյան խալիֆայության ժամանակ քաղաքական կենտրոնը վերջնականապես տեղափոխվեց Արաբիայից Սիրիա, Մեքքան և Մեդինան այլևս մայրաքաղաքներ չէին: Պետության պաշտոնական մայրաքաղաքը հռչակվել էր Դամասկոսը: Սակայն խալիֆաները միշտ չէ, որ մնում էին այնտեղ: Այսպես, օրինակ, խալիֆա Մուլեյմանն իր նստոցը Դամասկոսից տեղափոխեց Ռամալլահ, Պաղեստին, Քիլամն իր արքունիքը հաստատեց Ռուսաֆում, Եփրատի ափերին, Վալիդ II, հեռանալով Դամասկոսից, բնակություն հաստատեց անապատում, հատուկ նրա համար կառուցված որսորդական տնակ–պալատում: Օմայյան վերջին

խալիֆա Աբլան II Մուսլայնս հետանալով Սիրիայից, հաստատվեց Չադ-բանում, Միջագետքում և այլն:

Նույն քաղաքականությանը հետևեցին նաև Արբասյան առաջին երկու խալիֆաները՝ Աբու ալ-Արբաս ա-Մաֆիահը և Աբու Ջաֆար ալ-Մանսուրը:

Աբու ալ-Արբասն Կուֆայում իր գահակալության ծխակատարության ժամանակ ունեցած հենց առաջին ելույթում, ի շարս այլ պետական կարևորություն ունեցող հարցերի, անդրադարձավ նաև մայրաքաղաքի խնդրին: Նա րազմահազար ամրոխի հավանության մերթու հայտարարեց, որ խալիֆայության մայրաքաղաքն այլևս Սիրիայում չի լինելու և վստահեցրեց իր հավատարիմ հետևորդներին, որ հետայսու մայրաքաղաքը լինելու է Կուֆան:

Փաստորեն դա առաջին պաշտոնական հայտարարությունն էր այն մասին, որ խալիֆայության քաղաքական կենտրոնը Սիրիայից տեղափոխվում է Իրաք: Եվ, իրոք, Կուֆան Աբու ալ-Արբասը հռչակեց Արբասյան խալիֆայության մայրաքաղաք:

Սակայն շուտով պարզ դարձավ, որ Դարսկաստանի սահմաններից ոչ հեռու գտնվող Կուֆան դարձնելով նոր մայրաքաղաք, Արբասյանները սխալ են թույլ տվել: Բացի այն հանգամանքից, որ նրա աշխարհագրական դիրքն այնքան էլ հարմար չէր ընդարձակ Արաբական կայսրությունը կառավարելու տեսանկյունից, կար նաև մեկ այլ, Արբասյանների համար կենսական նշանակություն ունեցող հանգամանք: Կուֆան Ալիի հետևորդների, շիաների կենտրոնն էր, որոնք ավանդաբար խալիֆայության բոլոր կառավարողներին համարում էին իշխանության րոնագավիչներ, եթե նա չիա չէր, և պայքարել են իշխանության գրավման համար:

Ինչպես մշել ենք, Օմայյաների դեմ ուղղված պայքարի սկզբում Արբասյանները և Ալիականները հանդես էին գալիս միասնական ճակատով: Նրանց միավորողն ատելությունն էր Օմայյաների նկատմամբ և նրանց տապալելու ծգտունը: Ընդ որում, Ալիականները կամ շիաները ներքուստ հավատացած էին, որ Օմայյաների տապալումից հետո իշխանությունը կանցնի նրանց, կամ առնվազն նրանք կլինեն իշխանական կառույցներում:

Սակայն իրականում ստացվեց բոլորովին հակառակը: Արբասյաններն ամբողջ իշխանությունը կենտրոնացրին իրենց ձեռքում և շիաները ոչինչ չստացան: Այդ պահից սկսած նրանք զրավեցին հա-

կաարքայան դիրքորոշում և, ինչպես արդեն նշվել է, տեղի ունեցան շիաների մի քանի ելույթներ և զինված ապստամբություններ, ուղղված խալիֆայության նոր կառավարող դինաստիայի՝ Աբբասյանների դեմ:

Պրա հետևանքով Եփրատի ափին գտնվող Կուֆան դադարեց Աբու ալ-Աբբասի համար ապահով մայրաքաղաք լինելուց: Նոր խալիֆան սկսեց լրջորեն մտածել նոր նստոց գտնելու մասին:

Հավանական թեկնածուների շարքում քննարկվում էր նաև Բասրայի հարցը: Սակայն նրա թեկնածությունը մերժվեց, ելնելով այն բանից, որ, առաջին, նա անմիջականորեն սահմանակից էր Պարսկաստանին և գտնվում էր խալիֆայության հարավային մասում, և այդ առումով որոշակի ղեկավարություններ էր ներկայացնում խալիֆայությունը կառավարելու տեսանկյունից, և, երկրորդ, Բասրայում նույնպես մեծ քանակությամբ շիաներ էին քնակվում: Իսկ դա նշանակում էր, որ մայրաքաղաքը Բասրա տեղափոխելով, չէր լուծվում Աբբասյանների անվտանգության հարցը, նրանք շարունակելու էին գտնվել ոչ քարեկամական, թշնամական միջավայրում:

Աբու ալ-Աբբասի ընտրությունը կանգ առավ Ամրաթի վրա, որի արվարձանում, որը գտնվում էր Կուֆայի և Հիրայի միջև, նա կառուցեց իր նստոցը, կոչելով այն ալ-Հաշիմիյա՝ ի պատիվ իր ցեղի տոհմապետ Հաշիմիի, որին պատկանում էր նաև Մուհամմադ մարգարեն: Աբու ալ-Աբբասն տեղափոխվեց այստեղ, իր հետ տանելով արքունիքը և կառավարական ամբողջ անձնակազմը: Հեմց այստեղ էլ նա 754 թ. կնքեց իր մահկանացուն:

Ալ-Մանսուրն իր կառավարման առաջին տարիներին ամբողջովին կլամված լինելով իր դեմ ուղղված քազմաթիվ դավադրությունները և վտանգավոր ելույթները ճնշելով, իր իշխանությունն ամրապնդելու և Աբբասյան դինաստիայի դիրքերն ամրապնդելու խնդրով, ժամանակ և հնարավորություն չունենալով զբաղվելու նոր նստավայր գտնելու հարցով: Նա շարունակում էր ապրել ալ-Հաշիմիայում:

Սակայն 750-ական թվականների վերջերին և 60-ական թվականների սկզբներին, դաժանորեն ճնշելով երկրի տարբեր մասերում զանազան ուժերի իր դեմ ուղղված քոչոր տեսակի ելույթները և քշնամական գործողությունները, խալիֆայությունում հաստատելով հարաբերական կայունություն, ալ-Մանսուրը հնարավորություն ստացավ անդրադարձնալ նոր մայրաքաղաքի խնդրին, որը նրան, զահակալության առաջին օրերից, մշտապես մտախոգել էր:

Քաղաքի վայրեր դիտարկելուց հետո, ալ-Մամսուրի ընտրությունը կանգ առավ Տիգրիս գետի արևմտյան ափին գտնվող, պարսիկների կողմից հիմնված մի հին, փոքրիկ գյուղի վրա, որը կոչվում էր Քաղդադ: Նա տեղադրված էր Պարթևական և Ասասնյան Պարսկաստանի երբեմնի մայրաքաղաք Տիգրոնի ավերակներից ոչ հեռու, դեպի հյուսիս: Դեռ ցայստեղ ալ-Մամսուրը 762 թ. դրեց իր նոր մայրաքաղաքի հիմքը, որը 6ա կոչեց Մադինա աս-Մալամ՝ խաղաղության քաղաք: Սակայն ավելի գործածական դարձավ Քաղդադ անունը, նույնիսկ այն աստիճանի, որ Աբբասյան խալիֆայությունը շատ հաճախ պատմական գրականության մեջ, գրավոր աղբյուրներում և բանավոր խոսքում անվանում էին Քաղդադի խալիֆայություն:

Իսկ ինչ վերաբերում է «Քաղդադի» իմաստային ծագումնաբանությանը, ապա դրա վերաբերյալ երկու տեսակետ կա: Մեկ տեսակետն այն է, որ դա պարսկական ծագում ունի և նշանակում է «Աստծո տրված», իսկ մյուսը, դարձյալ կապելով պարսկերեն «քաղի» հետ, քարզանակում է որպես «այգի»:

Իսկ ինչու ալ-Մամսուրն ընտրեց հենց այս, քնն հիմնավոր, քայքայ աննշան պարսկական բնակատեղին: Այդ հարցի պատասխանը տվել է ինքը, խալիֆան: Ալ-Մամսուրը հիմնավորելով իր տեսակետը, նշում է հետևյալ հանգամանքները. «Դա հոյակապ ռազմական ճամբար է: Բացի այդ, այստեղ Տիգրիսն է, որը մեզ կարող է կապել այնպիսի հեռավոր երկրների հետ, ինչպես Չինաստանն է, մեզ բերել ծովային քարիքներ, ինչպես նաև սննդամթերքներ Միջագետքից, Հայաստանից և չրջակա տարածքներից: Այնուհետև, կա եփրաղը, որը կարող է մեզ բերել այն ամենը, ինչ Միդիան, առ-Ռաքքան և նրան հարակից երկրները կառաքարկեն մեզ»:

Այսպիսով, նոր մայրաքաղաքի ընտրությունը կապված էր նրա հարմար ռազմական և ստրատեգիական դիրքի, տրանսպորտային կարևոր հանգույց և խաչմերուկ լինելու, ինչպես նաև առևտրատնտեսական գործունի հետ:

Քաղդադը կառուցվեց չորս տարվա ընթացքում, որի վրա ալ-Մամսուրը ծախսեց իր ժամանակի համար մի առասպելական գումար՝ 4 միլիոն 833 հազար դիրհամ: Կառուցվեցին հոյակապ ալախտներ, քաղաքացիական այլ շենքեր, մզկիթներ, շուկաներ և այլն: Նա իր չորս դարպասներով կապված էր խալիֆայության բոլոր շրջանների և աշխարհի չորս կողմերի հետ:

Քաղաքի կառուցման աշխատանքներում ներգրավված էին ավելի քան 100 հազար շինարար բանվորներ, արհեստավորներ, ճարտարապետներ Միրիայից, Միջագետքից և հեռու ու մոտիկ այլ երկրներից: Հատ շինանյութեր բերվեցին Սասանյանների ավերակ դարձած մայրաքաղաք Տիզրոնից:

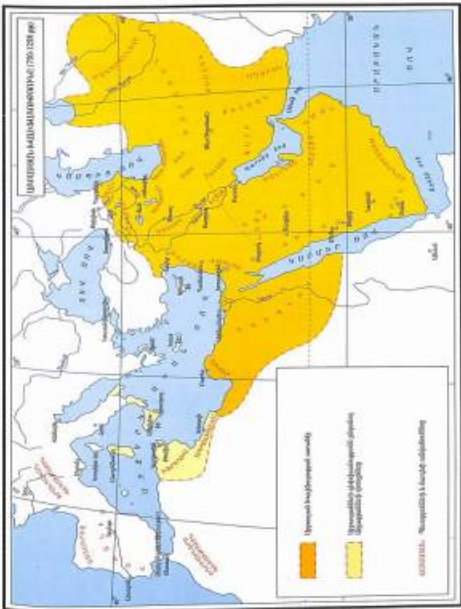
Նրա կենտրոնում այսպես կոչված Կլոր քաղաքն էր՝ ալ-Մուդավվարան, կրկնակի հաստ պատերով: Այստեղ կառուցվեց խալիֆա ալ-Մանսուրի պալատը: Նրանից ոչ հեռու կառուցվեց գլխավոր մզկիթը: Ապա կառուցվեց ևս երկու արքայական պալատ: Մեկը խալիֆան անվանեց Կասր ալ-Հուսյղ, Անմահության պալատ, իր սքանչելի պարտեզներով, որոնք միտում ունեին մրցել դրախտի այգիների հետ: Իսկ մյուս պալատը, որն անվանվեց ալ-Ռուսֆահ, ալ-Մանսուրը կառուցեց հատուկ իր որդու, քազաժառանգ ալ-Մահդիի համար:

Քաղաքում այնքան արագ էր կառուցապատվում, որ շուտով նա տարածվեց Տիզրիս գետի մաս մյուս ափը: Մրագ քափով աճում էր նաև նրա քնակչությունը: Այստեղ արարների կողքին ապրում էին նաև պարսիկները, հրեաները, միջինասիացիները, հայերը, քրդերը, հույները և այլ ազգությունների և կրոնների ներկայացուցիչներ:

Քաղաքը շատ շուտով մեծ հռչակ ձեռք բերեց և միջազգային լայն ճանաչում ստացավ, դառնալով իր ժամանակի ազդեցիկ միջազգային քաղաքական կենտրոններից մեկը:

Նա դարձավ նաև գիտության և մշակույթի կենտրոն, գիտունների, փիլիսոփաների, քանաստեղծների, երաժիշտների հավաքատեղի: Նա փառաբանվել է տարբեր ազգերի և ժողովուրդների քանաստեղծների կողմից, միջնադարյան անգլուսական ասքերում, ինչպես «Չազար ու մի գիշերը» և այլն: Նրան անդրադարձել են անգամ այն ժամանակ, երբ վաղուց խամրել էր նրա փառքը: Եվ ոչ միայն արաբները, այլև հարևան ժողովուրդների ներկայացուցիչները: Դրա ամենավառ վկայություններից մեկն է հայ հանճարեղ քանաստեղծ Ավետիք Իսահակյանի «Սրու Լալա Մահարի» պոեմը, որտեղ անգերազանցելի վարպետությամբ է տրված «խալիֆաների մայրաքաղաք Քաղաղալի» սքանչելի պատկերը:

Քաղաքում իր նշանակությամբ և դերակատարումով դասվում է Ա-եաջավոր Ասիայի կամ Մերձավոր և Միջին Արևելքի այնպիսի մայրաքաղաքների կողքին, ինչպես Տիզրոնը, Քարբլոնը, Նինվեն և շատ ուրիշներ: Սակայն այսօր նրանք կամ իսպառ անհետացել են կամ էլ նրանցից մնացել են միայն խղճուկ ավերակներ:

Центральні та східні губернії

Закарпатська та Буковинська губернії

Воєводства, повіти та інші адміністративні одиниці

Քաղաքային այդ մայրաքաղաքներից, բացի այլ հատկանիշներից, տարբերվում է իր հարատևությամբ: Թեև հետագայում, XIII դ. խալիֆայության վերջնական կործանումից հետո, նա կորցրեց իր երբեմնի միջազգային դերակատարությունը, սակայն երբեք չանհետացավ քաղաքական ասպարեզից և պատմության բեմից: Նա դարերի ընթացքում կարողացել է պահպանել քաղաքական կենտրոնի իր նշանակությունը, դառնալով Օսմանյան կայսրության համանուն փլայեթի կենտրոն, ապա Իրաքի քաղաքական կենտրոն անգլիական մանդատի տիրապետության տարիներին: Եվ, վերջապես, նա մայրաքաղաքի իր կարգավիճակը կրկին վերահաստատեց XX դ. Իրաքի անկախ պետության առաջացումից հետո, դառնալով երբեմնի Արբասյան լայնածավալ խալիֆայության մի բեկորի՝ Իրաքի մայրաքաղաքը:

Այսպիսով, Աբու Ջաֆար ալ-Մանսուրը պատմության մեջ մտել է որպես Արբասյան դինաստիայի իրական հիմնադիր:

Ճիշտ է, առաջին խալիֆան եղել է Աբու ալ-Աբբաս և նա, որպես առաջին խալիֆա, ծնականորեն մնում է Արբասյան խալիֆայության հիմնադիր, սակայն ալ-Մանսուրը փաստորեն եղավ այն խալիֆան, որը, իրոք վերջնականապես հաստատեց Արբասյան խալիֆայությունը: Նրա օրոք լուծվեց նաև նոր դինաստիայի ամրապնդման և նրա իշխանությունն Արաբական խալիֆայության հիմնական նահանգների վրա տարածելու խնդիրը:

Նրա պատմական ծառայություններից մեկն էլ նոր մայրաքաղաքի՝ Բաղդադի, միջնադարի կարևոր քաղաքական, տնտեսական և գիտական-մշակութային կենտրոններից մեկի հիմնումն է:

Նա ունի մեկ այլ ծառայություն ևս, կապված գահաժառանգության սկզբունքի և ավանդույթի հետ: Մուսուլմանական պետական իրավունքը, ինչպես արդեն նշել ենք, չի ընդունումը գահին ըստ ժառանգության, հորից որդուն կամ եղբորը և այլն, ժառանգելու օրենքը: Դա առիթ է տվել տվյալ դինաստիայի ներսում մշտական նրկավառակությունների և գահի քաղաքակրթական հավակնորդների հանդես գալու համար: Դրանից մեծապես տուժում էր Օմայյան դինաստիան, որտեղ ամեն մի խալիֆայի մահից հետո սկսվում էր անզիջում պայքար գահի հավակնորդների միջև:

Արբասյանները նույնպես քախվեցին այդ դժվարության հետ: Ուստի ալ-Մանսուրը, ձգտելով գահը փոխանցել իր որդուն, փորձեց հաստատել գահաժառանգության նոր սկզբունքն առ այն, որ խալիֆայի գահը պետք է մեկը մյուսին անցնի միայն հաշիմյան տոհմի շրջանակնե-

րում և այն էլ ալ–Արքայի սերունդներին: Դեկավարվելով այդ սկզբունքով, նրան հաջողվեց ստիպել մուսուլմանական աստվածաբան ուլեմներին, ինչպես նաև Արքայայան ընտանիքի ազդեցիկ անդամներին, հավատարմության երդում տալ իր որդուն, ալ–Մահդիին, որպես իրեն հաջորդող ապագա խալիֆայի:

Սակայն, հավանաբար, ալ–Մանսուրն այնքան էլ վստահ չի եղել տրված երդմանը, ուստի այն զադտնի է պահվել, նպատակ ունենալով կանխել հաշիմյան տոհմի այլ հավանական քեկնածուների ժամանակից շուտ պայքարի մեջ մտնելու հավանականությունը:

Խալիֆա ալ–Մանսուրը վախճանվեց 775 թ. հոկտեմբերի 7–ին, վաքսուև տարեկան հասակում, սակայն ոչ իր հիմնած Բաղդադում, այլ Մեքքայի մոտ, հաջի՝ ուխտագնացության ժամանակ:

Ըստ հետաքրքիր ձևով է կատարվել նրա թաղումը, որի լուսաբանությունը, կարծում ենք, կարող է լույս սփռել խալիֆայությունում, նրա վերնախավում տիրող քաղցրեթի, սովորությունների և այն վախի մասին, թե ինչ կարող է պատահել մարդու հետ նրա մահից հետո:

Ալ–Մանսուրի թաղումը տեղի է ունեցել Մեքքայում: Այդ նպատակով փոխվել է 100 զերեզման: Բայց խալիֆան չի թաղվել դրանցից և ոչ մեկում: Դա արվել է ապակողմնորոշելու համար: Եւ թաղվել է մեկ այլ, ուրիշ զերեզմանում, որը հայտնի չէ: Դա արվել է այն նպատակով, որ նրա բազում թշնամիները երբեք չկարողանան գտնել նրա թաղման ճիշտ վայրը, բացեն զերեզմանը և պղծեն այն: Իսկ որ դա հնարավոր էր, կասկած չէր հարուցում: Գիշերնք թելուզ, թե ինչպիսի բարքարոսությամբ վարվեցին առաջին Արքայայանները տապալված Օմայյան խալիֆաների զերեզմանների հետ, ծաղրուծանակի ենթարկելով և սրբապղծելով նրանց շիրմները:

Ուրեմն ստացվում է, որ որոշ խալիֆաներ նախընտրել են կորչել անհայտության մեջ, առանց հավակնության որևէ հուշարձանի, քան թե մահվանից հետո ենթարկվել վայրագ փորձության:

II. ՊԵՏԱԿԱՆ-ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

1. Արքայան դինաստիայի դիրքերի հետագա ամրապնդումը

Ալ-Մանսուրին 775 թ. հաջորդեց նրա որդին՝ ալ-Մահդին, որի գահակալությունը տևեց մինչև 785 թ.: Եւ ստացել էր իր ժամանակի համար լավ դաստիարակություն և կրթություն, շնորհիվ իր պարսիկ դաստիարակի: Արքայան խալիֆայության կառավարման սկզբնական շրջանում չափազանց մեծ էր պարսիկների դերը խալիֆայության կառավարման համակարգում, քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կյանքում:

Ալ-Մահդին շարունակեց իր նախորդների քաղաքականությունը դինաստիայի, իշխանության և պետության հետագա ամրապնդման ուղղությամբ:

Այդ նպատակով նա փորձեց նոր հիմնավորում տալ խալիֆայության գահի նկատմամբ Արքայանների իրավունքին: Այդ հարցն առաջացավ այն կապակցությամբ, որ շիա-ալիականներն առաջ քաշեցին և փորձեցին հիմնավորել նոր տեսադրույթ իմամության կամ իմամաթի վերաբերյալ, որը գտնում էր, որ Ալիի յուրաքանչյուր հետնորդ իրավունք ունի հավակնել խալիֆայության գահին և դառնալ իմամ-խալիֆա, եթե նա ունի մեծ ժառանգություններ մուսուլմանական ումմայի հանդեպ: Ըստ որում հատուկ ընդգծվում էր իմամ-խալիֆայի ընտրվելու և ոչ թե ժառանգաբար այն ստանալու պարագան:

Դա վկայում էր այն մասին, որ վեճերը խալիֆայության ներսում խալիֆաների օրինական լինելու, իրավունքի, գահին քաղմելու սկզբունքային հարցերի վերաբերյալ լուծված չէին, համենայն դեպս բոլորի կողմից ընդունելի ձևով:

Ալ-Մահդին հասկացավ, թե ինչպիսի վտանգ է ներկայացնում իր և իր հաջորդների համար ալիականների նոր տեսադրույթը: Եվ նա փորձեց շիաների տեսադրույթին հակադրել իր տեսադրույթը: Մինչ այդ, Արքայանները խալիֆայական գահի նկատմամբ իրենց հավակնությունները հիմնավորում էին հենվելով այսպես կոչված Աբու Չաշիմի կտակի վրա, որը, իբր, նրանց տալիս էր խալիֆայության իրավունք: Բայց հիմա պարզ էր դառնում, որ Ալիի հետնորդները նույնպես կարող էին օգտվել այդ կտակով տրվող իրավունքներից, քանի որ Ալին, Սուլիմանի և Բադրի անունի հորեղբորորդին, նույն Չաշիմի տոհմից էր, ինչպես Աբ-

քայանները: Ուստի ալ—Մահդին առաջ քաշեց այն տեսադրույթը, որ այդ իրավունքը կարող է տարածվել միայն Մուհամմադ մարգարեի մյուս հորեղբոր՝ ալ—Աբբասի ժառանգորդների վրա, քանի որ ժամանակին հենց Մուհամմադ մարգարեն է իր ալ—Աբբաս հորեղբորը ճանաչել ուղղափառ նուսուլմանների գլխավոր:

Այս հարցը շատ նրբին հարց էր, որը շոշափում էր ոչ միայն գահակալության, այլև սուննի—շիա հիմնավորաց և հիվանդագին հարաբերությունները: Իր նոր քայլով ալ—Մահդին, ամշուշտ, վերացրեց սուննիների մտավախությունը խալիֆայական գահը շիաներին անցնելու հնարավորության վերաբերյալ, որն անընդունելի էր նրանց համար: Դրանով իսկ, նա շահեց սուննիների աջակցությունը և ամրապնդեց իր դիրքերը:

Բայց, մյուս կողմից, ալ—Մահդին լավ էր հասկանում, որ իր նոր տեսադրույթը փակում է ամեն մի հնարավորություն շիա—ալիականների առջև երբևիցե խալիֆայական գահը խաղաղ և օրինական ճանապարհով գրավելու վերաբերյալ: Իսկ դա, բնականաբար, պետք է խոր դժգոհություն առաջացներ շիաների մեջ և ուժեղացներ նրանց հակաարքայան տրամադրությունները: Ուստի նա դիմեց մի շարք քայլերի լարվածությունը մեղմացնելու և իր դեմ ուղղված հնարավոր ելույթները կանխելու ուղղությամբ: Դրանց մեջ ամենակարևորը իր հոր՝ խալիֆա ալ—Մանսուրի, դեմ Ալիի Գասան որդու ծոռներ Մուհամմադ և Իբրահիմ իբն Աբդալլահ եղբայրների 762—763 թթ. քարծրացրած ապստամբության մասնակիցների ներում շնորհելն էր: Դա զգալիորեն մեղմացրեց առաջագած լարվածությունը:

Ալ—Մահդին այդ շատ նրբին և լավ հաշվարկած քայլը կանխեց նոր ռազմական բախումները շիաների և սուննիների միջև, ինչպես նաև հակաարքայան նոր ելույթները:

Դրան հակառակ, խիստ անհանգիստ էր դրությունը խալիֆայության արևելյան շրջաններում, մասնավոր Միջին Ասիայում, որտեղ մեկը մյուսին էին հաջորդում ժողովրդական զանգվածալին ելույթները: Դրանց մեջ առանձնանում է 776 թ. Մերվում բռնկված ապստամբությունը, որը գլխավորում էր Գաշիմ իբն Գաթիմը: Նա իրեն ներկայացնում էր որպես Աբու Մուսլիմի փոխանորդ: Գաշիմն ավելի շատ հայտնի է ալ—Մուկաննա անվանումով, որը նշանակում է «փակված ծածկոցով», քանի որ նա իր երեսը մշտապես փակում էր կանաչ գույնի կտորով: Նրա կողմնակիցները ալ—Մուկաննայի երեսը փակելու սովորությունը քաջատրում էին նրանով, որ նա դրանով իր կողմնակիցներին խնայում է

անտանելի փայլից, իսկ նրա հակառակորդները գտնում էին, որ դրանով նա բացցնում է իր երեսի այլամոլությունը:

Ալ-Մուկաննան աչքի էր ընկնում իր խոր ատելությամբ հանդեպ Աբրահայանները և լայնորեն օգտագործում Աբու Մուսլիմի սպանության կապակցությամբ արևելյան շրջաններում, Իրանում և Մավարաննահրում, Աբասյանների դեմ կուտակված խոր ատելությունը:

Նա հանդիսանում էր Աստծո մարդկանց մեջ անընդմեջ կերպարանափոխության տեսության ջերմ ջատագով, ըստ որի, Աստված սկզբում կերպարանափոխվել է Ադամից մինչև Մուհամմադ եղած մարգարեների, իսկ ապա նաև առանձին անձանց մեջ, որոնք հատուկ առաքելություն ունեն:

Այս տեսությունը, որն իրենից ներկայացնում էր զրադաշտական, մանեքեական և քրիստոնեական ուսմունքների մի խառնուրդ, բավականին լայն տարածում էր գտել այդ շրջանում խալիֆայության, հատկապես նրա արևելյան տարածքներում:

Ալ-Մուկաննան մի առիթով Մերվում իր շուրջը հավաքելով մարդկանց մի խմբի, ասում է նրանց. «Ես ծնր աստվածն եմ և ամբողջ աշխարհի աստվածը: Ես ինձ ինչպես ցանկանամ, այնպես ել կկոչեմ: Ես նա եմ, որ ժողովրդին հայտնվել է Ադամի տեսքով, իսկ հետո Նոյի տեսքով, իսկ հետո Աբրահամի տեսքով, իսկ հետո Մովսեսի տեսքով, հետո Գիսուսի տեսքով, հետո Մուհամմադի տեսքով, հետո Աբու Մուսլիմի տեսքով, վերջապես, այն տեսքով, ինչպես որ դուք այժմ ինձ տեսնում եք»:

Նա թավականին մեծ աշխատանք ծավալեց խալիֆայության քնակչության, հատկապես գյուղացիության շրջանում այս ուսմունքը տարածելու և իրեն որպես Աստծո կերպարանափոխվածության մարմնացում ներկայացնելու ուղղությամբ: Եվ պետք է նշել, որ դա զգալիորեն բարձրացրեց նրա հեղինակությունը, մասնավորապես Մերվում, Քեշում, Նահչերում և այլ վայրերում:

Ալ-Մուկաննայի ապստամբությունը տևեց մի քանի տարի, նրա գլխավոր կենտրոններն էին Մերվը, Սողդը, Բուխարան և այլն: Ամբողջ գյուղեր հավառափոխ լինելով, ընդունում էին ալ-Մուկաննայի ուսմունքը: Բայց, ի վերջո, ալ-Մահդին հաջողվեց այն ճնշել 783 թ., իսկ ալ-Մուկաննան ինքնասպանությամբ վերջ տվեց իր կյանքին:

Խալիֆա ալ-Մահդին մահացավ 785 թ.: Նա ուներ երկու արու զավակ, Մուսա ալ-Չադիմ, որը Ջուրջանի կառավարիչն էր, և Չարուն առ-Ռաշիդը, որ Գայաստամի և Աղվանքի կառավարիչն էր: Ալ-Մահդին

շատ մտախոգ էր, որ իր մահվանից հետո կարող է գահի հաճար արյունաշի պայքար սկսվել, եթե ինքը չկարողանա կարգավորել գահաժառանգության խնդիրը:

Սկզբնական շրջանում նա հակված է եղել խալիֆայի գահը թողնել իր ավագ որդուն՝ ալ-Ֆադիին, բայց հետագայում, հավանաբար կասկածելով նրա կարողությունների վրա, փոխում է իր մտադրությունը: Ուստի նա ճանապարհ է ընկնում Ջուրջան, նպատակ ունենալով հանդիպել ալ-Ֆադիին և ինչ-որ ձևով փորձել համոզել նրան հրաժարվել գահից հօգուտ իր եղբայր Չարուն առ-Ուաշիդի: Սակայն նրան չի հաջողվում իրականացնել իր մտադրությունը, քանի որ ճանապարհին, Ջուրջան չիասած, մահանում է:

Դր մահից հետո խալիֆայության գահին անմիջապես նստում է ալ-Ֆադին, որը կառավարում է շատ կարճ ժամանակ, 785-786 թվականներին: Նրա կրտսեր եղբայրը, Չարուն առ-Ուաշիդը, խոհեմություն դրսևորելով, առերես չի վիճարկում ավագ եղբոր իրավունքները և նրան ճանաչում է խալիֆա, հայտնելով իր հպատակությունը:

Բայց պայքարը եղբայրների միջև չի դադարում: Եւ ավելի է սրվում, երբ սկսվում են լուրեր շրջել, թե ալ-Ֆադին նախապատրաստվում է սպանել իր եղբորը և այդ ձևով վերացնել ասպարեզից իր մրցակցին և գահի գլխավոր հավակնորդին: խալիֆայությունը կրկին կանգնած էր եղբայրասպանության և ներքին երկպառակության առջև, որը կարող էր թուլացնել Աբրաայան դինաստիայի և խալիֆայության դիրքերը:

Սակայն դեպքերի զարգացումն այլ ընթացք ստացավ: Գործին միջամտեց նրանց մայրը՝ Չայգուրանը, որը մեծ կամքի տեր և իր որդիների վրա մեծ ազդեցություն ունեցող կին էր:

Եւ ալ-Մահդիի հարձն էր, որին որպես ստրկուհի գնել էին շուկայում ստրկավաճառից: Չայգուրանը, սակայն, շնորհիվ իր գեղեցկության, խելքի, խորամանկության և նրբին վարվեցողության շահել էր խալիֆայի սիրտը և արքունիքում նվաճել անառարկելի հեղինակություն: Նրա հրամանները և ցանկությունները կատարվում էին անվերապահորեն:

Մայրը որոշեց վերջ տալ եղբայրների միջև պայքարին և պահպանել խալիֆայության ներքին կայունությունը և խաղաղությունը: Բայց նա դա իրագործեց շատ յուրահատուկ ձևով, որը չի տեղավորվում «մայրություն» հասկացողության մեջ: Չայգուրանը, ինչ-ինչ պատճառներով, նախապատվությունը տալով իր կրտսեր որդուն, Չարուն

առ–Ռաշիդին, 786 թ. բունավորեց ավագ որդուն՝ ալ–Ֆադիին (որոշ տեղեկությունների համաձայն նրան մոր հրամանով խեղդամահ են արել նրա ստրկուհիները):

Դրանից հետո սկսվում է Չարուն առ–Ռաշիդի կառավարման շրջանը, որն ընդգրկում է 786–809 թթ.:

Արբասյան առաջին հինգ խալիֆաների՝ Աբու ալ–Արբասի, ալ–Մանսուրի, ալ–Մահդիի, ալ–Ֆադիի և Չարուն առ–Ռաշիդի կառավարման տարիները, որն ընդգրկում է մոտ 60–ամյա մի ժամանակաշրջան, Արբասյան խալիֆայության վերելքի տարիներն են եղել: Լա հասավ իր հզորության և փառքի գագաթին Չարուն առ–Ռաշիդի օրոք:

Չարուն առ–Ռաշիդը շարունակեց իր նախորդների քաղաքակառուցությունը Արբասյան դինաստիայի դիրքերի պահպանման և ուժեղացման ուղղությամբ: Լա այդ քաղաքակառույցունն իրականացնում էր թե զեմքի օգնությամբ, և թե խորամանկությամբ ու նեցուկությամբ:

Երա անվան շուրջը ստեղծվել են առասպելներ, որպես իմաստուն և ժողովրդի հոգևորով մտախոգ թագավորի: Դրանց մեջ կենտրոնական թեման առասպելն է այն մասին, որ Չարուն առ–Ռաշիդը, իբրև թե հասարակ արաբի շուրեք հազած ման էր գալիս Բաղդադի փողոցներով և բաղնիքով, ծանոթանում ժողովրդի ժամր վիճակին, իմանում կառավարողների կամայականությունների մասին, և համապատասխան քայլերի դիմում նրանց վիճակը բարելավելու և արդարություն հաստատելու համար:

Առասպելի ստեղծմանը նպաստել է նաև արքունիքում տեղ գտած և խալիֆայի նյութական և բարոյական հովանավորությունը վայելող քանաստեղծների, երաժիշտների և մտավորականության այլ ներկայացուցիչների սովոր քանակը, որը զբաղված էր նրա անծի, խելքի, իմաստություն, ճաշակի, առատածեղնության անզուսպ զովերգությամբ և փառաբանությամբ, իսկ նրա մայրաքաղաք Բաղդադը հոշակել էին աշխարհում իր նմանը չունեցող քաղաք:

Ասկայն մասնագետ–պատմաբանների ուսումնասիրություննեց վարուց են ապացուցել, որ այդ բոլոր գեղեցիկ հեքիաթ է և իրականության հետ ոչ մի ընդհանուր քան չունի: Այդուհանդերձ, առասպելը շարունակում է փոխանցվել մի սերնդից մյուսին:

Իրականում Չարուն առ–Ռաշիդը եղել է մի դաժան կառավարող, որի ժամանակ ավելացան հարկերը և խտրացան նրանց զանծումը կայսրության ժողովուրդներից: Ժամանակակիցների վկայությամբ, նրա օրոք հարկատու խավերից թե՛նազանծված մեծաքանակ ոսկին և արծա-

քց. բնամթերքը և այլն. հնդեղի նման հոսում էին Բաղդադ, խալիֆայի տնօրինության տակ: Արքունիքը վեր էր ածվել մշտական խնջույքների և վայելքների մի կենտրոնատեղի:

Գարսուրյունը կենտրոնացված էր Գարուն առ-Ռաշիդի և նրա մերձավորագույն խորհրդականների ձեռքում: Դրանց մեջ աչքի էր ընկնում և նրա մայրը, Գալուրամը, որի տարեկան եկամուտը հասնում էր 160 միլիոն դիրհեմի, որը ժամանակի համար մի վիթխարի գումար էր: Եռայլությունը, անիմաստ նվիրատվությունները սովորական երևույթ էին Գարուն առ-Ռաշիդի արքունիքում: Խնճուկներից մեկի ժամանակ, Գարուն առ-Ռաշիդը շատ հավանելով երգիչներին, նրանց է նվիրում պետական զանձարանում տվյալ պահին գտնվող ամբողջ գումարը՝ 6 միլիոն դիրհեմ: Նման նվիրատվությունները եզակի չէին:

Դրա հետ միասին, նա, անշուշտ, աչքաթող չէր անում իր իշխանություն ամրապնդելու և իր դեմ հնարավոր մարտահրավերները կանխելու հարցերը: Այդ նպատակով նա, թերևս, առաջին Աբբասյան խալիֆան էր, որ մեծ ուշադրություն դարձրեց մուսուլման հոգևոր առաջնորդների աջակցությունը և քաղաքական օժանդակությունը շահելուն: Նրանք խալիֆայից ստացան մեծ հողաբաժիններ, կալվածքներ և դրամական նվիրատվություններ: Եարունակելով իր այդ գիծը, խալիֆան իր արքունիքում մեծ տեղ հատկացրեց աստվածաբան-ուլեմներին:

Ի դիմաց խալիֆայի նման բարեհաճ դիրքորոշման, մուսուլման հոգևոր առաջնորդները և ուլեմներն ամեն կերպ աջակցում էին Գարուն առ-Ռաշիդին ամրապնդելու իր իշխանությունը և Աբբասյան դինաստիայի տիրապետությունը խալիֆայության ամբողջ տարածքում: Եվ խալիֆան, ի դեմս մուսուլման հոգևորականության, կարողացավ ընդլայնել իր սոցիալական հենարանը:

Գարուն առ-Ռաշիդի քաղաքականության մյուս կարևոր գծերից մեկն էլ այն էր, որ նա ջանում էր զգույշ քաղաքականություն վարել շիաների նկատմամբ, չզրգոել նրանց, փոքր հարցերում ընդատառել և քավարանել նրանց պահանջները:

Բայց, այդուհանդերձ, խալիֆայի ձեռնարկած քայլերը չկանխեցին և չէին էլ կարող կանխել ժողովրդական հուզումները: Դրանց հիմնական պատճառն անընդիստ աճող հարկերն էին և դրանց գանձման դաժան մեթոդները: Այդ հողի վրա ըմբոստանում էին գյուղացիները, քաղաքի արհեստավորները և ընդհանրապես խալիֆայության աղքատ խավերը:

798 թ. ապստամբեցին Մխատանի գյուղացիությունը և արհեստավորությունը Չամգա իրն Աթրակի գլխավորությամբ: Ապստամբությունը ճնշելու համար ուղարկված խալիֆայի զորքերը պարտություն կրեցին և ժամանակավորապես նահանջեցին: Աթրակի առաջին և ամենակարևոր քայլն եղավ այն, որ նա ընդհանրապես դադարեցրեց հարկերի գանձումը Մխատանի մուսուլման բնակչությունից: Սակայն այդ որոշումը չէր տարածվում ոչ մուսուլման բնակչության վրա, որը, քնակաճաբար, թուլացնում էր ապստամբների շարքերը: Խալիֆայական զորքերին, ի վերջո, հաջողվեց ճնշել այդ ապստամբությունը:

Սակայն Չարուն առ-Ռաշիդի համար ավելի մեծ սպառնալիք էր 806 թ. Խղուսանում ջոնկված ապստամբությունը, որը գլխավորում էր արաբական զորահրամանատար Ռաֆի իրն Լայսը: Նա այդ տարածաշրջանի երեքմեկ կառավարիչ ևսար իրն Մայյարի թոռն էր: Չարուն առ-Ռաշիդը, որ տեղյակ էր տեղի բնակչության դժգոհության մասին և ցանկանալով կանխել հնարավոր ելույթները, դեռևս 805 թ. այցելել էր Մավարաննահր: Բայց այդ այցը դրական արդյունքներ չստվեց: 806 թ. Ռաֆի իրն Լայսը, այն բանից հետո, երբ նրան հաջողվեց իր հրամանատարության ներքո հավաքել տեղի պարսիկ և թուրք բնակչության զգալի զանգվածներ, բարձրացրեց ապստամբության դրոշը, որի կորիզը կազմում էին գյուղացիները և արհեստավորները իրենց սոցիալ-տնտեսական վիճակը բարելավելու պահանջներով: Ապստամբների թիվը հասնում էր 100 հազարի:

Չարուն առ-Ռաշիդը նրանց դեմ ուղարկեց 20 հազարանոց մի զորախումբ, որը սակայն պարտություն կրեց: Ապստամբները 808 թ. գրավեցին Սամարղանդը, որը մեծ հաջողություն էր նրանց համար:

Սամարղանդի անկումը մեծ կորուստ էր խալիֆայության համար, որը կարող էր նպաստել ապստամբության հետագա ծավալմանը և նրա շարքերի համալրմանը նորանոր ուժերով: Այդ բանը չավ էր հասկանում Չարուն առ-Ռաշիդը: Ուստի նա որոշեց անձամբ ղեկավարել ապստամբությունը ճնշելու գործողությունները: Խալիֆան մի մեծ բանակի գլուխ անցած շարժվեց ապստամբների դեմ: Սակայն ճանապարհին նա հիվանդացավ թուսում և հենց այստեղ էլ մահացավ 809 թ.:

2. Փոփոխություններ և նորամուծություններ խալիֆայության հայեցակարգում և պրակտիկայում

Արքայանների տիրապետության ժամանակաշրջանում տեղի ունեցան մի անբողջ շարք կարևոր փոփոխություններ, այդ թվում և սկզբունքային բնույթի: Օմայյան խալիֆայությունից ժառանգելով որոշակի համակարգ, Արքայաններն, այնուամենայնիվ, մտցրեցին տարաբնույթ փոփոխություններ, որոնք պայմանավորված էին նոր իրողություններով և թխում էին նրանց դիմաստիական շահերից և ժամանակի ոգուց:

Օմայյաններին, ինչպես արդեն նշվել է, մուսուլմանական ավագանին և աստվածաբան-ուլեմները մեղադրում էին, որ նրանք պետական կարգի և նրա բնույթի հարցում հեռացել էին Մուհամմադ մարգարեի և առաջին ուղղափառ խալիֆաների կողմից հաստատված սկզբունքներից և խալիֆայությունն աստվածապետությունից վերածել աշխարհիկ պետության: Նրանք Օմայյան վերջին խալիֆաներին անգամ մեղադրում էին անաստվածության մեջ: Դա շատ ծանր մեղադրանք էր, որն իր դերը խաղաց Օմայյան խալիֆայության բացասական կերպարի ստեղծման, իսկ ապա նաև կրոնաման գործում:

Գալով իշխանության, Արքայանները հաշվի առան այդ հանգամանքը և առաջին օրվանից շեշտում էին հավատարմությունը մարգարեի հաստատած սկզբունքներին և ընդգծում իրենց խալիֆայության աստվածապետություն լինելու պարագան: Մասնավորապես ընդգծվում էր խալիֆայության կրոնական բնույթը: Խալիֆաներն ամեն մի առիթ օգտագործում էին հայտարարելու իրենց հավատարմությունը Մուհամմադ մարգարեի կողմից հռչակված և ալ-Կորանում ամրագրված աստվածապետության սկզբունքներին:

Այս նոր մոտեցման արդյունք պետք է համարել խալիֆաների կողմից մուսուլման հոգևորականության նկատմամբ ցուցաբերած նյութական հոգատարությունը, մանավանդ Գարուն առ-Ռաշիդի ժամանակ, երբ մուսուլման հոգևոր առաջնորդներն օժտվեցին հողային կալվածքներով:

Դրա արտահայտությունն էր նաև այն հանգամանքը, որ խալիֆաները իրենց շրջապատել էին մուսուլման աստվածաբան-ուլեմներով, որոնք պատվավոր տեղեր էին զբաղում խալիֆայական արքունիքում:

Աստվածապետությանը նվիրված և հավատարիմ լինելու հարցում Արքայաններն այնքան հեռու գնացին, որ փաստորեն փոփոխու-

քան ենթարկեցին անգամ խալիֆաների վերաբերյալ բանածնը, որ հաստատվել էր Մուսամմադ մարգարեին հաջորդած առաջին խալիֆա Աբու Բաքրի և նրա հետնորդների կողմից: Ըստ այդ բանածնի, խալիֆան համարվում էր մարգարեի փոխանորդ՝ «խալիֆա ռասուլ Ալլահ»:

Մականյն Աբրասյան խալիֆաների օրոք, մասնավորապես Մուսավաքի խալիֆայից սկսած (847–881 թթ.), խալիֆաների անունն սկսվեց ուղղակիորեն կապել Ալլահի անվան հետ: Նրանց սկսեցին կոչել «խալիֆա Ալլահ», այսինքն «Աստծո փոխանորդ»: Բայց կարծես թե սա էլ բավական չէր, նրանց սկսեցին կոչել «Ձի Ալլահ ալա ալ–արդ», որը նշանակում է «Աստծո ստվերը երկրի վրա»: Եվ Աբրասյան խալիֆաները մինչև վերջ, մինչև իրենց անկումը, որ տեղի ունեցավ 1258 թ. կրում էին այդ տիտղոսը:

Այս հանգամանքը կարևոր դեր էր խաղում Աբրասյանների հեղինակության քարոզացման և դիրքերի ամրապնդման գործում ոչ միայն ամբողջ խալիֆայության տարածքում, այլև ամբողջ մուսուլմանական աշխարհում:

Աբրասյանների ժամանակ հստակություն ձուլվեց նաև մի այնպիսի կարևոր հարցում, ինչպես իշխանության աղբյուրի հարցն է: Աբրասյան քարոզչությունը, ուլեմաները և Աբրասյան այլ զաղափարախոսներ անատարկելիորեն ընդգծում էին, որ իշխանության աղբյուրը, կամ, ինչպես իրենք էին նախընտրում կոչել, շատրվանը, քաղաքական, իրավական, ռազմական և հոգևոր–կրոնական իշխանությունների միակ աղբյուրը խալիֆան է: Եվ քանի որ խալիֆայի անունն ուղղակիորեն ասելվում էր Ալլահի հետ և նա համարվում էր նրա փոխանորդը և ստվերը երկրի վրա, ապա այդ աղբյուրը տրամաբանորեն դառնում էր աստվածային ծագում ունեցող երևույթ: Իսկ դրանից, իր հերթին, բխում էր, որ խալիֆայի դեմ ուղղված ամեն տեսակի ելույթներ և ընդվզումներ անօրինական էին և ոչ աստվածահաճ:

Աբրասյանների օրոք, ինչպես արդեն նշվել է, խալիֆայության քաղաքական կենտրոնը Սիլիայից տեղափոխվեց Միջագետք, Իրաք: Մականյն սխալ կլիմեր դա դիտել սուկ աշխարհագրական տեղաշարժ: Նա ուներ խորքային դրդապատճառներ, բոնցից կարևորները երկուսն էին:

Սուաջին, տեղաշարժը կապված էր արաբական իրականությանը բնորոշ միջցնդային հակամարտության և դիմակայության հետ, որոնք հաճախ վերածվում էին արյունալի բախումների: Աբրասյանները գեներալիորեն պատկանում էին արաբական հյուսիսային ցեղայնորեն, որի

կենտրոններից էր Միջագետք–Իրաքը, մինչդեռ Սիրիան հանդիսանում էր արաբական հարավային ցեղախմբի կենտրոններից մեկը: Տեղափոխվելով Իրաք և այստեղ հիմնելով Բաղդադը որպես խալիֆայության մայրաքաղաք, Արբայանները ոչ միայն ապահով միջավայր էին տեղաշարժվում, այլև բացեփրաց հայտարարում, որ իրենք հենվում են իրենց հարազատ հյուսիսային ցեղախմբի վրա:

Դրանով Արբայանները զգալիորեն ամրապնդեցին իրենց սոցիալական հենարանը և իշխանությունը:

Եկրորդ, Սիրիան իրենց ախտյան Օմայյանների քաղաքական կենտրոնը և հենակետն էր: Ճիշտ է, Օմայյանների տիրապետության վերջին տարիներին հարաբերությունները նրանց և սիրիացիների միջև միշտ չէր, որ հարթ էին, բայց, այդուհանդերձ, Սիրիան մնում էր Օմայյանների հենակետը:

Տաալալելով Օմայյան դինաստիան, Արբայանները, քնակամար, չէին կարող Սիրիան դիտարկել իրենց համար հուսալի և ապահով տարածք: Նրանք դա լավ էին հասկանում և պատահականություն չէր, որ Արու ալ–Աբբասը իր խալիֆա հռչակվելու ամբողջ ծխակատարությունը կատարեց իրաքյան Կուֆա քաղաքում:

Ուրեմն այդ քոլորից կարելի է եզրակացնել, որ Արբայանների ժամանակ խալիֆայության կենտրոնի տեղափոխումը Սիրիայից Իրաք իրագործվել է ոչ թե պատահականորեն կամ քմահաճորեն, այլ գիտակցաբար, քաղաքական նկատառումներից ելնելով, որի հիմքում ընկած էին ցեղային–զենետիկական սլատկանելիության, սոցիալական հուսալի հենարանի և ապահովության առանցքային դրդապատճառները:

Արբայանների ժամանակ տեղի ունեցավ մի կարևոր փոփոխություն ևս, կապված նրանց սոցիալ–համայնքային կողմնորոշման հետ: Դադարանակ տանելով տարատեսակ ուժերի նկատմամբ, այդ բվում և շիաների, նրանք որոշեցին, որ հասել է ժամը կողմնորոշվելու ոչ թե կոնկրետ այս կամ այն սոցիալական խավը, այլ ջամաան, այսինքն ամբողջ մուսուլմանական համայնքը, համենայն դեպս նրա բացարձակ մեծամասնությունը կազմող սուննիները: Չամասյի մեջ, անկասկած, մտնում էին նաև շիաները, որոնք Արբայանների հետ համագործակցելու ցանկության դեպքում, ըստ նոր մոտեցման, կարող էին ստանալ այդ հնարավորությունը:

Չամասյի սկզբունքը, որ հռչակեց խալիֆա ալ–Մանսուրը, հնարավորություն էր տալիս նրան իր կողմը գրավել սուննի մեծամասնու-

Յանը, որը կազմում էր նաև ընդհանրապես մուսուլմանների մեծամասնությունը: Այլ-Մանսուրի այդ հեռատեսն էր լավ հաշվարկված քայլով, շիաները դրվեցին երկրներանքի առջև: Նրանք որպես ջամաայի, մուսուլմանական համայնքի անդամ, կամ պետք է ընդունեին Արասյանների օրինական, լեզիտիմ լինելը և այդ հողի վրա համագործակցելու նրանց հետ, կամ էլ մեղմելով դա, իրենց հակադրելին ամբողջ ջամաային, մեկուսացվելին և զրկվելին մուսուլմանական այլ խմբավորումների աջակցությունից: Շիաները գնացին երկրորդ ճանապարհով և իրենց դրեցին ծանր դրության մեջ, ավելի կոնկրետ, նրանք փաստորեն մեկուսացվեցին մուսուլմանական ջամաայից, մանավանդ Արասյանների դեմ մղվող պայքարում:

Դրա փոխարեն, այլ-Մանսուրը կարողացավ նվաճել սուննիների համակրանքը և աջակցությունը: Դեռ ավելին, նա հնարավորություն ստացավ իրեն ներկայացնել որպես ամբողջ մուսուլմանական ջամաայի-համայնքի ներկայացուցիչ, որն, անշուշտ, Արասյանների նոր քաղաքականության կարևոր նվաճումներից մեկն էր:

Արասյանների տիրապետության շրջանում, մասնավորապես առաջին հիսունամյակում, տեղի ունեցավ սկզբունքային բնույթի մի կարևոր փոփոխություն: Պա պարսիկների դերի աննախադեպ մեծանալն էր խալիֆայության ներսում: Նրանք խալիֆաների թուլությունից և հովանավորությանը գրավեցին շատ կարևոր դիրքեր խալիֆայության պետական, քաղաքական, տնտեսական, կրոնական, օազմական և մշակութային համակարգում:

Սասանյան Պարսկաստանի կառավարական համակարգը, պալատական միստոկացը և արարողակարգը դարձան իղնալ Արասյան խալիֆաների համար, որոնք այդ ոգով համապատասխան փոփոխություններ մտցրին խալիֆայությունում: Նրանք պարսկական շահերի նման սկսեցին կառուցել շքեղ պալատներ, աստիճանաբար հրաժարվելով բեդլիմական պարզության, ոչ հավակնոտ սաղեղաններից, անձնատուր եղան պերճանքին և ցուփայանք, շատ կողմերով անգամ գերազանցելով Սասանյան ինքնակալներին:

Չափազանց մեծացավ պարսկական ֆեոդալական արիստոկրատիայի դերը խալիֆայության պետական կառավարման համակարգում: Նրանց ներկայացուցիչները զբաղեցնում էին ամենակարևոր պետական քաղաքական պաշտոնները:

Նրանց մեք առանձնանում էր Բարձրագիւնների ընտանիքը, որը մտնէր դար առաջնակարգ դերակատարում ունեցավ Արքայան խալիֆայության կառավարման գործում: Նրանց վերելքը սկսվեց խալիֆա Աբու ալ-Աբբասի, ապա ալ-Մանսուրի ժամանակ և իր հզորության գագաթնակետին հասավ Գարուն առ-Ռաշիդի օրոք: Արքայան առաջին երկու խալիֆաները երախտապարտ էին նրանց այն օգնության համար, որ նրանք ցուցաբերել էին Արքայաններին Օմայանների տապալման և իշխանության գալու համար:

Արքայաններին օգնության մեղք մեկնած առաջին Բարձրագիւն խալիդ իբն Բարձրագիւն էր, որի հայրը քուրդայական պազդոդայի՝ տաճարի քուրմ էր (քարմակ կամ պարմակ նշանակում է հոգևորական, քուրմ): Տաճարը կործանվել էր պարսների կողմից խորասանը գրավելու ժամանակ և Բարձրագիւնները տեղափոխվել էին Բասրա, որտեղ և ընդունել էին իսլամ, դառնալով մավալի:

Ալ-Մանսուրը ի հատուցումն Բարձրագիւնների իրենց ցուցաբերած օգնության, խալիդ իբն Բարձրագիւն նշանակում է Ֆարսի և Թաբարստանի կառավարիչ:

Ռաշիդի մահից հետո Բարձրագիւնների ընտանիքը գլխավորում է նրա որդին՝ Յահյա իբն Ռաշիդը, որին Գարուն առ-Ռաշիդը նշանակում է խալիֆայության ամենակարևոր նահանգներից մեկի, Արևելյան շրջանների կառավարիչ, որը սովորաբար խալիֆայությունում համարվում էր շատ կարևոր պաշտոն: Ռաշիֆաները սովորաբար Արևելյան շրջանների կառավարիչ նշանակում էին իրենց հավատարիմ և նվիրված մարդկանց:

Բարձրագիւնների ընտանիքի գլխավոր Յահյա իբն Ռաշիդը շուտով գրավում է ավելի բարձր պաշտոն: Գարուն առ-Ռաշիդը նրան նշանակում է վագիր և փաստորեն նրան վստահում երկրի կառավարումը: Պետական ոչ մի կարևոր բայլ չէր կատարվում առանց նրա զիտության և հավանության: Գարուն առ-Ռաշիդը, որը նրան հայր էր անվանում, նրան էր վստահել անգամ իր անձնական կնիքը, որը չլսված բան էր: Յահյայի լայն լիազորությունների մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ նա էր ընդունում և լսում նրանց, ովքեր քողոքներ ունեին և դժգոհ էին ինչ-որ հարցերում: Սովորաբար դա խալիֆաների առանձնաշնորհն էր: Բացի այդ նա ակտիվ մասնակցություն ուներ լայնածավալ խալիֆայության տարրեր շրջանների տեղական կառավարիչներին՝ կուտակալեն-

րին նշանակելու և ազատ արձակելու զործում: Փաստորեն Յահյա Բարձաքին խալիֆայի ոչ թե սովորական խորհրդատուն էր, այլ աջ ձեռքը:

Կարևոր պաշտոններ էին զրավել և նշանակալի դերակատարում ունեին նաև Յահյա իրն իսալիդի երկու որդիները՝ Ֆադլը և Ջաֆարը:

Մուսուրանալի է Քարձաքիների և կաթավարման մյուս օղակներում բարձր պաշտոններ զրաված այլ պարսիկ բարձրաստիճան պաշտոնյաների դերը խալիֆայության կայացման, բարգավաճման և պետական շինարարության բնագավառում:

Պարսիկները հմուտ էին ոչ միայն պետության կառավարման, այլև տնտեսական, անզամ ռազմական մարզերում: Նրանց թիվը զգալիորեն աճեց նաև բանակում, որի շարքերում նրանք ծառայում էին: Դեռ ավելին, խալիֆայական քիմնապահ զորախումբը սկզբնական շրջանում կազմված էր, եթե ոչ բացառապես, ապա գլխավորապես խորասանցիներից:

Պարսիկ պետական պաշտոնյաների, զինվորականների, առևտրականների և ընդհանրապես պարսկական տարրի դերի անման հետևանքով թուլացան արաբական տոհմիկ արխատկրատիայի դիրքերը խալիֆայության բոլոր օղակներում:

Չօգուտ պարսկական տարրի տեղի ունեցած փոփոխությունները հիմք են հանդիսացել առաջ քաշելու այն տեսակետը, որ խալիֆայությունը Արքայազանների ժամանակ կորցրել էր իր արաբական բնույթը կամ այդ բնույթը զուտ ծնական էր դարձել, և խալիֆայությունը վերածվել էր համախլամական պետության՝ պարսկական որոշակի նրանգով:

Այդ տեսակետն առավել ընդգծված ձևով է դրսևորվել արաբ պատմաբան Ֆիլիպ Չիթթիի մոտ: Նրա կարծիքով այն քանից հետո, երբ պարսիկները զրավեցին գլխավոր պաշտոնները կաթավարության մեջ, իսկ խալիֆայական քիմնապահ զորախումբը դարձավ խորասանի պարսիկների զորագունդը. «Արաբական տոհմիկ արխատկրատիան փոխարինվեց պաշտոնյաների աստիճանակարգով, որոնք ներկայացնում էին խալիֆայությունում բնակվող ռառաների ամբողջ զամման: Մուսուլմանները և օտարերկրյա նոր հավատափոխները (այսինքն իսլամը նոր ընդունածները — Ն. Դ.), սկսեցին սերտաճել և տարրալուծվել մեկը մյուսի մեջ: Արաբիզմն ընկավ, քայքայվածը շարունակվեց և միջազգային Իսլամի դեկավարության ներքո Իրանիզմը հաղթականորեն մտավ ներս»:

Այս տեսակետի մեջ, անշուշտ, կա ճշմարտության հատիկ: Պարսկական տարրը, իրոք, առաջին պլան էր եկել և ստանձնել կարևոր դերակատարում խալիֆայության պետական կյանքի համարյա բոլոր ոլորտներում: Սակայն արդյո՞ք դա այն աստճանի էր, որ հիմք տալ պնդելու արաբականության անկման, խալիֆայության արաբական բնույթի կրոնության և, ըստ ռուսաց, համախալամական պետության վերածման, պարսկական ընդգծված բնույթով: Կարծում ենք, որ այստեղ ակնհայտ է չափազանցությունը, քանի որ խալիֆայությունը, այդուհանդերձ, դեռևս շարունակում էր մնալ Արաբական:

Պարսկական տարրի առաջնակարգ դերակատարումը դժկամությամբ էր ընդունվում արաբների, հատկապես ցեղային, տոհմիկ արխատոկրատիայի կողմից: Այդ հողի վրա խուլ դժգոհություն էր կուտակվել, որը պատեհի առիթի դեպքում կարող էր պայթել և վտանգավոր հետևանքներ ունենալ խալիֆաների համար: Բացի դրանից, Բարմաքիները սկսեցին իրենց ինքնուրույն խաղը խաղալ Պարսկաստանում, որին նրանք, որպես պարսիկներ, մի առանձին համակրանքով և գործվանքով էին վերաբերվում, իսկ առանձին դեպքերում ավելի մեղմ, քան թե խալիֆայության մյուս, ոչ պարսկական շրջաններին:

Այս բոլորը մտահոգում էր Գարուն առ-Ռաշիդին, որը տագմապով էր հետևում Բարմաքիների հզորացմանը: Նրա մեջ վախ էր առաջացնում նաև այն պարագան, որ մի ընտանիքի ձեռքում այդքան մեծ իշխանություն էր կենտրոնացված: Եվ նա որոշեց վերջ դնել այդ ամենին:

803 թ. Գարուն առ-Ռաշիդի հրամանով Յահյա իբն Խալիլը և նրա Ֆադլ որդին ձերբակալվեցին և քանտ նետվեցին, որտեղ երկուսն էլ մահացան: Իսկ Յահյայի մյուս որդին, Ջաֆարը, որը Գարուն առ-Ռաշիդի կաթնեղջարյուն էր և այդ պահին հանդիսանում էր նրա խորհրդականը, գլխատվեց: Նրա մարմնից անջատված գլուխը ցուցադրվեց Բաղդադի մի կամրջի վրա, իսկ երկու մասի քաժանված մարմինը Բաղդադի երկու այլ կամուրջների վրա:

Գարուն առ-Ռաշիդի այդ քայլով, որը շատերի համար անսպասելի էր, արմատախիլ արվեց Բարմաքիների ընտանիքը, որը միաժամանակ ծանր հարված էր պարսկականությանը Արբասյան խալիֆայությունում:

Արբասյան խալիֆայության կառավարման շրջանում, հատկապես սկսած խալիֆա Մամունի (833–842 թթ.) գահակալության տարիներից, ակտիվացավ, սալա քարծրացավ նաև մեկ այլ ոչ արաբական էթ-

նիկական տարրի՝ քուրքերի դերը: Դա կապված էր առաջին հերթին խալիֆայական քուրքական գվարդիայի ծնավորման հետ:

Ինչպե՞ս հայտնվեցին նրանց խալիֆայական գվարդիայում:

Դրանք հիմնականում գերի քուրքեր էին, որոնց գերնարում էին խալիֆայական կուսակալները Սմու Դարչայի և Սիր Դարչայի տահմանամերձ շրջաններում մղվող պատերազմների ժամանակ: Գերի ընկած քուրքերին անմիջապես ստրկացնում և վաճառում էին տարբեր շուկաներում, մասնավորապես Միջին Ասիայի և տահմանամերձ Իրանի: Սիա այս գերիների մի մասը հայտնվեց խալիֆաների գվարդիայում: Դա քաջատրվում է նրանով, որ գերնարված քուրքերը հնազանդորեն էին կատարում քոլոր հրամանները և աչքի էին ընկնում իրենց դաժանությամբ:

Նրանք դրսից բերված էին և ոչ մի կապ չունեին տեղական բնակչության հետ, հետևաբար խալիֆաների հրամանները կատարելիս նրանց կաշկանդող զոնե հանգամանք գոյություն չուներ: Տեղական բնակչության մեջ արմատներ չունեցող քուրքերը պատրաստ էին անհնայն դաժանությանը արդյան մեջ խեղդել հակախալիֆայական նյութերով: Այս պարագան շատ վճռորոշ դեր խաղաց խալիֆայական գվարդիան քուրքերով կազմավորելու խնդրում:

խալիֆաների հարաբերությունները պարբերաբար լարվում էին Բաղդադի բնակիչների հետ, նույնիսկ այն աստիճանի, որ անվտանգության նկատառումներով նրանք երբեմն հեռանում էին մայրաքաղաքից: Այդպես վարվեց, օրինակ, խալիֆա Սամունը, որը սարսափած քաղաքացիների դժգոհությունից, հեռացավ Բաղդադից և հաստատվեց Աս-ճարդայում: Այստեղ նա իր պալատից ոչ հեռու կառուցեց նոր զորանոցներ, որտեղ տեղավորեց իր քուրքական գվարդիան: Այսպիսով, քուրք գվարդիականները դառան հլու հնազանդ, սակայն դաժան գործիչ խալիֆաների ձեռքում:

Սիա այս ճանապարհով Բաղդադում սկսեց աստիճանաբար կուտակվել քուրքական էթնիկական տարրը, որը այնքան հզորացավ, որ զորանոցներից զուրա գալով, արդեն միջամտում էր խալիֆայության ներքին գործերին:

Ճակատագրի հեզմանըով խալիֆաներն իրենք խաղալիք դարձան քուրքական գվարդիայի և նրա թուրք զորահրամանատարների ձեռքում: Այս վերջիններս այնքան հզորացան, որ կարողանում էին տապալել իրենց համար անցանկալի խալիֆաներին, անգամ սպանել

նրանց, և գահի վրա նստեցնել իրենց ձեռնառու, քուլամորթ և կամագուրկ Արքայաններից որևէ մեկին:

III. ՊԵՏԱԿԱՆ-ԿԱՌԱՎԱՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ: ՆՈՐԱՄՈՒՇՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Արքայանները Օմայյաններից ժառանգեցին պետական-կառավարական որոշակի համակարգ, որը գործել էր մոտ 90 տարի: Արդեն Օմայյանները զգուժ էին, որ այդ համակարգը հետակ չի գործում և չի ապահովում պետական մեցեմայի անխափան գործունեությունը, մասնավանդ իշխանության խիստ կենտրոնացման և հսկայածավալ կայսրության ներդաշնակ կառավարման ապահովման առումով: Սակայն մշտական նրկպատակություններն Օմայյան ընտանիքում, գահի վրա խալիֆաների արագընթաց փոփոխությունները, ինչպես նաև ավելի շատ աշխարհիկ կյանքի հաճույքներին, քան թե երկրի կառավարմանը ժամանակ հատկացնելը և ուշադրություն դարձնելը, նրանց հնարավորություն չտվեց դիմել գործնական քայլերի:

Արքայանների առջև կանգնեց կառավարման համակարգում լուրջ փոփոխություններ մտցնելու խնդիրը, կանգ չառնելով անգամ նորամուծությունների անհրաժեշտության առջև:

Իհարկե, սրանից չպետք է եզրակացնել, թե Արքայանները հրաժարվեցին այն ամենից, ինչ ստեղծել էին Օմայյանները, և ամեն ինչ փոխարինեցին նորերով: Նրանք դեռ նետեցին միայն այն, ինչն այլևս չէր ծառայում իշխանության ամրապնդմանը և խալիֆայության կառավարման բարելավմանը: Ելնելով այդ հիմնախնդրից, նրանք մի շարք ինստիտուտներ պահպանեցին, սակայն դրանք բարեփոխեցին, նրանց ֆունկցիաները կատարելագործեցին և հարստացրին նոր քուլանդակությամբ, իսկ մի շարք ինստիտուտներ էլ քոլորովին նոր ստեղծեցին:

1. Խալիֆա

Արքայանների, ինչպես և Օմայյանների ժամանակ, պետության գլուխը համարվում էր խալիֆան: Սակայն Արքայանների օրոք ավելի էր ընդգծվում խալիֆայության աստվածապետություն լինելու պարագան: Նա իրենից ներկայացնում էր միջնադարին բնորոշ ֆեոդալական

աստվածապետական ինքնակալություն: Խալիֆայի իրավունքները և լիազորությունները ոչնչով չէին սահմանափակված:

Արբասյան խալիֆաներն առաջին օրվանից ընդգծում էին իրենց իշխանության և խալիֆայության կրոնական բնույթը, այն դիտարկելով որպես մի իմամաթ՝ իմամություն: Գենց այս հանգամանքը հետազայում հիմք հանդիսացավ, որ Արբասյան խալիֆաները, ի տարբերություն Օմայյանների, կոչվեն ոչ թե Ալլահի առաքյալ Մուհամմադի փոխանորդ-խալիֆա, այլ ուղղակի Ալլահի խալիֆա, իսկ ապա նաև Ալլահի սուլեթը երկրի վրա:

Արբասյան խալիֆաները, ըստ սուննիական պետական իրավունքի դրույթների, մարմնավորում էին և աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունը, նրա քուր ճյուղերը: Խալիֆան հանդիսանում էր իշխանության միակ աղբյուրը, սրբազորված Կորանով և շարիաթով:

Նա լինելով իշխանության քուր չորս ճյուղերի՝ քաղաքական, դատական, ռազմական և հոգևոր, մարմնավորողը, կարող էր դրանց իրականացումը, բացառությամբ հոգևոր-կրոնականի, փոխանցել-լիազորել կամ հանձնարարել, իր ընտրությամբ, համապատասխան բարձրատիճան պաշտոնյայի: Արբասյան խալիֆաներն աստիճանաբար քաղաքացիական իշխանության իրազորումը հանձնարարեցին վազիրին, դատականը՝ կադիին և ռազմականը՝ ամիրին: Սակայն դա չէր նշանակում, որ իշխանությունն անցավ նրանց ձեռքը, այլ լրկ դրա կատարումը, իրազորումը, քանի որ խալիֆան իր ձեռքում էր պահում ամբողջ իշխանությունը, նրան էր պատկանում վերջին խոսքը և նա էր միակ զեռագույն իրավարարը:

Իսկ ինչ վերաբերում է հոգևոր իշխանությանը, ապա այս հարցում խալիֆաները ոչ մի նորամուծության չդիմեցին, նրանք իրենց լիազորությունն այս բնագավառում չփոխանցեցին որևէ մեկին, այլ ամբողջությամբ պահեցին իրենց ձեռքում:

Արբասյան խալիֆաները, ի տարբերություն Օմայյանների, չափազանց մեծ ուշադրություն էին դարձնում իշխանության կենտրոնացմանը և խալիֆայության տարբեր շրջանների վրա իսկողության ուժեղացմանը: Նրանք սկսեցին նրանից, որ սահմանափակեցին տեղական կառավարիչների և զորահրամանատարների իրավունքներն ու պարտականությունները, և ուժեղացրին նրանց կախվածությունը կենտրոնական իշխանությունից:

« Եթե Օմայյաների ժամանակ տեղական կառավարիչները փաստորեն ինքնուրույն էին և տեղ ու տնօրեն իրենց իշխանության ներքո գտնվող կուսակալություններում, ապա Արբասյանները դրան վերջ տվեցին, հասնելով նրանց լիակատար ենթակայությանը խաղաղ ճանապարհով, իսկ ի հարկին նաև զենքի միջոցով»։ Որա շնորհիվ, հատկապես առաջին Արբասյան խաչիֆաների ժամանակ, ամրապնդվեց ուղղաձիգ իշխանությունը և նվաճվեց իշխանության կենտրոնացման նոր, ավելի բարձր մակարդակ։

Իշխանության կենտրոնացմանը միտված քաղաքականությունն անհնար էր իրականացնել և հասնել դրական արդյունքների առանց կառավարող նոր դասի՝ բյուրոկրատական խաչի ծնավորման, որն ընդհանրապես մինչ այդ որպես այդպիսին բացակայում էր խաչիֆայության կառավարման համակարգում։

« Իշխանության կենտրոնացման և վերահսկողության պահանջից կյանքի կոչվեց այսպես կոչված «քաթիրների» ազդեցիկ դասը։ «Քաթիր» արաբերեն նշանակում է զորդ, սակայն այս դեպքում դա ձեռք բերեց նաև նոր՝ շարտուղարի իմաստ։ Նրանք նստած էին հատուկ ատյաններում և մարմիններում, որոնք կոչվում էին դիվաններ, և խստագույնս ամեն ինչ հաշվի էին առնում և վերահսկում ամբողջ խաչիֆայության տարածքում և այդ մասին տեղյակ պահում խաչիֆային կամ նրա խորհրդակցաներին։ Խաչիֆան քաթիրներին սահմանափակ չափով վտխանցեց զործադիր իշխանությունը, նրանց, սակայն, պահելով խիստ հսկողության տակ։»

Բյուրոկրատական ապարատի և դասի ծնավորումը մեծապես նպաստեց կենտրոնաձիգ իշխանության ուժեղացմանը Արբասյան խաչիֆայությունում։

Քաթիրների մեծ մասը համալրվեց մավալներից, այսինքն համեմատաբար նոր դավանափոխ եղած և իսլամ ընդունած խաչերից, որոնց մեծամասնությունը կազմում էին իրանցիներ։ Պա բացատրվում է երկու հանգամանքով։

Առաջին, Արբասյան խաչիֆաների համար պետական կառավարման տիպար էր հանդիսանում Մասանյան Պարսկաստանը, որն ուներ խիստ կենտրոնացված կառավարման համակարգ և փորձառու ու զրագետ բյուրոկրատաիա։ Եվ նրանք շատ բան վերցրեցին Մասանյան պետական բյուրոկրատական մեքենայից։ Այդ պատճառով էլ Արբասյան խաչիֆաներն իրենց բյուրոկրատական ապարատը ստեղծելիս նախա-

պատվությունը տվեցին պարսիկներին, որոնք հմուտ էին վարչական կառավարման մարզում:

Երկրորդ, մավալները, չնայած այն հանգամանքին, որ մուսուլման էին համարվում, այդուհանդերձ, նրանք լավ էին հասկանում, որ իշխանական բարձր ոլորտները և շատ այլ ասպարեզներ նրանց մատչելի չէին և նրանք չէին կարող առանձին հավակնություններ ունենալ և պտտեցնել վտանգ ներկայացնել խալիֆաների իշխանությանը: Այս հանգամանքը նկատի առնելով, խալիֆաները դրանք լայնորեն բացեցին ծագումով պարսիկ մավալի զրազիրներին, քարտուղարներին և այլ կարգի միջին կարգի պաշտոնյաների առջև:

Եվ պետք է ընդունել, որ նրանք իրենց դրական դերը խաղացին նոր տիպի, կենտրոնացված պետական-վարչական ասպարատի ստեղծման գործում Արբասյան խալիֆայության կազմավորման և զոյության առաջին տարիներին:

« Արբասյանները Սասանյան կառավարման համակարգից ներմուծեցին նաև սենեկապետի՝ հաջիբի պաշտոնը: Նրա պարտականությունների մեջ մտնում էր մեծապատիվ մարդկանց, օտարերկրյա բարձրաստիճան պաշտոնյաներին ու հյուրերին խալիֆային ներկայացնելը, նախորդը նրա մասին և նրա առաքելության վերաբերյալ խալիֆային համապատասխան տեղեկություններ հաղորդելը և նրա իմամաայությունը ստանալը: Քանի որ սենեկապետն անընդհատ խալիֆայի կողքին էր և մասնակից նրա պաշտոնական ընդունելություններին, ապա նա աստիճանաբար մեծ ազդեցություն ձեռք բերեց խալիֆայի վրա և աղքատներում, դատնալով կարևոր դեմքերից մեկը:

Արբասյանները Սասանյան պետական պրակտիկայից ներմուծեցին նաև դահիճի պաշտոնը, որն մինչ այդ անհայտ էր արաբական իրականությանը, և որն ի կատար էր ածում Բաղդադի դատարանի որոշումները, ինչպես նաև աստղագուշակի պաշտոնը, որի ծառայություններից և կանխագուշակումներից սկսեցին լայնորեն օգտվել խալիֆաները:

2. Վազիր

Արբասյան խալիֆայության կառավարման համակարգում կարևոր նորանուծություններից մեկը վազիրների ինստիտուտի հաստատումն էր:

Իր նախակարգնական իմաստով վազիր տերմինը օգտագործվում էր որպես խալիֆայի օգնական, իսկ մեր օրերում նա համարվեց է եվրոպական միջխտր հասկացողությամբ:

Աբբասյան խալիֆայության ժամանակ ձևավորվեցին վարչական զանգված մարմիններ, գլխավորապես դիվաններ, որոնք ժամանակակից տերմինոլոգիայով կարելի է քննադրել որպես գերատեսչություններ կամ միջխտրություններ: Առաջին խալիֆաների ժամանակ կտա-վարման ֆունկցիաները հստակ բաժանված չէին և դեռ չէր ձևավորվել բյուրոկրատական աստիճանավորների խավը: Այդ պատճառով էլ այդ մարմինները, համեմայն դեպս նրանցից ամենակարևորները, ղեկավարում էին իրենք խալիֆաները: Սակայն հետագայում, նրանց զարգացմանը և գործառույթների բարդացմանը զուգահեռ, խալիֆաներն սկսեցին աստճանաբար նրանց ղեկավարումը հանձնել իրենց զանազան օգնականներին կամ խորհրդականներին: Նրանց մեջ առանձնացավ և արքունիքում հատուկ, կարելի է ասել անհասանելի դիրք զբաղեց վազիրը, որպես խալիֆայի գլխավոր օգնական:

Օմայյաների ժամանակ վազիրների ինստիտուտ գոյություն չուներ: խալիֆա ալ-Մանսուրը, որը Սասանյան Պարսկաստանի պետական համակարգի երկրպագուն էր, առաջինն ինքը մտցրեց վազիրի պաշտոնը:

Իհարկե, վազիրները միանգամից չհասան շատ բարձր դիրքի պետական կառավարման համակարգում: Սկզբնական շրջանում, օրինակ, ալ-Մանսուր և ալ-Մահդի խալիֆաների ժամանակ, վազիրները նրանց անձնական քարտուղարներն էին: Նրանք երեք գլխավոր պարտականություն ունեին. իրականացնում էին խալիֆայի նամակագրությունը, այդ պատճառով էլ նրանք պարտադիր կերպով պետք է գրագետ լինեին, ուստի և մեծ մասամբ նշանակվում էին քաթիրների շարքերից, պետք է հետևեին խալիֆայի գույքին և ունեցվածքին, և, որ շատ կարևոր է, նրանց վրա էր դրվում թագաժառանգին դաստիարակելու և կրթելու պատասխանատու պարտականությունը: Այս վերջին հանգամանքը մեծապես նպաստեց վազիրների դիրքերի ամրապնդմանը և հեղինակության աճին Աբբասյան արքունիքում: Նրանք առանձնացան խալիֆայի այլ օգնականներից և խորհրդատուներից:

Աստիճանաբար վազիրների լիազորությունները և իշխանությունը մեծանում է և նրանք դառնում են խալիֆաների գլխավոր օգնականը: Նրա խնդիրների մեջ մտնում է նախ և առաջ խալիֆային խորհուրդ-

Մեր տալը պետական առանց բացառության բոլոր հարցերի գծով: Եվ նրա քաղաքական, իսկ նրբամտ նաև անձնական ճակատագիրը կախված էր այն քանից, թե որքանով էր նրան հաջողվում կատարել իր այդ պարտականությունը, մասնավորապես նկատի ունենալով, որ խալիֆաները որպես կանոն լինում էին կասկածամիտ և քմահաճ բնավորության տեր մարդիկ: Խալիֆայի անձնական վստահությունը վազիրի նկատմամբ առանցքային խնդիր էր:

Այնուհետև վազիրի իշխանությունն այնքան է մեծանում, որ նա զլխավորում է ֆինանսական գործը, որը խալիֆայության համար ուներ արտակարգ նշանակություն, դառնում խալիֆայի լիազոր ներկայացուցիչը դատական համակարգում, այլ կերպ ասած նա փաստորեն զլխավորում է ամբողջ դատական համակարգը, մասնակցում տեղական կառավարիչների նշանակմանը և ազատմանը, իսկ հաճախ նաև ինքն է նրանց նշանակում և ազատում այդ բարձր պաշտոններից, քավարարվելով այդ մասին խալիֆային տեղյակ պահելով:

Վազիրներին են խալիֆաները վստահում իրենց, որ նույնն է թե, պետական կնիքը: Յե ղա ինչ է նշանակում, ասենք, որ այդ ժամանակ ընդունված չէր խալիֆայի անունից արձակված հրամանների և կարգադրությունների կամ պաշտոնական փաստաթղթերի տակ դնել նրա անձնական ստորագրությունը: Բավական էր միայն դրանք կնքել: Վազիրն ինքն էր ուղղակի կնքում այդ փաստաթղթերը, առանց անգամ նախօրոց համաձայնեցնելու ղա խալիֆայի հետ: Իհարկե, հետո վազիրն իր խալիֆային տեղյակ էր պահում իր կողմից կնքված իրավադատական, հրամանների և պաշտոնական այլ փաստաթղթերի մասին:

Վազիրներն ըստ էության օժտված էին անսահմանափակ իշխանությամբ: Նրանց իշխանությունը միակ սահմանափակորդ և նրանցից բարձր կանգնածը խալիֆան էր:

Վազիրը մի կարևոր պարտականություն էլ ուներ: Նա պետք է խալիֆային զբաղեցներ հետաքրքիր գրույցներով և պատմություններով, մասնակցեր նրա կողմից կազմակերպվող հանդիսություններին, խրատաճանքներին ու այլ վայելքներին, միշտ փայլատակեր իր իմաստուն խորհուրդներով, սրամտություններով և այլն:

Ամենայն հավանականությամբ վազիրի այս արտակարգ լիազորություններն ի նկատի ունի Ֆ. Գիթթին, երբ նշում է, որ «Վազիրը գործում էր որպես խալիֆայի aller ego (մյուս նաը — Ն. Գ.):»:

Մեզ է հասել Արքայան վերջին խալիֆաներից մեկի, խալիֆա ան-Լահիրի, որը կառավարել է 1180-1225 թթ., հրաման-վկայագիրը ալ-Քուսնին վագիր նշանակելու և նրա լիազորությունների մասին. «Մուհամմադ իբն Բարզ ալ-Քուսնին մեր ներկայացուցիչն է ամբողջ երկրում և մեր հաշտակների մեջ: Ուստի և նա, ով ենթարկվում է նրան, ենթարկվում է մեզ, իսկ նա, ով ենթարկվում է մեզ, ենթարկվում է Աստծուն և Աստված կկարգադրի նրան, ով ենթարկվում է իրեն, մտնել դրախտ: Իսկ մյուս կողմից, նա, ով չի ենթարկվի մեր վագիրին, նշանակում է նա չի ենթարկվում ինձ, և նա, ով ինձ չի ենթարկվում, նա չի ենթարկվում Աստծուն, և Աստված նրան, ով չի ենթարկվում իրեն, կուղարկի դժոխք»:

Խալիֆայի կողմից վագիրին տրված սույն վկայագիրը աներկարայորեն հաստատում է վագիրի, իրոք, խալիֆայի մյուս երբ լինելու կարգավիճակը և վկայում նրա արտակարգ լիազորություններով և իշխանությամբ օժտված լինելու փաստը:

Վագիրների մեջ մեծ թիվ էին կազմում ծագումով ոչ արաբները, մասնավորապես մալալիները և առաջին հերթին պարսիկները: Մենք արդեն նշել ենք, որ մոտ կեսհարյուրամյակ Արքայան խալիֆայությունում վագիրի պաշտոնը զբաղեցրել են պարսիկ Բարձաքիները: Չարուն առ-Ռաշիդի կողմից նրանց արժատախիլ անելուց հետո էլ վագիրների մեջ թիչ թիվ չեն կազմել դարձյալ պարսիկները:

3. Դիվան

Պետական մեքենայի կատարելագործումը և կառավարական գործառույթների բարդացումն անհրաժեշտ էին դարձնում համարժեք փոփոխություններ կիրառել Արքայան խալիֆայությունում վարչական-կազմակերպական առումով: Նախկին ոչ հստակ և պարզունակ ծնով կիրառվող կառավարման համակարգն այլևս սպառել էր իրեն և չէր կարող ապահովել պետական մեքենայի սահուն և անխափան գործունեությունը:

Հ խալիֆայությունում աշխատանքների կազմակերպման նոր մեքորների կիրառման արտահայտություն հանդիսացավ դիվանների հիմնումը: Դա կապված էր նաև կառավարման բյուրոկրատական համակարգին անցնելու հետ, որի հիմքը դրեց խալիֆա ալ-Մամսուրը և որն

իր հետագա զարգացումն ստացավ նրան հաջորդած խալիֆաների կառավարման տարիներին:

Հ Դիվանները կենտրոնական մարմիններ կամ զերատեսչություններ էին, ապագա նախարարությունների նախակարգապետները, որոնց ստեղծման հիմքում, վերևից ներքև, դրված էր իշխանական-կառավարական գործառույթների և աշխատանքների մասնագիտական բաժանման սկզբունքը: >

Կառավարման նման բյուրոկրատական համակարգ առաջին անգամ էր կիրառվում Արաբական խալիֆայությունում, քնն նրանց առանձին տեսակներ ստղծնային վիճակում գոյություն ունեցել են:

Հ Դիվանները տիպաբանորեն, ըստ իրենց գործառույթների կարևորության, բաժանվել են երեք խմբի: Առաջին խումբը, որը հավաքակազմորեն կարելի է անվանել գրասենյակային (օֆիսային), ուղղակիորեն առնչվում էր խալիֆայի և աղբյուրների իշխանության, նրանց ապահովության խնդիրների հետ: Երկրորդ խումբը կազմում էին ֆինանսների, հարկերի և զանազանի հետ առնչվող դիվանները, իսկ երրորդ՝ հիմնականում բանակի և ռազմական գործի հետ:

Դիվանների տախիբները՝ ղեկավարները, մտնում էին խալիֆային կից գոյություն ունեցող խորհրդի մեջ, որի աշխատանքները գլխավորում էր վազիրը կամ ինչպես սկսել էին նրանց կոչել մեծ վազիրը: Վազիրներն էին նախագահում խորհրդի նիստերին:

Դիվանները ոչ բոլորն էին համարժեք իրենց կարևորությամբ և գործառույթների նշանակությամբ: Դրանց մեջ կային առավել կարևորները, որոնց գործունեությունից շատ բանով էր կախված խալիֆայության ներքին կյանքը, կայունությունը, տնտեսական զարգացումը և այլն, և, ընդհակառակը, այնպիսի դիվաններ, որոնք համեմատաբար ավելի համեստ ղեռակատարում ունեին խալիֆայական վարչա-կառավարական համակարգում:

Դրանց մեջ իր կարևորությամբ առանձնանում էր կապի և փոստի դիվանը՝ դիվան ալ-բադիդ: Այս ծառայությունը գոյություն ուներ նաև Օմայանների ժամանակ, սակայն նա համդիսանում էր որպես սուրիանդակների ծառայություն: Իսկ Աբբասյանների օրոք այն ավելի կատարելագործվեց և վերածվեց առանձին դիվանի:

Նրա խնդիրները շատ բազմազան էին: Այդ ծառայությունն ապահովում էր խալիֆայի թղթակցությունը կուսակալությունների կառավարիչների և տեղական զորահրամանատարների հետ: Գլխավոր փոստա-

յին ուղիները մի քանիսն էին, որոնք մայրաքաղաք Բաղդադը կապում էին խալիֆայության տարբեր շրջանների և ծայրամասերի հետ: Գրանցից էին Բաղդադը Չինաստանի հետ կապող ուղին, որն անցնում էր Չամադաս-ալ-Ռեյ-Նիշապուր-Թուս-Մերվ-Բուխարա-Սամարղանդ երթուղով և դուրս գալիս Չինաստանի սահմանը: Կարևոր ուղիներից էին նաև Բաղդադ-Կուֆա-Բասրա-Մեքքա և Բաղդադ-Տիգրիս գետ-Վասիթ-Բասրա-Սիվազ-Խուզիստան-Ֆարս երթուղիները և այլն: Այս երթուղիներով խալիֆայությունը դուրս էր գալիս նաև արտաքին աշխարհ:

Փոստային և կապի ծառայությունը տեղերում բավականին լավ էր կազմակերպված: Ճանապարհների վրա ստեղծվել էին փոստակայաններ, որտեղ կային պատրաստ սուրհանդակներ, որոնք մեկը մյուսին էին փոխանցում թղթակցությունները և այլ կարևոր լուրեր: Այդ փոստակայաններն ապահովված էին անհրաժեշտ երիվարներով՝ ուղտերով, ձիերով և ավանակներով:

Սակայն թղթակցության ապահովումը դիվան ալ-բարիդի միայն մի, արտաքին երևացող կողմն էր: Նա կատարում էր ավելի կարևոր պարտականություններ, որը կարելի է ժամանակակից տեղեմնալոգիայով քննադատել որպես վերահսկողական-լրտեսական և հետախուզական: Դիվանի ծառայողների պարտականությունների մեջ էր մտնում գաղտնի վերահսկողությունը նահանգների կառավարիչների և զորահրամանատարների վրա, անհրաժեշտ տեղեկությունների հավաքումը նրանց զորուճեության և տրամադրությունների վերաբերյալ:

Նրանց պարտականությունն էր տեղեկություններ հավաքել նաև կուսակալությունների քնակչության տրամադրությունների, նահանգային վարչության զորուճեության, հողագործության և արհեստական ոռոգման վիճակի, հարկերի և տուրքերի հավաքման, տեղական կառավարիչների կողմից ոսկյա և արծաթյա դրամների հատման մասին և այլն: Այդ կարևոր խնդրի կատարումն դյուրացնելու նպատակով, դիվանի տեղական ծառայողները ենթարկվում էին ոչ թե նահանգային կառավարիչներին, այլ ուղղակի կենտրոնական կառավարությանը: Տեղական ծառայողները և սուրհանդակները համարվում էին խալիֆաների «աչքերը և ականջները տեղերում»: Նրանց իրավունք էր վերաբառված նաև թղթակցությունների և նամակների գաղտնագերծումը, նրանց քացելը, քովանդակության հետ ծանոթանալը և այդտեղից քաղված լուրերը կենտրոն հաղորդելը: Նրանք ամեն օր խալիֆայության նահանգներից և շրջաններից մանրամասն հաղորդագրություն էին փոխանցում

Բաղդադ դիվանի պետին, որը կոչվում էր սահիբ ալ-քարիդ, իսկ վերջինս իր հերթին այդ թուրքի մասին զեկուցում էր վազիրին: Առանձին հարցերի կարևորության դեպքում սահիբ ադ-ալ քարիդն իրավունք ուներ, շրջանցելով վազիրին, անմիջապես զեկուցել խալիֆային:

Չետախուզական նպատակներով օգտագործվում էին ոչ միայն սուրհանդակները, այլև ուխտագնացները, վաճառականները և ճանապարհորդները: Նրանց հատկապես մեծ չափով էին օգտագործում Ալ-Մամսուրը և Չարուն ալ-Ռաշիդը և մյուս խալիֆաները: Մեծ դերակատարում ունեին այդ մարզում նաև կանայք: Խալիֆա ալ-Մամունը Բաղդադի իր հետախուզական կենտրոնում ուներ 1700 կին հետախույզներ, որոնք ամենատարբեր և պատասխանատու հանձնարարություններն էին կատարում:

Սուրհանդակների, վաճառականների, բժիշկների և այլ մասնագիտությունների ջողի տակ թաքնված հետախույզների գործունեությունը չէր սահմանափակվում միայն խալիֆայության սահմաններով: Նրանց գործունեությունը տարածվում էր նաև արտասահմանյան երկրների, առաջին հերթին Բյուզանդական կայսրության վրա, որտեղ գործում էր հետախուզական լավ կազմակերպված ցանց:

IX դ. սկզբներից խալիֆայությունում փոստային ծառայության մեջ սկսվեց աղավախների օգտագործումը: Առաջին լուրը, որ այդ ուղիով, Ահլ Սմբատյանի միջոցով ստացվել է, եղել է ապստամբ Բաքեկին ձերբակալելու լուրը, որը պատահել է 837 թ.. խալիֆա ալ-Մուբափմի օրոք:

Սիս այդ պատճառով սահիբ ալ-քարիդը կոչվում էր նաև սահիբ ալ-քարիդ վա ալ-ախբար, այսինքն փոստի և հետախուզության ծառայության պետ: Նա շատ կարևոր դիրք ուներ արքունիքում և համարվում էր խալիֆայության ազդեցիկ պաշտոնյաներից մեկը:

Արքայադանների ժամանակ ստեղծվեց նաև ոստիկանության դիվան, դիվան ալ-շուրթա, որի պետը՝ սահիբ ալ-շուրթան, միաժամանակ համարվում էր խալիֆայի քիմիապահների պետ: Այս դիվանի պարտականությունների մեջ էր մտնում խալիֆայի կյանքի և անվտանգության ապահովումը, կարգուկանոնի պահպանումը խալիֆայությունում, վերահսկողությունը քնակչության վրա և այլն: Ուստի պատահականություն չէր, որ ոստիկանության դիվանապետն իր նշանակությամբ հավասար էր համարվում վազիրին և, իրոք, հետագայում սկսեց կոչվել վազիր:

Ոստիկանների պարտականությունների մեջ, բացի ներքին կարգուկանոնին հետևելուց, մտնում էր նաև բարոյական նորմերի պահպանելուն հետևելը երկու սեռերի միջև: Նրանք մեծ դերակատարություն ունեին այն վայրերում, որտեղ սովորաբար մեծ ամբոխ էր հավաքվում, հատկապես շուկաներում: Նրանք պետք է հետևեին, որ հասարակական վայրերում, շուկաներում զինի չվաճառեն, որն արգելված էր Կորանով, արգելեն թրքախաղը, պատժեն նրանց, ովքեր շուկաներում աջքուվաճառքի ժամանակ խախտում էին սահմանված չափն ու կշիռը և այլն:

Ոստիկանության պարտականությունների մեջ մտնում էին նաև այնպիսի խնդիրներ, որոնք այլ կերպ, քան զավեշտական, ամհմար է անվանել: Օրինակ, ոստիկանները պետք է հետևեին, որ տարեց և ակեհեր մարդիկ չներկեն իրենց մորուքը սև գույնի, որը ոստիկանության կողմից համարվում էր կանանց դուր գալու և նրանց գայթակղեցնելու միտում, որը հավասարազոր էր ամբարոյականության:

Արքայան խալիֆայության կառավարման համակարգում առանցքային դիվաններից էր ֆինանսների դիվանը՝ դիվան ալ-մալ, որը հայտնի է նաև որպես հարկերի դիվան՝ դիվան ալ-խարաջ, անվանումով: Նրա պարտականությունների մեջ էր մտնում տարատեսակ հարկերի, տուրքերի և պետական եկամուտների հավաքումը:

Պետական եկամուտների գլխավոր աղբյուրներից մեկը շարունակում էր մնալ հարկերի գանձումը: Դրա մեջ մտնում էր առաջին հերթին հարկի այն տեսակը, որը կոչվում էր գաքա կամ գաքաթ, որը գանձվում էր քոլոր մուսուլմաններից: Նա գանձվում էր վարելահողերից, արտառվայրերից, անտրական ապրանքներից, ոսկուց, արծաթից և սեփականության այլ տեսակներից: Սակայն այս հարկի գանձման մեջ կար մի նրբություն, կապված այն իրողության հետ, որ չկար հարկի արձանագրված կամ սահմանված կոնկրետ չափաբաժին: Զարկահավաքն ինքը դիտելով վարելահողը, արտառվայրերը և այլն, կարելի է ասել աչքաչափով սահմանում էր հարկի քանակը: Իսկ ինչ վերաբերում էր մուսուլմանի ձեռք բերած ոսկուն և արծաթին, կամ անտրական գործունեությունից նրա հարստության և եկամուտների աճին, ապա նրանից վճարվելիք հարկի չափը թողնվում էր նրա տիրոջ խղճին:

Այս հարկն ուներ մի առանձնահատկություն ևս: Նրանից գանձված եկամուտը պետական գանձարանը կարող էր օգտագործել միայն հավատացյալների, մուսուլմանների կարիքները հոգալու նպատակով, ի մասնավորին աղքատների և որբերի կարիքների, սրբազան պատերազ-

մի կամակոր մասնակիցների, ստորուկների, զեռի ընկած մուսուլմանների ազատման համար փրկագին վճարելու և նման այլ նպատակներով:

Այդ հարկից զանձված վիթխարի գումարներն իշխանություններն իրավունք չունեն ծախսել այլ նպատակների, ասեմք արքունիքի պահանջների բավարարման, տնտեսական զանազան գործառույթների, ռազմական նպատակների համար և այլն:

Եկամուտների մյուս կարևոր աղբյուրներն էին հարկի երկու մյուս զլխավոր տեսակները, ինչպես հողային հարկը, խարաջը, որը զանձվում էր մուսուլմաններից ու այդ հարկի անունով դիվանը կոչվում էր դիվան ալ-խարաջ, և գլխահարկը, ջիզիան, որ զանձվում էր միայն խալիֆայության ոչ մուսուլմաններից: Այս երկու հարկերը նոր չէին և գոյություն ունեին ու զանձվում էին նաև Օմայանների ժամանակ, որի մասին խոսվել է աշխատության նախորդ մասերում: Արբասյաններն այս բնագավառում որևէ նոր քան չներմուծեցին և ամեն ինչ պահպանեցին նույնությամբ:

Խարաջ և ջիզիա հարկերից ստացվող եկամուտները ամհամեմատ մեծ էին, քան քե զաքաթից ստացվող եկամուտները:

Խարաջից և ջիզիայից ստացվող եկամուտները խալիֆաները սովորաբար ծախսում էին արքունիքը, քանակը, մզկիթները պահելու, ռազմավարական նշանակություն ունեցող ճանապարհներ և կամուրջներ կառուցելու և, բնականաբար, պատերազմական գործողությունների համար:

Մեծ կարևորություն ունեցող դիվանների շարքում պետք է նշել նաև զինվորական կամ ռազմական դիվանը՝ դիվան ալ-զունդի: Եւ, ինչպես և ամունն է հուշում, պատասխանատու էր ռազմական գործի, քանակի կազմակերպման և մարտունակության բարձրացման համար:

Այլ դիվաններից, քերես, հիշատակության են արժանի նաև զինարանի, կնիքի, ստուգման և հաշվառման և այլ դիվանները:

Այսպիսով, կարելի է ասել, որ Արբասյանների ժամանակ ավելի կատարելագործվեց և արդիականացվեց պետական մեքենան, տեղի ունեցավ իշխանական գործառույթների հստակ քաժանում ու մասնագիտացում, և դրան համապատասխան կազմակերպական վերակառուցումներ ու վարչական-կառավարչական մարմինների ստեղծում, ինչպիսիք հանդիսացան դիվանները:

4. Զինուժ

Արքայան խալիֆայութունում, ինչպես և բոլոր արևելյան քոնակալութուններում, քաջատիկ դերակատարություն էր վերապահված քանակին, ժազմական ուժերին՝ իր բոլոր տարատեսակներով:

Ուզմական ուժերը հիմնականում կատարում էին երկու պարտականություն. առաջին. մերթին, ժողովրդական, հակակառավարական ելույթները և ապստամբությունները ճնշելու, և երկրորդ, երկրի պաշտպանություն արտաքին հարձակումներից ու նվաճողական պատերազմական գործողությունների մղում:

Արքայան խալիֆաների ժամանակ կարևոր փոփոխություններ կատարվեցին ռազմական ուժերում կառուցվածքային և էքնիկական առումով:

Կառուցվածքային առումով ռազմական ուժերը կազմված էին երեք տեսակներից—բուն քանակից, խալիֆայության քիլմնապահ զորքերից կամ զվարդիայից, և կամավորական զորամիավորումներից:

Ուզմական ուժերի կորիզը կազմում էր կանոնավոր բանակը՝ ջունդը, որը սովորաբար լինում էր լավ զինված և մարտունակ: Արաբական բանակի մարտունակության մասին շատ քարծր կարծիք ունեին բյուզանդական կայսրերը և զորահրամանատարները: Նրանց կարծիքն արժեքավոր է, քանի որ Արաբական խալիֆայության ծնավորումից անմիջապես հետո, նրանք դարեր շարունակ պատերազմներ են մղել միմյանց դեմ, ռազմաթիվ հաղթանակներ տարել և պարտություններ կրել:

Արքայան խալիֆայութունում պետությունը սովորաբար իր վրա էր վերցնում բանակը միայն սննդամթերքով, իսկ հեծելազորը ամասնակերով ապահովելու հոգսը: Ինչ վերաբերում է զենքին և զինվորական հանդերձանքին, ապա պետությունն այդ հարցում որևէ պարտականություն չուներ, քանի որ զինվորն ինքը պետք է իրեն ապահովեր զենքով և համապատասխան զինվորական հագուստով, իսկ եթե նա ծառայում էր հեծելազորում, ապա նաև ծիով կամ ուղտով:

Չասկանալի է, որ ամեն ոք չէր կարող ծառայել հեծելազորում, որ համարվում էր ավելի հեղինակավոր: Դա իրենց կարող էին բուլլ տալ համեմատաբար բարեկեցիկ ապրուստ ունեցողները, հարուստները, խոշոր և միջին հողատերերը, որոնք ի վիճակի էին տրամադրել մի կամ ուղտ, և ձեռք բերել համապատասխան զենք ու զրահ:

Քանակը բաժանվում էր երեք զորատեսակների—հետևակ՝ հարթի-յախ, հեծելազորի՝ ֆուրսան և նետածիզների՝ օամիյախ: Դետևակայիննե-րի հիմնական զենքերն էին կարճ միզակը կամ տնզը, սուրը և վահանը, հեծյակներինը՝ սաղավարտը, զրահը, երկաթ միզակը և մարտական կա-զինը, իսկ նետածիզներինը՝ նետն ու աղեղն էր:

Արքայազան բանակում լայնորեն կիրառվում էին պաշարված քա-ղաքների գրավման համար անհրաժեշտ բոլոր տեխնիկական միջոցնե-րը, մասնավորապես քարանետ սարքեր, քարանետ, աստիճաններ և այլն, որոնց մշտապես ուղեկցում էին բանակին նրա ռազմական արշա-վանքների ժամանակ: Ուշագրավ է, որ կաշին քաղաքների պաշարումը և գրավումը կազմակերպող հատուկ մասնագետներ, որոնց ժամանա-կակից տերմինալոգիայով կառելի է անվանել ռազմական ինժեներներ:

Բանակում կար նաև բժշկական ծառայություն, ի դեմս բժշկական ռազմական դաշտային հիվանդանոցների և անբուլատորիաների, ո-րոնց տեղաշարժերն ապահովում էին ուղտերը: Այդ նորամուծությունը և ընդհանրապես գիտության նվաճումները ռազմական գործում կիրառե-լը, սովորաբար կապում են խալիֆա Չարուն առ—Ռաշիդի անվան և զոր-ծուներության հետ:

Քանակն ուներ հետևյալ կառուցվածքային և հրամանատարա-կան ստորաբաժանումը, որը շատ նման էր հոռմեա—քյուզանդականին:

Եւ քաժանվում էր տասնյակների, որի հրամանատարն էր արիֆը, հիսնյակների՝ խալիֆայի հրամանատարությամբ, և հարյուրակների, ո-րի հրամանատարն էր կաիզը: Այս վերջինը համապատասխանում էր հոռմեական կենտուրիոնին:

Քանակն ուներ նաև զնդեր և կոռպուսներ: Մի քանի զնդերի կամ կոռպուսների միավորումը կազմում էր կոռդուս, որը հոռմեական կո-հորտայի համարժեքն էր: Յուրաքանչյուր 10 հազար զինվորից կազ-մավորվում էր մեկ կոռպուս, որի կազմի մեջ մտնում էին 10 գումարտակ, յուրաքանչյուրը կազմված 1000 մարդուց: Կոռպուսի հրամանատարը կոռն էր ամիր ռազմական կոչումը, որը հավասար էր եվրոպական գե-ներալին:

Քանակում շատ լավ էին վճարում, քնդորում, թե՛ մքերդով, թե՛ դրամով: Չաստրակ զինվորին տարեկան վճարում էին 960 դիրհամ: Թե դա ինչ էր իրենից ներկայացնում, մշենք, որ, օրինակ, խալիֆա ալ—Ման-սուրը Քաղդազը կառուցելիս շինարար վարպետին վճարել է օրեկան

մեկ դիրհամ կամ տարին 360 դիրհամ, իսկ շինարար բանվորներին օրեկան մեկ երրորդական դիրհամ:

Աբրասյան ռազմական ուժերի մյուս քաղաղարմասը հարասն էր, խալիֆայական թիկնապահ զորքը, որը կանոնավոր զորատեսակ էր և միշտ գտնվում էր մարտական բարձր պատրաստակամության վիճակում, ու շատ լավ վճարվում: Դա այն զորատեսակն էր, որը հանդիսանում էր խալիֆայի անմիջական հենարանը: Հարասը լրիվ պահվում էր պետական զանձարանի հաշվին:

Եվ, վերջապես, երրորդ զորատեսակը կամավորական զորքն էր: Դա վարձու զինվորների համախմբությունն էր, որը հավաքագրվում էր քաղաքի բնակչության աղքատ խավերից, հողագուրկ գյուղացիներից, ինչպես նաև իրենց սոցիալական հենարանը և ապահովվածությունը կորցրած բեղվիմներից: Քիչ չէին նրանց մեջ զանազան արկածախնդիրները:

Նրանք որպես վարձու կամավորներ ծառայության մեջ էին մտնում նահանգների կառավարիչների մոտ, այսինքն կամավորների զորագունդը գտնվում էր կուսակալների անմիջական տնօրինության տակ և նրանց էլ ենթարկվում:

Կարծևան կամավորների հիմնական պարտականությունը սահմանների պաշտպանությունն էր: Իսկ ինչ վերաբերում է նրանց զոյության ապահովման և ծառայության դիմաց նրանց աշխատավարձ վճարելու աղբյուրներին, ապա կամավորականների պահպանման և վճարման երկու աղբյուր կար: Առաջին, նրանց պահպանելու բեռն արողությանը ընկնում էր տվյալ նահանգի տեղական քնակչության վրա: Պետական զանձարանից նրանց ֆինանսական ոչ մի հատկացում չէր կատարվում:

Երկրորդ աղբյուրը՝ ռազմական ավարձ էր: Ռազմական զործողությունների ժամանակ ձեռք բերած ամբողջ ավարը և թալանը նրանք էին տնօրինում: Այստեղից էլ կամավորական այդ ռազմաջոկատների արտակարգ ռազմամոլությունը և թալանելու անսպառ տենչը:

Աբրասյանների ժամանակ քանակում, ինչպես նշվեց, տեղի ունեցան նաև եթնիկական փոփոխություններ:

Օձայանների օրոք քանակը հիմնականում կազմավորված էր արաբներից, նրանք էին տիրապետող եթնիկական տարրը: Եթե այդ ժամանակ խնդիրներ կային քանակում, ապա դրանք ոչ թե եթնիկական քրույթի էին, այլ ցեղային պատկանելության: Պայքարը գնում էր այն

հարցի շուրջը, քն որ տոհմացեղային խումբը պետք է տիրապետող լինեն, հյուսիսային՝ կայսիական՝, քե՝ հարավային՝ կալքիական կամ յամմանական:

Արրասյանցների ժամանակ, ինչպես նշվեց, խալիֆայությունում, նրա պետական, վարչա-կառավարական, քաղաքական, առևտրատնտեսական և այլ ոլորտներում խիստ ուժեղացավ մավալիների, առաջին հերթին պարսիկների դերը: Դրանից անմասն չմնացին նաև խալիֆայության ռազմական ուժերը, առաջին հերթին բանակն ամբողջությամբ վերցրած, և խալիֆայի գվարդիան:

Պարսիկների դիրքերի ամրապնդումը կատարվեց ի հաշիվ ռազմական ուժերում արաբների դիրքերի քուլացման: Մավալիներին կամ պարսիկներին ռազմական ուժերում ներգրավելուն և նրանցում առաջատար դիրքեր տրամադրելուն նպաստեց այն հանգամանքը, որ Արրասյան խալիֆաներն այլևս չէին ցանկանում պահել մի բանակ, որը խարսխված էր տոհմացեղային պատկանելության և դրանից փոտղ հատկանիշների վրա: Այդ սկզբունքները մշտական տարածայնությունների, դիմակայության և արյունալի բախումների արդյուր էին հանդիսանում, որոնք մի կողմից բացասաբար էին անդրադառնում բանակի մարտունակության վրա, իսկ մյուս կողմից կախման մեջ էին գցում խալիֆային այս կամ այն տոհմացեղային միավորումից:

Դրան նպաստեց մի հանգամանք ևս: Արրասյան առաջին խալիֆաները առեակատման մեջ էին գտնվում արաբական տոհմիկ արիստոկրատիայի տարրեր խմբավորումների, ոչ միայն շիաների, խարիջիականների, այլև սուննիների հետ, ինչպես Սիրիայի, Մեքքայի, Մադինայի և այլն, և մեկ անգամ չէ, որ դաժանորեն ճնշել և արյան մեջ խեղդել էին նրանց հակաարաբայան ելույթները և ապստամբությունները: Պարզ է, որ խալիֆաներն այլևս չէին կարող բանակը հավաքագրել գերազանցապես արաբներից, որոնց նրանք այլևս անվերապահորեն չէին վստահում: Այստեղից էլ բանակի երկիկական համալրման հարցում խալիֆաների նոր քաղաքականության որդեգրումը:

Ֆամանման փոփոխություն տեղի ունեցավ նաև խալիֆայական հարատու՝ քիկնապահ զորքերում, նույնիսկ ավելի վաղ, քան քե բանակում: Դեռևս առաջին խալիֆաներն իրենց քիկնապահ զորքը, գվարդիան, որն Օմմայանների ժամանակ գերազանցապես կազմավորված էր արաբներից, վերոնշյալ պատճառներով հրաժարվեցին այդ սկզբուն-

քից, և սկսեցին կազմավորել բացառապէս խորասանցիներէից, իրանալեզու տարրեր էթնիկական տարրերից:

Սակայն հետագայում տեղի ունեցան նոր փոփոխություններ: Ալ-Մուքասիմն եղավ առաջին խալիֆան, որը իր գվարդիայի մեջ ներգրավեց քուրդներին, որոնք շատ չանցած տիրապետող դարձան հարասում: Այդ քուրդերը խալիֆայի ստրուկներն էին, որոնց նա գերի էր վերցրել Միջին Ասիայում, մասնավորապէս Ֆերգանայում: Խալիֆան հույս ուներ նրանց դարձնել իրեն հնազանդ և հուսալի հենարան: Սակայն նրանք իրենց շատ շուտով դրսևորեցին որպէս անկազմակերպ, անկասովարելի և արյունախում մի ամբողջ, որը ահ ու սարսափ տարածեց Բաղդադում: Դրությունն այնքան լարվեց, որ ալ-Մուքասիմն ստիպված էր կատուցել մի նոր քաղաք, Սամարրան, ուր նա 836 թ. տեղափոխվեց իր կառավարության հետ միասին: Թուրքական գվարդիան, ինչպէս արդեն նշել ենք, հետագայում այնքան ուժեղացավ, որ դարձաւ վճռական ուժ պետության մեջ:

Ահա այսպիսին էին այն կարևոր փոփոխությունները և նորամուծությունները, որոնք տեղի ունեցան Աբբասյան խալիֆայության ժամանակ պետական-կառավարական համակարգում:

Գլուխ ութերորդ

**ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԸՆԴՎԶՈՒՄՆԵՐՆ
ԱԲԲԱՍՅԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
(VIII-IX ԴԱՐԵՐ)**

**I. ԶԱՂԱԶԱԿԱՆ, ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ
ԵՎ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԵԼՈՒՅԹՆԵՐԸ**

1. Դակաաբբասյան ելույթների բնույթը և պատճառները

Աբբասյան խալիֆայության պատմությունը շատ հարուստ է ժողովրդական լայն հակակառավարական, սոցիալական և ազատագրական շարժումներով, տարբեր բնույթի ելույթներով, հուզումներով, բավականին լավ կազմակերպված ու երկարատև ապստամբություններով: Երբեմն դրանք այնքան հուսկու էին լինում, որ ցնցում էին ամբողջ խալիֆայությունը և սպառնում նրա ամբողջականությանը, անգամ գոյությանը:

Այս տեսակետից Աբբասյան խալիֆայության պատմությունը նույնքան հարուստ և ուսանելի է, եթե ոչ ավելին, որքան և Օմայյաների խալիֆայության պատմությունը:

Սոցիալական առումով այդ շարժումներն ընդգրկում էին հողագործ գյուղացիներին և անասնապահներին, մատակցացներին և քրջվոր բեդվիններին, մանր, երբեմն ման միջին հողատերերին, արհեստավորներին, առևտրականներին, ստրուկներին և սոցիալական այլ խավերի:

Ազգային-էթնիկական առումով այդ ընդվզումների մասնակիցներն էին խալիֆայության բնակչության բոլոր ներկայացուցիչները՝ արաբները, պարսիկները, աֆղանները, խորասանցիները և միջինասիա-

կան այլ, այդ բվում և բուրգական ծագում ունեցող ժողովուրդները, հայերը, վրացիները, աղվանները, ղպտիները, օսերը և այլն:

Կրոնական առումով Արքայանների տիրապետության դեմ ուղղված ելույթներին մասնակցել են մուսուլման սուննիները, քայց առաջին հերթին շիա-ալիականները, ինչպես նաև զրադաշտականները, քրիստոնյաները, կրոնական զանազան աղանդները:

Եվ եթե ամփոփելու լինենք, ապա կարելի է ասել, որ ժողովրդային տարաբնույթ շարժումներում ներկայացված էր խալիֆայության սոցիալական, ազգային-էթնիկական և կրոնական կառուցվածքը՝ իր ամբողջական ներկայանակով:

Արքայան խալիֆայությունում ծավալված հակաարքայան շարժումների պատճառները քազմազան էին, միլիոնավոր մարդկանց տնտեսական անմխիթար վիճակը, ծայրահեղ աղքատությունը, զանձվող տարատեսակ հարկերի, մասնավորապես հողահարկի՝ խարաջի, և զ-խահարկի՝ ջիզիայի, ծանր, կարելի է ասել անտանելի բեռը, քանությունները և հալածանքները և՛ կրոնական և՛ էթնիկական հողի վրա, նախկինում իրենց պետականությունն ունեցած և խալիֆայության տիրապետության տակ հայտնված տարբեր ժողովուրդների ազատությանը միտված ազատագրական ճկրտումները արյան մեք խեղդելու քաղաքականությունը, այդ ժողովուրդների վերնախավի, իշխանական տոհմերի ոչնչացման ձգտումը և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք, այդ շարժումների պատճառները շատ հիմնավոր էին, ուստի և նրանք միանգամայն պատճառարանված և արդարացված էին:

Տիպարանորեն դրանք ոչ թե անիմաստ բունտեր էին, այլ սոցիալական և ազատագրական պայքար, նույնիսկ այն դեպքում, երբ այդ պայքարն ընթանում էր կրոնական բողի տակ կամ առաջնորդվում կրոնական կարգախոսների ներքո:

Այստեղից հետևում է, որ դրանց արձատները պետք է փնտրել Արքայան խալիֆայության պետական, քաղաքական, տնտեսական և կրոնական-դավանաբանական համակարգում: Իսկ այդ համակարգը, համեմատած Օմայան խալիֆայության հետ, Արքայանների ժամանակ, ըստ էության, տիպարանորեն նույնն էր:

Թեղև ալիլի էր խորացել տոհմատիրական կարգերի քայքայումը, ալիլի մեծ ծավալներ ձեռք բերել հասարակության ֆեոդալականացումը, բեդվիների նստակյաց դասնալու գործընթացը, ալիլի խս-

տացել հարկազանձումը, ինչպես նաև խալիֆայության մեծամասնություն կազմող ոչ արաբ ազգաբնակչության հալածանքները և այլն:

Հակաաքքասյան ընդվզումները զարգանում և ծախվում էին ահա այս հիմքի վրա: Մենք արդեն մասամբ անդրադարձել ենք դրանց լուսաբանությանը Աքքասյանների իշխանության գլուխ գալուց հետո առաջին տարիներին, հատկապես սիրիացիների զինված ելույթներին ընդդեմ Աքքասյան առաջին խալիֆա Աբու ալ-Աքրասի, շիաների ապստամբությանը Շարիկ իբն ալ-Մահրիի գլխավորությամբ, Մեքքայի և Մադինայի տուննիների դժգոհություններին, ալ-Մուկաննայի գլխավորած ապստամբությանը և քազմաթիվ այլ ելույթների, որոնք տեղի են ունեցել խալիֆայության ինչպես արաբական, այնպես էլ ոչ արաբական շրջաններում, մասնավորապես Իրանում, Միջին Ասիայում և այլն: Ուստի այստեղ մենք կանդրադառնանք մի քանի այլ հակաաքքասյան սոցիալական և ազատագրական բնույթի ելույթների, որոնք կարևոր հետք են թողել Աքքասյան խալիֆայության պատմության մեջ:

2. Հակաաքքասյան շարժումները Սիրիայում, Լիբանանում, Եգիպտոսում և Պաղեստինում

Աքքասյանների իշխանության դեմ ուղղված ընդվզումների վտանգավոր կենտրոն էր հանդիսանում Սիրիան: Այստեղ ընդհուպ մինչև X դարը եղել են մի շարք զինված ելույթներ: Դրանց առանձնահատկությունը կայանում էր նրանում, որ նրանք ընթանում էին Օմայյանների իշխանությունը վերականգնելու լուզումզների ներքո: Առաջին հայացքից դա կարող է ժամանակավորեալ կամ տարօրինակ թվալ, սակայն միայն առաջին հայացքից: Իրականում, իրենց խորքում դրանք սոցիալական բնույթի ելույթներ էին:

Սիրիացիների սոցիալական և տնտեսական վիճակը Աքքասյանների տիրապետության տակ հայտնվելուց հետո կտրուկ վատացավ, համեմատած Օմայյանների շրջանի հետ, նրբ Սիրիան հանդիսանում էր Օմայյան խալիֆայության կենտրոնը և որպես մայրաքաղաքային նահանգ օգտվում որոշակի արտոնություններից: Ընկնելով Աքքասյան մամլիչի տակ և ալեյի ծանր վիճակում, սիրիացիները, ինչպես հաճախ է պատահում պատմության մեջ, սկսեցին տառապել կարուտախտով և անհարկի իդեալականացնել Օմայյանների տիրապետության շրջանը,

թեև Օմայյաներն էլ այնպիսի տիրաններն էին, ինչպես Աբբասյանները, և սիրիացիները մեկ անգամ չէ, որ ընդվզել էին նրանց դեմ:

Սիրիացիները սկսեցին իրենց հույսը կապել, մի կողմից, մի նոր սուֆիանականի, այսինքն Աբու Մուֆիանի ժառանգորդի, որից սերում էին Օմայյաները, որպես փրկչի հանդես գալու հետ, իսկ մյուս կողմից, զենքը ձեռքերին պայքարել Աբբասյանների տիրապետությունը տապալելու համար:

VIII դ. 50-ական րվականներին զինված ապստամբություններ տեղի ունեցան Դամասկոսում, Զաուրանում և Սիրիայի այլ շրջաններում: Դրանք ղեկավարում էին նախկին զինվորականները, որոնք ժամանակին ծառայել էին Օմայյաների քանակում: Դրանցից մեկը հայտարարեց, որ հայտնվել է սիրիացիների կողմից այնքան սպասվող «սուֆիանականը», որի անունից և նա գործում է, ու նա գալիս է փրկելու սիրիացիներին Աբբասյան չարիքից և տառապանքներից:

Ապստամբությունը բավականին լավ էր նախապատրաստված, հատկապես Դամասկոսում: Ապստամբները հարձակվեցին Աբբասյանների կողմից Սիրիայում նշանակված կառավարչի գործերի վրա և քաղաքացիներն նրանք: Սակայն ի վերջո նրանք պարտություն կրեցին:

Չնայած այդ համաճամանքին, սիրիացիները չհաշտվեցին խալիֆայության նոր կառավարողների հետ և չհնազանդվեցին նրանց: Նրանք կրկին ապստամբվեցին, երբ նրանց հասավ Աբբասյան առաջին խալիֆայի մահվան լուրը: Ոգևորված դրանից, ապստամբ սիրիացիները իրենց հավատարմությունը հայտնեցին Օմայյական ժողովներից մեկին, որը պատահականորեն փրկվել էր Աբբասյանների դատաստանից, և ձգտում էր վերականգնել իրենց «օրինական» գահը: Սակայն այս ապստամբությունը նա պարտություն կրեց:

Սիրիացիների հակաաբբասյան դիրքորոշման մեջ դրանից հետո, ինչպես նշվեց, ոչ մի փոփոխություն տեղի չունեցավ: Նրանք երբեք պատեհ առիթը բաց չէին բողոքում ընդվզելու Աբբասյանների դեմ: Դրանով պետք է բացատրել նաև այն հանգամանքը, որ Աբբասյաններն առաջին օրվանից իրենց մայրաքաղաքը Սիրիայից տեղափոխեցին Իրաք: Լույսնիսկ այն ժամանակ, երբ նրանք իրենց ապահով չէին զգում նաև Բաղդադում և երբեմն հարկադրված էին լինում հեռանալ մայրաքաղաքից ու իրենց նստոցը հաստատել այլ վայրերում, ինչպես ԱՆբարում, Սամարրայում և այլուր, նույնիսկ այդ պարագաներում, նրանք երբեք չէին մտածում թեկուզ ժամանակավորապես հաստատվել Սիրիայում:

Սակայն Սիրիայում ծավալված շարժումներին, ինչպես միշտ, այս անգամ ևս խանգարում էին միջցեղային հակասությունները և արյունալի բախումները: Նույնիսկ Արբասյանների դեմ միասնական ճակատով հանդես գալու անհրաժեշտությունը չկարողացավ ստիպել նրանց ժամանակավորապես մոռացության տալ ցեղային հակամարտությունները: Դրա մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ սիրիացիների հակաարբասյան ելույթների ժամանակ կրկին բորբոքվեց արյունալի պայքարը սիրիական տեղական հարավային կամ կալքիների, և հյուսիսային կամ կայսիների ցեղախմբերի միջև: Իսկ նման միջցեղային բախումներից փայլուն կերպով օգտվում էին Արբասյան խալիֆաները:

759–760 թթ. հակաարբասյան ապստամբական մի նոր կենտրոն ձևավորվեց, այս անգամ Լիբանանում: Գլխավոր պատճառը ժանր հարկերն էին և հարկահավաքների բռնություններն ու կամայականությունները: Նրանք լեռնաբնակ գյուղացիներից զանձվող հարկերի չափաբաժինները սովորություն ունեին սահմանել կամայականորեն, ըստ իրենց հայեցողության: Լեռնալիբանանի գյուղացիները, որոնց համբերության բաժակը լցվել էր, հրաժարվեցին վճարել հարկերը և դուրս քշեցին հարկահավաքներին: Սակայն նրանք չավ էին հասկանում, որ սեփական ուժերով չեն կարող հասնել իսպառնությունների և որ իրենց անհրաժեշտ են դաշնակիցներ: Այդ նպատակով նրանք իրենց լեռներից իջան Քեքաայի դաշտավայրը, որը Լիբանանի ամենաբերրի շրջանն է, և որտեղ սովորաբար մեծ քանակությամբ գյուղական բնակչություն էր կենտրոնացված:

Քեքաայի գյուղացիները, որոնք տառապում էին հարկային նույն քաղաքականությունից, և որոնց մոտ նույնպես կուտակվել էր խոր դժգոհություն Արբասյանների և նրանց տեղական կառավարիչների դեմ, միացան Շուֆի և Լեռնալիբանանի այլ շրջանների գյուղացիներին, որի հետևանքով սովորաբար ապստամբների շարքերը: Նրանք միացյալ ուժերով շարժվեցին դեպի Բաալաբաթ, որը համդիսանում էր Քեքաայի կենտրոնը:

Լիբանանի ապստամբ գյուղացիների դեմ դուրս եկան խալիֆայական կանոնավոր բանակի զորամիավորումները, որոնց ճնշման տակ գյուղացիները նահանջեցին իրենց լեռները, հուսալով, որ անմատչելի լեռները հուսալի վահան կդառնան իրենց համար: Սակայն խալիֆայական ուժերը փոխեցին իրենց մարտավարությունը: Նրանք Լեռնալիբանանում ապստամբ զտած ապստամբ գյուղացիների դեմ ուղարկեցին լեռնային պայմաններում զորոճելու վարժված պատմիչ զոկատների, ո-

րոնք ամենայն դաժանությամբ ճնշեցին գյուղացիական այդ ելույթը: Այստամբության շատ մասնակիցներ ենթարկվեցին ամենածանր պատիժների: Լեռնալիքանանի գյուղացիներից շատերը լքեցին իրենց գյուղերը, և հեռանալով Լիբանանից, ապաստան գտան Սիրիայում:

IX դարի 10-ական քվականների հուզումներն ընդգրկեցին եգիպտոսը: Այստամբեց այնտեղ տեղակայված բանակը, որը դժգոհ էր իր վիճակից և խալիֆաների քաղաքականությունից:

Իր դերը խաղաց հետևյալ հանգամանքը: Կորդուլայում էմիր Չաշիմ I դեմ խռովություն էին բարձրացրել նրա հակառակորդները, որոնք պարտություն կրելով, փախուստ էին տվել և հաստատվել եգիպտոսում: Այստեղ նրանք փորձում էին իրենց վերահսկողությունը սահմանել, հրահրում էին անկառգություններ, կիրառում բռնություններ և այլն:

Նման իրավիճակի ստեղծմանը նպաստեց նաև քաղաքական այն խառնաշփոթ իրավիճակը, որ առաջացավ խալիֆայությունում 809 թ. խալիֆա Չարուն առ-Ռաշիդի մահվանից հետո, երբ նրա երկու որդիների միջև պայքար սկսվեց իշխանության համար: Դա վերածվեց իսկական քաղաքացիական պատերազմի:

Դրությունն ավելի քարդացավ, երբ եգիպտոսում սկսված ապստամբության հետ զուգահեռ ապստամբության նոր ալիք բարձրացավ Սիրիայում, որտեղ հայտնվեցին մի քանի նոր «սուֆիանականներ», որպես փրկիչներ: 811 թ. նրանցից երկուսը Դամասկոսում միաժամանակ իրենց հռչակեցին խալիֆաներ: Բնակչության մի մասը, կալիֆականները, հավատարմություն հայտնեց մեկին, իսկ մյուս մասը՝ կայսիները, մյուսին: Նրանց «ընտրության» հիմքում ընկած էր ցեղային պատկանելությունը: Եվ ահա այդ հիմքի վրա դարձյալ սկսվեց միջցեղային արյունահեղ պայքարի մի նոր շրջան:

Ապստամբության տարածումը խալիֆայության երկու կարևոր շրջանների վրա խիստ քացասական հետևանքներ ունեցավ ոչ միայն նրանց, այլև Իրաքի բնակչության տնտեսական վիճակի վրա: Փակվեցին հաղորդակցության ուղիները և խզվեցին տնտեսական կապերը, դադարեց առևտուրը և ապրանքափոխանակությունը նրանց միջև: Շատ քաղաքներում և գյուղերում սով սկսվեց:

Չարուն առ-Ռաշիդի երկու որդիների միջև բռնկված եղբայրասպան պատերազմում, ի վերջո, հաղթանակ տարավ ավագը՝ Մամունը, որն աստիճանաբար, մեկը մյուսի հետևից, ճնշեց խալիֆայության տար-

քեր մասերում բռնկված հակաաբբասյան ելույթները: Գերբը հասավ մաս եզիպտոսին և Սիրիային:

Խալիֆա Մամունը 821 թ. խալիֆայության մի մեծ մասի կտավարումը, որի մեջ մտնում էին ճան եզիպտոսը և Սիրիան, հանձնարարեց իր երիտասարդ, բայց եռանդուն զորավարներից մեկին, Աբդալլահի իբն Թահիրին, հրամայելով նրան ամենակտրուկ միջոցներով ճնշել ապստամբությունները: Նրան հիմնականում հաջողվեց լուծել այդ խնդիրները: Նա սկզբում ճնշեց ապստամբությունները Սիրիայում, ապա Չալեպից շարժվեց եզիպտոս: Այստեղ նույնպես նա հաջողության հասավ, կարողանալով 825 թ. ոչ միայն հնազանդեցնել զինվորականներին, այլև ստիպել նրանց հեռանալ եզիպտոսից:

Ծնայած դրան, եզիպտոսը շահադառուվեց: Նա իրենից մի եռացող կարսա էր հիշեցնում: 831-832 թթ. ապստամբեցին եզիպտոսի քրիկները՝ քրիստոնյա դպտիները: Նրանք առաջին անգամ չէ, որ ապստամբում էին: Դեռևս VIII դ. վերջերից դպտիները բազմիցս, չդիմանալով ժանր հաղկերին, անտանելի կեղեքումներին և նվաստացումներին կրոնական հողի վրա, քնդվզել էին իշխանությունների դեմ, պահանջելով հարզել իրենց իրավունքները, կրոնական ազատությունները և վերջ տալ տնտեսական հարստահարումներին: Բայց ապարդյուն, նրանք ոչ մի դրական արդյունքի չէին կարողանում հասնել: 831 թ. ապստամբության հիմքում ընկած էին նույն պատճառները:

Խալիֆա Մամունը ամենավայրագ ծնեթով այբան մեջ խեղդեց դպտիների ապստամբությունը: Դպտիները տվեցին հազարավոր զոհեր, իսկ բոլոր գերի ընկած ապստամբները խալիֆայի հրամանով կախաղան բարձրացվեցին: Արդյունքում դպտիների շատ գյուղեր դատարկվեցին, որոնք բնակության համար տրվեցին մուսուլմաններին: Վերջիններս իրենց նոր բնակավայրերում բոլոր եկեղեցիները վերածեցին մզկիթների:

Խալիֆաները հազիվ էին հասցնում ճնշել ապստամբությունը մի շրջանում, երբ ընդդեմ Աբբասյանների ոտքի էին ելնում մեկ այլ շրջանի բնակիչները: 840 թ. ապստամբեցին Պաղեստինի գյուղացիները Աբու Գաբրի գլխավորությամբ, որը ներկայանում էր որպես մի նոր սուֆիական, մեսիա, որը կոչված էր վերջ տալ անարդարություններին և փրկել Պաղեստինի ժողովուրդին բռնություններից և հարկահավաքների կամայականություններից: Ապստամբության կենտրոնը դարձավ Ռամալլահը, որտեղ հավաքվեցին տասնյակ հազարավոր ապստամբներ:

Ղրան նպաստեց, անշուշտ, Արու Գարբի սուֆիանական լինելու հանգամանքը կամ իրեն որպես այդպիսին ներկայացնելու նրա փորձերը:

Սակայն ապստամբությունը վատ էր կազմակերպված և նրա մասնակիցները մինչև վերջ լավ չէին գիտակցում երկարատև, համբերատար և ինքնագոհ պայքարի անհրաժեշտությունը: Ղրա մասին է վկայում այն փաստը, որ երբ սկսվեց զարմանալիս գյուղատնտեսական աշխատանքների, վարի և ցանքսի շրջանը, ապա ապստամբության մեջ ներգրավված հազարավոր հողագործ գյուղացիներ, ինքնագլուխ, առանց նախօրոք տեղյակ պահելու ապստամբության ղեկավարությանը, լքեցին ապստամբների շարքերը և, մեկնելով իրենց գյուղերը, սկսեցին զբաղվել գյուղատնտեսական աշխատանքներով:

Դոգերանորեն գյուղացիների մտածելակերպը և վարքագիծը կարելի է հասկանալ: Նրանք ելնում էին այն ջանից, որ եթե քարծիրող անեն գյուղատնտեսական աշխատանքները և ժամանակին չկատարեն ղրանը, ապա նրանք սովի կմատնվեն, իսկ անասուններն էլ կկտտորվեն:

Գյուղացիական հիմնական զանգվածի հեռանալուց հետո, Արու Գարբի տրամադրության տակ մնաց ընդամենը 2000 ապստամբ, որը իրենից մեծ ուժ չէր ներկայացնում: Արու Գարբը դատապարտված էր, և խալիֆայի զորքերը հեշտությամբ ճնշեցին այդ ապստամբությունը ևս:

Ինչպես արդեն նշել ենք, ժողովրդական ընդվզումները և ապստամբությունները մեկը մյուսին էին հաջորդում Իրանի տարբեր մասերում, Խորասանում, Մավարանահիում, Խորեզում, Սամարղանդում և այլ շրջաններում:

Վերջապես հակաարքայան ընդվզումներից ամմասն չմնաց նաև Մաղրիբը, որտեղ արաբները և քերեքրները, հաճախ համատեղ, երբեմն առանձին-առանձին, իրենց դժգոհությունն էին արտահայտում, այդ բվում և ապստամբությունների ձևով Արքայանների տիրապետության դեմ, առաջ քաշելով իրենց անկախ լինելու հարցը:

II. ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ 774-775 թթ. ԱՊՍՏԱՄԲՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. Հակաաքքասյան դժգոհությունները և նրանց պատճառները

Հայաստանի համար Աքքասյանների իշխանության գլուխ գալը ժամանակի առումով տեղի ունեցավ ամենաանբարենպաստ պայմաններում: Դա հաջորդեց 747-750 թթ. ապստամբության ճնշմանը, երբ հայ ժողովուրդը և նախարարները դեռևս ուշքի չէին եկել ստացված հարվածներից: Թեև այդ ապստամբությունը տեղի էր ունեցել Օմայյանների ժամանակ և հիմնականում ճնշվել նրանց կողմից, բայց Աքքասյանները այնուամենայնիվ, հասցրեցին մասնակցել նրա ավարտական փուլին և Հայաստանի վերջնական «խաղաղեցմանը»: Այդ պատճառով էլ հայերը ի վիճակի չէին դիմակայել Աքքասյանների քաղաքականության խստացմանը, որը դրսևորվեց խալիֆայության բոլոր մասերում, այդ թվում և Հայաստանում:

Աքքասյանները և՛ ավելացրին և՛ սաստկացրին հարկերի հավաքը Հայաստանում, ինչպես նաև ամբողջ Արմինիայում: Աքքասյան առաջին խալիֆա Աբու ալ-Աքբաք իր եղբորը, Աբու Ջաֆարին, ապագա խալիֆա ալ-Մանսուրին, նշանակեց կուսակալ խալիֆայության Գյուսիսային շրջանի, որի մեջ մտնում էր նաև Հայաստանը, օժտելով նրան ամենալայն լիազորություններով: Նա սկսեց այցելել իր կուսակալության մեջ մտնող շրջանները, այդ թվում և Հայաստան, ոչնչացնելով ապստամբության վերջին օջախները:

Եվ չնայած այն հանգամանքին, որ Հայաստանը 747-750 թթ. ապստամբությունը ճնշելուց հետո գտնվում էր տնտեսական ծանր վիճակում, իսկ բնակչությունը քվառության էր մատնված, Աբու Ջաֆարը, որը տեղյակ էր այդ բոլորին, պահանջեց հարկերը գանձել ամբողջությամբ և առանց որևէ զիջման:

Լորսհաստատ դիմատախան, որը կենաց և մահու պայքար էր մղում իր քազում հակառակորդների դեմ իշխանության պահպանման և ամրապնդման համար, դրամի և նյութական միջոցների մեծ կարիք ուներ: Իսկ դրանց միակ աղբյուրը հարկերի ավելացումը և նրանց հավաքումն էր ամենայն դաժանությամբ: Աքքասյան այդ մամլիչից լիտուսափեց և չէր էլ կարող խուսափել Հայաստանը:

Սիա թե ինչպես է նկարագրում հայերի ծանր վիճակը VIII դարի պատմիչ Ղևոնդը, առաջին Արքայազան խալիֆաների և Գայաստանի կառավարիչներ Յազիդի և Արդալլայի օրոք: Եւ նշում է, որ ի հրամանատարության Յազիդի և իշխանության Արդալլայի «յոյժ ծանրացաւ անուր լծոյ հարկապահանջութեան ի վերայ աշխարհիս Գայոց»: Եւ նրանց ազահուքունը անվանում է դժոխային, երբ մահացածների համար անգամ ես պահանջում էին հարկ վճարել: Եւ պատմում է, որ մարդիկ «ոչ գտանէին զզինս փրկանաց անծին իւրեանց» և «չար կտտանք, զելարանօք և կախաղանօք և դառն տանջանօք կեղէին զլեանս մարդկան»: Սյախտով, հարկապահանջութեան դժոխային լուծ, կախաղաններ, անծնաչար կտտանքներ, տանջանքներ և այլն, ահա Գայաստանում ստեղծված կյանքի քնորոշ պատկերը:

Այդ քոլորին պետք է ավելացնել երկու հանգամանք եւ:

Առաջին, ըստ ավանդույթի, Գայաստանում հարկերը հավաքելու իրավունքը պատկանում էր հայ նախարարներին և խալիֆաներն ընդհանուր առմամբ պահպանում և հարգում էին նրանց այդ իրավունքը: Նրանք հարկերի մի մասը, նախօրոք սահմանված չափին համապատասխան, ուղարկում էին խալիֆաներին որպես հարկ, իսկ մնացած մասը տնօրինում էին իրենք: Այդ իրավունքը նրանցից իվում և տրվում էր արաբներին այն դեպքում, երբ հարաբերությունները սրվում էին խալիֆայության և հայ նախարարության միջև: Նման իրադրությունների ժամանակ հայ նախարարները, որպես պատիժ զրկվում էին իրենց սեփական երկրում հարկերը հավաքելու իրավունքից: Սիա նման իրադրություն էր ստեղծվել 747-750 թթ. աշխտամբության ժամանակ:

Աշխտամբությունը ճնշելուց հետո, Արքայազանները չվերականգնեցին հայ նախարարների հարկերը հավաքելու իրավունքը, որը առաջացրել էր հայ կառավարող վերնախավի խոր դժգոհությունը:

Երկրորդ, դեռևս Օմայյան խալիֆայության և Գայոց իշխանի միջև ձեռք բերված պայմանավորվածության համաձայն, Գայոց այրուծին, ուր խալիֆաների պահանջով մասնակցում էր նրանց ռազմական արշավանքներին, օգտվում էր մի շարք արտոնություններից: Խալիֆաները պարտավոր էին հոգալ նրա ռազմական ծախսերը, այդ թվում և աշխատավարձ վճարել հայ հեծյալներին:

Գալով իշխանության զլուխ, Արքայազանները սկզբունքորեն պահպանեցին հաստատված կարգը: Սակայն, նրանք երկար ժամանակ իրենց խոստումը չէին կատարում և Գայոց այրուծին իր ծառայության դի-

մաց աշխատավարձ չէր ստանում: Հասկանալի է, նման իրավիճակը դարձել էր լարվածության աղբյուր:

Այսպիսով, կարելի է ասել, որ Արբասյան առաջին երկու խալիֆաների անհետառես քաղաքականության հետևանքով հայ հասարակության բոլոր խավերին՝ հասարակ քնակչությանը, իշխող վերնախավին, նախարարական տներին, զինվորականությանը և հոգևորականությանը համակել էր բողոքի և զայրույթի զգացմունքը:

Ալ-Մանսուրը խալիֆա դառնալուց հետո, Յազիրայի, Ատրպատականի և Արմինիայի կուսակալ նշանակեց իր որդուն՝ ալ-Ֆադիին, որը 775 թ., հոր մահից հետո, ժառանգականության իրավունքով բազմեց խալիֆայության գահին: Ալ-Մահդին, հոր կենդանության և Գյուսիսային կուսակալության կուսակալը լինելու ժամանակ կարևոր դերակատարում չի ունեցել: Նրա հայրը, որը ուժեղ անձնավորություն էր և ամեն ինչ կենտրոնացրել էր իր ձեռքում, գործունեության ակտիվ դաշտ չէր բողել որդու համար ոչ միայն խալիֆայությունում, այլև նրան հանձնված կուսակալությունում: Դրա փոխարեն ավելի մեծ դերակատարում ունեին տեղական կառավարիչները, որոնց ձեռքում էր կենտրոնացված փաստական իշխանությունը: Հայաստանում դա Յազիրն էր, որը առաջացել էր քնակչության խոր ստեղծությունը:

Զգտելով խաղաղ ճանապարհներով ելք գտնել ստեղծված ժանր կացությունից, հայոց իշխան Սահակ Բագրատունին և ամենայն հայոց կարողիկու Տրդատը բողոք են ներկայացնում խալիֆա ալ-Մանսուրին: Բողոքը հասնում է նրան, բայց սպասված արդյունքը չի տալիս: խալիֆան կոնկրետ ոչ մի քայլ չի ձեռնարկում քնակչության ժանր վիճակը գեթ փոքր չափով թեթևացնելու համար, այլ քավարարվում է Յազիրին փոխարինելով մեկ այլ կառավարիչով, որի անունն էր Բակկարա Իբն ալ-Ռուկայի: Նա այդ պաշտոնը զբաղեցրել էր դեռևս 769-771 թթ., ոչնչով այքի չընկնելով:

771 թ. խալիֆան Հայաստանի նոր կառավարիչ է նշանակում Հասան Իբն Կահտարային, որը մինչ այդ պաշտոնն արդեն մեկ անգամ զբաղեցրել էր: Նա Հայաստան ժամանեց ոչ թե նոր գաղափարներով և քնակչության դրությունը թեթևացնելու մտադրությամբ, այլ խորասանցի մարտիկների գլուխն անցած, որոնք ամբողջ խալիֆայությունում հռչակել էին իրենց դաժանություններով, անմարդկային վերաբերմունքով և արյուն թափելու հմտությամբ: Եվ շատ չանցած նրանք իրենց այդ

մարտական բարձր «որակները» փայլուն կերպով ցուցադրեցին Հայաստանում:

2. 774–775 թթ. հայերի մեծ ապստամբությունը

Հայերը կանգնած էին երկընտրանքի առջև. կամ համակերպվել ստեղծված իրավիճակին, որը նշանակում էր դրության հետագա վատթարացում, ստորացում և աղքատացում, կամ պայքարի ելնել անձի և գույքի պաշտպանության և շատ թե՛ քիչ տանելի պայմաններ ստեղծելու համար: Հայերը ի վերջո ընտրեցին երկրորդ ուղին, քանի որ համբերության համար այնու տեղ չէր մնացել:

Պրա արտահայտությունը հանդիսացավ 774–775 թթ. ապստամբությունը, որը պատմության մեջ մտել է որպես հայերի մեծ ապստամբություն:

Ապստամբության առաջին դրսևորումը հանդիսացավ Արտավազդ Մամիկոնյանի հիանալի մտահղացման փայլուն իրականացումը 774 թ.: Լա. ինչպես գրում է Ղևոնդը, մեկնում է Ղվին և իրեն մտերիմ ձևացնելով «զորացն Իսմայելի» և իրեն թե՛ պատրաստվում է պատերազմել իրենց ընդհանուր թշնամու դեմ, ստանում է տեղի արաբ կառավարչից մեծ քանակությամբ զենք, զինամթերք, սաղավարտներ, զրահ և այլն: Արտավազդ Մամիկոնյանն իր շատ լավ զինված զորագնդով հեռանում է Ղվինից և «հասանել ի գավառն Շիրակ ի գիւղն Կումայրի»: Այդ պահին այստեղ էին գտնվում ժողովրդին այնքան ատելի արաբ հարկահաւաքները: Լա սպանում է նրանց Կումայրիում և վերցնում այն ամենը, ինչ որ այդ պահին կար նրանց մոտ՝ թմնազավթած հայերից: Այդ քույրից հետո նա յուրայինների հետ հեռանում է «ի կողմանս Վրաց աշխարհին»:

Կումայրիի դեպքերի մասին լուրը հասնում է Ղվին, որը ցնցում է արաբ զորավար Մուհամմադին: Լա հավաքում է մեծաքանակ զորք Արտավազդ Մամիկոնյանին և նրան միացած հայոց մյուս նախարարներին պատմելու համար:

Սակայն նախքան այդ, նա ստիպում է հայոց սպարապետին, Աշոտ Բագրատունու որդի Սմբատին, և այլ հայ նախարարներին, միանալ իրեն և միասնական ուժերով հետապնդել Մամիկոնյան իշխանին և նրան միացած ուժերին: Մրաբ զորավարը Կրաստանի Սամցխե գավառի մոտ հասնում է նրանց և վերջիններս հարկադրված հեռանում են Հայաստանից և նահանջում Եգերաց աշխարհ:

Չայերի խիզախ զործողությունները մի կողմից մեծ տպավորություն են բողոսում արաբների և նրանց հրամանատարների ու կառավարիչների վրա, իսկ մյուս կողմից հարուցում նրանց զայրույթը: Կուճայրիի դեպքերը համարելով իրենց համար նվաստացուցիչ, Արմինիայի կառավարիչ Չասան իբն Կահաթաբան, որն իր դաժանությունների համար ստացել էր «կատաղի» մականունը, հրամայում է ավելի խստացնել հարկերը և սաստկացնել բռնությունները հայ անզեն բնակչության նկատմամբ:

Չասանի այդ անմիտ և ոչ հեռատես քաղաքականությունը տալիս է հակառակ արդյունքը և նոր ապստամբության պատճառ հանդիսանում, որը գլխավորում է Մամիկոնյան մեկ այլ իշխան՝ Մուշեղը: Չասանի կարգադրությամբ Չայաստանի բոլոր կողմերն էին ուղարկվել հարկահավաքներ, հրահանգ ստանալով ամենադաժան միջոցներով զանձնել հարկերը և ոչ մեկին չխնայել կամ զիջել: Արաբները նման հանձնակատարությամբ ներկայանում են նաև Մուշեղ Մամիկոնյանին նրա հորեռնական տիրույթում, Տարոնում, և պահանջում նրանից վճարել նաև Արտավազդ Մամիկոնյանի կողմից Կուճայրիում սպանված արաբների արյան դիմաց: Մուշեղ Մամիկոնյանը ոչ միայն հրաժարվում է կատարել նրանց պահանջը, որը ստորացուցիչ էր նրա համար, այլև բոլորին սրի է քաշում: Դրանից հետո Մամիկոնյան իշխանը հեռանում է յուրայիններով ու ընտանիքով, և հաստատվում անառիկ համարվող Արտազեսու ամրոցում:

Սակայն Մուշեղ Մամիկոնյանը չի փակվում ամրոցում և դիտում, թե ինչպես են արաբները դառնություն պատճառում հայ բնակչությանը: Լա իր զինախմբով դուրս է գալիս ամրոցից և մտնում Բազրևանդի գավառը, որտեղ արաբ հարկահավաքներն իրնց հեղբական անօրինություններն էին կատարում բնակչության նկատմամբ: Լա բոլորին սրախողխող է անում և, ինչպես Դևոնդն է նշում «լեծցուցաներ զպահանջումն հարկին յերկես»:

Այսպիսով, հարկերից ազատվելը դարձավ հայ ապստամբների առաջին և կարևոր հաղթանակը: Դա մեծ ոգևորություն առաջացրեց հայերի մոտ, որոնք խանդավառված Մուշեղ Մամիկոնյանի հաղթանակներով, հավաքվում են նրա շուրջը, ապավինելով նրա պաշտպանությանը:

Բայց նրա հաղթանակները առաջացրին արաբների զայրույթը, որոնք Մուշեղ Մամիկոնյանի վրա հարձակում ձեռնարկեցին երկու կողմից, Կարինից և Բազրևանդից:

Կարինից հարձակում գործեց 200 հոգուց քաղկացած և շատ լավ զինված մի զորաջոկատ: Հայոց զորքը Մուշեղ Մամիկոնյանի հրամանատարությամբ նրան դիմակայեց Խարս գյուղի մոտ և գլխովին քախքախեց նրանց: Հայերի ձեռքն անցավ մեծ քանակությամբ զենք, ձիեր և այլ ավար: Մուշեղ Մամիկոնյանը, հերթական փայլուն հաղթանակից հետո, կրկին վերադառնում է Արտազեթս ամրոցը:

Խարսում արարների պարտության լուրը հասնում է Դվին, արաբ զորավար Մուհամմադին, որը դա ընկալում է որպես աղետ: Տազնապահար զորավարը Դվինում կուտակում է մեծ քանակությամբ զորք, մոտ 4000 մարտիկ, և դրանք հանձնելով Աբու Նաջիբին, հրամայում է հարձակվել Մուշեղ Մամիկոնյանի հայկական զորքի վրա, վրեժ լուծել և պատժել հայոց զորավարին: Նրա զորքերի կորիզը կազմում էին հեծյալները, որոնք միշտ այքի են ընկել իրենց քարձր մարտունակությամբ: Աբու Նաջիբի զորախումբը լավ սպառազինված լուրջ ուժ էր և մեծ վտանգ էր ներկայացնում հայերի համար: Ճակատամարտը նման լավ նախապատրաստված և մեծաքանակ զորախմբի հետ մեծ փորձություն էր Մուշեղ Մամիկոնյանի և հայոց զորքի համար:

Մուշեղ Մամիկոնյանը որոշեց ոչ թե նստել ամրոցում, սպասել թշնամու հարձակմանը և պաշտպանվել ամրոցի պատերի հետևում, այլ դուրս եկավ ամրոցից և իր զորքն առաջնորդեց թշնամուն ընդառաջ: Հսկա արաբական զորքը Դվինից դուրս գալով և առաջ շարժվելով Բագրևանդի գավառով, կանգ առավ Բագավանում: Հենց այստեղ հայոց իշխանը հարձակվեց արաբական զորքերի վրա և պարտության մատնեց նրանց: Արաբները տվեցին մեծ քանակությամբ զոհեր, իսկ կենդանի մնացածներն էլ վախուստի դիմեցին: Հայերը հետապնդելով նրանց, հասան Արուճ ավանի մոտ և շատ շատերին սրահար արեցին, այդ թվում և Աբու Նաջիբին:

Հայկական զորքի հաղթանակը Մուշեղ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ, կատարյալ էր:

Արաբական զորագնդից սակավ մարդկանց հաջողվեց կենդանի մնալ և վերադառնալ Դվին: Նրանց ընդառաջ եկավ Դվին քաղաքի արաբական բնակչությունը, տղամարդիկ և կանայք, որդասացությամբ և ճիչերով, հողն իրենց գլուխների վրա ցանկնելով և օձիքները պատառոտելով: Այդ պատել էր Դվինում գտնվող արաբական զորքին, որն այնքան էր վախեցած Բագավանի և Աուուճի պարտությունից, որ չէր համարձակվում քաղաքից դուրս գալ, ապավինելով նրա պատերի ամրությանը:

Մուշեղ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ հայ ապստամբների տպավորիչ հաղթանակները նոր իրադրություն ստեղծեցին Հայաստանում: Նրան միացան բազում նախարարներ, որոնք մինչ այդ չէին մասնակցում ապստամբությանը և պատերազմական գործողություններին: Նրանց միացավ սպարապետ Սմբատ Բագրատունին, որն քնդհանրապես զգույշ գործիչ էր: Նրա միանալը շատ մեծ նշանակություն ունեցավ ապստամբության հետագա ծակատագրում:

Ղևոնդի վկայությամբ «ել ժողովեալ ամենայն նախարարք Հայոց ի մի վայր», միմյանց երդում տալիս ապրել և մեռնել միասին: Նրանց են միանում և խառնվում ռամիկների բազմությունը:

Քամապատասխան փոփոխություն է տեղի ունենում նաև ապստամբության հիմնական նպատակների մեջ:

Ապստամբության սկզբում հիմնական նպատակը քնակչությանը ծանր հարկերից և սարսակիելի բռնություններից ազատելն էր և հայ նախարարների օրինական իրավունքների վերականգնումը: Քաղաքական բնույթի պահանջներ, մասնավորապես արաբական տիրապետությունը քորպիել և անկախություն նվաճել, չէին առաջադրվում:

Մակայն մեծ քերած փայլուն հաղթանակների տպավորության տակ տեղի ունեցավ արձատևական շրջադարձ հայ նախարարների վերնախավի, համենայն դեպս նրա առավել ազդեցիկ մասի, մտածելակերպի մեջ: Նրանք կանգնեցին Հայաստանը ազատագրելու և նրա անկախությունը վերականգնելու տեսակետի վրա:

Նախարարների այդ թեղ գլխավորում էին Մուշեղ Մամիկոնյանը և սպարապետ Սմբատ Բագրատունին:

Մակայն ոչ քույր նախարարներն էին համակարծիք Մուշեղ Մամիկոնյանի և Սմբատ Բագրատունու հետ: Դրանց մեջ էր Աշոտ Բագրատունին, որը հայ նախարարներին խոհեմության կոչ էր անում, խալիֆությունը համեմատելով բազմազուխ վիշապի հետ, նշելով, որ «հզոր է նրա զորությունը» և անշափ նրա բազմությունը, այսինքն գործը:

Եվ ինչպես լինում է նման դեպքերում, կար նախարարների մի խումբ, որը տատանվում էր: Այդ նախարարներն ապստամբության ժամանակ ամեն մեկը մնաց իր նստոցում և իր գիմնական ուժը չմիավորեց ապստամբների արձատևական թևի հետ: Դրանց մեջ էին Արծրունյաց նախարարները՝ Քամազասպը և նրա եղբայրները, որոնք իրենց զորքով մնացին Վասպուրականում, Վասակ Բագրատունին, Ամատունի և Տրու-

նի նախարարները, որոնք գերադասեցին մնալ Դարույնք ամուր բերդում, Մակուի կիրճում և Արագելտի ձորում:

Սիա այդպիսի պայմաններում հայոց ապստամբական զորքը շարժվեց դեպի Կարին, նպատակ ունենալով գրավել իր քիկունքում գտնվող այդ խիստ կարևոր քաղաքը: Նրանք հաջողությամբ պաշարեցին Կարինը, նրան պատճառեցին մեծ վնասներ, սակայն քաղաքը գրավել նրանց չհաջողվեց:

Իսկ ի՞նչ էր տեղի ունենում հակառակ ճամբարում: Արաքները դասեր քաղելով նախորդ պարտություններից, շատ լրջորեն էին պատրաստվում նոր հարձակմանը: Զուգահեռաբար, նրանք ամրոտը ձմեռն ընթացքում դուրս գալով Դիլինից ասպատակում էին շրջակա տարածքները, գյուղերը և ավանները, զբաղվելով ավարառությամբ և հեղելով հայ բնակչության արյունը, ինչպես դա տեղի ունեցավ նրանց կողմից գրաված Պտղունք, Թալին, Կողք և այլ գյուղերում:

775 թ. զարնանը արաքները կարողացան պատրաստել մի Օռո ընտիր զորաբանակ, քվով 30 հազար մարդ, որի միջուկը կազմում էին խորասանցիների մարտունակ զնդերը: Բաղդադին, խալիֆա ալ-Մամսուրին, խիստ անհանգստացնում էր իրավիճակը Չայաստանում և հայոց զորավար Մուշախե ալ-Արմանի՝ Չայ Մուշեղի հաղթանակները: Նա պատրաստվում էր վճռական հարվածով ճնշել ապստամբությունը Չայաստանում: Խալիֆայի հրամանով արաբական զորաբանակի հրամանատար նշանակվեց Սմրը:

Արաբական զորքը Սորոնքի կողմից մտավ Խլաթ քաղաքը: Աշոտ Բագրատունին, որ այդ պահին գտնվում էր քաղաքում, արաբական զորքի ներխուժման և թվաքանակի մասին լուր ուղարկեց հայ նախարարներին, կոչ անելով նրանց հավաքվել և միասին կռվել արաբական այդ հզոր զորախմբի դեմ:

Սակայն Մուշեղ Մամիկոնյանը, Սմբատ Բագրատունին և նրանց համակիր մյուս հայ նախարարները վատաիություն չցուցաբերեցին Աշոտ Բագրատունու և նրա հաղորդման նկատմամբ: Չավանաբար դրանում իր դերը խաղաց այն հանգամանքը, որ, ինչպես նշել ենք, Աշոտ Բագրատունին դեմ էր ապստամբությանը, չմիացավ այն նախարարների ուխտին, որոնք երդվեցին պայքարել արաքների դեմ Չայաստանն ազատագրելու համար: Ուստի նրանք շարունակեցին Կարինի պաշարումը և պետք է ասել արդեն շատ մոտ էին նրա գրավմանը:

Այսպիսով, Աշոտ Բագրատունին և հայ նախարարների այն խումբը, որը տատանողական դիրք էր զբաղեւնում ապստամբության հարցում, մնացին մեկ-մեկակ Ամրի զորաբանակի դեմ–հանդիման: Եվ ի պատիվ նրանց պետք է առել, որ նրանք չընկրկեցին և ընդունեցին արաբների մարտահրավերը: Խորհրդակցելուց հետո իրենց ուժերը միավորեցին Արծրունյաց Չամազասպ իշխանը և նրա եղբայրները, և մնատունի իշխանը: Նրանց զորավիգ կանգնեց Աշոտ Բագրատունու որդի Վասակ Բագրատունին:

Նրանք որոշեցին հարձակվել Արճեշի արաբական կայսզորի վրա: Ճանապարհին, մասնավորապես Բերկլի քաղաքում, նրանց միացան տեղի, ինչպես նաև շրջակա գյուղերի և ավանների բազմաթիվ աշխարհականներ: Այնուհետև շարունակելով իրենց նորը, հայ զորաբանակ մուտեցավ Արճեշին: Սակայն, ցավով, նա ընկավ արաբների պատռաստած դարանը: Արաբական մեծացանակ զորքը, որը գլխավորում էր Ամրը, 775 թ. ապրիլի 15–ին հանկարծակի դուրս գալով թաքստոցից, հարձակվեց հայոց զորքի վրա և պարտության մատնեց նրան: Մեծ էր հայոց զոհերի թիվը, մոտ 1500 մարդ: Դրանց հիմնականում այն աշխարհականներն էին, որոնք խանդավառված միացել էին հայոց զորքին Արճեշի ճանապարհին: Նրանք բոլորովին պատրաստված չէին մարտի համար, շատերն անզամ զենք չունեին: Մարտի դաշտում ընկան նաև Տրունի նախարարական տոհմի երեք իշխանազուններ:

Արաբական զորքը հետապնդելով նահանջող հայոց զորաբանակին, հասավ Բագրևանդի գավառ և քանակեց Արճնի գյուղի մոտ:

Այդ պահին հայկական հիմնական զորքը զբաղված էր Կարինի պաշարմամբ: Երբ նրա զորահրամանատարությանը, Մուշեղ Սամիկոնյանին և Ամրատ Բագրատունուն հասավ հայերի պարտության լուրը Արճեշի մոտ, նրանք դադարեցրին պաշարումը, թեև, ինչպես նշվեց, հայերը շատ մոտ էին հաղթանակին:

Չայկական զորաբանակը, կազմված 5000 մարդուց, միահամուռ կերպով, առանց վարանելու, ուղևորվեց բշնամուն ընդառաջ: Նա Կարինից անցնելով Բասեն, մտավ Բագրևանդ և կանգ առավ Արճնիի մոտ, որտեղ քանակել էին արաբները:

Կռվող ուժերը բվաքանակի առունով անհավասար էին: Մի կողմում 30 հազարանոց արաբական բանակն էր, իսկ մյուս կողմում Չայոց քանակը, որի շարքերում հաշվվում էր 5000 մարդ: Սակայն դա բնավ էլ չվախեցրեց հայոց կտրիճներին:

Մարտը սկսվեց 775 թ. ապրիլի 25–ին, այգաբազին: Չայոց զորքը համարձակորեն մարտի նետվեց և ծանր հարվածներ հասցնելով ու մեծ զոհեր պատճառելով արաբական զորքին, նրան փախուստի մատնեց: Ղևոնդ գրում է, որ «զորացեալ զունոյն Չայոց հարկանին հարուածս, և ի փախուստ դարձուցեալ զքշնամիսն աստակեին քազում»:

Սակայն արաբները վերադասավորելով իրենց ուժերը, հակահարձակման են անցնում: Տեղի է ունենում մի իսկական արյունալի ճակատամարտ: Չայոց զորքը, չնայած հակառակորդի թվական քաջարձակ գերակշռությանը, կսվում էր հերոսաբար, արհամարհելով երկչոտությունն ու մահը: Ճակատամարտն ավարտվեց արաբական զորքերի հաղթանակով: Չայեը տվեցին մեծ կորուստներ, մարտի դաշտում հերոսաբար ընկան 3000 քաջամարտիկներ: Գերոսի մահով ընկան ապստամբության ղեկավար հայ նախարարները, այդ թվում հայոց սպարապետ Սմբատ Բագրատունին, Մուշեղ Մամիկոնյանը, Սահակ Բագրատունին, Սամվել Մամիկոնյանը, Վահան Գնունին և ուրիշներ: Դեպքերի ժամանակակից, VIII դ. հայ պատմիչ Ղևոնդը, Արմենի ճակատամարտում ընկած հայ նախարարներին և ռամիկներին անվանում է «քաջահաղթ նահատակք»:

Ապստամբության ճնշումը ծանր հետևանքներ ունեցավ Չայաստանի համար: Խորասանցիների ջոկատները դեռ երկար ժամանակ շարունակում էին իրենց պատմիչ զործողությունները Չայաստանի տարբեր շրջաններում:

Դրությունը փոխվեց խալիֆա ալ–Մանսուրի մահից հետո, որը տեղի ունեցավ 775 թ. հոկտեմբերին: Նրան փոխարինած խալիֆա ալ–Մահդին ընդհանրապես ավելի մեղմ քաղաքականություն էր վարում, այդ թվում և Չայաստանում: Նրա օրոք հարկերը մի փոքր մեղմացան, որոշ չափով վերականգնվեցին հայ նախարարների իրավունքները, մասնավորապես հարկերի հավաքման իրավունքը վերադարձվեց նրանց: Այդ բոլորի տրամաբանական ավարտը եղավ Չայաստանի ներքին ինքնավարության վերականգնումը, որը խալիֆայությունը նրան պարգևեց IX դարի սկզբներին:

Տեղի ունեցավ մի կարևոր իրադարձություն ևս: 826 թ. խալիֆայությունը Բագրատ Բագրատունուն ճանաչեց իշխանաց իշխան, իսկ նրա եղբայր Սմբատ Բագրատունուն՝ սպարապետ: Եվ, վերջապես, Բագրատունիների քաղաքական կշռի և ազդեցության բարձրացման

հետևանքով, խալիֆայությունը ստիպված ճանաչեց նրանց իշխանությունն ամբողջ Արմինիա վարչատարածքային միավորման վրա:

Ալգունըբային քնույթի այս դրական տեղաշարժերի մեջ իր մեծ քաժինն ունեցան հայերի զինված ելույթները և ապստամբությունները VII դարում, ի մասնավորին 774–775 թթ. վառասպանն ապստամբությունը, ասանց որոնց, հազիվ թե Արբասյանները գնային զիջումների:

III. ԲԱԲԵԿԻ ԵՎ ԱՏՐՈՒԿ-ԶԱՆԶԻՆԵՐԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1. Քարեկի ապստամբությունը (816–837 թթ.)

Արբասյան խալիֆայության դեմ ուղղված ամենազանգվածային, երկարատև և թերևս ամենավտանգավոր ապստամբությունը 816 թ. Ատրպատականում ծավալված հակաարբասյան, հակաարաբական շարժումն էր, որի զուխ կանգնեց հասարակ ժողովրդի ծոցից դուրս ելած Բաբեկը:

Այդ ապստամբությունը կոչվում է նաև հուրեմիների ապստամբություն, ելնելով այն հանգամանքից, որ նա ընթանում էր հուրեմիական գաղափարախոսության ներքո: Եթե «հուրեմի» բառի մասին: Ենթադրվում է, որ նա իրանական ծագում ունի, որի հիմքում «հուր» արմատն է, որը նշանակում է «կրակ», «արև» կամ «հուրեմ» արմատը, որն ունի «պայծառ» իմաստ:

Իսկ ինչ վերաբերում է գաղափարախոսության արմատներին, այս նա սերում է մագդալիզմի ուսմունքից, որի մեջ կենտրոնական տեղ է զբաղում խալվարի դեմ լուսի և չարի դեմ բարու պայքարի դուալիստական գաղափարը: Ընդ որում, այդ պայքարը հավերժական քնույթ ունի և խարսխված է, ի վերջո, լուսի և բարու հաղթանակի հավատի վրա:

Կոնկրետ այս դեպքում չարի և խալվարի մարմնավորում համարվում էր Արբասյան տիրակալությունը: Իսկ ինչ վերաբերում է լուսին և խալվարին, այս հուրեմիներն այն փորձում էին փնտրել արաբական տիրապետության և նրա ստեղծած համակարգի կործանման և համայնական կարգերին վերադասնալու մեջ: Միամտորեն իրենալականացնելով անցյալում գոյություն ունեցած համայնքը, հուրեմիները դա համարում էին արդարության և առատության ոսկե դար, երբ մարդիկ չեն տա-

ուսպել իշխանությունների բուռնությունից, հարստահարումից և հարկահավաքների կանաչակամուրջությունից:

Ապստամբության մասնակիցներին անվանել են նաև «նուսամ-միրներ» արաբական «ալ-համրա», կարմիր բառից, քանի որ նրանց հանդես էին գալիս կարմիր դրոշների ներքո և շատ հաճախ հազում կարմիր գույնի շորեր: Կարմիրը խորհրդանշում էր արյունը և վկայում այն մասին, որ նուսամմիրները պատրաստ էին իրենց կյանքը զոհաբերել հուրեմիական գաղափարների համար, որը նրանց համար հանում ազատության և հավասարության գոհվելու իմաստ ուներ:

Քաբեկը, որի իսկական անունը Չասամ էր, ուղիղ 20 տարի ղեկավարեց Աբբասյանների տիրապետության դեմ ուղղված ապստամբությունը, որի կենտրոնն Ատրպատականն էր: Նա հարձակվեց Ատրպատականում տեղակայված արաբական կայսրուհուների վրա և ուժնացրեց նրանց: Արաբները մնացին միայն ասանձին ամրոցներում, հայտնվելով շրջափակման օղակում:

Ապստամբության դրոշի ներքո կանգնեցին ժողովրդական ամենալայն զանգվածները, գլխավորապես գյուղացիները, արիեստավորները, ինչպես նաև միջին հողատերերը, որոնց քիվը հասնում էր հարյուր հազարների:

Քաբեկը ցուցաբերեց կազմակերպչական, այդ թվում և ռազմական մեծ հմտություն, և ստեղծեց ապստամբական լավ ապստազիմված բանակ, կազմված հետևակից և հեծելազորից: Այդ բանակը հաղթանակ հաղթանակի հետևից էր տանում խալիֆայական բանակի նկատմամբ:

Խալիֆա Մամունը ջանք և միջոցներ չէր խնայում նորանոր խոշոր գորամիավորումներ հանել ապստամբների դեմ, քայքայ ապարդյուն, նրանց չէր հաջողվում բեկում առաջացնել պայքարում:

Ապստամբները կարողացան ոչ միայն իրենց հսկողության տակ վերցնել Ատրպատականը, այլև Արևմտյան Իրանը: Օրեցօր ծավալվող ապստամբական շարժումն իր ոլորտի մեջ առավ հտորասանի մի մասը, Թարսուստանը, Ջուջջանը, Դալլամը, Գամադանը և այլ տարածքներ, ընդհուպ մոտենալով Սպահանին:

Քաբեկը կապեր հաստատեց արաբական խալիֆայության մշտական ախոյանի՝ Բյուզանդական կայսրության, հետ, առաջարկելով կայսր Թեոֆիլին համատեղ գործողություններ ընդդեմ ընդհանուր թշնամու: Քաբեկը նույնիսկ պատրաստ էր ընդունել քրիստոնեություն:

Նրանց միջև, իրոք, հաստատվեց համագործակցություն, սակայն նա լայն ճակատներ և մշտական բնույթ չընդունեց:

Շարունակելով իր հաղթարշավը, Բաբելը 830 թ. գրավեց Քանադանը և իր հսկողության տակ վերցրեց Բաղդադը խալիֆայության արևելյան տարածքների հետ կապող ուղիները: Դա, ինչպես նաև Բաբելի մյուս հաղթանակները ցույց տվեցին, որ հուրեմիների ապստամբությունը ոչ թե տեղական բնույթի իրադարձություն էր, այլ լուրջ սպառնալիք Արբասյան խալիֆայության գոյությանը:

Դա տազնապ առաջացրեց խալիֆայության արքունիքում: Բաղդադն սկսեց լուրջ նախապատրաստվել ապստամբությունը ճնշելու համար: Խալիֆա Մամունը չհասցրեց դա իրականացնել, նա մահացավ 833 թ., սակայն հասցրեց իր եղբորը, ալ-Մուրասիմին, պատվիրել ամենակտրուկ միջոցներ ձեռք առնել և զտնել մի զորահրամանատար, որն ի վիճակի կլինի ճնշել Բաբելի ապստամբությունը:

Խալիֆա ալ-Մուրասիմը կարողացավ փաստորեն ստեղծել նոր, մարտունակ և լավ սպառազինված քանակ և 833 թ. տանել առաջին խոշոր հաղթանակը Բաբելի նկատմամբ: Ճակատամարտում սպանվեց ավելի քան 60 հազար ապստամբ:

Ալ-Մուրասիմը զտավ նաև այն զորահրամանատարին, որը կարողացավ բեկուճ առաջացնել ռազմական գործողություններում: Այդպիսին հանդիսացավ Քայդար իբն Կարուս Ափշինը, մարտերում կոփված և ռազմական մեծ փորձ ունեցող մի զորահրամանատար: Նա դանդաղ, բայց հաստատակամորեն ապստամբներից զատազրեց նրանց գրաված տարածքները, ամենուր վերականգնելով Արբասյան իշխանությունը:

Բաբելի վիճակն օրեցօր վատանում էր, սակայնում էր համալրումը նոր մարդկանցով, նա չունեւր սպառազինության, պարենի և այլ անհրաժեշտ իրերի աղբյուր: Նա ամրացավ իր հայրենի Բաագ ամրոցում, որը վերածվեց ապստամբության դեկավարման հրամանատարական կենտրոնի: Բայց նրա դրութունը դառնում էր օրիասական: Ափշինն ավելի ու ավելի էր սեղմում շրջափակման օղակը: Վերջապես նա, 837 թ. օգոստոսին, մեծ զորաբանակով, որի տրամադրության տակ կար ամրոցներ գրավելու ռազմական տեխնիկա, սկսեց Բաագ ամրոցի գրոհը, որը հանդիսացավ վերջին ճակատամարտը: Արաբական զորքերը, ճեղքելով ամրոցի պատերը, նեխոժեցին Բաբելի վերջին հենակետը: Սակայն նա չսպասեց ամրոցի վերջնական անկմանը, այլ զադտնի ծանապարով դուրս եկավ ամրոցից:

Խալիֆա ալ-Մուրաաիմը խոստացավ 2 մլն դիրհեմ նրան, ով կենդանի կրանի Բաբելին, և 1 մլն դիրհեմ նրան, ով մեռած կհանձնի նրան: Դա իր դերը խաղաց և մի գյուղացի, որի մոտ փորձում էր ապաստան գտնել Բաբելը, ճանաչեց նրան և մատնեց իշխանություններին, ստանալով խոստացված պարգևը:

Բաբելը երկար չարչարանքներից հետո մահապատժի ենթարկվեց:

Բաբելի ապստամբության ճնշման շնորհիվ վերականգնվեց Արքայաճամբի տիրապետությունը Ատրպատականում, Արևմտյան Իրանում և հարակից տարածքներում:

2. Ստրուկ-զանգիների ապստամբությունը (869–883 թթ.)

Երկրորդ խոշոր ապստամբությունը, որը ցնցեց Արքայաճամբի խալիֆայությունը, սևամորթ ստրուկների ապստամբությունն էր, որը տևեց 14 տարի:

Ստրուկությունը, ինչպես մշել ենք, արաբական խալիֆայության, այդ թվում և Արքայաճամբի, կացութաձևերից մեկն էր: Ենթադրվում էր արտադրության ուղղում, ստեղծության մեջ, զինվորական գործում և այլ բնագավառներում:

Ստրուկության առաջացման հիմնական աղբյուրը պատերազմներն էին, երբ արաբները գերիներին վերածում էին ստրուկների: Մյուս գլխավոր աղբյուրը ստրուկների, եթե այդպես կարելի է ասել, համաշխարհային շուկան էր, որտեղ ամեն ոք, ով ֆինանսական հնարավորություններ և ցանկություն ուներ, կարող էր ստրուկ գնել և այնուհետև նրան օգտագործել ըստ իր հայեցողության:

Զգալի թիվ էին կազմում ստրուկիները, որոնք սովորաբար նվաճված երկրների և պատերազմների ժամանակ գերեվարված կանայք էին: Հատկապես մեծ էր երիտասարդ և գեղեցիկ գերուկիների պահանջը, որոնք որպես հարձակումներ էին արաբ մեծահարուստների, այդ թվում և խալիֆաների հարեմները:

Ստրուկների հատուկ խմբաբանակ էին կազմում սևամորթ ստրուկները՝ զանգիները: Այդ անունը նրանք ստացել են աֆրիկյան Չանգիբար կղզուց, որն արաբներն անվանում են Չանգի: Սակայն հետագայում զանգի անվանումը տրվեց ոչ միայն Չանգիբար կամ Չանգի կղզուց գերեվարված ստրուկներին, այլև արևելյան Աֆրիկայի, իսկ ապա նաև

ընդհանրապես Աֆրիկայի քնակիչներից գերի վերցված սևամորթ բոլոր ստրուկներին:

Ձանջիները հիմնականում կենտրոնացված էին Իրաքի հարավային շրջաններում և ապրում էին ճահճուտների դժոխային պայմաններում: Նրանք ապրում էին նրանց համար հատուկ հատկացված ճամբարներում, որոնցից յուրաքանչյուրում ստրուկների քիվը հասնում էր 500-ից մինչև 5000-ի: Նրանց կացարանները եղեգներից և առժավեճու բիբերից պատրաստված քշվառ հյուղակներ էին, կառուցված կեղտի և ճահիճների հեղձուցիչ միջավայրում:

Ձանջիներին օգտագործում էին շաքարեղեգնի և քամրակի պլանտացիաներում, աղակալված հողերի մաքրման մեջ, որը համարվում էր տաժանակիր աշխատանք. և այլ ծանր ու կեղտոտ աշխատանքներում: Նրանք վարում էին կիսացաղց կյանք, բավարարվելով մի քանի քուս ալյուրով և մի քանի արձավով: Պատահական չէր, որ նրանց մեջ շատ քարձր էր մահացածությունը: Կյանքի սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակը, դրան ավելացրած նաև ճահճուտների առողջության համար խիստ վտանգավոր պայմանները, զանջիների զանգվածային մահվան հիմնական պատճառներն էին:

Անա չղիմանալով գոյության այսպիսի անմարդկային պայմաններին, զանջիները 869 թ. ապստամբվեցին:

Ապստամբները չունեին որևէ գաղափարախոսություն, ինչպես, ասենք, հուրեմիները: Նրանք պարզապես պայքարում էին կյանքի ամենատարրական պահանջների թավադարձման, իրենց գոյության համար, և աշխատանքային պայմանների բարելավման համար:

Սակայն ինչպես հաճախ է պատահում նման դեպքերում, միշտ հայտնվում է որևէ մեկը, որն օգտվելով ստեղծված իրավիճակից, փորձում է իր ձեռքը վերցնել այդ շարժումը, դառնալ նրա «առաջնորդը» և ժողովրդական ցասումն ուղղորդել իրեն ձեռնառու հունով: Նման դերակատարում ստանձնեց ոմն Ալի իբն Մուհամմադ, մի արկածախնդիր, որն իրեն ներկայացնում էր Ալլիից և Ֆաթիմայից սերված շիա, անգամ «քաջնված իմամ», որը հայտնվել է մարդկությանը փրկելու համար: Դեռ ավելին, նա իրեն հայտարարեց խալիֆա և աստծո կերպարանափոխություն և այդ պատճառով իր երեսը միշտ ծածկած էր պահում:

Դիմելով զանջիներին, Ալի իբն Մուհամմադը խոստանում էր քրեչափել նրանց կյանքը և բոլոր ստրուկներին դարձնել ստրուկների և հարստության տեր: Նա դրա հետ միասին ներկայացնում էր խարիջիա-

կան ծայրահեղական հայացքները, որոնք զարգացման ցածր մակարդակի վրա զտնվող զանգիներն ի վիճակի չէին հասկանալ:

Այնուամենայնիվ, նրան հաջողվեց իր շուրջը հավաքել մոտ 15 հազար զանգիների և նրանց պայքարի կոչեց ընդդեմ իրենց տերերի:

Ապստամբ զանգիները Քասրայի շրջակայքում հարձակվեցին իրենց նախկին տերերի և նրանց համար հատկապես անտանելի վերակացուների վրա, սպանեցին նրանց և բռնազրավեցին նրանց ունեցվածքը: Շատ դեպքերում դա թալանի ընույթ էր կրում: 869 թ. նրանք հարձակվեցին Քասրայի վրա, բայց չկարողացան գրավել, որը բացատրվում է նրանով, որ նրանք վատ էին զինված, շատ ստրուկներ բացի իրենց ձեռքերից այլ զենք չունեին, ծանոթ չէին մարտավարության տարրական գիտելիքներին:

Մակայն Ալի իրն Մուհամմադը ձեռնարկեց մի շարք կտրուկ քայլեր, որը որոշ չափով բարելավեց իրավիճակը: Նա արգելեց զանգիներին թալանել շրջակա արաբական գյուղերի բնակչության ունեցվածքը: Դա շատ կարևոր քայլ էր, քանի որ Քասրայի և նրա շրջակա բնակչությունը, ի տես զանգիների կյանքի ստակալի պայմանների, ընդհանուր առմամբ համակրանքով էր վերաբերվում նրանց:

Ալին զանգիներին բաժանեց ջոկատների, որոնք հրամանատար նշանակեց զինվորական գործից փոքր ինչ հասկացող մարդկանց, և մտքոցե խիստ կարգապահություն: Չատկապես ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ նա արգելեց զինու օգտագործումը, որով ապստամբ զանգիները զանգվածաբար հրապուրվում էին ապստամբության սկզբում լայնորեն կիրառվող թալանի ժամանակ:

Իր դրական դերը խաղաց նաև այն պարագան, որ արաբական բանակում ծառայող շատ սևամորթներ, անգամ նրանցից կազմված զորացուկատներ, անցան զանգիների կողմը և իրենց մարտական փորձը և ունակությունն ի սպաս դրեցին զանգիների մարտունակության բարձրացմանը:

Եվ դա տվեց իր դրական արդյունքները: Նրանք պարտության մատնեցին խալիֆայական զորքերին և գրավեցին Ռուլլու և Արադան քաղաքները: 871 թ. նրանք երկրորդ անգամ հարձակվեցին Քասրայի վրա և այս անգամ գրավեցին այն:

Ապստամբությունը տարածվեց Խուզիստան, շուտով ընկավ նրա գլխավոր քաղաք Միվազը: Այդ քաղաքների և այլ բնակավայրերի գրավումն ուղեկցվում էր թալանով, կողոպուտով, զանգվածային սպանու-

թյուններով, ամբողջ բնակավայրերի կամ քաղաքների առանձին մասերի իրկիզումով: Դրանից չխուսափեց մաս Բասրան, որը սարսափելի, ճնշիչ տպավորություն բողեց արաբ բնակչության վրա:

Միա այդ պահից զանգիները և նրանց ապստամբության դեկավարները թույլ տվեցին սխալներ, որը կարելի է համարել ճակատագրական: Իրենց լինելով ստրուկներ, վերածվեցին ստրկատերերի: Քաղաքները և բնակավայրերը գրավվիս, նրանք գերի ընկածներին դարձնում էին ստրուկներ և նրանց տեղափոխում իրենց ճահճուտ կացարանները: Յուրաքանչյուր զանգի ուներ մեկ տասնյակից ավել արաբ ստրուկներ, հատկապես ստրկուհիներ, որոնց պահում էին որպես հարճեր: Չքավարարվելով դրանով, նրանք հարձակվում էին առևտրական քարավանների և նավերի վրա, գրավում և սեփականացնում նրանց պատկանող ամբողջ ունեցվածքը և գույքը:

Շատ զանգիներ վերածվեցին խշոբ սեփականատերերի, հողատերերի և ստրկատերերի: Փաստորեն նրանք հիմնեցին ստրկատիրական, բռնակալական մի նոր պետական կազմավորում, որտեղ երեկվա ստրուկները դարձան նոր ստրկատեր իշխողներ:

Այի իրն Մուհամմադը նման քաղաքականության շնորհիվ ավելի ամրապնդեց իր դիրքերը և հեղինակությունը: Եւ իր նստոցը, ալ-Մուլստարան, որը գտնվում էր Կուֆայից հարավ-արևմուտք, վերածեց մի մեծ ամրոց-քաղաքի, զանգիների քաղաքական կենտրոնի:

Սակայն զանգիներն իրենց նման քաղաքականության հետևանքով կորցրեցին հարավային Իրաքի արաբ բնակչության համակրանքը և աջակցությունը: Քաղաքական մքնուրտը փոխվեց և քաղաքական միջավայրը բարենպաստից դարձավ թշնամական, որը եղավ զանգիների ապստամբության պարտության պատճառներից մեկը:

Բայց մինչև դա դեռ հեռու էր, և զանգիները շարունակում էին հաղթանակներ մեծը բերել: 879 թ. նրանք գրավեցին Վասիտը և առաջ շարժվեցին ուղիղ դեպի Բաղդադ, խալիֆայության մայրաքաղաքը կտրելով դեպի հարավ, Պարսից ծոց տանող ռազմավարական և առևտրական կենսականորեն անհրաժեշտ ուղիներից:

Միա այդ պահից խալիֆայությունն սկսում է զրոծել ավելի եռանդուն, նպատակասլաց և կազմակերպված: Դրանում մեծ էր խալիֆա Մուքամիդի ներդրը ալ-Մուվաֆֆակի դերը: Խալիֆա Մուքամիդը (870-892 թթ.) թուլամորթ անձնավորություն էր և երկրի փաստացի կառավարումն իր ձեռքը վերցրեց ալ-Մուվաֆֆակը:

Եւ վճռական անձնավորություն էր, հասկանում էր ռազմական գործից, տիրապետում դիվանագիտական արվեստին և հմուտ էր քաղաքական խարդավանքների ասպարեզում: Ընդհինվ իր այդ հատկանիշների, նուր քայլերի ու հաշվարկների, նա կարողացավ ստեղծել լավ սպասազինված և մարտունակ բանակ և բեկում առաջացնել ապստամբությունը ճնշելու գործում: Իսկ դա հեշտ գործ չէր, որովհետև այդ շրջանը խալիֆայության համար այնքան էլ լավ ժամանակներ չէին: Արդեն սկսվել էին խալիֆայության թուլացումը և տրոհման գործընթացները:

Արդեն հաջորդ տարի, 880 թ., արաբական զորքերը, Աբու ալ-Աբրահաի, ալ-Մուվաֆֆակի որդու, ապագա խալիֆա Մուքադդիի հրամանատարությամբ, պարտության մատնեցին ապստամբներին և ազատագրեցին Վասիղը: Դա միայն սկիզբն էր: Արաբական զորքերը, որոնց զլխավորում էր անձամբ ալ-Մուվաֆֆակը, դամոսդ, քայք հաստատակամորեն առաջ էին շարժվում, զրավում ու վերացնում զանգիների բնակավայրերը և կացարանները: Եւ շրջապատեց Ալի իբն Մուհամմադի ամրոցը, ալ-Մուխտարան, և առաջարկեց նրան անձնատուր լինել, խոստանալով նրան ներումն շնորհել: Սակայն վերջինս մերժեց այդ առաջարկը և շարունակեց դիմադրությունը: Բայց նրա վիճակն օրեցօր ավելի հուսահատական էր դառնում: Սնունդի և ջրի պակասը, քաղցը և ծարավը, հյուծում էին պաշտպաններին և թուլացնում նրանց կամքը և դիմադրական կորովը: Չանջիների վերջին սպառվարը չդիմացավ արաբների գրոհին և 883 թ. ալ-Մուվաֆֆակի զորքերը զրավեցին ալ-Մուխտարան, որի ժամանակ զոհվեց նաև Ալի իբն Մուհամմադը: Նրա զլուխը որպես ռազմական պարգև նետվեց ալ-Մուվաֆֆակի ոտքերի առջև:

Ալ-Մուվաֆֆակն իր հաղթական զորքի զլուխն անցած, վերադարձավ Բաղդադ: Խալիֆայության մայրաքաղաքը նրան դիմավորեց ցնծությամբ և նրան արժանացրեց «Լասիդ լի-դին Ալլահի» «Չամուն Ալլահիի հավատի հաղթող» պատվավոր կոչմանը:

Այդ հաղթանակի հետևանքով վերացվեց խալիֆայության գոյությանը սպասանցող անջատողականության կենտրոններից մեկը և որոշ ժամանակով կանխվեց նրա վերջնական տրոհումը:

Գլուխ իններորդ

ԱՐԲԱՍՅԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ (VIII–IX ԴԱՐԵՐ)

I. ԱՐԲԱՍՅԱՆՆԵՐԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1. Արտաքին քաղաքականության նոր ռազմավարությունը

Արբասյան խալիֆայության արտաքին քաղաքականությունը, ի տարբերություն Օմայյան խալիֆայության, պակաս ծավալապաշտական էր և միտված չէր նվաճումների և տարածքային նոր գրավումների: Եվ դա ոչ թե այն պատճառով, որ Արբասյաններն ավելի խաղաղասեր և պակաս մարտնչող էին, քան նրանց նախորդները:

Արաբական նորաստեղծ պետությունը հիմնականում Օմայյանների նվաճումների շնորհիվ վերածվեց կայսրության, որը ձգվում էր Ֆեդկական օվկիանոսից մինչև Ատլանտյան օվկիանոս, Ներասնելով տարածքներ և երկրներ երեք մայրցամաքներից՝ Ասիայից, Աֆրիկայից և Եվրոպայից: Նրանք գրավեցին այն ամենը, ինչ կարող էին: Եվ երբ նրանց փոխարինելու ելան Արբասյանները, ապա հիմնական զործն արդեն արվել էր:

Արբասյանները գործում էին այլ պայմաններում և այլ դարաշրջանում: Նրանք ասպարեզ իջան այնպիսի ժամանակ երբ այլևս չկային այսպես կոչված «ազատ» և «անտեր» տարածքներ գրավելու և խալիֆայությանը կցելու համար: Խալիֆայությունը շրջապատված էր արդեն կայացած և նրանից ոչ պակաս զորեղ պետություններով, որոնց հետ

մարտնչելը նոր նվաճումների համար հոյի էր ծանր հետևանքներով, իսկ երբեմն էլ նրա ուժերից վեր էր:

Արևելքում նա սահմանակցում էր Չնդկաստանի և Չինաստանի հետ, որոնց հետ ծանր և երկարատև պատերազմի մեջ մտնելը խալիֆայության ուժերից վեր էր, եվրոպայում ձևավորվել էր ֆրանկների քաղաքակրթությունը, որը 800 թ. վերածվեց հզոր կայսրության: Նրա դեմ պատերազմելը հավասար էր կործանարար արկածախնդրության: Իսկ ինչ վերաբերում է խալիֆայության անմիջական հարևան Բյուզանդական կայսրությանը, ապա այս երկու հավերժական ախտյան հարևանները իրենց ալելի քան մեկդարյա հակամարտության ընթացքում կարողացան միայն մի քան ապացուցել. նրանցից ոչ մեկը չի կարող վերջնական հաղթանակ տանել մյուսի նկատմամբ և նրանք դատապարտված են համատեղ զոյակցության:

Այսպիսի պայմաններում Արքայանները հարկադրված էին որդեգրել նոր ռազմավարություն արտաքին քաղաքականության և հարևան երկրների հետ հարաբերությունների հաստատման ու պահպանման քննազավառում: Նոր ռազմավարությունը միտված էր Արքայան խալիֆայության տարածքային ամբողջականության պահպանմանը և դրան համապատասխան արտաքին քաղաքականության կիրառմանը, որը վտանգի տակ չդներ խալիֆայության գոյությունն այն տարածքային շրջանակներում, որ VIII դարի կեսերին նրանք ժառանգել էին իրենց նախորդներից:

Նման ռազմավարության որդեգրումը Արքայանների կողմից տեղի է ունեցել ոչ թե կամավոր ընտրությամբ, այլ հարկադրաբար, ստեղծված հանգամանքների քերուճով:

Մեր կարծիքով այս հանգամանքներն են անտեսել Ե. Բելյանը, երբ նա գրում է, թե «Արքայաններն ի տարբերություն Օմայյաների, նվաճողական քաղաքականություն չէին վարում», կամ երբ Ի. Ֆիլշտինսկին նշում է, որ «Արքայանների արտաքին քաղաքականությունն այնպես ակտիվ չէր, ինչպես Օմայյաների քաղաքականությունը: Ի տարբերություն իրենց նախորդների Արքայանները չէին ձեռնարկում մեծ նվաճումներ»:

Իհարկե, սա չէր նշանակում, որ եթե պատեի աօիթ և հնարավորություն լիներ, ապա Արքայան խալիֆաները չէին ցանկանա նոր նվաճումներ իրագործել:

2. Արաբա-չինական ռազմական բախումները

Արբասյանները նոր էին վերցրել իշխանությունը, երբ ենթարկվեցին ծանր փորձության: Նրանց համար վտանգը եկավ Արևելքից, Չինաստանից և նրա հետ դաշնակցող թուրքական ցեղերից: Խոսքը Միջին Ասիայի մասին է, որն Արբասյան խալիֆայության համար ուներ ռազմավարական կարևոր նշանակություն և հանդիսանում էր հարստության կարևոր աղբյուրներից մեկը: Օմայյանները մեծ ջանքերի գնով և արյունահեղ պատերազմների շնորհիվ կարողացել էին նվաճել այդ կարևոր մարզը: Նրա պահպանումը խալիֆայության կազմում եղել է բոլոր խալիֆաների կարևոր խնդիրներից մեկը:

Չինաստանն իր կողմից մշտապես մեծ հետաքրքրություն է ցուցաբերել Միջին Ասիայի նկատմամբ, որն ավելի անեց խալիֆայությունում կատարված դինաստիական փոփոխությունների ընթացքում: Արբասյան առաջին խալիֆա Աբու ալ-Արբասը լավ էր հասկանում այդ վտանգը և դիմեց ռազմական ուժի կանխելու չինական ներթափանցումը Միջին Ասիա և նրա զրավումը Չինաստանի կողմից, որն այդ ժամանակ կառավարում էր Տանի դինաստիան:

Ռազմական բախումներն Արբասյան խալիֆայության և Տանական Չինաստանի ու նրա թուրք դաշնակիցների միջև վերածվեցին լայնածավալ զործողությունների: 751 թ. Տալաս գետի մոտ տեղի ունեցավ վճռական ճակատամարտը, որն ավարտվեց արաբական զորքերի հաղթանակով: Դարտություն կրած չինացիները և նրանց թուրքական դաշնակիցները հարկադրված էին հրաժեշտ տալ իրեն քաղաքական ծրագրերին և հաշտվել Միջին Ասիան խալիֆայության կազմում մնալու իրողության հետ:

Արաբներին հաջողվեց իրականացնել իրենց սահմանները պաշտպանելու ռազմավարական ծրագիրը:

Դատերազմի ընթացքում արաբները վերցրեցին մեծաքանակ չին գերիններ, որոնց մեջ կային հիմնալի արհեստավորներ, այդ թվում և բոքի պատրաստման հմուտ վարպետներ: Արհեստներին զարկ տալու նպատակով, գերեվարված չինացիները կենտրոնացվեցին միջինասիական Սամարղանդ քաղաքում, որը կարևոր վարչական և տնտեսական կենտրոն էր և մեծ դերակատարում ուներ տարածաշրջանում:

Դեռ այստեղ էլ նրանք հիմնեցին թղթի արտադրությունը, որն այնուհետև տարածվեց խալիֆայության մյուս շրջանները, իսկ 800 թ. սկզբներին մաս խալիֆայության մայրաքաղաք Բաղդադը:

Թղթի արտադրությունը և գործածությունը մեծ հնդաշրջում առաջացրեց Արքայան խալիֆայության մշակութային կյանքում և գործավարության մեջ: Մինչ այդ, գործավարության մեջ կիրառվում էր մագաղաթը, որը և թանկ էր, և ոչ այնքան հարմար լայն գործածության համար: Թղթի մուտք գործելու կարևորությունն ավելի ակնհայտ կդառնա, եթե հիշեցնենք, որ Արքայան խալիֆայությունում արդեն սկսվել էր վարչա-կառավարական ֆունկցիաների քաժանումը, դիվանների կազմավորումը, այսինքն քյուրուկրատական ապարատի ձևավորումը, որի հետևանքով ընդլայնվել էր գործավարությունը:

Այսպիսով, 751 թ. չինական գորքերի դեմ տարած հաղթանակի արդյունքում խալիֆայությունը կարողացավ կանխել չինացիների ներթափանցումը Միջին Ասիա և պահպանել խալիֆայության սահմանների անխախտությունը: Դա բերեց Արքայանների առաջին կարևոր հաղթանակն էր արտաքին քաղաքականության ասպարեզում:

3. Արքայան խալիֆայության և Ֆրանկների կայսրության փոխհարաբերությունները

Ժամանակագրական առումով Արքայանների խալիֆայության հետ միասին Արևմտյան Եվրոպայում քաղաքական ասպարեզում հայտնվեց Կարոլինգների ֆրանկական պետությունը: 751 թ. Պիպին III Կարճահասակը Գոմմի պապի համաձայնությամբ օժկեց որպես թագավոր, հիմք դնելով Կարոլինգների դինաստիայի կառավարմանը: Ֆրանկների պետությունն իր հզորության գագաթնակետին հասավ Կարլոս Մեծի ժամանակ, որը 768–800 թթ. կառավարում էր որպես թագավոր, իսկ 800–814 թթ. որպես կայսր, պաշտոնապես կրելով «Գոմեացիների կայսր» տիտղոսը: Եւ մի շարք փայլուն հաղթանակների շնորհիվ կարողացել էր միավորել մեկ պետական կազմավորման մեջ Արևմտյան Եվրոպայի ընդարձակ տարածքներ, որի վրա հետագայում ձևավորվեցին ֆրանսիական, գերմանական և իտալական պետությունները:

Կարլոս Մեծի կառավարման տարիները համընկան Արքայան խալիֆայությունում Գաբուլուն առ-Ռաշիդի կառավարման տարիների հետ: Ընդ որում, Արքայան խալիֆայությունը նույնպես իր հզորության

փառքին հասավ Գարուն առ–Ռաշիդի զահակալության շրջանում: Ֆ. Գիթթին նշում է, որ IX դարում համաշխարհային գործերի վրա տիրապետում էին երկու կայսերական անուններ՝ Կարլոսը Արևմուտքում, Գարունը Արևելքում և «այդ երկուսից Գարունը անասարկելիորեն ավելի հզորն էր, որը ներկայացնում էր ավելի բարձր կուլտուրա»: Գամենայն դեպս, կարելի է ասել, որ VIII դարի վերջերին և IX դարի սկզբներին Արքայան խալիֆայությունը և Ֆրանկական պետությունը աշխարհի երկու ամենահզոր տերություններն էին:

Գաղափարություններն այս երկու պետությունների միջև ընդհանուր առմամբ եղել են բարեկամական: Միջազգային մի շարք հարցերում նրանց շահերը համընկնում էին և նրանք համարվում էին քնական դաշնակիցներ: Առաջին հերթին նկատի ունենք նրանց դիվորորոշումը Իսլամիայում ստեղծված Կորդովայի Օմայյան խալիֆայության հանդեպ:

Արքայանները, որոնք իշխանության էին եկել Օմայյաներին տապալելու ճանապարհով, խիստ բշտամական վերաբերմունք ունեին Կորդովայի խալիֆայության նկատմամբ, որտեղ որպես կառավարող դինաստիա դարձյալ հաստատվել էին Արքայանների դաժան հալածանքներից հրաշքով փրկված Օմայյաները:

Կարլոլինգները և նրանց կայսր Կարլոս Մեծը նույնպես բշտամական դիրք էր գրավել Կորդովայի խալիֆայության նկատմամբ: Ֆրանկների կայսրությունը, որը ձգտում էր լինել Արևմտյան Եվրոպայի միակ հզոր տերությունը, Կորդովայի խալիֆայությունը դիտում էր որպես հնարավոր մրցակից: Ուստի այս երկու տերությունները, Արքայան խալիֆայությունը և Ֆրանկական կայսրությունը, ակնկալում էին, որ Կորդովայի խալիֆայության հետ բարդություններ առաջանալու պարագայում, կարող են օգնել միմյանց, կամ, նվազագույնը, ապալինել մեկը մյուսի քաղաքական դիրքորոշմանը:

Նրանց քաղաքական շահերը նույնպես համընկնում էին Բյուզանդական կայսրության հարցում: Երկուսն էլ բյուզանդացիներին համարում էին իրենց վտանգավոր ախտյանը, որի հետագա հզորացումը և նվաճումների քաղաքականությունը մեծ վտանգ էր ներկայացնում նրանց համար:

Այսպիսով, Կորդովայի խալիֆայության և Բյուզանդական կայսրության հարցում, Գարուն առ–Ռաշիդը և Կարլոս Մեծը միմյանց դիտում էին որպես հնարավոր դաշնակիցներ:

Երկու ամենահզորների միջև հաստատաված սնրտ հարաբերությունների արտահայտություն է համարվում մի շարք դեպքանությունների փոխայցելությունները և թանկարժեք նվերների փոխանակությունը նրանց միջև, որը վկայված է արևմտյան աղբյուրներում, որի մասին, սակայն, լուրս են արաքական աղբյուրները: Խալիֆայի կողմից ֆրանկների կայսրին ուղարկված նվերների մեջ հիշատակվում են կերպասը, համնուները և հատկապես փիղը:

Երկու տիրակալների մեծածնման աղբյուրում Չարուն առ-Ռաշիդը որոշ առանձնաշնորհումներ տվեց հռոմեական եկեղեցուն Երուսաղեմում, մասնավորապես Տիրոջ սուրբ գերեզմանի հարցում, որի հետևանքով զգալիորեն ամրապնդվեցին կաթոլիկ եկեղեցու դիրքերը Երուսաղեմում:

4. Արաբ-բյուզանդական հարաբերությունները

Արաբայան խալիֆայության արտաքին քաղաքականության մեջ մշտապես առաջնային տեղ են զրավել հարաբերությունները Բյուզանդական կայսրության հետ: Դրանք խալիֆայության համար ունեցել են կենսականորեն կարևոր նշանակություն և զգալիորեն ազդել նրա միջազգային դիրքերի վրա: Եվ դա հասկանալի է: Նրանք հարևան և այտույան տերություններ էին, որոնք մրցակցության մեջ էին գտնվում Արաբական խալիֆայության կազմավորման հենց առաջին օրվանից: Առաջավոր Ասիայում Բյուզանդական կայսրությանը նախկինում պատկանած շատ երկրներ, հաղթական պատերազմների հետևանքով, անցել էին խալիֆայության տիրապետության տակ:

Արաբական խալիֆայությունը համառ ջանքերով ձգտում էր այդ գրաված տարածքները և երկու երկրների միջև հաստատված սահմանները պահել անփոփոխ, չիրաժարվելով առաջին իսկ հնարավորության դեպքում նորանոր նվաճումներից: Իսկ Բյուզանդական կայսրությունը, որը չէր մոռացել իր տարածքային կորուստների մասին, ձգտում էր գոնե մասամբ հետ քերել կորցրածը, թուլացնել խալիֆայությունը և նրան հետ շարտել դեպի արևելք:

Արաբայանների տիրապետության սկզբնական փուլում, առաջին երկու խալիֆաների՝ Աբու ալ-Աբբասի, ալ-Մանսուրի գահակալության շրջանում, արաբ-բյուզանդական հարաբերությունները համեմատաբար հանգիստ էին և պակաս լարված վիճակում էին գտնվում: Դա բա-

ցատրվում է նրանով, որ Աբբասյանները զբաղված էին իրենց տիրապետությունը խալիֆայությունում ամրապնդելու խնդրով, որը նրանց համար ունեւոր առավել կարևոր նշանակություն, քան այլ հարցեր: Ուստի նրանք համեմատաբար քիչ ուշադրություն էին դարձնում արտաքին քաղաքական խնդիրներին և ձգտում էին ամեն կերպ սասոեցված վիճակում պահել այսպես կոչված թեմ կետերը:

Բյուզանդական կայսրությունը, որն ապրում էր ներքաղաքական ծանր շրջան, նույնպես հնարավորություն չունեւր վարել ակտիվ, առավել ևս թշնամական քաղաքականություն իր արևելյան հարևանի նկատմամբ, և հակված էր խալիֆայության հետ իր հարաբերություններն առանձնապես չսրել:

Իհարկե, չպետք է կարծել, թե կատարյալ անդորր էր տիրում արաբ-բյուզանդական սահմանի երկայնքով: Նրանց միջև լինում էին քախումներ և ընդհարումներ, բայց դրանք տեղական, սահմանային ընդհարումներից այն կողմ չէին անցնում:

Այսպես էր իրադրությունը մինչև երրորդ խալիֆա ալ-Մահդին, որն իր հորը, ալ-Մամսուրին, հաջորդեց 775 թ. և կատավարեց ուղիղ տաս տարի:

Անձայրածիր խալիֆայության ղեկին հայտնվելով այն ժամանակ, երբ Աբբասյան դինաստիայի ամրապնդման հարցերը հիմնականում լուծված էին, ալ-Մահդին անցավ ավելի ակտիվ քաղաքականության Բյուզանդական կայսրության նկատմամբ:

Նա վերստեղծ արագան պատերազմը և հարձակողական գործողությունները Բյուզանդական կայսրության դեմ, սակայն դրանք առանձնապես հաջողություն չբերեցին նրան: Թերևս ամենանշանակալի իրադարձությունն եղավ այն, որ 782 թ. արաբական զորախումբը ալ-Մահդիի որդու, ապագա խալիֆա Գարուն առ-Ուաշիդի հրամանատարությամբ, հայտնվեց Բյուզանդական կայսրության մայրաքաղաքի մոտերքը: Բայց Կոնստանդնուպոլիսը զբաղեւր արաբները չկարողացան: Բյուզանդական զանի խնամակալ Իրենը, որը կայսրությունը դեկավարում էր իր փոքրահասակ որդու, Կոնստանտին VI-ի անունից, կարողացավ հաշտություն կնքել, պարտավորվելով խալիֆայությանը վճարել 70-90 հազար դինար ռազմատուգանք: Ծիշոտ է, այդ պայմանագիրը ստորագրուցիլ էր բյուզանդացիների համար, բայց դրա շնորհիվ Իրենին հաջողվեց հասնել այն քանին, որ արաբները հեռանան կայսրության մայրաքաղաքի մատույցներից:

Չափազանց մեծ կարևորություն տալով Բյուզանդիայի հետ խալիֆայության սահմանների ամրապնդմանը, արարները նրա երկայնցով կատուցեցին ամրությունների մի ամբողջ շղթա, որը Անտիոքից տարածվում էր մինչև Տարսուս, Մալաթիա, Մանրիջ, Չիքերթա, Ամոսատ և այլն: Ասահմանային պաշտպանական այդ գոտին կոչվում էր «ալ-Ավա-սիմ», որը նշանակում էր «պաշտպանող», «կանխող», «պահող»: Գարուն առ-Ռաշիդի հրամանով պաշտպանական այդ գոտին առանձնացվեց որպես ինքնուրույն վարչատարածքային միավոր, որը չէր ենթարկվում տեղական կառավարիչներին, և դրվեց հատուկ զորահրամանատարների իշխանության ներքո:

Բյուզանդական նոր կայսր Լիկիվոր I, որը 802 թ. փոխարինեց Իրենին, հրաժարվեց իր նախորդի կնքած պայմանագրից և նույնիսկ պահանջեց Գարուն առ-Ռաշիդից հետ վերադարձնել նրան որպես ռազմատուգանք վճարած գումարը, որը խիստ զայրացրեց խալիֆային: Նա կազմակերպեց մի քանի արշավանքներ Ռաջբայից, որը նա դարձրել էր իր նստոցը, ներխուժեց Փոքր Ասիայի տարածքները, տիրացավ Գերակլես և Թիան քաղաքներին և հասավ մինչև Անկիրա (Անկարա): Այդ հաջողությունների շնորհիվ առ-Ռաշիդը 806 թ. կարողացավ ստիպել Լիկիվորին ճանաչել Իրենի հետ կնքված պայմանագիրը և, ի հավելումն, հատուկ հարկ դրեց կայսրի և նրա ընտանիքի անդամների վրա: Բայց ավելին անել Գարուն առ-Ռաշիդին այդպես էլ չհաջողվեց, որն իր մահկանացուն կնքեց Թուսում 809 թ.:

Լիկիվորն օգտվելով այդ հանգամանքից, կրկին հրաժարվեց արարների հետ իր կնքած պայմանագրից և վերջրած պարտավորություններից, և վերսկսեց պատերազմական գործողություններն արարների դեմ: Այս անգամ հիմնական գործողությունները ծավալվեցին Սիջերկրական ծովի ջրերում: Արաբական նավատորմը տարավ մի շարք հաղթանակներ Կիպրոսի, Գոզդոսի և Լիկիայի ափերի մոտ, բայց ավելին անել չկարողացավ:

Արաբ-բյուզանդական հարաբերությունները սրվեցին IX դարի 10-ական թվականների վերջերից, Բաբելի ապստամբության շրջա-նում: Բյուզանդական կայսր Թեոֆիլը, գտնելով, որ խալիֆայությունը հիմնական ուշադրությունը և ռազմական ուժերը կենտրոնացրել էր հուրեմիների ապստամբությունը ճնշելու վրա, նախահարձակ եղավ և կարողացավ գրավել մի քանի քաղաքներ և բնակավայրեր, որոնք մտնում էին «ալ-Ավասիմ» պաշտպանական գոտու մեջ: Գրավելով Չիքեր-

քան, Սամոսատը և Մալաթիան, Բյուզանդիան խալիֆայությանը հետ մղեց դեպի արևելք և ընդհուպ մոտեցավ Գայաստանի սահմաններին:

Խալիֆա Մամունը, զգալով խալիֆայության զլխին կախված վտանգը, այնուամենայնիվ, ուժ գտավ և անհրաժեշտ համարեց 830–833 թթ. չորս ռազմական արշավանք կազմակերպել ընդդեմ Բյուզանդիայի, կանխել հուրեմիների հետ Բյուզանդիայի հնարավոր դաշինքի հաստատումը և կասեցնել բյուզանդացիների հետագա ներթափանցումը Գայաստանի և ընդհանրապես խալիֆայության խորքերը:

Բաբելի ապստամբության ճնշումից հետո, երբ խալիֆայության ձեռքերն ազատվեցին, խալիֆա Մուբասիմը, որը 833 թ. հաջորդել էր խալիֆա Մամունին, ստեղծելով մի նոր և հզոր բանակ, որի մասին արք–Թաբարին նշում է, որ «նա այնպես էր զինված ինչպես ոչ մի խալիֆայի բանակ նախկինում», 838 թ. ինքը ներխուժեց Բյուզանդական կայսրության տարածքները: Նա տարավ մի քանի տալավորիչ հաղթանակներ և տիրացավ Ամրի քաղաքին: Մուբասիմը ծրագրում էր արշավել Կոնստանդնուպոլսի վրա:

Սարապահար բյուզանդական կայսր Թեոֆիլը օգնության խնդրանքով դիմեց Վենետիկի դոժին, ֆրանկների թագավորին և Կորդովաի Օմայյան խալիֆային: Բայց այդ օգնության կարիքն անհրաժեշտ չեղավ, քանի որ խալիֆա Մուբասիմը, տազնապալի լուրեր ստանալով իր դեմ նախապատրաստվող զինվորական դավադրության մասին, հարկադրված էր դադարեցնել ռազմական գործողությունները Բյուզանդիայի դեմ և վերադառնալ իր մայրաքաղաքը:

Դրանից հետո նրկու տերությունների հարաբերություններում տեղի չեն ունեցել այնի ընկնող իրադարձություններ: Արդեն սկսվել էր Արբասյան խալիֆայության բուլացման ու տրոհման շրջանը և խալիֆայությունն այլևս անկարող էր լուրջ սպառնալիքներ ստեղծել Բյուզանդական կայսրությանը:

5. Կրետեի և Սիցիլիայի գրավումը: Ներխուժում Իտալիա

IX դարի առաջին կեսին արաբները այնուամենայնիվ որոշ տերիտորիալ ձեռքբերումներ ունեցան Եվրոպայում, քայքայեցին արդեն ուղակիորեն առնչություն չուներ Արբասյան խալիֆայության հետ:

825 թ. արաբները գրավեցին Կրետե կղզին, որ մինչ այդ պատկանում էր Բյուզանդական կայսրությանը: Դրանք այն արաբներն էին, ու

րոնք 814 թ. արտաքսվել էին Կորդովայի խալիֆայությունից, մոտ 15 հազար մարդ, և ապաստանել Եգիպտոսում: Բայց այստեղ նրանք 818 թ. խտրվություն քարձրացրին Արբասյան խալիֆա Մամունի դեմ: 825 թ. այդ խտրվությունը ճնշվեց և եգիպտոսի կառավարիչը նպատակահարմար գտավ նրանց արտաքսել խալիֆայության տարածքներից: Վերջիններս նավեր նստելով, հեռացան Նեղոսի ափերից, ներխուժեցին Կրետե կղզի և տիրացան նրան: Նրանք կղզին վերածեցին մի ամրոցի և ծովահեծության կենտրոնի, լուրջ սպասնայիք ստեղծելով ազատ և անվտանգ նավագնացությանը և առևտրին: Միայն 961 թ. քյուզանդացիներին հաջողվեց իրենց տիրապետությունը վերահաստատել Կրետե կղզու վրա:

Չերթը հասավ Միցիլիային: Նրա նվաճումն իրականացվեց Իֆրիկիայում (Ձուցիսում) IX դարի սկզբներին հաստատված Աղլաքիների դինաստիայի, երկրամասի կառավարիչ Ջիյադաթ-Ալլահ I կողմից: Այդ դինաստիան Իֆրիկիայի փաստորեն կառավարում էր Արբասյան խալիֆայությունից անկախ:

Արաբների կողմից Միցիլիայի գրավման առիթ հանդիսացան Միրակուզայում տեղի ունեցած իրադարձությունները: 827 թ. Եֆիմ անունով քյուզանդական մի ստրատեգ ապստամբվեց, իրեն հայտարարեց կայսր և օգնության խնդրանքով դիմեց Իֆրիկիայի կառավարիչ Ջիյադաթ Ալլահ I: Վերջինս դրականորեն արձագանքեց այդ խնդրանքին և 827 թ. յոթհազարանոց մի զորախումբ ուղարկեց Միցիլիա: Նրանք ավի իջան Մազարայում, որը դարձավ կարևոր հենակետ արաբների հետագա գործողությունների համար:

Եֆիմը, որն այլևս արաբներին պետք չէր, սպանվում է քյուզանդացիների ձեռքով: Մակայն դա այլևս չէր կարող կասեցնել արաբների կողմից Միցիլիայի գրավումը: 831 թ. նրանց գրավում են Պալեոմոն, ապա Մեսսիման, իսկ 878 թ., ինճամայա պաշարումից հետո, վերջապես ընկնում է նաև Միրակուզան: Միցիլիայի ամբողջական գրավումն իրականացրեց Իբրահիմ II Աղլաքին:

Արաբները չքավարարվեցին Միցիլիայի գրավումով և սրբազան պատերազմը տարածեցին Իտալիայի վրա: Անցնելով Միցիլիան Իտալիայից բաժանող նեղուցը, նրանք ներխուժեցին Ապենինյան թերակղզի, մտան Կալարբիա և գրավեցին Լանգոթարոների հերցոգին պատկանող Տարենտո նավահանգստային քաղաքը: Կալարբիայում և նրան սահմանակից Ապալուիայում արաբները գրավեցին Քյուզանդիային պատկա-

նող մի քանի կարևոր բնակավայրեր և հենակետեր, որոնց մեջ առանձնահատուկ նշանակություն ունեցավ Բարիի գրավումը: Այստեղ տեղի ունեցած ծովային մարտերում արաքական նավատորմը փայլուն հաղթանակ տարավ Բարիին օգնության եկած Վենետիկի նավատորմի նկատմամբ: Իսկ արաքական հետևակը և հծծելագորղը պարսության մատնեց Լեռայոլը և կայսրի բանակներին:

Տիրապետելով իտալական և սիցիլիական նավահանգիստներին, արաքները դրանք հենակետերի վերածնեցին, որտեղից ծովահենական հարձակումներ էին գործում Իտալիայի, անգամ Զարավային Ֆրանսիայի ափերի, ինչպես նաև Միջերկրական ծովի տարբեր կղզիների վրա:

Երանք այնքան համարձակ դարձան, որ 846 թ. կարողացան սպառնալ Գոմմին, երբ արաքական զորաջոկատները հայտնվեցին Զավերձերին հետ շարտել, քայց երեք տարի անց նրանք կրկին սպառնացին Գոմմին: Այս անգամ իտալական նավատորմը կարողացավ պարսության մատնել արաքական նավատորմը և վերացնել Գոմմի վրա կախված անմիջական վտանգը:

Բայց, այդուհանդերձ, արաքների տիրապետությունը դեռևս այնքան անուր էր, որ Գոմմի Գովհաննես VIII պապը (872-882 թթ.), ստիպված էր, ինչպես նշում է Ֆ. Զիթթին, «երկու տարի հարկ վճարել» մուսուլմաններին:

Աղլաքիները 869 թ. գրավեցին նաև Մալթա կղզին:

6. Արբասյան խալիֆայության արտաքին առևտրական կապերը

Արտաքին առևտուրը Արբասյան խալիֆայության արտաքին քաղաքականության մի առանձին բնագավառն էր, որն ուներ իր որոշակի դերակատարումը: Խալիֆայությունը, որը գրավում էր կարևոր աշխարհագրական դիրք, տարածված էր ասիական և աֆրիկյան մայրցամաքների վրա, ծգվում էր Գնդկական օվկիանոսից մինչև Մոլդանոսյան օվկիանոս, ուներ բազմառեսակ և հարուստ բնական ռեսուրսներ, անվտանգորեն կի գործընկեր էր աշխարհի շատ երկրների համար: Երանք զգում էին արաքական տարատեսակ ապրանքների կարիքը, իսկ խալիֆայությունն էլ իր հերթին զգում էր ասիական, եվրոպական և աֆրիկյան արտադրանքի կարիքը:

Արտաքին առևտրից ստացված եկամուտները խալիֆայության գանձարանը հարստացնելու և ռազմական վիթխարի ծախսերը հոգալու կարևոր աղբյուրներից մեկն էին:

Միջազգային տարանցիկ կարևոր կենտրոն էր Բաղդադը, որը գտնվելով ցամաքային—քարավանային և զետային—ծովային համաշխարհային մայրուղիների խաչմերուկում, մազնիսի պես իրեն էր ծգում տարբեր ազգությունների մանր և խոշոր վաճառականներին: Բաղդադը, Բասրան և այլ կարևոր առևտրական կենտրոնները և Իրաքի տարածքով անցնող առևտրական ուղիները Միջերկրական ծովի և Գարավային Եվրոպայի երկրները կապում էին Գնդկաստանի, Չինաստանի, Ինդոնեզիայի և Գեռավոր Արևելքի աշխարհագրական գոտու այլ երկրների հետ: Եվրոպական ապրանքները Գեռավոր Արևելք և հակառակ ուղղությամբ կարող էին հասնել Ինժնականում խալիֆայության տարածքով անցնող մայրուղիներով: Եվ, ընդհակառակը, արևելյան արտադրության առարկաների համար Միջերկրածովյան երկրներ և նրանց միջոցով Գարավային Եվրոպա հասնելու ավելի կարճ և ավելի հարմարավետ ուղիներ, քան խալիֆայության տարածքով անցնող առևտրական ուղիներն էին, զոյություն չունեին:

Խալիֆայությունն իր հարմար աշխարհագրական դիրքի շնորհիվ իրար էր միացնում Միջերկրական, Կարմիր, Սև ծովերի և Պարսից ծոցի ավազանի երկրները, քարեքեր ու հարուստ տարածքները: Դրա շնորհիվ աշխարհի քարտեզի վրա որպես խոշոր առևտրական միջազգային կենտրոններ հայտնվեցին ոչ միայն Բաղդադը, Բասրան և Կուֆան Իրաքում, այլև Ֆուստատը և Ալեքսանդրիան Եգիպտոսում, Դամասկոսը Սիրիայում, Կայրավանը և Ֆեղ Գյուսիսային Աֆրիկայում, Շիրազը, Սաահանը և Ռեյը Իրանում, Նիշապուրը և Մերվը Խորասանում, Սամարղանդը և Բուխարան Մավարաննահրում և այլն: Առևտրական կարևոր կենտրոնի վերածվեց Պարսից ծոցի ափին գտնվող Սիրաֆը:

Միջազգային առևտրի բուռն և աշխույժ զարգացման շնորհիվ վաճառականը դառնում է կարևոր դեմք առևտրի և տնտեսության ոլորտում, որի ֆունկցիաները շատ հաճախ միահյուսվում էին դիվանագիտական առաքելության հետ, որն ավելի էր բարձրացնում նրա հասարակական կշիռը:

Միջազգային տարանցիկ առևտրի զարգացումը նպաստեց միջազգային և տեղական շուկաների ձևավորմանը: Վաճառականը՝ «թափի», իր ապրանքների արտահանման և ներմուծման համար օգտա-

գործում էր միջազգային առևտրական կենտրոնների շուկաներում հատուկ այդ նպատակների համար ստեղծված պահեստները իրենց ապրանքները երկար ժամանակով պահեստավորելու և գնորդների հետ գործարքներ կնքելու համար:

Ասիական, աֆրիկյան և եվրոպական շուկաներում կարելի էր գտնել եզրիտական վուշի կտորեղեն, սիրիական մետաքսյա և ապակյա ապրանքներ, մետաղյա իրեր, այդ քվում զենք, ամանեղեն և այլն, իրանական գորգեր և նախշազարդ գործվածքներ, շաքար խուզիստանից և այլն: Խալիֆայությունն արտահանում էր քանթակ, որն աճում էր Կուֆայի շրջանում: Մեծ տեղ էր զբաղում մետաղների արտահանությունը: Արքայաճառ խալիֆայության տիրապետության տակ գտնվող երկրներում արդյունահանվում էին զանազան մետաղներ, որոնց այնուհետև արտահանվում էին աշխարհի տարբեր կողմեր: Այսպես, օրինակ, պղինձ էր արդյունահանվում Իրանում, Հայաստանում, Միջին Ասիայում, Գյուսիսային Աֆրիկայում և Անդալուսիայում, կապար, արծիճ և սնդիկ Իրանում, նավթ Գյուսիսային Իրաքում և այլն: Արաբական արտաքին առևտրում զգալի տեղ էին զբաղում նաև արհեստագործական զանազան իրեր, պատրաստված մետաղից, փայտից, կաշվից և այլն:

Արաբ ծովագնացները, որոնք այժի էին ընկնում համարձակությամբ և հմուտ էին նավավարության մեջ, հասնում էին մինչև Գոդկաստան, Տեյլոն, Ինդոնեզիա և Չինաստան: Եթե մինչև VIII դարը Գոդկասկան օվկիանոսում առևտրի քնազավառում առաջնությունը պատկանում էր չինական վաճառականներին, ապա VIII դարից սկսած նախածնողությունն անցնում է Բասրայի ծովագնացներին: Նրանք այնքան են հմտանում նավաշինության և ծովագնացության ասպարեզում, որ զերազանցում են և ինդոնեզիան, և չինացիներին և տիրապետող դիրքեր զբաղում մի շարք ապրանքների առևտրի մեջ:

Գոդկաստանում և Չինաստանում ստեղծվում են արաբական առևտրական ֆակտորիաներ: Այդ երկրների առևտրական կենտրոններում, մասնավորապես Գոդկաստանի արևմտյան ափում, այնքան մեծ քանակության արաբներ և այլ մուսուլմանական ժողովուրդներ են կուտակվում, որ կառուցվում են բազմաթիվ մզկիթներ, սահմանվում է սեփական դատավարություն, հիմնված շարիաթի սկզբունքների վրա, որն իրականացնում էին կաղիները: Չինաստանում արաբների համար գլխավոր կենտրոն դառնում է Կանտոնը, որտեղ ամբողջ բաղամասեր քնակեցված էին մուսուլմաններով: Ինչպես Գոդկաստանում, այստեղ

նույնպես կատարվում են մզկիթներ և արդարադատությունն իրականացնում էին կադիներն ըստ շարիաթի:

Երբեմն քախումբներ էին լինում տեղական քնակչության և աստորակսն մուսուլմանական քնակչության միջև: 758 թ. Չինաստանի Կան-ֆու՝ Կանտոն քաղաքում տեղի ունեցան արյունալի քախումբներ տեղացիների և արաբների միջև, որը վերածվեց ջարդերի: Նման դեպքերը, թեև հազվադեպ էին, սակայն բացասաբար էին ազդում աստորի զարգացման վրա:

Արբայան խալիֆայության և Չինաստանի միջև հաստատված ծովային առևտրական կապերը նկան լրացնելու «մետաքսյա ուղիով» հնուց ի վեր գործող քարավանային առևտուրը, որն ավելի հուսալի ու ապահով էր, քան ծովային արհավիրքներից և ծովահենների ավազակային հարձակումներից: «Մետաքսյա ուղին», բացի դրանից, ավելի լավ էր յուրացված և ուներ իր կայուն երբուղին, որից քարավանները սովորաբար չէին շեղվում: Նա անցնում էր Մամարդանդով, Բուխարայով, Ռեյով, Չամադանով և մտնում Բաղդադ:

Բաղդադից «Մետաքսյա ուղին» ճյուղավորվում էր և մի ճյուղը Չայաստանի վրայով դուրս գալիս Տրապիզոն, Սև ծովի ափ, որտեղ Չինաստանից, Չնդկաստանից, Ինդոնեզիայից, Ցեյլոնից և հեռավորարևելյան այլ երկրներից բերված ապրանքները, ինչպես և խալիֆայության ապրանքները, բարձում էին բյուզանդական առևտրական նավերի վրա և արտահանում եվրոպական երկրներ:

Մյուս ճյուղը դուրս էր գալիս Միջերկրական ծովի ափերին գտնվող Սիրիայի նավահանգիստներ և այդ ճանապարհով ապրանքները հասնում էին Գյուսիսային Աֆրիկայի երկրներ և Գաղաղային եվրոպա, գլխավորապես Իտալիա, Ֆրանսիա, Իսպանիա և այլն:

Եվ, վերջապես, «Մետաքսյա ուղու» Բաղդադից սկիզբ առնող երրորդ ճյուղավորումը խալիֆայության մայրաքաղաքը Կուֆայի, Մեքքայի և Մեդինայի միջոցով կապում էր Արաբիայի և Աֆրիկայի, ինչպես նաև Կարմիր ծովի նավահանգիստների հետ:

Ինչ վերաբերում է առևտրական հարաբերություններին Բյուզանդական կայսրության հետ, ապա դրանց կայուն և լայնածավալ զարգացմանը մեծապես խոչընդոտում էին հաճախակի կրկնվող պատերազմական գործողությունները, մշտական քախումբներ և ոչ քարայցական մթնոլորտը, որը բնորոշ էր երկու հարևան պետությունների հարա-

քերականություններին: Այդուհանդերձ, արարական ապրանքները հասնում էին Կոնստանդնուպոլիս և այնտեղից արտահանվում էվրոպա:

Արբասյան խալիֆայությունը առևտրական կապեր էր հաստատել նաև Կիևյան Ռուսիայի, ռուսական տափաստանների թուրքական քոչվոր ցեղերի և խազարական կազանաթի հետ: Կիևյան Ռուսիայում արարականությանը խազարների հետ առևտրին նպաստում էր այն համազամանքը, որ նրանց մայրաքաղաքում Իբիլում, ծնավորվել էր մուսուլմանական համայնք, որը առևտրական միջնորդի դեր էր կատարում: Այստեղ արարները գնում էի բանկարժեք մորթիներ:

Արբասյան խալիֆայությունը Չինաստանից ներմուծում էր մետաքսյա կերպաս, հախճապակի, համեմունքներ, արիեստագործական ապրանքներ և այլն, Գնդկաստանից տեքստիլ ապրանքներ, մետաքսյա կտոր, համեմունքներ, Մալակկայի բերակղզուց ոսկի և կապար, Սումատրայից ոսկի, համեմունքներ, բժշկական քույսեր, Գյուսիսային Բորնեոյից մարգարիտ, Ֆիլիպպիններից ոսկի ու փղոսկր, և այլն:

Արաբ առևտրականները, որոնք չէին սահմանափակվում Աֆրիկայի հետ առափնյա առևտրով, թափանցում էին այդ մայրցամաքի խորքերը, հասնում մինչև հասարակածային գոտի և կատարում բավականին աշխույժ առևտուր: Այստեղ նրանք աղը փոխանակում էին ոսկու հետ, ներմուծում թանկարժեք քարեր, փղոսկր, զուռավոր արժեքավոր փայտ, տարաշխարհիկ զազանների մորթիներ, ջալլամի փետուրներ և այլն: Սակայն Աֆրիկան արաբների համար հանդիսանում էր սնամորթ ստրուկների գնման գլխավոր կենտրոնը, որտեղ լծան գնված ստրուկները հարյուրավոր նավերի վրա բեռնելով բերում էին խալիֆայություն կամ վերափառառում այլ երկրներ: Արաբ առևտրականները ստրուկներին գնում էին դրա դիմաց հիմնականում աղ վճարելով:

Խալիֆայությունը ստրուկներ ներմուծում էր նաև Արևելյան Եվրոպայից և Միջին Ասիայից, հատկապես թուրք ստրուկներ: Արևելյան Եվրոպայում գնում էին սպիտակ գերիներ, ինչպես նաև մեղր, մեղրամոմ, որից մոմ էին պատրաստում և այլ ապրանքներ:

Արբասյան խալիֆայությունը եվրոպական երկրներից ներմուծում էր մետաղ՝ զենք և զրահ պատրաստելու համար, որի կարիքը շատ էր զգում խալիֆայական մեծաքանակ բանակը, մորթեղեն, կաշվեղեն, անտառանյութ նավաշինության համար և այլն:

Իսկ խալիֆայությունն աշխարհի տարբեր երկրներ արտահանում էր պերճանքի առարկաներ, զենք, մետաղյա արհեստագործական զանազան տեսակի, այդ թվում և կենցաղային առարկաներ, ամանեղեն, սննդամթերք, աղ, մրգեր, հատկապես արձավ, տեղական արտադրության կտորեղեն: Մեծ տեղ էր գրավում արաբական հանրաժողովային նմուշների արտահանումը: Միջնադարյան աղբյուրները վկայում են, որ յուրաքանչյուր տարի խալիֆայության Միրաֆ նավահանգստից հարավ-արևելյան Գնդկաստան էր արտահանվում մի քանի տասնյակ հազար մի: Դրանց պետք է ավելացնել տարատեսակ համեմունքները, քուստեսակները և այլն:

Արբասյանների ժամանակ արտաքին առևտրին բնորոշ էր մի առանձնահատկություն: Արտաքին առևտուրը չէր հանդիսանում որևէ մեկ էթնիկական կամ կրոնական խմբի մենաշնորհը: Արտաքին առևտուրն իրականացնում էին խալիֆայությունում բնակվող բոլոր կրոնների ներկայացուցիչները՝ մուսուլմանները, քրիստոնյաները, հրեաները և զրադաշտականները: Նրանցից յուրաքանչյուրը նախապատվությունը տալիս էր կոնկրետ որևէ աշխարհագրական գոտու և ապրանքներ տեսականու:

Այսպես, օրինակ, Գնդկական օվկիանոսի ավազանում կատարվող առևտուրը հիմնականում գտնվում էր արաբների և պարսիկների ձեռքում, իսկ այդ օվկիանոսից այն կողմ ընկած շրջանի առևտրի մեջ տիրապետող դերակատարում ունեին քրիստոնյաները և հրեաները: Սակայն այստեղ կար մի յուրահատկություն: Գրեաները և քրիստոնյաներն իրենց առևտուրը կատարում էին ոչ թե սեփական, այլ մուսուլմաններին պատկանող նավերով, որը, հավանաբար, նրանց ապահովում էր խալիֆայության հովանավարությունը և պաշտպանությունը:

Իսկ Արևմուտքի հետ կատարվող առևտրի մեջ պատկերն այլ էր: Այստեղ զորոնականում չկային արաբներ և պարսիկներ, այլ կերպ ասած մուսուլմաններ: Արևմուտքի հետ առևտրի մեջ գլխավոր դերը պատկանում էր հարավային իտալացիներին և Վենետիկի վաճառականներին: Իրենց դերակատարումն ունեին նաև Իսպանիայի և Գերանիայի Ֆրանսիայի հրեաները: Գրեա վաճառականները մեծ դերակատարում ունեին նաև Արևելքի հետ Արևմուտքի առևտրի մեջ: Նրանք էին հանդիսանում Արևելքի ներքիններ, ստրուկներ և ստրուկուհիներ մատակարարողները:

Խալիֆայության առևտրականները, բացի ապրանքափոխանակությունից և առևտրական նոր ուղիների յուրացումից, մի կարևոր ծա-

ռայությունն ևս են մատուցել մարդկությանը: Նրանց մեջ քիչ չեն եղել գրասեր և հետաքրքրասեր մարդիկ, որոնք ունեցել են ճուրղ դիտողականություն և գրի են առել իրենց տեսածն ու լսածը: Նրանք թողել են արժեքավոր գրառումներ իրենց այցելած երկրների և քաղաքների, ճանապարհների, առևտրական քարավանային և ծովային ուղիների մասին, տեղաբնիկների, նրանց կյանքի, սպրելածնի, միատուկացի վերաբերյալ:

Այսօր դրանք ներկայացնում են որոշակի հետաքրքրություն Արարական խալիֆայության, նրա հարակից և հեռավոր երկրների միջնադարյան պատմության ուսումնասիրության տեսանկյունից:

Գլուխ փաստերորդ

**ԱՐԲԱՍՅԱՆ ԽԱՆԻՖԱՅՈՒԹՅԱՆ ՏՐՈՂՈՒՄԸ
(IX-X դարեր)**

**I. ԽԱՆԻՖԱՅՈՒԹՅԱՆ ՏՐՈՂՄԱՆԸ
Ն ՊԱՍՏՈՂ ԱԶԴԱԿՆԵՐԸ**

VIII դարի 50-ական թվականներից մինչև IX դարի 40-ական թվականների վերջը համարվում է Արբասյան խալիֆայության ոսկե դարը: Նա ընդգրկում է մոտ հարյուրամյա մի դարաշրջան, Արբասյան դինաստիայի հիմնադիր խալիֆա Աբու-ալ-Արբասից մինչև խալիֆա ալ-Կասիկի գահակալության ժամանակահատվածը, երբ խալիֆայության զարգացումն ընդհանուր առմամբ ընթանում էր վերընթաց ուղիով:

Նա իր հզորության և փառքի գագաթնակետին հասավ խալիֆա Չարուն առ-Ռաշիդի գահակալության տարիներին, 786-809 թվականներին:

Իսկ անկման շրջանն սկսվում է խալիֆա ալ-Կասիկից հետո, որը գահակալել է 842-847 թվականներին: Եվ դրանից հետո չեղավ մի ուժ, որն ի վիճակի լինելու կանխել խալիֆայության անկասելի գահալիժումը, որն ավարտվեց 1258 թ., երբ Գուլաղու խանի մոնղոլական հորդաները գրոհով վերցրեցին Արբասյան խալիֆայության մայրաքաղաք Բաղդադը:

1. Չարուն առ-Ռաշիդի ճակատագրական սխալը

Չարուն առ-Ռաշիդին շատ էր մտախոզում իր ժառանգորդի հարցը: Շատ լավ ծանոթ լինելով խալիֆայությունում տիրող քաղաքական կուլտուրային ու քարքերին, որի ամենաեական մասերից մեկը գահակալ

խալիֆայի մահից հետո դաժան պայքարն էր գահի համար, նա որոշեց դիմել մի քայլի, որն, ըստ նրա, կարող էր կանխել երկպառակությունը և արյունալի պատերազմները գահի համար և համագործակցություն հաստատել տարրեր ընդհարական ուժերի միջև իր մահվանից հետո:

Չարուն առ-Ռաշիդն ուներ երկու որդի, որոնք տարրեր կանանցից էին: Նրանցից մեծը Մամունն էր, որը ծնվել էր պարսկուհի հարճից, իսկ փոքրը՝ Ամինը, ծնվել էր Չարունի կնոջից, Զուբեյդայից, որը սերում էր արաբական հաշիմյան ընտանիքից: Իսկ հաշիմյան տոհմը մեծ հեղինակություն էր վայելում արաբական աշխարհում: 782 թ. Չարուն առ-Ռաշիդը իր փոքր որդուն, Ամինին նշանակեց իր գահակալ ժառանգորդը, շրջանցելով ավագ որդուն: Այդ քայլն ուրախությամբ ընդունեց արաբական վերնախավը, սակայն, պետք է ենթադրել, դա հավանաբար առաջացրել է պարսկական ավագանու, որի դիրքերը դեռ բավականին ուժեղ էին արքունիքում, դժգոհությունը:

Այդ վարկածի օգտին է խոսում այն հանգամանքը, որ յոթ տարի անց, 799 թ. Չարուն առ-Ռաշիդը փոփոխություն մտցրեց իր որոշման մեջ, քայց բավականին տարօրինակ կերպով: Նա Մամունին նշանակեց գահի երկրորդ ժառանգորդ Ամինից հետո:

Այսպիսով, պաշտոնապես խալիֆայության գահի երկու ժառանգորդ հաստատվեց: Ղրան 802 թ. հաջորդեց մի նոր, ոչ պակաս տարօրինակ քայլ: Չարուն առ-Ռաշիդը Ամինին նշանակելով գահի առաջին ժառանգորդ, միաժամանակ նրան նշանակեց Իրաքի, Սիրիայի, Արաբիայի, Եգիպտոսի և Չյուսիսային Աֆրիկայի կառավարող, կուսակալ: Այլ կերպ ասած նա իր արաբ կնոջից ունեցած որդուն տվեց հիմնականում այն երկրները և շրջանները, որոնք համարվում էին արաբական:

Իսկ գահի երկրորդ ժառանգորդ Մամունին նշանակեց խալիֆայության արևելյան շրջանների՝ Խորասանի կառավարող: Այդ շրջաններում գերակայում էին պարսիկները և նրանց մշակույթն ու ազդեցությունը: Ամինն իրավունք չուներ Մամունին երբևիցե զրկել այդ պաշտոնից:

Չարուն առ-Ռաշիդը հավանաբար այնքան է մտահոգված եղել խալիֆայության գահի ժառանգորդի հարցում, որ, չբավարարվելով այդ օլորով, իր որոշումը հավաստի և իրսալի դարձնելու նպատակով 802 թ. իր երկու որդիների հետ ուխտագնացություն կատարեց Մեքքա, որտեղ սուրբ Կաաբայի մոտ եղբայրները հանդիսավոր երդում տվեցին հարգել իրենց հոր որոշումը: Իսկ այդ որոշումը կամ խալիֆայական հատուկ հրովարտակը ազդարարում էր, որ Մամունը պարտավորվում էր

հավատարիմ մնալ իր եղբորը, Ամինին, նրա խալիֆա դառնալուց հետո: Լույն իրավարտակն արգելում էր Ամինին ուսնահարել իր եղբոր, Մամու-նի իրավունքները, և պարտավորեցնում էր նրան խստիվ հետևել իր հոր պատգամներին:

Այսպիսով, Չարուն առ-Ռաշիդը կատարեց խալիֆայության պատմության մեջ աննախադեպ մի քայլ: Եւ նշանակեց զահի միաժամանակ երկու ժառանգորդ և խալիֆայությունը փաստորեն բաժանեց երկու մասի, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ իր օրինական կառավարողը: Արտաքուստ խալիֆայությունը մնում էր միասնական պետություն, քանի որ նա ուներ մեկ խալիֆա: Բայց քանի որ նա իրավունք չուներ զրկել իր եղբորը, խալիֆայության երկրորդ մասի կառավարողին, իր ժառանգական իրավունքներից խալիֆայության մի կեսի նկատմամբ, ապա ստացվում էր, որ խալիֆայությունը դե ֆակտո բաժանվում էր ի-րար հավասար մասերի: Ամեն մասն ուներ իր մայրաքաղաքը: Ամինին բաժին ընկած մասում մայրաքաղաքը շարունակում էր մնալ Բաղդադը, իսկ Մամունին տրված արևելյան մասի մայրաքաղաքը դարձավ Մերվը:

Իր այս անհեռատես քայլով Չարուն առ-Ռաշիդը, անկախ այն բանից, նա ցանկանում էր, թե ոչ, խալիֆայության քաղաքական իրողության, քաղաքական կուլտուրայի մեջ ներդրեց խալիֆայության բաժանման կամ տրոհման գաղափարը և այդ գաղափարը գործնականում կենսագործելու հնարավորությունը:

Չարուն առ-Ռաշիդի այս ճակատագրական սխալը չստր բանկ նստեց խալիֆայության քաղաքական հետագա ճակատագրի վրա: Չեռագայում մեկ անգամ չէ, որ այդ պարադիգման օգտագործվելու է խալիֆայության տրոհման կողմնակիցների կողմից իրենց անջատողական գործողությունների արդարացման համար:

Չարուն առ-Ռաշիդը, ինչպես նշվել է, մահացավ 809 թ. թուսում: Երկու ներայրներն էլ մեկնեցին թուս և այստեղ Մամունը, համաձայն իր հոր կամքի, Ամինին ընդունեց որպես խալիֆա և նրան հավատարմության երդում տվեց:

Թվում էր, թե ամեն ինչ կընթանա Չարուն առ-Ռաշիդի կամքին և ներայրների կողմից Մեքքայում տրված հանդիսավոր երդմանց համապատասխան: Բայց դեպքերի արագ զարգացումները եկան հաստատելու այն իրողությունը, որը պետությունը չի կարող ունենալ երկու ժառանգորդ և երկու պոտենցիալ կառավարող:

եղբայրների միջև, նրանց հոր մահից շատ չանցած, սկսվեց հակամարտություն, որն այնուհետև վերածվեց բացահայտ պատերազմի: Ամինք, խախտելով բոլոր պայմանավորվածությունները, 810 թ. գահի ժառանգորդ նշանակեց իր որդուն: Իսկ դա նշանակում էր, որ նրանից հետո գահին բազմելու էր ոչ թե Մամունը, այլ Ամինի որդին:

Մամունը, քնակամարար, իր անհամաձայնությունը հայտնեց եղբոր որոշման դեմ, այն համարելով ընդունված որոշումների խախտում և իր իրավունքների ոտնահարում: Ի պատասխան, Ամինը 811 թ. արծակեց մի հրովարտակ և՛ Մամունին արևելյան շրջանների փոխադրայի պաշտոնից զրկելու մասին:

Այսպիսով, Ամինը միանգամից խախտեց Գարուն առ-Ռաշիդի կողմից սահմանված երկու կարևոր նախապայմանները:

Մամունը չենթարկվեց Ամինի կամքին, նրա ընդունած երկու որոշումն էլ համարելով անօրինակ: Եվ ի հաստատումն իր իրավունքների, նա Մերվում սկսեց սեփական դրամ հատել, որը տվյալ պարագայում նշանակում էր երկու քան. նախ, որ ինքն ունի գահի նկատմամբ այնպիսի հավակնություններ, ինչպես Ամինը, և, երկրորդ, որ նա հանդիսանում է պետության ղեկավար, որը գտնվում է Ամինի իրավասության շրջանակներից դուրս:

Գարաբերությունները երկու եղբայրների միջև խզվեցին և Աքքայան խալիֆայության քաժամունը երկու մասերի ավելի խորացավ:

Դասկանալի է, որ նման վիճակը երկար չէր կարող պահպանվել, դա լավ էր հասկանում առաջին հերթին խալիֆա Ամինը, որին ձեռնադրելու ստեղծված վիճակը: Եվ նա եղավ եղբոր դեմ պատերազմի նախաձեռնողը: 811 թ. նրա զորքերը հարձակվեցին Մամունի զորքերի վրա:

Դեռ սկզբից Ամինը քաղաքակաճ և բարոյական առումով հայտնվեց ավելի անբարեկապատ վիճակում, քանի որ նա դարձավ իր հոր, Գարուն առ-Ռաշիդի կամքի և Մեքքայում ձեռք բերված համաձայնության խախտողը:

Ամինի զորքերի հարձակումը, որի շարքերում գտնվում էին դեռևս առ-Ռաշիդի ժամանակ կազմավորված թուրքական զորաջոկատներ, անակնկալ չէր Մամունի համար: Վերջինիս զորքերը 811 թ., խորասանցի Թահիրի և Գարսամի գլխավորությամբ պարտության մատնեցին Ամինի զորքերին Ռեյի և Գամաղանի մոտ: Մամունի զորքերը տանում էին հաղթանակներ և գրավելով Արևմտյան Իրանը, 812 թ. մտնեցան Բաղդադին և շրջապատեցին այն: Ամինի շատ կողմնակիցներ անցան Մամունի

կողմը: Հասկանալով, որ նա չի կարող երկար ժամանակ պաշտպանել Բաղդադը, Ամինը եղբորը տեղյակ պահեց, որ պատրաստ է հրաժարվել գահից հոգուտ նրա, պայմանով, որ խնայեն նրա և նրա ընտանիքի անդամների կյանքը: Երբ Մամունին փոխանցեցին Ամինի այս առաջարկությունը, ապա նա քանդերիին լռելյայն տվեց մի շապիկ, որն նշուստ չուներ գլխի համար: Արաքսական ավանդույթի համաձայն դա նշանակում էր մահ և որ Մամունին պետք էր Ամինի գլուխը:

813 թ. սեպտեմբերին Բաղդադն ընկավ և խորասանցիները Թահիրի գլխավորությամբ ներխուժեցին խալիֆայության մայրաքաղաքը: Ամինը փորձ կատարեց նավակով անցկատ հեռանալ Բաղդադից: Բայց դա նրան չհաջողվեց: Լա սպանվեց Թահիրի զինվորների կողմից: Արրասյան խալիֆայության գահն անցավ Մամունին, որը դարձավ այդ դինաստիայի յոթերորդ խալիֆան և գահն իր ձեռքում պահեց մինչև 833 թ.:

Այսպիսի վախճան ունեցավ Հարուն առ–Ուաշիդի քաղաքական նախածեռնությունը, որը լրիվ ծախտում կրեց: Սակայն նրանից մնաց միասնական խալիֆայության հնարավոր քաժանման գաղափարը, որը հետագայում ունեցավ իր անկանխատեսելի քաջասական հետևանքները:

Կարելի է ասել, որ խալիֆայության տրոհման առաջին քարը դրեց Հարուն առ–Ուաշիդը:

2. Կենտրոնախույս ուժերի դիրքերի անրապնդումը: Քաղաքական, էթնիկական և կրոնական հակասությունների սրումը խալիֆայությունում

Արաքսական խալիֆայությունն մի ընդարձակ կայսրություն էր, որը միավորում էր քաղմաքիվ և տարբեր լեզուներով խոսող ժողովուրդների, որոնք տարբեր մշակույթների կողմներ էին, դավանում էին տարբեր կրոններ և ունեին միմյանց հակադիր քաղաքական հավատամք:

Այսպիսի խայտաբղետ ուժերը, որոնք մեծամասամբ ընդհանուր ոչինչ չուներին միմյանց հետ, միավորվել էին մեկ պետության մեջ ոչ թե կամավոր կերպով, այլ ուժի միջոցով, նվաճումների և բռնության ճանապարհով: Այլ կերպ ասած, խալիֆայությունը բռնապետություն էր: Իսկ բռնապետությունը, ինչպես վկայում է պատմական փորձը, կարող է իր գոյությունը պահպանել այնքան ժամանակ, քանի դեռ ի զորու են նրա ստեղծման հիմնական գործոնները՝ ուժը և բռնությունները, և քանի դեռ կենտրոնական կառավարությունն ի վիճակի է վերահսկել իրադրություն-

նը, բուրիին հավաքել իր բոի մեք, և այնքան հզոր է, որ կարող է իրականացնել կենտրոնաձիգ ուժի իր ամենագլխավոր ֆունկցիան: Եթե խախտվում է այս համաձայնությունը և թուլանում համակարգի որևէ օղակ, ապա այդ կայսրությունն ի վերջո դատապարտված է կործանման:

Արաբական խալիֆայության հետ հենց դա պատահեց Արքայան դինաստիայի տիրապետության ժամանակաշրջանում:

Յուլյացում ու քաջայուժն սկսվեց գլխից, վերնից, աբրուճիցում ծայր առած ներդինաստիական պատերազմներից, որի սկիզբը դրեցին Զարուն առ—Ուաշիդի երկու որդիները՝ Սմինը և Մամունը: Կարելի է ասել, որ նրանց պատմական այդ «նախածեոնությունն» ունեցավ իր հետևորդների մի ամբողջ ընթաց: Եղբայրասպան հակամարտություններից և այրուճակի բախումները վերածվեցին սովորական երևույթի Արքայան խալիֆայությունում և դարձան նրա կառավարման համակարգի և քաղաքական կուլտուրայի անբաժան մասը: Դա հանգեցրեց կենտրոնական իշխանության ու արքունիքի և դրանց ծարմնավորումն հանդիսացող խալիֆայի դիրքերի թուլացմանը և հեղինակագրվմանը: Իսկ դա նշանակում է մահազուշակ դողանը ուզածը բռնապետության, մանավանդ արևելյան տիպի բռնապետության համար:

Աբրուճիքի և խալիֆայի դիրքերի թուլացումը նշանակում էր կենտրոնաձիգ ուժերի դիրքերի թուլացում, հսկողության թուլացում խալիֆայության ծայրամասերի վրա, որը գործունեության լայն առաքրեզ քանցնե տարառեսակ կենտրոնախույս ուժերի գործունեության համար:

Այս բնագավառում իր ներդրումն ունեցավ նաև հակամարտությունն արաբական և պարսկական վերնախալի միջև, որոնք առաջատար դերակատարում ունեին Արքայան խալիֆայությունում: Զակամարտությունը նրանց միջև ծագել էր դեռևս Արքայան դինաստիայի կառավարման առաջին իսկ տարիներից: Այդ հակամարտությունը կամ պայքարը գնում էր այն բանի շուրջը, թե նրանցից ով պետք է տիրապետող լինի խալիֆայության կառավարման համակարգում և ունենա վճռորոշ ազդեցություն խալիֆայի վրա:

Արքայան խալիֆաների կառավարման սկզբնական փուլում, երբ նրանք բավականին հզոր էին, նրանք կարողանում էին արաբա—պարսկական հակամարտությունը պահել իրենց հսկողության ներքո և դնել որոշակի շրջանակների մեջ: Նրանց հաջողվում էր արաբական և պարսկական վերնախալի ներուժը ծառայեցնել իրենց իշխանության և խալիֆայության ամրապնդման շահերին:

Արաբական և պարսկական վերնախավի հակամարտության դրսևորում էր հանդիսանում նաև Ամին-Մամուն հակամարտությունը: Արաբ մորից ծնված Ամինին գահի թիվ մեկ ժառանգորդ նշանակելը, իսկ ապա նաև խալիֆայության գահին նրա բազմելը, արաբական արիստոկրատիան համարեց իր հաղթանակը և ցնծությամբ ընդունեց այդ իրադարձությունը:

Պարսկական վերնախավը, որը մեկ անգամ չէ, որ առաջնային դերակատարում էր ունեցել խալիֆայության կառավարման համակարգում, նույնիսկ խալիֆաների կրթության և դաստիարակության գործում, հիշենք քննուզ Բարմաքիմներին, Ամինի հաղթանակն ընդունեց որպես իր պարտությունը, որի հետ ոչ մի կերպ չէր ցանկանաում հաշտվել: Եւ իրեն մխիթարում էր նրանով, որ Զարուն առ-Ռաշիդը, խալիֆայությունը երկու մասի բաժանելով, կայսրության արևելյան մասի, որը հիմնականում քնակեցված էր պարսիկներով և պարսկական մշակույթի ոլորտում զտնվող ժողովուրդներով, փոխարքա նշանակեց պարսկուհի հարճից ծնված Մամունին: Եվ նա հետագայում Ամինի նկատմամբ Մամունի հաղթանակը, որը կեցելու գործում մեծ դեր խաղաց, ցնծությամբ ընդունեց որպես իր հաղթանակ և վերադարձ կառավարման ղեկի մոտ:

Իսկ արաբական վերնախավը, ընդհակառակը, Ամինի տապալումն ընկալեց որպես իր պարտությունը, որի հետ այս անգամ արդեն նա չէր ցանկանում հաշտվել:

Անա այս մոդելը, հակամարտությունը խալիֆայության ամենաազդեցիկ երկու եթնիկական խմբերի միջև, մշտապես գործում էր խալիֆայության համակարգում նաև հետագա տարիներին, Ամինին և Մամունին հաջորդած մյուս խալիֆաների գահակալության շրջանում: Արաբական և պարսկական վերնախավի բացահայտ պայքարը, ինչպես որդը, ներսից վնասեց խալիֆայության կայունությանը, ջլատեց նրա ուժերը և իր վճռորոշ դերակատարումն ունեցավ նրա տկարացման մեջ: Դրանով իսկ նա դարձավ խալիֆայության տրոհմանը նպաստող գործոն:

Խալիֆայության տրոհումը նախապատրաստող գործոն եղավ կրոնա-դավանական հակամարտությունը: Մենք առաջին հերթին նկատի ունենք կրոնական դիմակայությունը իսլամի, որպես տիրապետող կրոնի, շրջանակներում, ներխուժմանական հակասությունները և հակամարտությունները:

Իսլամն այդպես էլ չդարձավ միասնական կրոն: Եւ ի սկզբանե պառակտված կրոն էր, որի երկու հիմնական ուղղություններն էին սուն-

նիզվել և շիջվել: Սակայն նրանք որպես ուղղություններ նույնպես միատարր չէին, քանի որ նրանցում առկա էին տարբեր հոսանքներ, որոնք նույնպես բաժանարարական բեռ էին կրում:

Սուներիների և շիաների միջև ընթացող անընդմեջ պայքարը, որը շատ հաճախ վերածվում էր արյունալի քախուսների, անզամ պատերազմական գործողությունների, շիական «ինքնակոչ» խալիֆաների հաճախակի ասպարեզում հայտնվելը և այլն, ներսից հյուծում էին խալիֆայությունը և սաանում նրա գոյության հիմքերը: Այլ կերպ ասած, իսլամը չէր ծառայում միասնությանը կամ չէր կարողանում իրականացնել արարների և մուսուլմանների համախմբումը համայն խալիֆայության մասշտաբով: Եթե նա համախմբում էր, ապա համախմբում էր սուներիներին, շիաներին, խմայիլականներին, զեյդականներին, խարիջիականներին և կրոնական այլ ուղղություններին առանձին-առանձին, քայց ոչ միմյանց հետ:

Դրությունն ավելի էր բարդանում նրանով, որ կրոնական-դավանական դիմակայությունը ճաշուր կրոնական դիմակայություն չէր: Նա որպես կանոն ստանում էր քաղաքական իմաստ և վերածվում պայքարի իշխանության համար: Ուստի սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ այդ պայմաններում կրոնական հակամարտությունն ըստ էության քաղաքական հակամարտություն էր: Գոգուտ այդ տեսակետի է խոսում այն հանգամանքը, որ շիաներն այդպես էլ սուների Աբրասյաններին չճանաչեցին խալիֆայության լեգիտիմ կառավարողներ, նրանց համարելով իշխանության քոնազավորողներ, գտնելով, որ խալիֆայության միակ օրինական կառավարողներ կարող են լինել միայն շիաները կամ Ալիի հետնորդները:

Աբրասյան խալիֆաները, իհարկե, հասկանում էին շիաների կրոնա-քաղաքական դիրքորոշման վտանգավորությունը խալիֆայության միասնականության և գոյության համար: Այդ պատճառով նրանցից հեռատեսներն առանձին դեպքերում փորձում էին համաձայնության եզրեր գտնել շիաների հետ: Սակայն այդ փորձերը, սակավ քաջաոությանը, ավարտվում էին անհաջողությամբ և խալիֆաները մեկ անգամ չէ, որ շիաների անհնազանդությունը խնդրել են արդյան ծովի մեջ: Այսպիսով, կարելի է ասել, որ ներխուժական հակասությունները հանգեցրին իսլամական ումմայի տրոհմանը, որն իր հերթին դարձավ զորեղ ազդակ խալիֆայության տրոհման գործընթացում:

Խոսելով խալիֆայության տրոհման մեջ կրոնա-դավանական գործոնի մասին, ճիշտ չէր լինի սահմանափակվել միայն ներխուժական շրջանակներով: Պետք է հաշվի առնել նաև այլ կրոնների առկայությունը և նրանց դիրքորոշումը:

Խալիֆայությունում իսլամի հետ միասին գոյություն ունեին զրադաշտականությունը, քրիստոնեությունը, հրեականությունը և այլն: Նրանք դավանող ժողովուրդները դժգոհ էին իրենց կարգավիճակից: Նրանք ենթակա ժողովուրդներ էին, ոչ լիիրավ քաղաքացիներ, օայայներ, որոնց իրավունքները մշտապես ոտնահարվում էին խալիֆայական իշխանությունների կողմից: Խալիֆա Սուբայաքիլի արձակած հրահանգներով, քրիստոնյաները և հրեաները, որոնք որպես «գրքի ժողովուրդներ» համարվում էին մուսուսուլմանների զիմմիներ, դրվեցին անհավասար վիճակում, համեմատած սուննիների հետ: Չալածանքները և բռնությունները նրանց նկատմամբ սովորական երևույթներ էին Աբբասյան խալիֆայությունում: Իսկ նման քաղաքականությունը մշտապես սնում էր սեպարատիզմ ոչ արաբ ժողովուրդների մոտ և պարարտ հող հանդիսանում նրանց ազատատենչական ձգտումների համար: Ուստի կարելի է հավաստել, որ նրանց ոչ մի կերպ չի կարելի դասել խալիֆայության տարածքային անդրջականության պահպանման ուժերի շարքը:

Աբբասյան խալիֆայության պատմությունը որոշ իմաստով կարելի է ասել ժողովրդական ընդվզումների և ապստամբությունների պատմություն էր: Չակաաբբասյան ելույթների մեջ ներգրավված էին առանց բացառության բոլոր ժողովուրդները՝ արաբները, պարսիկները, հայերը, վրացիները, Սիջին Ասիայի տարբեր ժողովուրդները: Նրանց հնազանդության մեջ պահելը և նրանց զինված ելույթները ճնշելը մեծ ժամանակ, նշանը և նյութական ուժեր էին կլանում իշխանություններից: Անվարան կարելի է ասել, որ ժողովրդական զանգվածային ելույթները ցնցեցին խալիֆայության հիմքերը և սասանեցին նրա պետական և կառավարման համակարգը:

Պրանով նրանք, ակամայից դարձան կենտրոնախույս ուժեր և խալիֆայության տրոհման համար նախապայմաններ ստեղծող ազդակներից մեկը:

Աբբասյան խալիֆայության տրոհման գործում կարևոր դերակատարում ունեցան խալիֆայության ռազմական ուժերը: Բանակին միշտ էլ արտակարգ դեր է պատկանել արևելյան բռնատիրությունների կայացման, ուժեղացման և պահպանման հարցում: Խալիֆաներն իրենց

ծրագրերի, և ոչ միայն նվաճողական, իրականացման մեջ առաջին հերթին ապավինել են բանակին, այն համարելով իրենց ամենահուսալի հենարանը: Եվ երբ նա կորցնում էր այդ հենարանը և բանակը նրանից երես էր թեցում, ապա նա դատապարտված էր կործանման:

Տարիների ընթացքում խալիֆայական միասնական բանակը սկսեց կոտորակվել: Տեղական կառավարիչները ստեղծում էին իրենց սեփական զինված ուժերը: Նրանք էին հոգում նրանց ծախսերը և կարիքները, որի հետևանքով տեղական զորամիավորումների դատում էին հավատարիմ և մշիրված առաջին հերթին տեղական կառավարիչներին և զորահրամանատարներին, և ոչ թե խալիֆային:

Երբեմն տեղական կառավարողները, որոնք միաժամանակ զորահրամանատարներ էին, այնքան էին հզորանում, որ նրանցից վախենում էին անգամ իրենք, խալիֆաները: Ղեկավարելով խալիֆաներին իրենց հակառակորդներին ասպարեզից հեռացնելու կամ նրանց ընդգրկումները սանձահարելու համար, շատ հաճախ դիմում էին տեղական այս կամ այն հզոր կառավարիչ-զորահրամանատարի օգնությանը: Գիշերը, քնկուզ, Արու Մուսլիմին, Ափշինին և Բազմաթիվ այլ ազդեցիկ զորահրամանատարների: Դա հանգեցրեց նրան, որ բանակն աստիճանաբար դադարում էր միասնական լինելուց և ուժեղանում խալիֆայի կախվածությունը տեղական կառավարիչներից: Իսկ վերջիններս դառնում էին ավելի ու ավելի անկախ և ավելի թիչ էին հաշվի նստում արքունիքի և խալիֆայի հետ:

Պրոթյունն ավելի սրվեց և քառսի վերածվեց, երբ խալիֆաները, սկսած Գարուն առ-Ռաշիդից և հատկապես խալիֆա Մանուհից, քուրքերից կազմավորեցին իրենց պահապան զորաբանակը, զվարդիան, որն աստիճանաբար դարձավ կարևոր ռազմական ուժ: Նրանք այդ քայլին դիմեցին ի հակակշիռ խալիֆայական զորքերի, որոնց նրանք սկսել էին չվստահել:

Իր նշանակությունն ունեցավ նաև այն հաշվարկը, որ քուրդական զվարդիան, որը կազմավորվում էր գերի վերցված միջինասիական քուրդերից և ստրկավաճառության շուկաներում զնված քուրդ ստրուկներից, արմատներ չունեի իր ծառայության նոր վայրում և այդ պատճառով կշիներ ավելի կախված և մվիրված խալիֆային: Խալիֆաներն էլ իրենց հերթին արտոնյալ պայմաններ էին ստեղծել այդ զորախմբերի համար, արտակարգ հոգածություն ցուցաբերելով նրանց նյութական կալիքների նկատմամբ:

Սակայն շուտով թուրքական գվարդիան այնքան ուժեղացավ, որ խալիֆաներն իրենց կախման մեջ ընկան նրանից, իսկ ապա նաև խաղալից դարձան նրա հրամանատարների ձեռքում: Վերջիններիս համար սոլյուրական երևույթ դարձավ իրենց ոչ հաճելի խալիֆային տապալել, սպանել և գահի վրա նստեցնել իրենց համար ձեռնառու մեկ ուրիշին, որը դասնում էր նրանց խամաճիկը: Այսպես, օրինակ, 847 թ., խալիֆա Վասիկի մահից հետո, թուրքական գվարդիայի հրամանատարները, անտեսելով նրա որոշումն իր մահից հետո գահը փոխանցել իր որդուն, խալիֆա «դարձրեցին» Վասիկի եղբորը, Մուքավաքիլին: Սակայն հակասությունները նոր խալիֆայի և նրա գվարդիայի միջև չհարթվեցին և 861 թ. Մուքավաքիլը սպանվեց իր գվարդիայի երկու հրամանատարների ձեռքով, իր ավագ որդու, Մուհթասիի գիտությամբ և հավանությանը, որոնց այնուհետև գահի վրա նստեցրին նրան: Մուհթասիից գահակալեց ընդամենը մոտ կես տարի, 861–862 թթ., ապա թունավորվեց:

Խալիֆաներ տապալելու և սպանելու գործում հմտացած թուրքական գվարդիայի «անխոնջ» հրամանատարներն այնքան էին լեզոխացել, որ բացեիքաց արհամարհում էին խալիֆաներին, նրանց ծաղր ու ծանակի ենթարկում: Երբ խալիֆա Մուքազզը (865–869 թթ.) թույլ փորձ կատարեց մերթազառվել թուրքական հրամանատարների խնամակալությունից և զանմարանի դատարկ լինելու պատճառով չկարողացավ ժամանակին վճարել նրանց աշխատավարձը, ապա գվարդիայի հրամանատարի կարգադրությամբ նրան վայրենարար ծեծեցին, նետեցին քանտ, այնուհետև արգելեցին նրան հաց ու ջուր տալ, որի հետևանքով նա սովից և ծարավից մահացավ բանտում: Իսկ 870 թ. հաջորած թուրք գվարդիականները զիջերով ներխուժեցին խալիֆա Մուհտեդի Գնջարանը և իռլուսեցին նրան:

Եւ ման օրինակները շատ–շատ են: Եվ պետք է ընդգծել, որ թուրքական գվարդիայի խժոժությունները ծանր հարված հասցրեցին խալիֆաների հեղինակությանը:

Այս բոլոր գործոնները միասին հանգեցրին նրան, որ երկրի ներսում ստեղծվեցին քաղաքական, սոցիալական, տնտեսական, կրոնական–դավանական և ռազմական համապատասխան նախադրյալներ Բաղդադից տեղական կառավարողների կախվածության թուլացման, նրանց իրավասությունների ընդլայնման՝ ի հաշիվ խալիֆաների իրավասությունների, և, ի վերջո, Արբասյան խալիֆայության տրոհման:

Այս երևույթի պատճառները քննարկելիս անհրաժեշտ է նաև հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ տրոհումն ընթացավ Արքայան խալիֆայությունում ավատատիրական հարաբերությունների զարգացման և խորացման պայմաններում: Իսկ ավատատիրությունն ինքնին իր բնույթով անխուսափելիորեն ծնում է անցատողականություն և սնում կենտրոնախույս ձգտումներ: Դա է հաստատում համաշխարհային պատմական փորձը, որը հաստատվում է նաև Արքայան խալիֆայության օրինակով:

II. ԱՐԲԱՍԾԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅԱՆ ՏՐՈՂՈՒՄԸ

Արքայան խալիֆայությունն իր տրոհման գործընթացով քակոխեց զարգացման նոր փուլ, որը կարելի է ասել դարձավ նախապատրաստական նրա մայրամուտի համար:

Թուլացած խալիֆաները և խալիֆայական արքունիքը հարկադրված էին իշխանությունը կիսել իրենց լայնածավալ կայսրության օրեցօր հզորացող տեղական կառավարողների և նրանց շուրջը համախմբված տեղական վերնախալի հետ: Շատ շրջաններում ստեղծվեց յուրահատուկ իրադրություն: Տեղական կառավարողները հրաժարվում էին ճանաչել խալիֆաների աշխարհիկ իշխանությունը, ընդունելով նրանց որպես միայն հոգևոր առաջնորդ: Իսկ այն շրջաններում, որտեղ տեղական կառավարողներն իրենց բավականին ուժեղ էին զգում, նրանք հրաժարվում էին խալիֆային ճանաչել նաև որպես հոգևոր առաջնորդ:

Խալիֆայության տարածքում կազմավորվեցին բազմաթիվ մեծ և փոքր անկախ կամ կիսանկախ պետություններ, որոնք այլևս հաշվի չէին նստում Բաղդադի հետ: Այնպիսի տպավորություն էր ստացվում, կարծես թե վերականգնվում էր այն իրավիճակը, որը գոյություն ուներ նախքան Արաբական խալիֆայության կազմավորումը:

1. Իդրիսների շիական էմիրությունը Մադիբում (Մարոկկոյում)

Արքայան խալիֆայության տրոհման առաջին ժիծեռնակները Երան Գյուսիսային Աֆրիկայի երկրները, որտեղ կազմավորվեցին առաջին անկախ էմիրությունները:

Դա, բացի մեր կողմից նախորդ էջերում նշված հանգամանքներից, բացատրվում է նաև նրանով, որ նրանք հանդիսանում էին խալիֆայության ծայրամասերը, որտեղ Բաղդադի վերահսկողությունը միշտ էլ համեմատաբար բույլ է եղել: Այստեղ իսլամը ավելի ուշ տարածվեց և խոր արմատներ չգցեց: Տեղաբնիկների արաբացումը և իսլամացումը չէր ավարտվել, նրանք ավելի շատ էին կառչած իրենց նախկին պատկերացումներից, հավատալիքներից և ասպեկտներից: Նրանց մոտ ավելի ուժեղ էին հակաարաբայան տրամադրությունները: Ուստի և դյուրավատ նյութն այստեղ ավելի նկատելի էր, որի մեջ իր որոշակի դերակատարումն ունեցավ այն հանգամանքը, որ տեղաբնիկները, գլխավորապես քրիստոնեները, հարեցին շիեզմին, իսկ որոշ խավեր նրա ավելի էքստրեմիստական ուղղությանը՝ խարիջիականությանը: Դա կանխորոշեց նրանց ջնհամական վերաքրոնումները Բաղդադի իշխանությունների նկատմամբ:

Կար նաև մեկ այլ կարևոր հանգամանք: Դեռևս Օմայյան խալիֆաների ժամանակներից սկսած, որը շարունակվեց նաև Աբբասյանների օրոք, շատ ալիականներ կամ շիաներ, խալիֆայության կենտրոնական մասերից փախուստ տալով հալածանքներից, ապաստան էին գտնում և հաստատվում Գյուսթասային Աֆրիկայում: Դեռևս նրանց շաղքերից դուրս եկան ապագա տեղական էմիրները:

Դրանց քվին էր պատկանում Մադրիդում (Մարոկկոյում) Իդրիսների դինաստիայի հիմնադիր Իդրիս I իր Աբդալլահից: Նա Ալիի որդի Գասանի ծոռն էր, որը 785 թ. մասնակցել էր Աբբասյանների դեմ ուղղված շիական հեղաշրջման փորձին Մադինայում, Գիջազում:

Գեղաշրջման ծախսերումից հետո, նա փախչում է Եգիպտոս, ապա հաստատվում Մարոկկոյում: Այստեղ նրան հաջողվեց նվաճել քրիստոնեական ցեղապետների համակրանքը և, օգտագործելով իր ծագումնաբանական կապը Ալիի տոհմի հետ, համոզեց նրանց, որպեսզի վերջիններս մանայեն նրան որպես իրենց առաջնորդ: 788 թ. նա հիմնեց անկախ էմիրություն, դառնալով նրա առաջին էմիրը, որի կառավարող դինաստիան նրա անունով կոչվեց Իդրիսների դինաստիա: Նա եղավ առաջին շիական դինաստիան պատմության մեջ:

Այս էմիրությունն ունեցավ իր սեփական մայրաքաղաքը՝ Ֆեսը, որտեղ հավաքվեցին հայտնի շիական առաջնորդներ: Նորաստեղծ մայրաքաղաքը դարձավ Իդրիսների էմիրության քաղաքական և տնտեսա-

Handwritten signature and notes in Armenian script.

կան, ապա նաև հոգևոր կենտրոնը, շիաների կողմից պաշտվող սրբազան քաղաք:

Իդրիսների ենթությունը, Աբրախամների քուլուբյան և հեռու գտնվելու պատճառով, համեմատաբար ազատ էր Բաղդադի սալաճնալիքներից: Սակայն նրա համար վտանգավոր հակառակորդներ հանդիսացան եզիպտոսում կառավարման դեկն իրենց ձեռքը վերցրած Ֆաթիմյան եզիպտոսը, որի մասին կնտավի ստորև, և Կորդովայի Օմայյանների իսլախիֆայությունը: Ենթությունն իր անկախության համար մաքառում էր նրանց դեմ: X դարի սկզբներին նա վասալական կախման մեջ է ընկնում Ֆաթիմյաններից և պարտավորվում նրան հարկ վճարել:

Իդրիսների ենթությունը գոյություն ունեցավ մինչև X դարի 60-ականների վերջը:

2. Ալլաբիների ենթությունն Իֆրիկիայում

Այս ենթությունը ստեղծվեց Իֆրիկիայում՝ մուսիսում: Նրա հիմնադիրը եղավ Իբրահիմ իբն ալ-Ալլաբը 800 թ., որը խորասանում Աբրախամ իսլախիֆայի կողմից նշանակված զորահրամանատարի որդին էր: Չարուն առ-Ռաշիդը նրան նշանակեց Իֆրիկիայի կառավարիչ, քայք քավականի յուրօրինակ պայմաններով: Իբրահիմը պարտավորվեց այնտեղ գտնվող արաբական կայազորները պահել առանց Բաղդադի նյութական օգնության, տեղական միջոցների հաշվին: Դեռ ավելին, նա Չարուն առ-Ռաշիդի առջև պարտավորություն վերցրեց ավելացնել Աբրախամ գանձարան մուծվող հարկերը:

Այսպիսի պայմաններով ստանալով այդ նահանգի կառավարումը, ալ-Ալլաբին կարողացավ շատ կարճ ժամանակամիջոցում Իֆրիկիայան վերածել Բաղդադից անկախ ենթություն, որտեղ քուլոր հարցերը լուծվում էին առանց Բաղդադի կարծիքն հաշվի առնելու: Ալլաբիները հատում էին սեփական դրամ, որի վրա անգամ իսլախիֆայի անունը որպես հոգևոր պլուզերեն, չէր նշվում:

Ենթության մայրաքաղաքն էր Կայրավանը, որը կառուցվել էր Կարթագենի տեղում: Ալլաբիների ժամանակ տեղի ունեցավ մի կարևոր փոփոխություն, կապված տեղական բնակչության հետ: Նա մինչ այդ լատինախոս էր և քրիստոնեադավան: Ալ-Ալլաբիների քաղաքականության արդյունքում Իֆրիկիայի բնակչությունը դարձավ արաբախոս և իսլամադավան:

Աղլարիների ենթությունը զոչատնեց մեկ դարից մի փոքր ավելի, 800-909 թթ., երբ նա ընկավ Ֆաթիմյանների հարվածների տակ:

777 թ. Ալժիրում առաջացավ մեկ այլ ենթություն նա, որտեղ հաստատվեց Ռուստամիների դինաստիան: Նրա երկու հարեան ենթություններն էլ, արևմուտքից Իդրիսների, իսկ արևելքից Աղլարիների, ոչ քարեկամական դիրքորոշում էին գրավել Ռուստամիների դինաստիայի նկատմամբ և վերջինները հարկադրված փորձում էին ապավինել Կորդովայի խալիֆայությանը, նրանից ակնկալելով ռազմական օգնություն:

Սակայն այս ենթությունը նա, ինչպես նախորդ երկու հյուսիսաֆրիկյան ենթությունները, 909 թ. զոհ գնաց Եգիպտոսի Ֆաթիմյանների նվաճողական քաղաքականությանը:

Ինչպես տեսնում ենք, երեք ենթությունների վերացման գործում Աբրասյանները ոչ մի դերակատարում չեն ունեցել, քանի որ նրանք այլևս ի վիճակի չէին վերականգնել իրենց իրական իշխանությունը աֆրիկյան այդ նահանգների վրա:

3. Թուլունիների պետության հիմնումը Եգիպտոսում (868-905 թթ.)

Տրոհման գործընթացն իր մեջ ներառավ նաև Աբրասյան խալիֆայության արաբական և արևելյան նահանգները:

Աբրասյան խալիֆայության համար մեծ հարված եղավ իշխանության կորուստը ռազմավարական և տնտեսական մեծ նշանակություն ունեցող մի այնպիսի կայրեր շրջանի վրա, որպիսին Եգիպտոսն էր:

Եգիպտոսում Բաղդադից անկախ պետության հիմնումը կապված է Սիմադ իբն Թուլունի անվան հետ: Նրա հայրը, Ֆերգանացի մի թուրք, և խորք հայրը, 817 թ. որպես զեբիներ Քուխարայի կառավարողի կողմից նվեր ուղարկվեցին խալիֆա Մամունին: Նրանք մտան զինվորական ծառայության մեջ խալիֆայի քամակում և այքի ընկան իրենց ունակություններով, պարտաճանաչությանը և խալիֆային նվիրվածությանը: Աբրասյան խալիֆա Մուրազզան (866-869 թթ.) Սիմադի խորք իրը նշանակեց Եգիպտոսի փոխարքա, որը եղել է հավանաբար 868 թ.: Այդ նույն թվականին Սիմադ իբն Թուլունը մեկնում է Եգիպտոս և դառնում փոխարքայի օգնականը:

Խալիֆան նրա վրա դրել էր Եգիպտոսում խալիֆայի ֆինանսական շահերը ներկայացնելու և պաշտպանելու շատ կարևոր պարտականությունը: Այդ եռանդուն և փառասեր թուրքը Ֆերգանայից, կարողա-

ցավ շատ կարճ ժամանակամիջոցում իր վերահսկողությունը հաստատել ամբողջ եգիպտոսի վրա, դառնալ նրա փոխարքան և 868 թ. հռչակել եգիպտոսի անկախությունը: Թուլունիները հաստատվեցին որպես կառավարող դինաստիա:

Սիմադ իբն Թուլունի գլխավորված հաջողությունն անակնկալի բերեց անգամ խալիֆային, որը ոչինչ չկարողացավ անել կանխելու եգիպտոսի կորուստը: Նրա առաջին քայլերից մեկը եղավ զույգ տալ խալիֆային, որ ինքն այլևս ենթակա չէ նրան: Եվ երբ նոր խալիֆա Մուքամիդը, որը զբաղված էր զանցիների ապստամբությունը ճնշելով և այդ կապակցությամբ ֆինանսական նեղ դրության մեջ էր հայտնվել, 877 թ. դիմեց Աիմադին ավելացնել խալիֆայության զանձադանը մուծվող հարկերի չափաքաժինը, Սիմադը մերժեց խալիֆայի այդ օրինական պահանջը և հավաքվող հարկերը նա պահեց իր զանձադանում: Դեռ ավելին, նա եգիպտոսից վտարեց խալիֆայական ֆինանսական պաշտոնյային: Դա կարևոր քայլ էր եգիպտոսի անկախության ճանապարհին, որն ավելի ամրապնդվեց, երբ Սիմադն սկսեց սեփական դրամ հատել:

Խալիֆայի եղբայր Մուվաֆֆակը, որը խալիֆայության փաստացի ղեկավարն էր, 877 թ. հատուկ զորաքանակ ուղարկեց Աիմադի դեմ, նպատակ ունենալով նրան պատժել և հեռացնել իր զբաղեցրած պաշտոնից: Սակայն դա նրան չհաջողվեց, նրա զորքերը պարտություն կրեցին: Իսկ Սիմադը, օգտվելով իր ռազմական հաջողությունից, այդ նույն քվակաճին գրավեց Սիրիան և Պաղեստինը: Սիրիայում իր տիրապետությունն ամրապնդելու նպատակով, նա Ալլում կառուցեց ռազմածովային բազա և ուժեղացրեց իր դիրքերը Միջերկրական ծովի արևելյան ափերում:

Սիմադ իբն Թուլունը, որը կառավարեց մոտ 14 տարի, 868–884 թթ., ընդհանրապես մեծ ուշադրություն էր դարձնում ռազմական գործին, նույնիսկ այն աստիճանի, որ որոշ մասնագետներ նրա պետությունը համարում են խիստ ռազմականացված կազմավորում: Նա ստեղծեց մոտ հարյուրիակազարանոց լավ զինված և կարգապահ բանակ, որի կողմից կազմում էին բուլքերը և սնամորթները, որոնք ծառայության մեջ մտնելով, հավատարմության երդում էին տալիս ոչ թե պետությանը, այլ անձամբ Աիմադին:

Ռազմական գործի հետ միասին նա մեծ ուշադրություն էր դարձնում գյուղատնտեսությանը, մասնավորապես ոռոգման համակարգին, ինչպես նաև արվեստների և մշակույթի զարգացմանը:

884 թ. Սիմադին փոխարինեց նրա որդին՝ Խուժարավայից, որը կառավարեց մինչև 995 թ.: Ի տարբերություն իր հորը, նա վարում էր ցուփ ու շոտյ կյանք, որի համար նրան ուղղափառները կոչել են «անապատ»:

Ալ-Մուվաֆֆակը, առնելով Սիմադ իբն Թուլունի մահվան լուրը, իր զորաբանակը շարժեց Եգիպտոս, ներադրելով, որ նրա որդին, Խուժարավային առելի թույլ կլինի և հնարավոր կլինի վերականգնել Արբասյան խալիֆայության իշխանությունը Եգիպտոսում: Սկայն նա սխալվեց: Խալիֆայական բանակը կրկին պարտություն կրեց և Մուվաֆֆակը ստիպված եղավ ճանաչել Թուլունիների ժառանգական իրավունքը Եգիպտոսում և Սիրիայում: Դրա դիմաց Թուլունիները պարտավորվում էին ոչ մեծ հարկ վճարել խալիֆային և ուրբաթօրյա աղոթքի ժամանակ հիշատակել նրա անունը:

Սակայն Սիմադ իբն Թուլունի չորրորդ հաջորդի, Շայքանի ժամանակ (904-905 թթ.) Եգիպտոսը կրկին հայտնվեց Արբասյանների տիրապետության ներքո:

935-969 թթ. Եգիպտոսն ունեցավ նոր կառավարողներ, ի դեմս Իխշիդների («իխշիդ» պարսկերեն նշանակում է «իշխան»): Արբասյան խալիֆա առ-Ռադին 935 թ. Եգիպտոսի կառավարիչ նշանակեց Մուհամմադ ալ-Թուլզին: Նա նույնպես բուրք էր Ֆերգանայից, որի հայրը ժամանակին ծառայել էր Թուլունիների թանակում: Խալիֆայի կողմից նման քայլը պատճառաբանվում էր նրա մտավախությամբ, որ Ֆաթիմյանները կարող էին ներխուժել Եգիպտոս, իսկ Արբասյանները չէին կարող կանխել դա: Նրանց պետք էր ուժեղ անձնավորություն, որը կարողանար կանխել այդ ներխուժումը: Մուհամմադ իբն Թուլզ ալ-Իխշիդը ստեղծեց հզոր բանակ, որը մոտ 30 տարի կարողանում էր հաջողությամբ դիմագրավել Ֆաթիմյանների ոտնձգությունները Եգիպտոսի հանդեպ:

Դրա զինը եղավ այն, որ Իխշիդները նվաճեցին ինքնուրույնություն Եգիպտոսի կառավարման հարցերում: Նրանց տիրապետության տակ անցան նաև Սիրիան և Պաղեստինը: 940 թ. Մեքքան և Մադինան նույնպես անցան Իխշիդների տիրապետության տակ: Այդ ժամանակներից ի վեր Չիքազը մի քանի դար մնաց կապված Եգիպտոսին:

Ընդ Թուլունիները, և թե՛ Իխշիդները, ձեռք բերելով փաստական անկախություն և ինքնուրույնություն, այդուհանդերձ, չէին ցանկանում դուրս գալ Արբասյան խալիֆայության կազմից: Նրանց նպատակն էր ի-

րենց հանձնված տարածքներում հաստատել իրենց անձնական և դիմաստիական իշխանությունը:

4. Թախիբների տիրությունը խորասանում

Տրոհման գործընթացն իր յուրահատկությունն ունեցավ Արրասյան խալիֆայության արևելյան նահանգներում, որն արտահայտվեց նախ և առաջ նրա արձատական բնույթի մեջ: Այստեղ ձևավորված տիրությունները, ի տարբերություն մի շարք այլ շրջաններում հայտնված էմիրությունների, հանդես էին գալիս հոգուտ լրիվ անկախության և չէին ցանկանում Արրասյան խալիֆայության հետ պահպանել որևէ անգամ հոգևոր-կրոնական կապեր:

Այստեղ կար նաև մեկ այլ յուրահատկություն: Եթե Թուլունիների և Իլսչիդների տիրությունները հիմնվում էին եկվոր թուրք վերնախալի կողմից, որոնք արձատներ չունեին տեղական բնակչության մեջ, և նրանց հենարանը հանդիսացող ռազմական ուժերի կորիզը կազմում էին վարձկանները՝ թուրքերը, սևամորթները, անգամ հույները և այլն, ապա արևելյան նահանգներում կազմավորված տիրություններն իրենց էթնիկական պատկանելությամբ հանդիսանում էին իրանական:

Նման բնույթի էր 821 թ. խորասանում հիմնված Թախիբների տիրությունը: Իրանական մավալ Թախիբ իբն ալ-Ֆուսեյն խորասանին քաղաքական ասպարեզում հայտնվեց 810—ական թվականներին, երբ նա անցավ Մամունի կողմը, Ամիհի դեմ վերջինիս պայքարի ժամանակ: Միայնացի Թախիբը պատերազմական գործողությունների ժամանակ իրեն դրսևորեց փայլուն կերպով, արժանանալով խալիֆա Մամունի ու շադրությանը, որը 820 թ. նրան նշանակեց Բաղդադից արևելք ընկած խալիֆայական քոլոր նահանգների կառավարիչ: Նրա քաղաքական կենտրոնը դարձավ խորասանը՝ Մեթվ քաղաքով: Խալիֆան նրան տվեց անենալայն լիազորություններ խորասանում և Մավարաննահրում, իսկ նրա որդուն, Արդալահի իբն Թախիբին օժտեց համանման իշխանությամբ Եգիպտոսում և Սիրիայում:

Թախիբ իբն ալ-Ֆուսեյնը, երկու տարի անց դրսևորեց անհնազանդություն Մամունի հանդեպ: 822 թ. նրա հրամանով առաջին անգամ ուրբաթոյա խուտբայում, աղոթքի ժամանակ, չիխատակվեց խալիֆա Մամունի անունը, որը համարվում է քաղաքական մարտահրավեր խալիֆային և ծանր հանցանք նրա դեմ: Թախիբը դրա համար վճարեց իր

կյանքով: Նրան գտան խնդրամահ արված իր անկողնում, որի հետքերը տանում էին Քաղզաղ: Այդուհանդերձ, Մամուլը չկարողացավ թափափոկներին հեռացնել հտորասանի կառավարումից:

Թափափոկ և նրա ավագ որդու մահից հետո, իշխանությունն անցավ նրա մյուս որդուն, Արդալլահի իբն Թափափին (828–845 թթ.): Նրա և նրա հաջորդների օրոք էմիրությունն ավելի զորացավ և ընդարձակվեց: Նրա սահմանները հասան մինչև Չոկաստան և նրա կազմի մեջ մտան Թարաստանը և Իրանի այլ շրջաններ: Այդ պատճառով էմիրության մայրաքաղաքը Մերվից տեղափոխվեց Նիշապուր:

Թափափինները մեծ նշանակություն էին տալիս տնտեսության, հատկապես գյուղատնտեսության զարգացմանը, հովանավորում էին մշակույթը, գրականությունը և գիտությունը: Նրանք հենվում էին պարսկական և արաբական հողատերերի վերնախավի վրա, որի զարգացման համար Թափափինները ստեղծում էին բարենպաստ պայմաններ: Սակայն նրանք շատ խիստ և անհանդուրժող էին շիաների, մասնավորապես նրանց զաղափարախոսների և քարոզիչների նկատմամբ:

Թափափինները խորհրդանշական հարկ վճարելով Քաղզաղին, մնացած բոլոր հարցերում լրիվ անկախ էին խալիֆայությունից:

Թափափինների դինաստիան ընկավ 873 թ., և վերջին էմիր Մուհամմադը հեռացավ Նիշապուրից, բարձրացող Սաֆֆարիների հարվածների տակ, որի տիրապետության ներքո հայտնվեցին ընդարձակ տարածքներ, այդ թվում և հտորասանը:

5. Սաֆֆարիների էմիրությունը

Չերթական էմիրությունն Աբրասյան խալիֆայության տարածքում հայտնվեց Միստանում, որը Թափափինների տիրությունների մի մասն էր կազմում: Նրա հիմնադիրը եղավ Յակուբ իբն ալ-Լայս աս-Սաֆֆարը, որն արհեստով պղնձագործ էր՝ «Սաֆֆար», և այդ անունով էլ կոչվեց նոր էմիրությունը և կառավարող դինաստիան:

Միստանում խալիֆայության զանազան մասերից փախել և կենտրոնացել էին տարբեր արամեացիներ, հատկապես խարիջիներից պատկանող և իր վիճակից դժգոհ մեծաքանակ մի ամբոխ, տարբեր տեսակի արկածախնդիրներ, ավազակներ և մութ անցյալ ունեցող այլ մարդիկ: Նրանցից կազմվել էին ավազակային խմբեր, որոնք զբաղվում էին կողոպուտով, առաքացնելով տեղական բնակչության, առաջին հեր-

քին հողագործների, արհեստավորների, անտրակաճների և այդպիսի վաստակով ապրող այլ խավերի խոր դժգոհությունը, որոնք պահանջում էին վերջ տալ ավազակային խմբակային հարձակումներին և հաստատել օրինականություն:

Յակուբ իրն ալ—Լայսը շատ արագ հասկացավ, քն ինչ մեծ ներուժ ունի կուտակված դժգոհությունը, որը ճիշտ օգտագործելու դեպքում կարելի է հասնել քաղաքական փաստաիրական մեծ նվաճումների: Եվ նա դիմեց վճռական քայլերի: Եւ սկսեց նրանից, որ իր շուրջը հավաքելով դժգոհների մեծ զանգված, կամավորության սկզբունքով ստեղծեց զինված ջոկատներ, որոնց նպատակն էր կարգ ու կանոնի հաստատումը և ավազակային խմբերի սանձահարումը: Մակայն շատ շուտով ի հայտ եկավ, որ նրանց կարևորագույն պահանջները էր նաև պաշտպանել ուղղափառ սուննիզմը, որն անմիջականորեն ուղղված էր խարիջիների գաղափարախտության և ծայրահեղական գործողությունների դեմ: Ինչպես հայտնի է, սուննիզմը խարիջիականությունը դասում է հերձվածության շարքը, դիտելով այն վտանգավոր և ծայրահեղական մոլորություն: Յակուբն ընդհանուր առմամբ այդ խնդիրը լուծեց հաջողությամբ, նահանգում հաստատվեց կարգ ու կանոն, որը քարծրացրեց նրա հեղինակությունը:

Այնուհետև նա սկսեց իր տարածքների ընդարձակումը: Միստանի անմիջական հարևաններն էին Մակրանը հարավում, Քերմանը և Ֆարսը արևմուտքում, Խորասանը հյուսիսում և Աֆղանստանն արևելքում: Յակուբը նախ զբաղվեց Քերմանը և Ֆարսը, ապա նաև Աֆղանստանը:

873 թ. նրա զորքերը ներխուժեցին Խորասան և կանգ առան նրա մայրաքաղաք Նիշապուրի մոտ: Աս—Սաֆֆարը պահանջեց եմիր Մուհամմադ ար—Թահիրիից անճատուր լինել և իրեն փոխանցել իշխանությունը: Մուհամմադը նրան տվեց հետևյալ պատասխանը. «Եթե դու եկել ես ուղղահավատների վեհապետի հրամանով, ապա ցույց տուր քո փաստաբույրը, որպեսզի ես քեզ զիջեմ փոխարդայությունը, եթե ոչ՝ հեռացիր»: Շատ հետաքրքիր էր ասել վրա ասում է. «Միա իմ փաստաբույրը և դրոշը»: Նիշապուրն ընկավ և Խորասանը նույնպես անցավ նրա տիրապետության ներքո:

Շուտով նրա զոհեղ դարձան Թաքաթստանը և Շիրազը: Այս քուրդ հարուստ նահանգներից նա մեծ ավար էր վերցնում, որով զինում էր իր բանակը և հողում այլ ծախսեր:

խալիֆա ալ-Մուբարմիդը և նրա եղբայր Մուվաֆֆալը, որը խալիֆայության փաստացի ղեկավարն էր, սկզբնական շրջանում առանձնապես քանի տեղ չէին դնում Յակուբ աս-Սաֆֆարին, իսկ նրա բանակը համարում էին կիսաավազակային, անկարգապահ մի խառնամորթ: Սակայն Յակուբի կողմից Թահիրիների դիմապահայի տապալումը և ընդարձակ տարածքների նվաճումը ստիպեց նրանց փոխել իրենց դիրքորոշումը և հաշվի նստել նրա հետ: 875 թ. խալիֆա ալ-Մուբարմիդը Յակուբ իրն ալ-Լայս աս-Սաֆֆարին պաշտոնապես ճանաչեց Սիստանի էմիր, որով օրինականացվում էր Սիստան էմիրության ստեղծումը, իսկ Սաֆֆարիները հաստատվում էին որպես կառավարող դինաստիա:

Պրանով իսկ Աբրաայան խալիֆայությունը մեկ անգամ ևս ցուցադրեց իր քաղաքական թուլությունը և խալիֆայությունը որպես մեկ կենտրոնացված պետություն սահալանելու անկարողությունը:

Բայց հարցը միայն դրանով չսահմանափակվեց: Աս-Սաֆֆարին խալիֆան ճանաչեց նաև խորասանի, Թարախտանի, Քերմանի և Ֆարսի էմիր: Փաստորեն նա դարձավ համարյա ամբողջ Պարսկաստանի տիրակալը: Սարապահար խալիֆան և նրա եղբայրը պատրաստ էին նրան առաջարկել նաև Բաղդադի ռազմական հրամանատարությունը, սակայն աս-Սաֆֆարը մերժեց: Եւ չէր ցանկանում լինել ռազմական հրամանատար խալիֆայի, հատկապես նրա եղբոր Մուվաֆֆալի, որը համարվում էր ուժեղ անձնավորություն, այցի տակ: Աս-Սաֆֆարն ավելի հեռու էր նայում և փայփայում ավելի մեծ և փառասիրական ծրագրեր: Եւ ձգտում էր գրավել Բաղդադը և դառնալ խալիֆայության տիրակալը:

876 թ. աս-Սաֆֆարը շարժվեց Բաղդադի վրա և ճանապարհին գրավեց Վասիտը: Հարձակման պահը պատահական չէր ընտրված: Այդ ժամանակ խալիֆայության զորքերը կենտրոնացված էին Իրաքի հարավում և զբաղված էին զանգիների ապստամբությունը ճնշելով: Բաղդադի գլխին լուրջ սպառնալիք էր կախված: Հաշվի առնելով այդ հանգամանքը, Մուվաֆֆալը զործեց արագ և վճռականորեն: Եւ զանգիների դեմ կռվող խալիֆայական բանակը շտապ հետ կանչեց և այդ լավ զինված և մարզված բանակը նետեց աս-Սաֆֆարի զորքերի դեմ: Նրանք պարտության մատնեցին աս-Սաֆֆարին և հետ վերջոնեցին Վասիտը, վերացնելով Բաղդադին սպառնացող վտանգը:

Աս-Սաֆֆարը մահացավ 879 թ. և նրան փոխարինեց նրա եղբայր Ամրը (879-901 թթ.): Եւ նույնպես կիսում էր Իրաքին տիրանալու իր եղ-

որը փառասիրական նկատումները: Բայց դա չհաջողվեց և նա ստիպված հաշտություն կնքեց խալիֆայի հետ և դժկամությամբ հրաժարվեց Իրաքը և Բաղդադը գրավելու մտքից:

Այդ անհաջողությունը Ամր աս-Սաֆարը ցանկացավ փոխատուցել արևելքում նոր նվաճումներով: Նա 90-ականներին երկու անգամ փորձեց գրավել Մավարաննահրը, սակայն երկու անգամ էլ պարտություն կրեց Սամանիների եմիր Իսմայիլ իբն Ահմադից, իսկ վերջին անգամ զենրի ընկավ: Դրանից հետո Սաֆարիների պետությունը քայքայվեց և դադարեց գոյություն ունենալուց:

6. Սամանիները

874 թվականից խալիֆայության արևելյան մասում, Մավարաննահիրում սկսեց քարծրանալ մի նոր եմիրություն, որն այնուհետև վերածվեց մի ընդարձակ պետության և գոյություն ունեցավ մինչև 999 թ.: Խոսքը Սամանիների պետության մասին է:

Սամանը կամ Սաման-խուդան, տոհմի նախապետը, որի անունով կոչվեց եմիրությունը և դինաստիան, զրադաշտական մի ազնվական տաջիկ էր Բալխից, որն ընդունել էր իսլամ: Իսլամ ընդունելը լայն հնարավորություններ բացեց նրա թոռների առջև, որոնց խորասանում զինվորական ծառայության անցան խալիֆա ալ-Մամունի մոտ: Սաման-խուդայի չորս թոռները, խալիֆային նվիրվածության համար, 819 թ. ստացան չորս կարևոր քաղաքների՝ Սամարղանդի, Ֆերգանայի, Շաշի և Գերաթի կառավարումը: Սակայն Սամանիների դինաստիայի հիմնադիրը 874 թ. եղավ Նասր իբն Ահմադը, որը 875 թ. միավորեց Սամանիներին պատկանող տիրույթները Մավարաննահիրում և խորասանում, ստեղծելով Սամանիների եմիրությունը: Խալիֆա ալ-Մուրամիդը Նասր I իբն Ահմադին նշանակեց եմիր, որը կառավարեց մինչև 892 թ.:

Սամանիներն աճընդհատ ընդարձակում են իրենց տիրույթները և Նասր II իբն Ահմադի ժամանակ (913-943 թթ.) Սամանիների եմիրության մեջ, ի հավելումն Մավարաննահիրի և խորասանի, արդեն մտնում էին Միստանը, Բերմանը, Ջուրջանը, Ռեյը և Թաքարստանը:

Սամանիները վարում էին շատ հաշվեկատար և զգույշ քաղաքականություն: Նրանց արտաքինապես ցուցադրում էին լոյալություն Աբբասյանների հանդեպ, քայց իրականում նրանց հետ հաշվի չէին նստում և եմիրության սահմաններում ու ներքին հարցերում լրիվ անկախ էին:

Նրանց մայրաքաղաքը Բուխարան էր, սակայն մեծ դերակատարում ունեցր նաև Սամարղանդը:

Սամանիները հովանավորում էին գիտության, գրականության և մշակույթի զարգացումը, որոնք կարելի է ասել մեծ ծաղկում ապրեցին: Նրանց օրոք նոր դարաշրջան սկսվեց պարսկական գրականության զարգացման մեջ: Սամանիների դարաշրջանում, X դարում էին ստեղծագործում Ֆիրդուսին, որը գրեց իր սքանչելի «Եահ-նամեն», Դակիկին, Ռուդակին և պարսկական պոեզիայի այլ աստղերը: Սամանիների հրավերով և հովանավորությամբ Բուխարայում հաստատվեց երիտասարդ Իրն Սինան, միջնադարի բժշկապետներից մեկը, որը լայն հնարավորություն ստացավ Բուխարայի արքայական հարուստ գրադարանում ծանոթանալ համաշխարհային գիտության օվաճառումների հետ և բժշկության բնագավառում անել հայտնագործություններ, որոնք մինչև օրս չեն կորցրել իրենց նշանակությունը և գիտական արժեքը: Մեծ զարգացում ապրեց նաև քարգմանչական գործունեությունը: Արաբական շատ աղբյուրներ, այդ թվում և պատմագիտական բնույթի, քարգմանվեցին պարսկերեն, ինչպես ար-Քարարիի Պատմությունը, որն իրականացրեց Քալամին:

Սակայն Սամանիների վերելքը երկար չտևեց և X դարի երկրորդ կեսից սկսվում է նրա թուլացումը, ապա և անկումը: Դրանում իր դերը խաղացին հակասությունների սրումը երկրի ներսում, կենտրոնախույս ուժերի հակադրվելը էմիրների կենտրոնածից քաղաքականությանը, ներդինաստիական խաղաղվանքներն ու երկպառակությունները և այլն: Դրան զուգահեռ ուժեղանում են բուրջական տարրի դիրքերը էմիրությունում, այդ թվում և արքունիքում:

Էմիրության համար մեծ սպառնալիք են ստեղծում բուրջական քոչվոր ցեղերը հյուսիսից: Միջին Ասիայի սահմանները դառնում են Իրանի և Ջուրանի միջև պայքարի սահմանագիծ: Ինչպես ճիշտ նշում է Ֆ. Գիթթին, «Պայքարը իրանականության և բուրջականության միջև խլամի սահմանամերձ տարածքներին տիրապետելու համար իսլամի չորրորդ դարում (X դ. — Լ. Գ.), լույս նախնորգանքն էր ավելի մտալ գարգացումների: Այդ պահից ի վեր մենք տեսնում ենք, որ այս բուրջերը խաղում են ավելի ու ավելի կարևոր դեր համաշխարհային գործերում, մինչև որ նրանք վերջնականապես կլանեցին Քաղդադի խալիֆայի իշխանության մեծ մասը, իրականում մինչև որ նրանք հիմնեցին իրենց սե-

վիական, Օսմանյան, խալիֆայությունը «Քոստոնյուպի ակադեմիայի» գտնվող Քաղաքագրություն»:

7. Կարախանները և Ղազնևիները

Թուլացած Սամանիների ենթությունը սկսում են կտցահարել մի կողմից Կարախանները, իսկ մյուս կողմից Ղազնևիները: Երկուսն էլ ներկայացնում էին թուրքական քոչվոր եթնոսը:

Կարախանները որպես դինաստիա ներկայացնում էին թուրքական կարլուկ քոչվորների, որոնք միայն X դարի կեսերին էին իսլամ ընդունել: Տափաստամային այդ քոչվորները 992 թ. Բուղրա խանի գլխավորությամբ ներխուժեցին Մավարաննահր և տիրացան Քուխարային: 999 թ. Կարախանները Ղազնևիների հետ միասին կիսեցին Մամանիների տիրույթները: Նրանց անցավ Մավարաննահիրը, իսկ Ղազնևիներին՝ Խորասանը:

Կարախանների պետությունը զոյառնեց 992 թ. մինչև 1211 թ., և ընկավ բարձրացող խոզեզմաշների հարվածների տակ:

Իսկ ինչ վերաբերում է Ղազնևիներին, ապա Աֆղանստանում հիմնված այդ պետությունը, որի մայրաքաղաքն էր Ղազնահը, որի անունով էլ կոչվեց դինաստիան և պետությունը, զգալի դերակատարում ունեցան տարածաշրջանում X–XII դարերում: Նրանց առաջնորդ Մահմուդը (998–1030 թթ.) դադարեց ենթարկվել Սամանիներին, նրանցից խլեց Խորասանը և սկսեց կառավարել որպես անկախ սուլթան, մի տիտղոս, որն աստիճանաբար մուտք գործեց հատկապես ծագումով թուրք առաջնորդների տիտղոսացանկում:

Ղազնևիները բացի Խորասանից նվաճեցին Ռեյը և Ապահանը Իրանում, Թուխարստանը Բալխով հանդերձ, Ամու Դարայի շրջակա տարածքների մի մասը և Սիստանը: Մահմուդն ընդհանուր առմամբ 17 առաջավանք ձեռնարկեց Գնդկաստանի դեմ, որի արդյունքում նա զրավեց Փենջաբը, Մուլթանը և Սինդի մի մասը: Այսպիսով, Ղազնևիները ստեղծեցին մի ընդարձակ և հզոր պետություն:

Ինչ վերաբերում է նրանց փոխհարաբերություններին Աբբասյան խալիֆայի հետ, ապա Մահմուդը ձևականորեն ճանաչում էր խալիֆալ-Կադիրին որպես իր սյուզերենը, որի համար խալիֆան նրան շնորհեց «Ցաման ադ-Ղավա», այսինքն «Պետության աջ ձեռքը» տիտղոսը: Ղրանով էլ ասհմանակալվեց նրանց հարաբերությունների ոլորտը:

Ղազնևիները մնացած բոլոր հարցերում ինքնուրույն էին և գործում էին խալիֆայությունից լրիվ անկախ:

Մահմուդը և նրա հաջորդները հատում էին իրենց սեփական դրամը: Նրանք իրենց մայրաքաղաքը կառուցապատել էին հոյակերտ շինություններով և քանք չէին խնայում այն վերածել գրական և գիտական կենտրոնի, իրենց շուրջը համախմբելով ժամանակի շատ երևելի դեմքերի: Նրանց մեջ էին պատմիչներ ալ-Ռաթիֆ, հռչակավոր ալ-Քիրունի և այլ կորված և գիտուն մարդիկ: Ղազնևի տեղափոխվեց և շարունակեց «Շահ-նամեի» վրա իր աշխատանքները Ֆիրդուսին:

Մահմուդի մահից հետո, որը տեղի ունեցավ 1030 թ., Ղազնևիների պետությունն սկսեց քուլանալ և տարածքներ կորցնել: Առաջին և լուրջ հարվածը հասցրեցին սելջուկները, որոնք գրավեցին հորասանը և հորեզմը, ապա նաև Նիշապուրը, որտեղ թուրքիլը 1038 թ. իրեն հռչակեց սուլթան և դրեց սելջուկյան պետության հիմքերը: Ամբողջ XI դարն անցավ կատաղի պայքարով Ղազնևիների և սելջուկների միջև: Ղայքարն ընթանում էր հիմնականում Արևմտյան Աֆղանստանի և Սիստանի համար: Բայց, այդուհանդերձ, մահազու հարվածը Ղազնևիների պետությանը հասցրեցին ոչ թե սելջուկները, այլ Ղուրիմները, որոնք հաստակվել էին Կենտրոնական Աֆղանստանում: Նրանք 1186 թ. գրավեցին Ղազնևիների մայրաքաղաք Ղազնևից և վերջ տվեցին այդ պետության գոյությանը:

III. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱՒՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ

1. Անկախության նվաճման արտաքին և ներքին նախապայմանները

Արքայաժամ խալիֆայության թուլացումը արտաքին քարենպաստ պայմաններ տնդոծեց Չայաստանի համար վերանվաճելու իր անկախությունը և վերականգնելու իր պետականությունը:

Խալիֆայության տրոհումն առանձին էմիրությունների, որի մասին խոսվեց վերևում, նրա տնտեսական և ռազմական տկարացումը, կենտրոնական իշխանության թուլացումը, որոշ դեպքերում անզամ անդամալույծ վիճակը, նրան հնարավորություն չէին տալիս արագորեն արձագանքելու անձայրածիր կայսրության զանազան մասերում տեղի

ունեցող իրադարձություններին և համարժեք վճռական քայլերի դիմելու տրոհման գործընթացը կանխելու համար: Խալիֆան և արքունիքը, չնայած համառ դիմադրությանը և հակառակ իրենց ցանկությանը, հարկադրված էին նահանջել և զիջումներ անել վարչատարածքային կազմավորումներին, էմիրություններին, նրանց «շնորհելով» տարբեր աստիճանի ինքնուրույնություն:

Այդպիսի իրադրությունը մեծապես բարենպաստ եղավ Չայաստանի համար, որը կարողացավ մեծ հմտությամբ օգտագործել արտաքին նպաստավոր իրադրությունը և դրսևորելով քաղաքական կամք, բարոյական մեծ ոգի ու վճռականություն, անկախության վերականգնումը դարձնել օրակարգի հարց:

Արտաքին բարենպաստ գործոնների մեջ հարկ է հիշատակել նաև Բյուզանդիայի հարաբերական հզորացումը, որն ավելի ակտիվ քաղաքականություն էր վարում Արասյան խալիֆայության նկատմամբ, խրախուսում խալիֆայության տրոհման գործընթացը և օգնում խալիֆայության դեմ հանդես եկող ուժերին: Իսկ դա նշանակում էր, որ հայ նախարարներն անհրաժեշտության դեպքում կարող էին ակնկալել բյուզանդացիների օգնությունը և խաղալ արաբա-բյուզանդական հակասությունների վրա:

Բարենպաստ դասավորվեցին նաև ներքին պայմանները: Դրանց մեջ առաջին հերթին պետք է ընդծել անկախության գաղափարի համակումը Չայաստանի քոչոր խավերին՝ նախարարներին, շինականներին, զինվորականներին և հոգևորականներին: Չայ հասարակության քոչոր դասերը համամիտ էին արաբական տիրապետության քորպիման և Չայաստանի անկախ պետականության վերականգնման հարցում և պատրաստ էին անենայն զոհողության:

Խալիֆայության անընդհատ քուլյացմանը զուգահեռ ուժեղացում էին հայ նախարարների դիրքերը, նրանց տնտեսական և ռազմական ուժը: Անկախության վերականգնման շարժումը գիտակցաբար, և ոչ թե ակամայից, զխավորում էին հայ նախարարները: Չայ ժողովրդի պատմության մեջ դա այն երջանիկ պահերից մեկն էր, երբ հայերը ազգովին միակամ էին, ունեին պայքարի համար պատրաստ ղեկավարություն և, որ պակաս կարևոր չէ, պատրաստ էին մինչև վերջ զնալու նրա հետևից:

Իր դերը խաղաց նաև հայ նախարարների աստիճանակարգում և կազմում քնական ճանապարհով տեղի ունեցած մի էական փոփոխություն: Չայ ժողովրդի պատմության մեջ դարեր շարունակ առաջնակարգ

ղերականություն է ունեցել Մամիկոնյան նախարարական տունը, որին պատկանում էր սպարապետի իրավունքը: Եւ մշտապես ազնվորեն ծառայել է հայոց քազավորներին ու պետականությանը և անցնելի հետք թողել հայ ժողովրդի պատմության մեջ: Մամիկոնյանները միշտ ասացին են իրենց վրա վերցրել հարվածները և կյանքը զոհել Չայաստամի համար: Այդ նրկարատն պայքարում նրանք այրուհարամ եղան և, ի վերջո, IX դարի կեսերին թուլացան և իրենց տեղը, ինչպես և Կամարական նախարարական և այլ տները, զիջեցին հայ նախարարական մյուս բարձրացող տոհմերին, ասացին հերթին Բագրատունիներին:

Բագրատունիները իրենց խիզախությամբ քնավ չէին զիջում Մամիկոնյաններին: Ի դեմս այդ հինավուրց հայկական նախարարական տոհմի, հայ ժողովուրդը գտավ արժանավոր ղեկավար ուժ, որը հայրությանը խիզախությունը զուգակցում էր հաշվենկատ, սքափ և հեռատես քաղաքականության և նրբին ղիվանագիտության հետ: Շնորհիվ այդ հատկանիշների, Բագրատունյաց նախարարական տունը դարձավ հայ իրականության ղեկավար քաղաքական և ռազմական ուժը, որը և գլխավորեց հայերի պայքարը խալիֆայության դեմ, իրականացնելով հայոց հողի վրա անկախ պետություն ունենալու հայ ժողովրդի իղծները:

Մեծացավ նաև հայ նախարարական այլ տների, հատկապես Արծրունիների և Սյունյաց իշխանների քաղաքական կշիռը, որոնք սատարեցին Բագրատունիներին Չայաստամի անկախության համար պայքարում:

Կարելի է ասել, որ անկախության համար պայքարի պատրաստ հայ ժողովուրդը պատմական այդ բախտորոշ պահին ունեցավ արժանի ղեկավարություն:

Եվ, վերջապես, խոսելով ներքին գործոնների մասին, անհրաժեշտ է շեշտել հայերի անկուտում կամքը: Նրանք մեկ անգամ չէ, որ ապստամբվել էին Արքայան խալիֆայության տիրապետության դեմ, և խալիֆաները մեկ անգամ չէ, որ ճնշել էին հայերի ապստամբությունները: Չիչենը, քնկուզ, 703, 747-750 և 774-775 թթ. ապստամբությունները, որոնք հայոց միջնադարյան պատմության ամենապայլուն հերոսական էջերից էին: Եվ չնայած նրանց պաշտություններին, դրանց սասանում էին Արքայանների տիրապետությունը Չայաստամում, հայերի մարտական ոգին մնում էր անկուտում, իսկ օտարի տիրապետության վերացումը հայոց աշխարհից՝ հայերի միլիոնական նպատակը:

2. Իշխանաց իշխանից մինչև թագավոր: Հայաստանն անկախ պետություն

Հայերի համառ դիմադրությունը, շնայած Բուղայի գործած դաժանություններին և ասպատակություններին, ստիպեց Մուսթաֆայի խալիֆային փոխել իր քաղաքականությունը Հայաստանի նկատմամբ և գնալ որոշ զիջումների:

Նրա հրամանով Բուղան 855 թ. հետ կանչվեց Հայաստանից: Վերադառնալով Սամարրա, նա իր հետ տարավ մի շարք հայ նախարարների, այդ թվում և սպարապետ Սմբատ Բագրատունուն, որոնք փաստորեն գտնվում էին գերու կարգավիճակում: Եւրյն թվականին խալիֆայի հրամանով Հայոց իշխան և սպարապետ նշանակվեց սպարապետ Սմբատ Բագրատունու որդի Աշոտը, որը պատկանում էր Բագրատունիների շիրակյան ճյուղին: Նա արդեն այդ ժամանակ մեծ հեղինակություն էր վայելում Հայաստանում և առանձնանում հայ իշխանների մեջ իր խելքով, վարվեցողությամբ, դյուստորելով ղեկավարի բարձր հատկանիշներ: Այդ մասին IX–X դարերի պատմիչ Չովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցին գրում է. «Իսկ նոր իր հոր՝ Սմբատի փոխարեն (Աշոտն) է տիրում Հայոց սպարապետությամբ, իրենից առաջ եղողներից զրեթե ամենաբարձրը ինքն է ճանաչվում, քանի որ ընդունելով մեծարանքներ՝ արհամարիում էր անարգանքը և միշտ իրեն վարժեցնում էր քարի կրթության ու ուսման մեջ»:

Շարունակելով զիջումների և հայերին սիրաշահելու քաղաքականությունը, Աբբասյան հաջորդ խալիֆա ալ–Մուսթաֆին Աշոտ Բագրատունուն 862 թ. շնորհում է «Բատրիկ ալ–բատրիկա»՝ «Իշխանաց իշխան» տիտղոսը, որն իրավական առումով մի նոր բարձր աստիճանակարգ էր սահմանում Աշոտ Բագրատանու համար, օժտելով նրան ավելի լայն լիազորություններով և էլ ավելի ընդգծելով նրա առաջատար դիրքը Հայաստանում:

Խալիֆայի այդ որոշումը Հայաստան է քերում և Աշոտ Բագրատունուն հանձնում խալիֆայությունում հայտնի գորահրամանատարներից մեկը, Այի իբն Ֆահյա ալ–Արմանին: Ահա թե ինչ է գրում այդ մասին Չովհաննես Դրասխանակերտցին. «Ապա Հայաստան ուղարկված Այի Արմանի անունով մի ուստիկան՝ ամիրապետի հրամանով նրան (Աշոտին) կարգում է Հայոց իշխանաց իշխան՝ զարդարելով թագում զգեստներով և արքունական պատվով, նրան վստահելով Հայոց հարկերն ու

Խալիֆայությունն անմիջապես չի արձագանքել այդ փաստին և շարունակել է Աշոտ Բագրատունուն դիտել որպես Քաղրիկ ալ-բատրիկա: Այրուհանդերձ, Խալիֆա Մուսամմիդը ստիպված է լինում հաշտվել կատարված իրողության հետ, Աշոտ Բագրատունուն պաշտոնապես ճանաչել Գայաստանի թագավոր և 885 թ. նրան թագ ուղարկել: Թագի հետ միասին, Խալիֆան նրան ուղարկում է արքաներին վայել թանկարժեք նվերներ՝ թագավորական զգեստներ, պարզեներ, ջնձաններ և հրեղեն երկվարներ, զենքեր ու զարդեր:

885 թ., Գևորգ Գառնեցի հայրապետը, ուրին կաթողիկոս ձեռնադրելու զործում վճեական դեր էր խաղացել իշխանաց իշխանը, Բագրատունու Աշոտ Բագրատունուն հայոց նախարարների ներկայությամբ, ինչպես նշում է Դովհաննես Դրասխանակերտցին, «կատարելով աստվածային հոգևոր օրհնությունը՝ նրան թագավոր են կարգում Սեբանագյան ազգի վրա»: Եւ օծվում է հայոց թագավոր՝ Աշոտ I անվամբ, իսկ Բագրատունիները հաստատվում են որպես կառավարող թագավորական դինաստիա:

Այսպիսով, Արշակունիների անկումից 457 տարի և արաբական նվաճումից մոտ 200 տարի անց, Գայաստանը վերականգնեց իր անկախ պետականությունը:

Գլուխ տասնմեկերորդ

**ԱՐԲԱՍՅԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅԱՆ ՄԱՅՐԱՄՈՒՏԸ
(X դ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ – 1258 թ.)**

**I. ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲՈՒՒՆԵՐԻ
ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՐՈ (945–1055 թթ.)**

1. Բուխները

Խալիֆայության տրոհումը, որին անդադարձանք նախորդ գլխում, քնն քուլագնում էր նրան քաղաքականապես, տնտեսապես և ռազմական առումով, այդուհանդերձ, դեռևս չէր նշանակում նրա վերացում կամ անկախության կորուստ: Խալիֆայության շրջանակներում ինքնավարություն, իսկ առանձին դեպքերում ավելի քարծր աստիճանակարգ ձեռք բերած պետական կազմավորումները հիմնականում բավարարվում էին իրենց նոր կարգավիճակով և չէին խորհում Բաղդադը զրոհելու, խալիֆայի իրավասությունները խլելու կամ խալիֆայության վրա քաղաքական իշխանություն հաստատելու մասին:

Սակայն այդպես երկար շարունակվել չէր կարող և վաղ քն ուշ հայտնվելու էին այնպիսի ուժեր, որոնք արդեն մարտահրավեր էին նետելու խալիֆայության բուն գոյությանը և նրանք էին սահմանելու խալիֆայության համար նոր կարգավիճակ՝ ըստ նոր քաղաքական իրողությունների և ուժերի հավասարակշռության, որն արդեն հոգուտ խալիֆայության չէր:

Բաղդադին անմիջականորեն առաջին ձեռնոց նետողները եղան Բուխները: Իսկ ո՞վքեր էին նրանք, ե՞րբ և ի՞նչպես հայտնվեցին քաղաքական ասպարեզում:

Բուլիները կամ Բուվայիները Կասպից ծովի հարավ-արևմտյան մասում գտնվող Դայլան լեռնային շրջանի իրանական ծագում ունեցող ռազմատենչ ժողովուրդների ազդեցիկ կլաններից մեկն էին: Նրանց մարտունակ լինելը նրանց դարձրել էր ցանկալի զինվորներ տարածաշրջանի տեղական զանազան կասավարդների համար, որոնք վարձում էին նրանց և օգտագործում իրենց ռազմաքաղաքական նպատակների համար: Նրանցից շատերը, որոնց անվանում էին նաև դմիլկներ, ծառայության մեջ էին մտնում անզամ խալիֆաների մոտ: Դնիկ գորահրամանատրներից մեկը, Սադոլալից իբն Ձիյարը, որը ստեղծել էր ուժեղ բանակ, կարողացավ X դ. 20-30-ական թվականներին գրավել Թարստանը, Գիլանն ու Ձիբալը և Իրանի մի շարք քաղաքներ, այդ թվում Ռեյը, Սպահանը և Գամաղանը: Նրա հեռակա ծրագրերի մեջ մտնում էր արշավանքը Բաղդադի վրա, նրա գրավումը և Աքրայան խալիֆաներին իրեն ենթարկելը: Սակայն նա չհասցրեց իրագործել իր նվաճողական ծրագրերը: 935 թ. նա սպանվեց իր զորքերում ծառայող թուրք վարձկանների ձեռքով:

Այն, ինչ նրան չհաջողվեց իրագործել, նրա սպանությունից հետո իրագործեցին Բուլիները:

Բուլիների տոհմի հիմնադիրն է համարվում Աբու Շաջա Բուվայիին, որը, իր հեղինակությունը քարծրացնելու համար, փորձում էր հավատացնել, թե ինքը, իբրև թե, սերում էր Մասանյան արքայական տոհմից: Նա մի ռազմատենչ զորագնդի հրամանատարն էր, որը հիմնականում կազմված էր դայլանի լեռնեցիներից, և մի ժամանակ ծառայության մեջ է գտնվել Մամանիների մոտ:

Աբու Շաջան ուներ երեք որդի՝ Աիմադը, Ալին և Գասանը, որոնք սկզբում, որպես զորահրամանատարներ, ծառայության մեջ էին գտնվում իբն Ձիյարի մոտ: Բայց հետո նրանցից յուրաքանչյուրը կազմում է իր զորաբանակը, որը քաղկացած էր նրանց ազգական դայլանցիներից, և սկսում են իրենց ինքնուրույն քաղաքականությունը վարել: Նրանք իրենց նվաճումներն իրականացնում են Արևմտյան Իրանի ուղղությամբ: Երբայրներից ակազը՝ Ալին, գրավում է Ֆարսը, Գասանը՝ Ձիբալը, իսկ Աիմադը՝ Քերմանը և Միվազը (Խուզիստանը): Բուլինելի տիրապետության տակ անցան Իրանի արևմտյան և հարավային թուրք նահանգները: 934 թ. Բուլիները գրավեցին Սպահանը, Շիրազը համանուն նահանգի հետ միասին, Ռեյը և Գամաղանը:

Այսպես ստեղծվեց Բուհների պետությունը, որը մոտ մեկ հարյուրամյակ ասաքնակարգ դերակատարություն ունեցավ տարածաշրջանում: Բուհների մայրաքաղաքը դարձավ Շիրազը:

Երեք նոթայրներն էլ իրենք իրենց շնորհեցին համապատասխան տիտղոսներ: Ավագ նոթայր՝ Ալին, իրեն անվանեց Իմադ ադ-Ղավա՝ «Պետության հենարան», Չասանը՝ Ռուլն ադ-Ղավա՝ «Պետության սյունը», իսկ Միմադը՝ Մուիզ ադ-Ղավա՝ «Պետությունը հզոր դարձնող»: Այս երեք ինքնանվանումներն էլ հաստատվեցին խալիֆա ալ-Մուստակֆիի (944–946) կողմից:

2. Բաղդադի գրավումը և խալիֆայության անցումը Բուհների տիրապետության ներքո

Կարճ ժամանակամիջոցում հասնելով այսպիսի փայլուն ռազմական հաղթանակների, ստեղծելով իրենց պետությունը և հաստատվելով գահի վրա որպես կառավարող դինաստիա, Բուհները դիմեցին հաջորդ քայլին, որն ունեցավ քաղաքական և պատմական մեծ հետևանքներ:

945 թ. Բուհների զորքը Միմադի գլխավորությամբ մտավ Աքրայան խալիֆաների մայրաքաղաք Բաղդադը: Մայրաքաղաքի գրավումը նա իրականացրեց բավականին արագ և հեշտությամբ, քանի որ խալիֆայության մայրաքաղաքում չգտնվեցին ուժեր, որոնց ի վիճակի լինելն լուրջ դիմադրություն ցույց տալ նրա զորքերին: Միակ ուժը, որը կարող էր ինչ–որ չափով դիմադրել նոր նվաճողներին, թուրքական զվարդիան էր: Բայց թուրք զինվորականները տեսնելով, որ Մուիզ ադ-Ղավայի զորքերը մոտենում են մայրաքաղաքին, լքեցին խալիֆային և փախան Բաղդադից:

Խալիֆա ալ-Մուսթակֆին ընդունեց Միմադին մեծ հանդիսավորությամբ և նրան շնորհեց «Էմիր ալ-ումարի»՝ «Էմիրների էմիր» տիտղոսը, ճանաչելով նաև նրա, ինչպես նշվեց, Մուիզ ադ-Ղավա՝ «Պետությունը հզոր դարձնող» տիտղոսը:

Բաղդադի գրավումով և Բուհների տիրապետության հաստատումով, ստեղծվեց յուրահատուկ վիճակ: Պաշտոնապես խալիֆայությունը չվերացվեց և պահպանվեց խալիֆայի ինստիտուտը: Սակայն Բուհները խալիֆային զրկեցին աշխարհիկ քաղաքական ամբողջ իշխանությունից և նրան մնականորեն թողեցին միայն մուսուլմանների հոգևոր առաջնորդի ֆունկցիաները: Դա էլ արտահայտվում էր միայն այն բանում,

որ Բուխները թուլատրեցին խալիֆայի ամուսնը հիշատակել միայն ուրբաթօրյա աղոթքի ժամանակ, քայք... իրենց անվան հիշատակման հետ միասին, որն աննախադեպ երևույթ էր: Դա նշանակում էր, որ Բուխ սուլթանը կամ նմիքների նմիքը, Արբասյան խալիֆայի հետ համահավասար հանդես էր գալիս որպես հոգևոր առաջնորդ:

Այդպիսին էր հաղթողների կամքը և անգոր խալիֆաները ստիպված համակերպվեցին իրենց նոր կարգավիճակի հետ:

Սակայն այս հարցում կար մի կարևոր նրբություն: Բուխները սահմանափակեցին խալիֆայի հոգևոր առաջնորդ լինելու շրջանակները: Նրանք խալիֆային դիտեցին որպես միայն ու միայն սուլթանի մուսուլմանների հոգևոր ղեկավար, նրա իրավասության ոլորտից հանելով շիաներին և մյուս ոչ ուղղափառ աղանդները: Դա քաջատրվում է նրանով, որ Բուխներն իրենք շիաներ էին և նրանց տիրապետության տարիներին արտակարգ բարենպաստ պայմաններ ստեղծվեցին շիիզմի ծաղկման և դիֆերի ամրապնդման համար: Սիմաղն սկսեց իր անուճով դրան հատել:

Բուխները Իրաքը, Արբասյան խալիֆայության քաղաքական կենտրոնը, Բաղդադի հետ միասին մտցրեցին իրենց պետության կազմի մեջ որպես մի սովորական մահանգ: Նրանք Շիրազը շարունակեցին պահել որպես իրենց պետության մայրաքաղաք, Բաղդադին թողնելով ոչ մայրաքաղաքային, գավառական քաղաքի վիճակում: Ամբողջ խալիֆայությունն անցավ նրանց կառավարման և վերահսկողության տակ:

Այսպիսով, ինչպես իրավացիորեն նշում են Ի. Ֆիլչտինսկին և այլ հետազոտողներ, «Արաբական կայսրությունը փաստորեն դադարեցրեց իր գոյությունը»: Իսկ Ֆ. Չիթթին 945 թ. ղեկոնմեքնը, երբ Բուխները գրավեցին Քաղդաղը, համարում է «խալիֆայության պատմության ամենամոռյալ էջը»:

Բոլոր իրավունքներից զրկված խալիֆաները դարձան տիկնիկներ Բուխների ձեռքում, որոնց նրանց պահում էին լույ նրանց անունից հանդես գալու համար: Պատահականություն չէ, որ ալ-Մուստակֆին հաջորդած խալիֆա Սուտին (946-974 թթ.), ինչպես վկայում է արաբական X-XI դարերի պատմաբան և փիլիսոփա Միսկավայից, իր «գահակալության» ամբողջ շրջանում տրտնջում էր, որ Բուխներն իրեն զրկել են ամեն ինչից, իրեն չեն թողել ոչ իշխանություն, ոչ դրամ և ոչ էլ աշխարհիկ գործերը տնօրինելու հնարավորություն: Դեռ նրա բախտը ընդել էր: Նա չունեցավ իր անմիջական նախորդի, խալիֆա ալ-Մուստակ-

Ֆիլի ողբերգական ճակատագիրը: Միմաղջ կամ Մուխզ աղ—Ղալվան, որը խալիֆա ալ—Մուստակֆիի ձեռքից էր ստացել էմիրների էմիր տիտղոսը, 946 թ. նրան կուսացոցեց, գահընկեց արեց և արդեն իմաստազուրկ դարձած խալիֆայի պաշտոնին նստեցրեց ալ—Մուստինի:

Ընդհանրապես Մուխզ աղ—Ղալվան աչքի էր ընկնում իր կուպուլոթյամբ և դաժանությամբ, այդ թվում և իր մերձավոր խորհրդակցանների և վազիրների նկատմամբ: Նա շատ հաճախ ծնծում էր իր պաշտոնյաներին, այդ թվում և վազիրին. և վերջինս անգամ չէր հանդգնում ծալտուն հանել. շատ լավ իմանալով, թե դա ինչպիսի շարունակություն կարող է ունենալ:

Բուխների պետությունն իր հզորության զագաթնակետին հասավ Չասան Ռուկն աղ—Ղալվայի որդու՝ Աղուղ աղ—Ղալվայի գահակալության տարիներին (949—983 թթ.), որը հաղթող դուրս եկավ գահի համար նվազ պայքարում: Նա ամենամեծ, ամենախելացի և ամենահզոր Բուխ սուլթանը եղավ: Նրա օրոք Բուխների պետությունը նվաճեց նորանոր տարածքներ, իրեն միացրեց մի քանի փոքր «թագավորություններ», որոնք կազմավորվել էին Պարսկաստանի և Իրաքի տարածքներում, և վերածվեց մի ընդարձակ կայսրության, որն իր չափերով համարյա հավասար էր Չարուն աթ—Ռաշիդի կայսրությանը:

Աղուղ աղ—Ղալվան ամուսնացավ խալիֆա աթ—Թախի աղբկա հետ, իսկ խալիֆան նրա աղբկա հետ, հազարոց տալով խալիֆայից ժառանգորդ ունենալու իր հեռուն գնացող փաստաթղթական նկրտումներին:

Աղուղ աղ—Ղալվան էմիրների էմիր իր տիտղոսին ավելացրեց նաև շահնշահ՝ արքայից արքա տիտղոսը, որը քնորոշ էր իրանական թագավորական տիտղոսացանկին: Նա եղավ առաջին իսլամ կտաավարողը, որը կրեց այդ քարծր տիտղոսը, և որը շարունակեցին կրել նաև նրա հաջորդները:

Աղուղ աղ—Ղալվան նվաճողական քաղաքականության հետ միասին, մեծ ուշադրություն էր դարձնում տնտեսությանը, մշակույթին, զրականությանը և այլն: Չատկապես նա մեծ կարևորություն էր տալիս հարկահավաքությանը: Այդ բնագավառում կարգապահություն հաստատելու նպատակով, նա մտցրեց գյուղացիներից գանձվող հարկերի սահմանված չափաքաժին: Դա մի կողմից գյուղացիներին ազատեց հարկահավաքների կամայականություններից, իսկ մյուս կողմից ավելացրեց գանձարանի մուտքերը:

Գյուղատնտեսությունը խթանելու նպատակով, նա զարգացրեց ոռոգման համակարգը, կառուցեց նոր քրանցքներ, ամբարտակներ և քրամբաշենք, վերամոդուրեց հենքը և այլն: Նա անվտանգ դարձրեց ճանապարհները, քարավանները և ուխտագնացիներն ազատվեցին ավազակային հարձակումներից:

Աղուղ աղ-Ղավլան կառուցապատեց և զեղեցկացրեց նոր շինություններով իր մայրաքաղաք Շիրազը: Դրանց մեջ հիշատակության է արժանի գրադարանի կառուցումը, որը ժամանակի ամենահարուստ գրադարաններից մեկը եղավ: Նա պարունակում էր 10 հազար գիրք և ծեռազիր: Իսկ Բաղդադում կառուցեց հիվանդանոց, որն այնուհետև նրան մեծ հռչակ բերեց: Դիվանդանոցն ուներ իր կայուն բժշկական կազմը, քաղկացած 24 բժիշկներից, որին կից գործում էր բժշկական դպրոցը:

Նա հովանավորում էր գիտնականներին, փիլիսոփաներին, բանաստեղծներին, երաժիշտներին և մտավորական այլ մարդկանց, որոնք միշտ հարգարժան ընդունելություն էին գտնում արքունիքում, ստանում հոգևոր և նյութական լայն աջակցություն: Բանաստեղծները, որոնց մեջ էր նաև Մուքաննարին, գուճերգույն և փառաբանում էին իրենց քարերարին:

Աղուղ աղ-Ղավլայի մահից հետո ծայր եմ առնում երկաթաօակությունները, եղբայրասպան պայքարը գահի համար և սկսվում է Բուխնդի պետության աստիճանական թուլացումը, ապա և անկումը:

Մական վճռական հարվածը հասցնողները եղան սելջուկները, որոնց 1055 թ. Թուղրիլ բեկի գլխավորությամբ մտան Բաղդադ և վերջ տվեցին Բուխնդի պետությանը:

II. ՃԱԹԻՄՅԱՆ ԽԱԼԻՃԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ (909–1171 թթ.)

1. Իսմաիլական աղանդի առաջացումը

Իսլամը, քացի սուննի-շիա քաժանումից, որը հիմնականն էր և շարունակում է մնալ այդպիսին նաև մեր օրերում, ժամանակի ընթացքում ունեցավ նաև աղանդավորական բնույթի այլ քաժանումներ: Ավաճող հատկապես վերաբերում է շիիզմին:

Շիիզմի ներսում նոր ուղղությունների ծնավորումը կամ հերթական քաժանումը տեղի ունեցավ VIII դարի կեսերին, երբ ասալարեզ իջավ իսմաիլականությունը, որը, դուրս գալով կրոնական աղանդավոր-

րական, դավանաբանական շրջանակներից, ձեռք բերեց քաղաքական րովանդակություն, ցնցելով ամբողջ մուսուլմանական աշխարհը: Սակայն նրա, որպես առանձին կրոնագաղափարախոսություն, վերջնական ձևավորումը տեղի է ունեցել IX դարի վերջերին:

Ընդհանր, ինչպես նշել ենք, խարսխված է իմամի և իմամության սկզբունքի վրա, որը հանդիսանում է հիմնական տարածայնություններից մեկը ուղղափառ սուննիզմի հետ: Բայց շիաների մոտ նա չկա միասնական կարծիք այդ հարցի վերաբերյալ, որի ցայտուն օրինակն է հանդիսանում իմամիլականությունը:

Իմամիլականությունը ծագել է շիական վեցերորդ իմամ Ջաֆար աս-Սադիկի, որը մահացել է 765 թ., մի վիճաբարույց քայլի հետևանքով: Իմամ Ջաֆար աս-Սադիկն ինքը իմամական շիականության ամենահետևողական և քեմեռանդ կողմնակիցն էր և ճանաչում էր այդ ուղղության գլխավոր դոգման՝ իմամների հետևողական հաջորդայնությունը: Այդ հերքականությունը կամ իմամների մեկը մյուսին հաջորդելու կարգի խախտումը, համարվում է մեծագույն նահանջ շիականության հիմնադրույթներից, որը, սովորաբար դասում է պատակտման արդյուր:

Վեցերորդ իմամ Ջաֆար աս-Սադիկը դեռևս իր կենդանության օրոք յոթերորդ իմամ նշանակեց իր կրտսեր որդուն՝ Մուսա ալ-Կազիմին, իմամությունից զրկելով մինչ այդ իմամ նշանակված իր ավագ որդուն՝ Իմամիլին, որը մահացել էր 760 թ.: Իմամ Ջաֆարի կողմնակիցները և հետևորդները նրա այդ որոշումը համարեցին օրինական և որպես իմամ ճանաչեցին Մուսա ալ-Կազիմին և նրա հետևորդներին, մինչև տասներկուերորդ իմամ Մուհամմադը, որն անհետացել էր 874 թ.: Այդ պատճառով էլ այն շիաները, որոնք ճանաչում են 12 իմամներին, համարվում են իմամականներ կամ տասներկուականներ:

Սակայն շիաների մի մասը հրաժարվեց ճանաչել Ջաֆարի այդ որոշումը, գտնելով, որ նա իրավունք չուներ իր ավագ որդուն, Իմամիլին, զրկել իմամությունից: Նրանք փաստարկները հանգում էին հետևյալին:

Սուաջին, յուրաքանչյուր հաջորդ իմամի նշանակումը չի կարող տեղի ունենալ նրա մախտոդի կամայական որոշումով, քանի որ իմամ նշանակվելը աստվածային բարեհաճություն է և Ամենաջարձոյալի իմաստության դրսևորում: Իսկ աստվածային բարեհաճությունը և իմաստությունը դրսևորվում է միայն մեկ անգամ: Եվ քանի որ իմամ Ջաֆար աս-Սադիկն արդեն մեկ անգամ Իմամիլին, համաձայն հերքական հաջորդայնության սկզբունքի, արդեն հռչակել էր իմամ, ապա նա իրա-

վունք չուներ նրան զրկել իմամությունից, եթե նույնիսկ նա արդեն մահացել էր:

Երկրորդ, Իսմաիլի ցերեմոնանդ կողմնակիցները հայտարարեցին, որ իրենք չեն հավատում Իսմաիլի մահվանը, գտնում են, որ նա կենդանի է, և նույնիսկ եղան ականատեսներ, ովքեր հավաստում էին, թե նրան տեսել են 760 թ. հետո, որը համարվում է նրա մահվան տարեթիվը:

Պյուրահավատ շիաները վստահություն ընծայեցին այդ լուրերին, որը ծանր դուռօթյան մեջ դրեց իմամ Ջաֆարին ու նրա կողմնակիցներին, և սուր լարվածություն ստեղծեց շիա համայնքի ներսում:

Երրորդ, իմամ Ջաֆարի կողմնակիցները, իրենց դիրքերն ամրապնդելու միտումով, սկսեցին այն վարկածը տարածել, թե Իսմաիլին իմամության ժառանգական իրավունքներից հայրը զրկել է այն պատճառով, որ նա զինեմություն հակումներ ուներ, իսկ Կորանն արգելում է զինին և դատապարտում զինեմությունը:

Իսմաիլի կողմնակիցները չգնացին այդ տեսակետը, այսինքն Իսմաիլի կողմից զինի խնելը մխտելու ուղիով: Երանք առաջ քաշեցին մի թեզ, որի համաձայն Ալլիի սերունդներին պատկանող իմամների տոհմի ոչ մի արարք, այդ թվում և զինեմությունը, չի կարող մեղք համարվել:

Իսմաիլին իմամությունից զրկելու պատճառների հարցում ավելի հավանական է համարվում այն տեսակետը, որ իմամ Ջաֆարը կողմնակից էր ավելի մեղմ քաղաքականության, այդ թվում և Աքրասյանների հետ փոխհարաբերություններում, որն առաջացնում էր շատ շիաների դժգոհությունը, որոնք հանդես էին գալիս ավելի արմատական քաղաքականություն, ընդհուպ մինչև քանությունների կիրառելու պահանջով: Իսկ Իսմաիլը ավելի եռանդուն, կոշտ և նույնիսկ ծայրահեղական քաղաքականության կողմնակից էր և, ըստ երևութին, արտահայտում էր շիաների արմատական թևի տրամադրությունները և շահերը: Այս թևի հաղթանակը կանխելու միտումով իմամ Ջաֆարը զրկում է Իսմաիլին իմամության իր ժառանգական իրավունքից:

Ահա այս հողի վրա տեղի ունեցավ շիաների պատակտունը իմամականների և իսմաիլականների:

Այն շիաները, ովքեր կողմնակից էին իմամների նշանակմանն ըստ դինաստիական սկզբունքի և, ելնելով դրանից, գտնում էին, որ օրինական իմամ պետք է ծնանայել Իսմաիլին, իսկ նրա որդուն, Մուհամմադ իբն Իսմաիլին պետք է ընդունել որպես յոթերորդ իմամ, կոչվեցին իսմաիլականներ:

Իսկ նրանք, ովքեր ճանաչեցին իմամ նրա նախորդի կամոց նշանակելու սկզբունքը և այդ հիման վրա օրինական ճանաչեցին Մուսա ալ-Կազիմին և նրան հաջորդած ևս հինգ իմամներին, որոնց ընդհանուր թիվը կազմում է 12, նրանք համարվում են շիա իմամականներ:

Քայց դա դեռ քուրդ չէր: Գետագայում պատակտում առաջացավ արդեն իմամիականների շարքերում:

Իսմաիլականների մի մասը գտնում էր, որ Մուհամմադ իբն Իսմաիլը շիաների վերջին ու յոթերորդ իմամն է, և նրանով ավարտվում է իմամների պարագծից: Միաժամանակ նրանք գտնում էին, որ այդ յոթերորդ իմամը գտնվում է ինչ—որ տեղ թաքստոցում, և վաղ թե ուշ դուրս է գալու իր թաքստոցից և մարդկությանը եղջանկություն է բերելու: Այն շիաները, ովքեր կողմնակից էին իմամների թիվը սահմանափակել յոթով և վերջին իմամ ընդունել Մուհամմադ իբն Իսմաիլին, նրանք կղչվեցին յոթականներ:

Իսմաիլական շիաների մյուս խումբն այլ դիրք զբաղեցրեց: Նրանք ընդունում էին Մուհամմադ իբն Իսմաիլի տղաներից մեկի և նրա հաջորդների իմամությունը, նրանց համարելով «ծախյալ իմամներ»: Դրա հետ մեկտեղ, նրանք գտնում էին, որ իրենց կողմնակիցների մեջ կա ընտրյալների մի խումբ, որին հայտնի է այդ «ծախյալ իմամների» անունները և նրանք գտնվելու վայրը:

Գետագայում, X դարի սկզբներից, իսմաիլականների այս թևի հետևորդները կոչվեցին «Ֆաթիմյան իսմաիլականներ» Մուհամմադ մարգարեի աղջկա և Ալիի կնոջ՝ Ֆաթիմայի անունով: Դրանով նրանք ընդգծում էին իրենց ուղղակի կապը մարգարեի տոհմի և Ալիի հետ:

2. Կարմաքները և Բահրեյնի կարմաքական խալիֆայությունը

Յորական իսմաիլականները հայտնի են նաև կարմաքներ անվամբ: Իսմաիլական այս աղանդն իր կարմաք անվանակոչումը ստացել է Գամդան Կարմաքի անունից: Եւ Կուֆայի մերձակայքում բնակվող մի հասարակ գյուղացի էր, որը ջերմեռանդորեն սկսեց քարոզել յոթական իմամության գաղափարները և կարողացավ իր շուրջը հավաքել հավատացյալների հոծ զանգված: Դա տեղի ունեցավ IX դարի վերջերին:

Կարմաքների շարժումը շուտով զուտ կրոնական աղանդավորական շարժումից վերածվեց սոցիալ—քաղաքական շարժման: Նրա հիմնական պահանջը դարձավ սոցիալական արդարության և հավասարու-

թյան հաստատումը, հավասարության վրա հիմնված մի նոր հասարակության կառուցումը, որը երջանկություն կբերի բոլոր նրանց, ովքեր կհավատան կարմաթների ուսմունքին և կհետևեն նրանց:

Կարմաթները երկրի վրա արդարության և հավասարության հաստատումը կապում էին իման Մուհամմադ իբն Իսմաիլի նոր հայտնության, թաքստոցից դուրս գալու հետ, որը պետք է տեղի ունենար շուտով: Ելնելով Մուհամմադ իբն Իսմաիլի մտալուստ գալուստի տեսադրույթից, կարմաթները իսլամական օրենքները հայտարարեցին չեղյալ: Բնակչության ամենալայն խավերը՝ գյուղացիները, արհեստավորները և քեղվիմները, խանդավառությամբ էին ընդունում կարմաթների նման հայտնությունները:

Կարմաթների համայնքներ առաջացան Վասիտի և Կուֆայի շրջաններում և հարավային Իրաքի այլ վայրերում, սարսափի մեջ զգելով Արքայաններից, որոնք, սակայն, անզոր էին որևէ բան անել:

Կարմաթները մեծ հաջողության հասան Բահրեյնում, որտեղ 899 թ. նրանք հիմնեցին իրենց պետությունը, որը նույնպես կոչվում էր խալիֆայություն: Նրա մայրաքաղաքը դարձավ Ֆաջջար ամրոց քաղաքը: Այս նորաստեղծ պետության ղեկավար դարձավ Աբու Սաիդ ալ-Չամմաթին, որը Ֆամդան կարմաթի մերձավոր զինակիցներից մեկն էր:

Կարմաթները Բահրեյնը վերածելով իրենց հենակետի, անընդհատ արշավանքներ էին ձեռնարկում հեռու և մոտիկ հարևան շրջանների վրա և չէին խուսափում ճակատամարտ տալուց իրենց հակառակորդներից: 902 թ. Կուֆայի մոտ նրանք պարտության մատնեցին Բադղադից ուղարկված զորքերին և ամրապնդեցին իրենց դիրքերը Ֆարավային Իրաքում:

Լինելով Ֆաթիմյան խմախլական իմամության անզիջող հակառակորդներ, կարմաթները 903 թ. ներխուժեցին Միդիայի տարածքում գտնվող Մալամիյա ոչ մեծ քաղաքը, որտեղ թաքնված էր ինքնակույ իմամ Ուբայդալլահը և փորձեցին սպանել նրան և նրա ընտանիքը, բայց իմամը կարողացավ փախչել և փրկել իր կյանքը, սակայն նրա ամբողջ ընտանիքը ոչնչացվեց: Այդ նույն թվականին նրանք պաշարեցին Դամասկոսը, որը գրավել նրանց չհաջողվեց: 923 թ. նրանք գրավեցին Բասրան և ընդիուս մտեցան Բադղադին:

Կարմաթներն ակտիվ գործողություններ էին ծավալել Օսն Արաբիայում: 930 թ. նրանք հարձակվեցին Սեքքայի վրա: Այս հարձակումը նշանավոր էր նրանով, որ կարմաթները Կաաբայից տարան «Սև քարը»,

մուսուլմանների սրբության ամենակարևոր խորհրդանիշներից մեկը, որը կրկին Սեբբայում հանգրվանեց միայն 951 թ.:

Կարմաթական շարժման հաջողությունների մասին է վկայում այն հանգամանքը, որ այն ընդգրկում էր Աբբասյան խալիֆայության համարյա ամբողջ տարածքը, Չյուսխային Աֆրիկայից մինչև Չոկաստանի սահմանները:

Քահրեյնում հաստատված կարմաթների խալիֆայությունը յուրատեսակ համայնք-պետություն էր, որը գլխավորում էր 6 հոգուց կազմված ավագների՝ շեյխերի, խորհուրդը: Նա իրավասու էր ընդունել համայնքին վերաբերող բոլոր տեսակի որոշումները՝ քաղաքական, տնտեսական, ռազմական, դատական և այլն: Կարմաթների խալիֆայությունն իրականում իրենից ներկայացնում էր գյուղացիական-արհեստավորական համայնք, որը հիմնված էր համայնքային ստրկատիրության վրա: Ստրուկների թիվը հասնում էր 30 հազարի, որոնց օգտագործում էին գլխավորապես հանրային աշխատանքների ոլորտում: Քիչ չէին նաև այն ստրուկները, որոնք օգտագործվում էին կարմաթների անձնական տնտեսության մեջ:

Կարմաթները ձգտում էին համայնքային արդարության և հավասարության սկզբունքների վրա խաղախաղած իրենց նրազած համայնքը ստեղծել ստրուկների համայնքային տիրապետության հիմքի վրա: Քայց նրանք, ինչպես և պետք էր սպասել, մատնվեցին անհաջողության: Անհաջողություններն սկսեցին նրանց հետաանդել նաև արտաքին ասպարեզում: Կարմաթներին ծանր հարվածներ հասցրեցին Դազնկիները, նրանց դեմ հաջող էին գործում Սամանիները և այլն:

Կարմաթների հեղինակությանը մեծ հարված հասցրեց նրանց ֆանատիզմը և դաժանությունը, որի պատճառով նրանց շուրջը ստեղծվեց թշնամական մթնոլորտ և շատերը սկսեցին հեռանալ նրանցից: Կարմաթների շարքերը պատակովեցին և առաջացան առանձին, փոքրիկ աղանդներ: Սկսվեց նրանց պատմության վայրընթաց շրջանը, որն ավարտին հասցրեցին սելջուկները XI դ. կեսերին:

3. Ֆաթիմյան խալիֆայության հաստատումը

Ֆաթիմյան իսմաիլականների հաղթարշավը սկսվեց Չյուսխային Աֆրիկայից, որտեղ 909 թ. կազմավորվեց Ֆաթիմյան խալիֆայությունը.

հետազայում ընդարձակվելով և իր մեջ ներգրավելով նորանոր տաղա-
ծաշրջաններ:

Պատահականություն չէր Ֆաթիմյան խալիֆայության առաջա-
ցումը հենց Գյուսիսային Աֆրիկայում: Արդեն նշել ենք, որ խալիֆայու-
թյան այս ծայրամասում իր դիրքերը կորցրել էին Արքայազանները: Արքա-
սյան խալիֆայության տրոհման հետևանքով Գյուսիսային Աֆրիկայում
առաջացել էին ինքնավար, ըստ էության անկախ, պետական կազմավոր-
ումներ, իրենց համապատասխան կասավարող դինաստիաներով, ինչ-
պնց Աղլաբիները Իֆրիկիայում, Ռուսամիները Ալժիրում, Իդրիսիները
Մադրիդում և այլն: Ինչպես կյանքը ցույց տվեց, այս կազմավորումները
կենսունակ դուրս չեկան: Նրանցում ծայր առան ներքին երկպառակու-
թյունները, ուժեղացավ տեղական բնակչության, առաքին հերթին բնոր-
բերների դժգոհությունը, որը շատ հաճախ վերածվում էր զինված ե-
լույթների, ապա և սկսվեց նրանց քուլագման գործընթացը: X դարի
սկզբներին հյուսիսաֆրիկյան պետական կազմավորումներն այլևս ի
վճակի չէին լուրջ դիմադրություն ցույց տալ որևէ հզոր և կազմակերպ-
ված ուժի, եթե այդպիսին հայտնվեր ասպարեզում:

Ահա այս առումով Գյուսիսային Աֆրիկայի երկրները հարմար
պատահ էին Ֆաթիմյանների համար:

Ֆաթիմյանների ընտրությունն ընկավ Գյուսիսային Աֆրիկայի
վրա նաև այն պատճառով, որ նրանք չէին կարող նվաճողական ծրագ-
րեր իրականացնել և իշխանություն գրավել Արքայսյան խալիֆայության
այլ մասերում: Կենտրոնական մասում՝ Իրաքում, Արքայազաններն ինչ-
քան էլ, որ քուլացած լինեին, այնուհանդերձ, դեռ ի վիճակի էին պահ-
պանել իրենց դիրքերը: Բացի դրանից, այդտեղ օրեցօր ուժեղանում էր
խմախկանների մյուս սեղ՝ կարմաթները, որոնց հետ քախումներից
Ֆաթիմյանները նախընտրում էին խուսափել:

Ֆաթիմյանների համար դժվար էր ազդեցություն ունենալ և իշխա-
նություն գրավել նաև խալիֆայության արևելյան շրջաններում, որոնք
բնակեցված էին քուրդերով և որտեղ գոյություն ունեցող պետական
ինքնավար կազմավորումները՝ Սամանիները, Ղազնևիները և այլն,
դեռևս քավակալին հզոր էին:

Ֆաթիմյանների հաջողություններում մեծ դեր խաղաց քարոզու-
թյունը, որը հզոր գնեց դարձավ նրանց ձեռքում: Կարելի է ասել, որ Մու-
համմադ մարգարեից հետո ոչ մի կրոնական կամ քաղաքական հոսան-
քի արարական աշխարհում դեռևս չէր հաջողվել այդպիսի լայն ծավալ-

ներով, նպատակաուղղված, մեծ հմտությամբ և վարպետությամբ օգտագործել քարոզչությունը և դրա օգնությամբ հասնել այնպիսի տպավորիչ հաղթանակների, ինչպես դա հաջողվեց Ֆաթիմյաններին: Քարոզիչները՝ դո՛ւաթ, դարձան խմախլական շարժման և քարոզչական մեքենայի գլխավոր դերակատարները:

Գնեց նրանք IX դարի վերջերին և X դարի սկզբներին հող նախապատրաստեցին մեր կողմից արդեն նշված Ուբայդալլաի, որպես իմամի, քաջատոցից դուրս գալու և փրկիչ՝ մահդի ներկայանալու համար: Դո՛ւաթները խլամական աշխարհի համարյա բոլոր մասերում եռանդուն կերպով նրա գովքն էին անում և ջանք չէին խնայում ապացուցելու, որ հենց նա է «ծախյալ իմամը», որը փրկելու է մարդկությանը: Նրանց մեջ հատկապես աչքի ընկավ Ուբայդալլաի կողմնակից Աբու Արդալլաիը, որը 893 թ. ուղարկվեց Գյուսիսային Աֆրիկա խմախլականության զարգացմանը տեղական բերքերական բնակչության մեջ քարոզելու և տարածելու համար: Նա զարմանալիորեն արագ կերպով հասավ մեծ հաջողության: Նրա կողմնակիցների թիվն արագորեն աճում էր:

Ուբայդալլաիը, 902 թ., կարմաթների ապստամբությունը ճնշելուց հետո, որին նա միացել էր, փախավ Եգիպտոս, իսկ այնտեղից անցավ Իֆրիկիյա, ապա Մադրիթ, Ատլասի շրջանը: Անկայն այստեղ նրա բախտը չբերեց: Նա ընկավ բերքեր խառիչիականների ձեռքը, որոնց նրան թշնամաբար էին վերբերվում: Նրան ձերբակալեցին և բանտ նետեցին:

Իսկ Իֆրիկիյայում իր դիրքերն էր շարունակում ամրապնդել Աբու Արդալլաիը: Նրա նոր կազմավորած խմախլական բանակը բերքերական գեղերի և Իֆրիկիյայի մայրաքաղաք Կայրավանի արաբական կազազորի աջակցությամբ 909 թ. ամբողջապես տիրացավ Իֆրիկիյային: Ալլաթիների դինաստիան տապալվեց և իշխանությունն անցավ Ֆաթիմյան խմախլականների ձեռքը: Բանտից ազատվեց Ուբայդալլաիը, որն այդ նույն թվականին ժամանեց Կայրավան և պաշտոնապես հռչակվեց իմամ-խալիֆա և ուղղահավատների վեհապետ:

Այսպես, 909 թ. պատմության մեջ հայտնվեց մի նոր խալիֆայություն, որը ստացավ Ֆաթիմյան խալիֆայություն անունը: Դա շիական-խմախլական խալիֆայություն էր, որն իր անվանակոչության մեջ մտցնելով «Ֆաթիմյան» անունը, դրանով ուզում էր շնչտել իր ուղղակի կապը մարգարե Մուհամմադի դստեր՝ Ֆաթիմայի, և եղբորորդի՝ Ալիի հետ, որը, ինչպես նշվել է, Ֆաթիմայի ամուսինն էր:

Ուքայդալլահը իրեն պաշտոնապես անվանեց ալ–Մահդի, մուսուլմաններին փրկիչ, որը թաքստոցից հայտնվել և բացահայտվել է մուսուլմաններին փրկելու և երթանկացնելու համար: Նա խալիֆայությունը կառավարեց մինչև իր մահը՝ 934 թ.:

Սակայն մինչ այդ, նա հասցրեց Ֆաթիմյան խալիֆայությունում հաստատել կառավարման դինաստիական սկզբունքը և իրեն ժառանգորդ նշանակեց իր որդուն՝ Աբու ալ–Կասիմին, նրան տալով «ալ–Կաիմ» տիտղոսը, որը նշանակում է «հարության իմամ»:

Ալ–Մահդին իր տիրապետությանը միացրեց նաև Ալժիրը, իսկ Մադրիդը կառավարող Իդրիսները ընկան նրանից վասալական կախման մեջ: Նա դարձավ համարյա ամբողջ Յուսիսային Աֆրիկայի տիրակալը:

Ֆաթիմյան խալիֆայության կազմավորումով ավելի խորացավ իսլամական աշխարհի պատակտումը: Այդ պահից քաղաքական ասպարեզում գոյություն ունեին երեք ինքնուրույն խալիֆայություններ՝ Աբբասյան, Ֆաթիմյան և Կորդովայի Օմայյան խալիֆայությունները: Նրանց համար ընդհանուրը «խալիֆայություն» բառն էր, իսկ մնացած թվով հիմնական հարցերում նրանք անհաշտ հակառակորդներ էին:

Ուքայդալլահի մահդի հռչակվելուց հետո խզումը իսմաիլական երկու քների՝ Ֆաթիմյան իսմաիլականների և կարմաթների միջև, դարձավ վերջնական: Ֆաթիմյան իսմաիլականները ճանաչում և ընդունում էին Ուքայդալլահի իմամությունը, կարմաթները չճանաչեցին Ֆաթիմյաններին ոչ որպես իմամներ, և ոչ էլ որպես խալիֆաներ: Նրանք մնացին հավատարիմ յոթերորդ իմամ Մուհամմադ իբն Իսմաիլին, սպասելով նրա հայտնվելուն: Կարմաթները մախկնի պես նրա հետ էին կապում իմամության ամբողջացումը և նրա ծնավորման ավարտը, որը նշանակում էր, որ Ֆաթիմյան իմամներին այդ պատմական կարևոր առաքելությունը չէր տրված:

Նրանց միջև հարաբերություններն ավելի սրվեցին, երբ Ֆաթիմյանները, ի տարբերություն կարմաթների, չվերացրին շարիաթի օրենքները և նրանց գործադրումը, և դադարեցրին հռչակել «մահդի» հարություն առնելը, բավարարվելով կառավարել որպես խալիֆաներ և իմամներ:

Սակայն ալ–Մահդին և նրա հաջորդները չէին ջանկարում բավարարվել միայն Յուսիսային Աֆրիկայով: Իրենց համարելով Ֆաթիմայի և Ալիի ուղղակի ժառանգորդները, նրանք գտնում էին, որ իրավունք ունեն

տապալել Աբրաայաններին և դառնալ մուսուլմանական աշխարհի միակ լեզուին կառավարողները:

Ֆաթիմյաններն իրենց հայացքն ուղղեցին նախ և առաջ եգիպտոսին, շատ լավ հասկանալով, որ այդ քաղաքական, տնտեսական և ռազմավարական մեծ կշիռ ունեցող և հարուստ երկրի նվաճումը շրջադարձային կարող էր լինել նորաստեղծ խալիֆայության համար:

Ֆաթիմյանները եգիպտոսը գրավելու առաջին փորձը կատարեցին 914 թ.: Նրանց զորքերը քաղաքառանց ալ-Կասիմի գլխավորությամբ ներխուժեցին եգիպտոս, բավականին խորացան և անգամ գրավեցին Ալեքսանդրիան: Մակայն Աբրաայան զորքերը կարողացան պարտության մատնել նրանց և դուրս չպարել եգիպտոսի սահմաններից: Նույնպես անհաջողությամբ ավարտվեց 919 թ. եգիպտոսը գրավելու ալ-Մահդիի երկրորդ փորձը: Դրան հաջողեց բավականին երկար դադար, որը կապված էր Իֆրիկիայում ներքին խառնակությունների հետ: Ֆաթիմյաններից դժգոհ բերբերական գեղերը և սուլթանները 943 թ. ապստամբվեցին, գրավեցին Կայրավանը և 946 թ. պաշարեցին Ֆաթիմյանների մայրաքաղաք ալ-Մահդիյան:

Ալ-Կահիմին, որը 934 թ. հաջորդել էր իր հորը և խալիֆայությունը կառավարել մինչև 946 թ., այդ ապստամբությունը ճնշել չհաջողվեց: Դա վիճակված էր կատարելու խալիֆա ալ-Մանսուրին (946–953 թթ.):

Ճնշելով ներքին խռովությունները և հաստատելով հարաբերական կայունություն երկրի ներսում, Ֆաթիմյաններն ավելի լավ սկսեցին նախապատրաստվել եգիպտոսը գրավելու համար: Դա իրագործեց խալիֆա ալ-Մուլիզզը 969 թ.: Նրա հաղթուհիազարանոց քանակը տաղանդավոր զորահրամանատար Ջաուհարի գլխավորությամբ այդ նույն տարվա գարնանը ներխուժեց եգիպտոս և Գիզայի մոտ տեղի ունեցած վճռական ճակատամարտում քախախեց եգիպտական բանակը ու մտավ նրա մայրաքաղաք Ֆուստատը:

Ֆաթիմյանները դրոշեցին մայրաքաղաքը տեղափոխել Ֆուստատից և Ջաուհարիի հրամանով 969 թ. դրվեցին նոր մայրաքաղաքի հիմքերը, որը կոչվեց ալ-Կահիրա՝ «Չաղթող»: Այսպիսով, եգիպտոսը դուրս եկավ Բաղդադի տիրապետությունից և դարձավ Ֆաթիմյան խալիֆայության ամենագլխավոր շրջանը:

971 թ. Կահիրոնում հիմնվեց ալ-Ազհար մզկիթը, որը հետագայում դարձավ մուսուլմանական աշխարհի ամենահեղինակավոր գիտական և կրթական կենտրոններից մեկը:

խալիֆա ալ-Մուխզը ծեռնարկեց մի կարևոր, բն անսովոր, քայլ: Նա 972 թ. տեղափոխվելով Իֆրիկիայից Եգիպտոս, իր հետ նոր մայրաքաղաք Կահիրե տեղափոխեց նաև իր բոլոր նախնիների աճյունները:

Այսպիսով, Ֆաթիմյաններին հաջողվեց նվաճել կամ իրենց ենթարկել Իֆրիկիան, Ալժիրը, Մադրիդը, Եգիպտոսը, Սիրիան, Արաբիան, Իրաքի որոշ շրջաններ, Գիբրալթր Մեքքայով և Մադինայով, և այլ տարածքներ: Նա վերածվեց մի հզոր և ընդարձակ կայսրության, որը ձգվում էր Ատլանտյան օվկիանոսից մինչև Կարմիր ծովի ափերը:

Ֆաթիմյան խալիֆայության գոյության առաջին հարյուրամյակը եղել է նրա վերընթաց զարգացման և քաղաքական ու տնտեսական հզորության շրջանը: Ամրապնդվեցին նրա միջազգային դիրքերը: Նա ակտիվ աստրալական կապեր էր պահպանում աշխարհի տարբեր երկրների հետ: Ֆաթիմյանները հավասարակշռված քաղաքականություն էին վարում ներքին կյանքում: Այդ ուղղությամբ հատկապես այցի էր ընկնում խալիֆա Ազիզը (975–996 թթ.) Նրա ներքին քաղաքականությանը բնորոշ էր հանդուրժողականությունը այլադավանների՝ քրիստոնյաների և հրեաների նկատմամբ: Նրանք օգտվում էին ազատությամբ կրոնական հարցերում, զբաղեցնում էին կարևոր պաշտոններ պետական կառավարման համակարգում, տնտեսության մեջ և այլ ընդգնակներում:

Սակայն ամեն ինչ փոխվեց խալիֆա Ֆաթիմի գահակալության շրջանում (996–1021 թթ.), մասնավորապես ներքին քաղաքականության մեջ: Խալիֆա Ազիզի տղերանոց քաղաքականությանը փոխարինելու եկավ այլադավանների նկատմամբ Ֆաթիմի անհանդուրժողականության քաղաքականությունը, որն ընդունեց ամենաբիրտ մեղքը: Դրա սկիզբը դրվեց 1003 թ., երբ քանդվեցին կամ ավերվեցին քրիստոնյաներին պատկանող բազմաթիվ եկեղեցիներ: Չքավարարվելով դրանով, մուսուլման Ֆաթիմյան-խմախլականները եկեղեցիների տեղերում ձգկիթներ էին կառուցում: Արքայադժվում էին քրիստոնյաների գերեզմանները: Բարբառոտական արարքներն այն ասիճանի հասան, որ 1009 թ. քանդվեցին Տիրոզ գերեզմանը Երուսաղեմում և ալ-Կուսայր վանքը Կահիրեում: Արգելվեցին քրիստոնեական հրապարակային տոնահանդեսները, քրիստոնյաներին պարտադրվեց վզից մշտապես կախել ծանր փայտյա խաչ, իսկ հրեաներին՝ ծանր գնդեր:

Երկրում քաղաքական և բարոյական մթնոլորտը խիստ սրվել էր: Միս այսպիսի պայմաններում 1021 թ. անհայտազամ խալիֆա ալ-Ֆաթիմը, թեև մինչև հիմա հրապարակի վրա է այն վարկածը, որ նրան սպա-

ենլ են նրա քրոջ գիտությանը և մասնակցությանը, որը դարձավ «անհետացած» խալիֆայի անչափահաս որդու խնամակալը, քայք փաստորեն խալիֆայության իսկական տիրուհին: Միս այս շրջանից սկսվում է Ֆաթիմյան խալիֆայության քաղաքական և տնտեսական թուլացման ժամանակաշրջանը, որը հատկապես դրսևորվեց ալ-Մուսթանսիրի խալիֆայության (1036–1094 թթ.) և դրան հաջորդած շրջանում:

4. Ֆաթիմյան խալիֆայության հայ կառավարիչները՝ Բադր ալ Գամալի և Աֆդալ

Ֆաթիմյան խալիֆաների հետ պատահեց այն, ինչ պատահել էր Աբրաայանների հետ՝ երբ նրանք խաղալիք դարձան էթնիկական տարրերի խմբերից կազմավորված իրենց գվարդիայի, առաջին հերթին թուրքերի ձեռքում: Ֆաթիմյան խալիֆաների, այդ թվում և ալ-Մուսթանսիրի, զինված ուժերը և քիկնապահ զնդերը կազմված էին բերբերների, սուդանցիների և թուրքերի գումարտակներից: Նրանք ոչ միայն հաշտ չէին միմյանց հետ, այլև բացահայտ քշնամանք էին տածում միմյանց նկատմամբ: Նրանք եգիպտոսը բաժանել էին յուրատեսակ ազդեցության գոտիների և նրանցից յուրաքանչյուրը տիրապետող դիրքեր ուներ համապատասխան գոտում: Պայքարն այդ երեք ռազմական խմբավորումների միջև իսկական քառսային վիճակի մեջ դրեց խալիֆայությունը: Առանձնապես ծանր էր դրությունը մայրաքաղաք Կահիրեում, որտեղ տեղ ու տնօրեն էին թուրքական գվարդիականները: Նրանք չէին ենթարկվում խալիֆային և իրենց զորահրամանատարների գլխավորությամբ ահ ու տարաձի էին տարածել մայրաքաղաքում:

Անելանելի դրության մեջ հայտնված խալիֆա ալ-Մուսթանսիրը, 1073 թ. հարկադրված դիմեց Ալրի կառավարիչ հայազգի Բադր ալ-Գամալի (Ֆամալի) ալ-Մրժանիի օգնությանը, հրավիրելով նրան և նրա հայկական զնդերին Կահիրե, անհնազանդ թուրքական գվարդիականներին սանձահարելու և նրկրում կարգ ու կանոն հաստատել համար: Բադրն ընդունեց խալիֆայի հրավերը և հայերից կազմված իր զորքերով 1074 թ. մտավ Կահիրե: Նա շատ արագ և փայլուն կերպով իրականացրեց իր առաքելությունը, ջախջախեց թուրքական զորքերին, պատժեց նրանց հրամանատարներին և նրանց հետ համազործակցած եգիպտական պաշտոնյաներին:

Ալ-Մուսթանսիրը Բաղդ ալ-Գամալիին օժտեց ամենալայն պետական և ռազմական լիազորություններով: Նա նշանակվեց վագիր և խալիֆայական զորքերի ընդհանուր հրամանատար՝ ենթա ալ-ջուլուշ, ինչպես նաև խմախլական միսիոներական կրպակի ղեկավար: Նրա ձեռքում կենտրոնացվեց ամբողջ իշխանությունը և նա 20 տարի՝ 1074–1094 թթ., մինչև իր մահը, եղավ երկրի փաստական և անսահմանափակ իշխողը: Նա կարողացավ նրկիրը դուրս բերել քառսային վիճակից, հաստատել օրինականություն ու կարգապահություն և նոր շունչ փչել հողևարքի մեջ հայտնված Ֆաթիմյան խալիֆայությանը:

Երկրում հաստատված խաղաղությունը և կարգապահությունը նպաստեց տնտեսական վերելքին, որին Բաղդը և նրան հաջորդած որդին, մեծ նշանակություն էին տալիս: Բաղդը, իրեն զգալով քաղաքացին ուժեղ, հարություն տվեց ամբողջ մուսուլմանական աշխարհի առաջնորդը լինելու Ֆաթիմյանների հավակնություններին: Նրա մեծագույն հաջողությունների շարքը պետք է դասել նաև այն, որ նա, ստեղծելով լավ կազմակերպված և կարգապահ զինված ուժեր, որոնց միջուկը կազմում էին նրան նվիրված հայկական զորազնդերը, և հիմնալի կերպով օգտագործելով խմախլականների քարոզչական արվեստը, կարողացավ ամրապնդել Կասիլոնի իշխանությունը և ազդեցությունը խալիֆայության ծայրամասերի վրա, մի կողմից, և հաջողությամբ դիմակայել սելջուկներին, մյուս կողմից:

Բաղդ ալ-Գամալի ալ-Արմանիի դիրքերն այն աստիճանի ուժեղ էին, որ նրա մահից հետո, որը տեղի ունեցավ 1094 թ., ոչ ոք չէր կասկածում, որ նրան փոխարինելու էր նրա որդին, որն իր խելքով և գեներով առաջին օրվանից եղել էր իր հոր՝ Բաղդի, անփոխարինելի աջակիցը: Եվ, իրոք, խալիֆա ալ-Մուսթանսիրը 1094 թ. վազիրի և զորքերի հրամանատարի՝ ենթա ալ-ջուլուշի պաշտոնում նշանակեց Բաղդի որդուն՝ Մալիք ալ-Աֆղալին, որը հայտնի է նաև ալ-Աֆղալ Շահնշահ անունով: Նա իր ձեռքում կենտրոնացրեց ամբողջ քարծրագույն իշխանությունը և դարձավ Ֆաթիմյան խալիֆայության իրական կառավարողը, ճնական դարձնելով խալիֆայի պաշտոնը:

Աֆղալն ամեն բանում եղավ Բաղդ ալ-Գամալիի զործի հաջող շարունակողը: Եղավ մի պահ, երբ ոչ միայն խալիֆա ալ-Մուսթանսիրը, այլև նրան հաջորդած խալիֆաներ Մուսթալին (1094–1101 թթ.) և Ամիրը (1101–1130 թթ.), լրիվ կախման մեջ էին գտնվում Աֆղալից, չիամարտակելով հակառակվել նրա կամքին:

1094 թ., Բաղրի մահից քիչ անց, վախճանվեց նաև ալ-Մուսթամ-սիրը: Նա գահաժառանգ էր նշանակել իր ավագ որդի Նիզարին, որը ճանաչել և հաստատել էին իսմաիլական հեղինակավոր առաջնորդները: Սակայն ալ-Աֆղալը, ամոնեսելով այդ քուլը, խալիֆա նշանակեց նրա կրտսեր որդուն՝ ալ-Մուսթալիին: Դա համարձակ էր, եթե ոչ հանդուգն քայլ էր Աֆղալի կողմից, քանի որ նա մարտահրավեր նետեց և խախտեց իսմաիլական մի շատ կարևոր հիմնադրույթ: Ըստ այդ հիմնադրույթի, խալիֆայի կողմից իր հաջորդին ընտրելը համարվում էր աստվածային կամքի իրականացում և որպես այդպիսին կարող էր տեղի ունենալ միայն մեկ անգամ: Գետնապես, այդ որոշումն անհնար էր փոփոխության ենթարկել:

Աֆղալի այդ քայլը ժամր դրության մեջ դրեց իսմաիլական ավանդույթներին անաղարտ պահելու կողմնակիցներին: Նրանք կամ պետք է ընդունեին Աֆղալի որոշումը, կամ ընդոտաճանաչեին դրա դեմ: Իսմաիլականների մի ազդեցիկ խումբ, հիմնականում խալիֆայության արևելյան շրջաններում, հրաժարվեց օրինական ճանաչել Աֆղալի որոշումը: Իսկ ոմայնք, այդուհանդերձ, ընդունեցին այն և այդ հողի վրա պատակտում առաջացավ Ֆաթիմյանների շարքերում: Սակայն ամենագոր Աֆղալը անտեսեց այդ քուլորը և շարունակեց իր քաղաքականությունը:

Մուսթալիին խալիֆա դարձնելը պետք է բացատրել նրանով, որ նա քուլլ անձնավորություն էր և չունեց որևէ հուսալի քաղաքական և սոցիալական հենարան: Նման խալիֆայի դեպքում, Աֆղալը պահպանում էր խալիֆայության փաստացի ղեկավարի իր դիրքերը:

Մուսթալիի մահից հետո, Աֆղալը խալիֆա հռչակեց նրա հինգամյա որդուն, որին հենց ինքը՝ Աֆղալը, շնորհեց Ամիր տիտղոսը: Աֆղալը դարձավ անչափահաս խալիֆայի խնամակալը, որն ավելի ամրապնդեց նրա անասիմանափակ իշխանությունը: Եվ Ֆաթիմյանների խալիֆայությունում Աֆղալ Շահնշահը իր այդ կարգավիճակը պահպանեց մինչև իր մահը, որը տեղի ունեցավ 1121 թ.:

Այսպիսով, մոտ կես դար Ֆաթիմյան խալիֆայության փաստացի կառավարողները եղան երկու հայազգի ականավոր պետական, քաղաքական և ազամական գործիչներ, հայր և որդի Բաղր ալ-Գամալին և Աֆղալ Շահնշահը, որոնք անջնջելի հետք են թողել Ֆաթիմյան խալիֆայության, ի մասնավորին, եզիպտոսի պատմության մեջ: Նրանց դերը հենց այդպես է զմահատվում պատմագրության մեջ, ժամանակի արար պատմիչների Սաքրիզիի, Իրն խալիբանի, ելրոպական պատմաբանների,

ինչպես Ա. Մյուլլերը, ռուս հետազոտողներ Ք. Տուրանի, Ի. Ֆիլչտինսկու, արաբական պատմության հմուտ գիտակ Ֆ. Չիքքին և այլոց կողմից:

Մաքրիզին և Իբն Խալիքանը շեշտում են, որ խալիֆա ալ-Մուս-բանսիդը Բաղդ ալ-Գամալիին իր հայոց զորագնդով Կախիրն կանչեց մի այնպիսի ծանր պահի, երբ եգիպտոսում սաստիկ սով էր, տարբեր էրնի-կական խմբերից կազմված զորքերը խռովություններ էին բարձրաց-նում, վագիրների հրամանները չէին գործադրվում, երբ սևամորթները գրավել էին Կերին եգիպտոսը և այլն. «որպեսզի իր պետությունը կար-գի դնելու պաշտոնը ստանձնե»: Եվ նա, ընդունելով խալիֆայի առա-ջարկությունը, փայլուն կերպով է կատարում այդ գործը, մայրաքաղա-քում և զավատներում «բնաջինջ է անում քոլոր կենտրոնախոյս տարրե-րին»: Հատուկ նշվում է Բաղդի քաղաքական վերաբերմունքը գյուղա-ցիության հանդեպ, որոնց նա երեք տարի ազատում է քոլոր տեսակի հարկերից, որը վճռական նշանակություն ունեցավ երկրի տնտեսական դրության բարելավման համար:

Ա. Մյուլլերը ալ-Մուսբանսիի կողմից հայազգի Բաղդին Կախիրն իրավիրելը և նրան իշխանական լայն լիազորություններով օժտելը հա-մարում է «խելացի միտք»: Նշելով, որ ՅՈ-ամյա Բաղդը եռանդուն անձ-նավորություն էր, որը չիրապուրվեց դատարկ բաներով, Ա. Մյուլլերն ըն-դգծում է, որ նա խաղաղություն հաստատեց եգիպտոսում, որն սկսեց ու-թի կանգնել և ծաղկել, ավելացնելով, որ նա այդպիսի վիճակում եգիպ-տոսի կառավարումը փոխանցեց իր որդուն, որն «ընդունեց ալ-Մալիք ալ-Աֆղալ՝ «մեծնակատարյալ թագավոր» տիտղոսը: Նա հենց այդպի-սին էլ էր երկիրը կառավարելիս»:

Արաբ հայտնի պատմաբան Ֆ. Չիքքին Բաղդ ալ-Գամալիի ան-վան հետ է կապում ծանր դրության մեջ հայտնված «Ֆաթիմյան խալի-ֆայությանը կյանքի մոր շունչ տալը»: Նա Բաղդի ամենամեծ ծառայու-թյուններից մեկն է համարում այն, որ նա կարողացավ երկիրը քառսից դուրս քերել:

Բաղդ ալ-Գամալիի և Աֆղալի գործունեությունը շատ քարձր գնահատականի է արժանացել Արաբական խալիֆայության պատմու-թյան լավագույն մասնագետներից մեկի, Ի. Ֆիլչտինսկու կողմից: «Նրանց ժամանակ,— գրում է պատմաբանը,— եգիպտոսում հաստատ-վեց խաղաղություն և կարգ ու կանոն: Նրանք կարողացան բարելավել երկրի տնտեսական դրությունը և փաստորեն կասեցրին Ֆաթիմյան խալիֆայության կործանումը մի ամբողջ հարյուրամյակ»:

5. Ֆաթիմյան խալիֆայության կործանումը

Աֆղալի մահից հետո, վիճակը խալիֆայությունում աստիճանաբար սկսեց վատանալ: Բանսարկությունները, նախանձը և թշնամությունը XII դարի 40-ական թվականների վերջերից դարձան արուսիքում տիրող հիմնական քաղցրը: Դավադրությունների զոհ էին դառնում ոչ միայն վազիրները, այլև խալիֆան, ինչպես խալիֆա ալ-Չաֆիրը, որը սպանվեց 1154 թ.: Կենտրոնական իշխանության վերահսկողությունը ծայրամասերի վրա թուլացավ, դարձյալ գլուխ բարձրացրեցին զինվորական տարբեր խմբավորումներ, որոնք պատկանում էին հակադիր ճամբարների: Նրանց մտահոգությունն այլևս պետության ամրապնդման հոգսերը չէին, այլ սեփական իշխանության և դիրքերի ամրապնդումը: Ֆաթիմյան վերջին երկու խալիֆաները եղելուաներ էին: Սպանված Չաֆիրի որդին խալիֆա հոչակվեց, երբ նա ընդամենը չորս տարեկան էր, իսկ նրան հաջորդած ալ-Ադիդը՝ ինը տարեկան: Երկիրը նրանց անունից կառավարում էին մարդիկ, ովքեր հոգ էին տանում միայն իրենց և իրենց խմբավորումների քաղեկեցության, հարստության կուտակելու և հնարավոր մրցակիցներին ասպարեզից վերացնելու մասին:

«Նստացավ նաև Ֆաթիմյան խալիֆայության միջազգային դրությունը: Նա թուլանում էր օրեցօր և կորցնում իր դիրքերը: Նրան դժվար էր պայքարել ասպարեզում հայտնված Սելջուկյան մեծ սուլթանության հետ, որն իր տիրապետությունն էր հաստատել Իրաքում և Իրանում, արդեն ներթափանցել Փոքր Ասիա և այլն: Խալիֆայությունը շոշափելի հարվածներ ստացավ խաչակիրներից, մասնավորապես նրանց կողմից հիմնված Երուսաղեմի թագավորությունից: Ֆաթիմյանները կորցրեցին իրենց տիրապետությունը Գյուսիսային Աֆրիկայում և այլն:

Այսպիսի քաղաքական հեղեղուկ պայմաններում շատ քան կախված էր այն քանից, թե ով է տվյալ պահին երկրի ուժեղ անձնավորությունը, որը իր ձեռքում էր պահում երկրի դեկը: 1169 թ. Ֆաթիմյան խալիֆայության վազիր դարձավ Սալլահ ադ-Դիմը: Նա 1171 թ. տապալեց Ֆաթիմյան վերջին խալիֆա ալ-Ադիդին և իշխանությունը վերցրեց իր ձեռքը: Ֆաթիմյաններին փոխարինելու նկատմամբ Այյուբիները:

III. ՍԵԼՋՈՒԿՆԵՐԸ ԵՎ ՄՈՆՂՈՒՆԵՐԸ

1. Արքայան խալիֆայությունը սելջուկյան տիրապետության ներքո

Սելջուկների պետությունը պատմության քառերաքենում հայտնվեց XI դարի 30-ական թվականներին, և մեծ դերակատարում ունեցավ Միջին Ասիայի և Մերձավոր ու Միջին Արևելքի պատմության մեջ:

Նրա անվանումը կապված է թուրքական օղուզ ցեղի ցեղապետներից մեկի՝ Սելջուկի անվան հետ: Օղուզների քոչվորական ցեղախումբը, շարժվելով դրզական տափաստաններից, հաստատվեց Բուխարայի շրջակա տարածքներում, որտեղ և ընդունեց իսլամը որպես կրոն, հարելով սուննիզմին: Սելջուկը և նրա տղաներն աստիճանաբար գրավեցին նորանոր տարածքներ: Սակայն Սելջուկի երկու թոռներին՝ Չաղրի-բեկին և Տուղրիլ-բեկ I էր վիճակված Սելջուկյան պետություն հիմնելու առաքելությունը: Եղբայրները նվաճեցին Դագնսիների տիրապետության տակ գտնվող Խորասանը, Մերվը և Նիշապուրը: 1038 թ. Չաղրի-բեկը սուլթան հռչակվեց Մերվում, իսկ Տուղրիլ-բեկ I Նիշապուրում: Նրանք իրենց տիրույթներին միացրին Բալխը, Գուրգանը, Թաքարստանը, Խորեզմը, Համադանը, Ռեյը և Սպահանը: Հիմնվեց Սելջուկների Մեծ պետությունը:

Տուղրիլ-բեկ I քոչվորներից կազմված իր բանակը շարժեց դեպի Բաղդադ, որը գրավելը շարունակում էր մնալ ամեն մի նվաճողի գլխավոր նպատակներից մեկը: 1055 թ. դեկտեմբերի 18-ին նա իր բանակի գլուխն անցած հայտնվեց Բաղդադի մատույցներում: Ակնկալվող մեծ ճակատամարտը տեղի չունեցավ: Օղուզական բանակի Բաղդադին մոտենալու պահին, Բաղդադի զինվորական կառավարիչ, թուրքական զորահրամանատար ալ-Բատասիբը, հապճեպորեն հեռացավ Արքայանների մայրաքաղաքից, անպաշտպան թողնելով խալիֆային և ընկալությանը: Բուխնբի տիրապետությունը Արքայան խալիֆայության վրա վերացվեց: Սակայն նա ընկավ նոր տիրապետողների՝ Սելջուկների լծի տակ:

Արքայան խալիֆա ալ-Կաիմն իր պալատում մեծ պատիվներով ընդունեց Տուղրիլ-բեկ I, նրա գլխին դրեց երկեղջյուր թագ, իսկ մեջքին կապեց գուռի՝ երկու թերով: Խալիֆան նրան շնորհեց «Արևելքի և Արևմուտքի թագավորի» տիտղոս, սակայն Տուղրիլ-բեկ I պաշտոնա-

պես կրում էր «ալ-սուլթան» կոչումը: Նա դարձավ ամբողջ խալիֆայության խնամակալը:

Եվ, այսպես, ինչպես Բուխնեթի ժամանակ, այժմ ևս, Սելջուկների տիրապետության օրոք, խալիֆայի պաշտոնը չվերացավ: Խալիֆան մնաց իր գահին, բայց լրիվ իշխանագուրկ: Նա մնաց այսպես կոչված հոգևոր առաջնորդ, այն էլ ոչ լիարժեք: Դրա մասին է վկայում այն փաստը, որ ուրբաթօրյա խուտբայի ժամանակ Աբբասյան խալիֆայի անվան հետ միասին հիշատակվում էր Սելջուկյան սուլթանի անունը:

Տուղրիլ-բեկ I Բաղդադից շարժվեց հյուսիս, իր պետությանը նորանոր տարածքներ միացնելու նպատակով և ժամանակավորապես քաջակայն Բաղդադից: Դրանից օգտվեց Բասասիդը, որը կայեր էր հաստատել Ֆաթիմյանների հետ և պայքարում էր ի շահ նրանց: Նա 1058 թ., հեծվելով իր դայլամիական զորքերի վրա, վերագրավեց Բաղդադը: Բասասիդի ճշման տակ Աբբասյան խալիֆա ալ-Կաիմը ստորագրեց մի փաստաթուղթ, որով ինքը և բոլոր Աբբասյանները հրաժարվում էին իրենց իրավունքներից հօգուտ Ֆաթիմյան խալիֆա ալ-Մուսթաֆայի: Ալ-Կաիմը Մուսթաֆային Կահիրե ուղարկեց խալիֆայության բոլոր խորհրդանիշները, այդ թվում և խալիֆայական թիկնոցը:

Իմանալով այդ մասին, ահեղ Տուղրիլ-բեկ I իր հզոր քանակով վերադարձավ և կրկին գրավեց Բաղդադը, ցրեց դայլամիների քանակը, ձերբակալեց և մահապատժի ենթարկեց Բասասիդին և վերջնականապես ու անվերադարձ կերպով կործանեց Բուխնեթի իշխանությունը: Նա ալ-Կաիմին վերահաստատեց խալիֆայի իր իրավունքների մեջ և չեղյալ հայտարարեց խալիֆայական իրավունքները Ֆաթիմյանների փոխանցելու հարկադրական որոշումը:

Սելջուկյան պետությունն իր հզորության գագաթնակետին հասավ Տուղրիլ-բեկ I (1037–1063 թթ.), Ալի Արսլանի (1063–1072 թթ.) և Մալիք շահի (1072–1092 թթ.) օրոք:

Ալի Արսլանը, որը Չաղիլ-բեկի որդին և Տուղրիլ բեկ I եղբորորդին էր, շարունակելով իր նախորդների նվաճողական քաղաքականությունը, ընդարձակեց Սելջուկյան պետության սահմանները, որի մեջ մտան ամբողջ Իրանը, Իրաքը, Սիրիայի մեծ մասը, Անդրկովկասը և այլն: Նա 1065 թ. զրավեց Անին, իսկ 1071 թ. Մանազկերտի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում գլխավին ջախջախեց քյուզանդական մեծաքանակ բանակը և գերի վերցրեց քյուզանդական կայսր Ռոմանոս Դիոգենեսին: Սելջուկները մտան Փոքր Ասիա, որտեղ նրանք հիմնեցին

իրենց նրկորդ պետությունը, Ռուսի կամ Իկոնիայի սուլթանությունը: Ինչպես միշտ նկատել է Ֆ. Չիթթին, այդ պահից սկսվեց Փոքր Ասիայի քուրդացու՞մը միջինասիական տափաստաններից ներխուժած քուչվոր քուրդական-օղուզական ցեղերի կողմից:

Սելջուկյան սուլթանները աստիճանաբար սկսեցին յուրացնել կառավարման Արքայան և պարսկական ծներն ու մեթոդները: Նրանց մոտ ևս մեծ դերակատարում ունեյր վազիրը, որոնց մեջ այքի է ընկել Մալիք շահի վազիր Նիզամ ալ-Մուլքը, որը կենտրոնացված պետության քատագով էր և գտնում էր, որ սուլթանները պետք է ունենան հզոր քանակ՝ գանազան էմիրների և տեղական կատավարողների կենտրոնախույս ձգտումներից զսպելու, Սելջուկների սուլթանության հզորությունն ապահովելու և տարածքային ամրողջականությունը պահպանելու համար: Մեծ տեղ հատկացնելով կթությունը և մշակույթին, Նիզամ ալ-Մուլքը 1065-1067 թթ. Բաղդադում հիմնեց բարձրագույն դպրոց, որը նրա անունով կոչվեց «Նիզամիյա»: Նրա հորդորներով Մալիք շահը հիմնեց աստղադիտարան և նոր քացված այդ աստղադիտարանում 1074-1075 թթ. գումարեց ժամանակի ականավոր աստղագետների ժողով, առաջարկելով նրանց բարեփոխել պարսկական տոմարը և ընդունել նորը: Նրանք սուլթանի այդ հանձնարարությունը կատարեցին հաջողությամբ և ստեղծեցին նոր տոմար, որը կոչվեց Չալալի:

Ալի Արսլանին հաջորդած նրա որդին Նույնպես հրապուրվեց արարա-պարսկական մշակույթով և տուրք տալով դրան, հրաժարվեց քուրդական անունից և գահ բարձրացավ Մալիք շահ անունով, ստեղծելով մի նոր անուն, քաղկացած արարական «մալիք» և պարսկական «շահ» տիտղոսների համադրումից, որոնցից նրկուսն էլ նշանակում են «թագավոր»:

Մալիք շահը հաջողությամբ իրականացնում էր կենտրոնացված հզոր սուլթանություն ստեղծելու իր վազիրի ծրագիրները: Նրա գահակալության տարիներին Սելջուկների Մեծ պետությունը վերածվել էր մի հսկայածավալ կայսրության, որն լայնությամբ տարածվում էր հնդկական սահմաններից, Կաշգարից մինչև Երուսաղեմ, իսկ երկարությամբ Կոնստանդնուպոլսից մինչև Կասպից ծով: Նրա մայրաքաղաքը Սպահանն էր: Իսկ Ալի Արսլանը երբեք էլ չեղավ Բաղդադում: Միայն Մալիք շահը իր մահվանից քիչ առաջ կառավարության նստոցը տեղափոխեց Բաղդադ:

Մալից շահի մահվանից հետո սկսվեց Մեծ Սելջուկների աստիճանական թուլացումը, մրցակցությունը քաղաքապետացման, եղբայրների և ազգականների, զանազան մեծ ու փոքր էմիրների միջև և տրոհումը մի քանի կիսանկախ պետությունների, որը, ի վերջո, 1194 հանգեցրեց նրա տիրապետության վերագնացմանը Արքայան խալիֆայության վրա:

Այդ խառնաշփոթ վիճակից օգտվեցին երկու գլխավոր ուժեր՝ խորեզմը և Արքայան խալիֆայությունը:

Խորեզմը զբաղեցնում էր Ամու Դարյայի ստորին հոսանքի քարեքեր տարածքները և հաջողությամբ կարողանում էր դիմագրավել տարբեր քչնաձևական հարձակումները և պահպանել իր անկախությունը: Դեռևս 995 թ. խորեզմի կառավարող Մամունիների դինաստիան ընդունեց «խորեզմշահ» տիտղոսը: Մական 1041 թ. նա ընկավ Սելջուկների տիրապետության տակ, թեև հարկ է նշել, որ սելջուկյան տիրապետությունը երբեք էլ ամուր չի եղել խորեզմում և իրականում կրել է ձևական բնույթ: Այս հանգամանքը վճռական դեր խաղաց խորեզմի պետական և քաղաքական դիրքերի վերականգնման գործում, երբ Սելջուկյան պետությունը թուլացավ: XII դարի վերջերին խորեզմշահերն ընդարձակեցին իրենց տիրույթները և արդեն XIII դարի սկզբներին նրանց տիրապետությունը տարածվում էր Մավարանմահի, Արևմտյան Իրանի, Աֆղանստանի և Անդրկովկասի մի մասի վրա:

Սելջուկյան պետության թուլացումից փորձեց օգտվել նաև Արքայան խալիֆա ան-Նասիրը (1180–1225 թթ.): Նրա նոր դիրքորոշման վրա ազդեցություն ունեցավ ոչ միայն սելջուկների թուլացումը, այլև Ֆաթիմյան խալիֆայությունը 1171 թ. տապալած և եգիպտոսի ու Սիրիայի սուլթան դարձած Մալահ ադ-Դիևի համոզման զայն ի պաշտպանություն Արքայան խալիֆաների: Նրա հրամանով խուտրայի ժամանակ նորից սկսվեց հիշատակվել Արքայան խալիֆայի անունը: Իսկ դա նշանակում էր, որ ամենազոր Մալահ ադ-Դիևը վերականգնում էր Արքայանների գերակայությունը արաբական աշխարհի այդ երկու կարևոր երկրներում:

Ան-Նասիրը կասյերի մեջ մտավ խորեզմշահերի հետ և որդեգրեց խորեզմշահ Թակաշին (1172–1200 թթ.) հարձակվել սելջուկների վրա: Խորեզմշահերը, որոնք իրենց սեփական նպատակներն էին հետապնդում, որի մասին անտեղյակ էր ան-Նասիրը, իրոք, պատերազմ սկսեցին սելջուկների դեմ: Վճռական ճակատամարտը մականաշի և Սելջուկյան սուլթան Տուղրիկ II միջև տեղի ունեցավ 1194 թ., որն ավարտվեց Սելջուկյան

սուլթանի կատարյալ պարտությանը: Դրանով վերացավ Սելջուկյան այդ ճյուղի տիրապետությունը Իրաքում և Քրդստանում:

Խալիֆա ան-Նասիրը հավատացած էր, թե Թակաշը նրան կհանձնի հաղթանակով ձեռք բերած տարածքները: Սակայն Թակաշը միանգամայն այլ կերպ վարվեց, ավելի ճիշտ վարվեց այնպես, ինչպես Բաղդադ ներխուժած մյուս նվաճողները: Նա իր անունով դրամ հատեց և իր ձեռքում կենտրոնացրեց ամբողջ աշխարհիկ իշխանությունը: Խալիֆա ան-Նասիրին, ինչպես նրա նախորդներին, քաժին հասավ հոգևոր «ղեկավարությունը»:

Բայց Խորեզմշահերը դրանով չբավարարվեցին: Թակաշին հաջորդած նրա որդին, Ալա ադ-Ղիս Մուհամմադը (1200–1220 թթ.), որը տանելով մի շարք հաղթանակներ, Խորեզմշահերի պետությանը կցեց Պարսկաստանի մեծ մասը, Բուխարան, Սամարղանդը և Ղազնաիք, ծրագրում էր տապալել Աբրասյաններին և վերջնականապես լուծել շիաների հարյուրամյակներ տևող պայքարը իշխանության համար: Նրա նպատակն էր Աբրասյանների դինաստիայի տապալումից հետո խալիֆայության գահին նստեցնել Ալիի հետևորդներից որևէ մեկին: Բայց Խորեզմշահերի այս ծրագրերին վիճակված չէր իրականություն դառնալ:

Ասպարեզ իջավ մի նոր քաղաքական ուժը, որը խառնեց բոլորի քաղաքական ծրագրերը:

Խոսքը Հինգիզ խանի և մոնղոլների մասին է:

2. Մոնղոլները և Աբրասյան խալիֆայության կործանումը

Մոնղոլները քաղաքական ասպարեզ իջան դեռևս XI դարի վերջերին, Ալթայի և Կենտրոնական Ասիայի իրենց հարևան ժողովուրդներին և ներկրներին անհանգստացնելով մշտական հարձակումներով, որոնց հիմնական նպատակը թալանն ու կողոպուտն էր: XIII դարի սկզբներին մոնղոլական տարբեր ցեղեր միավորվում են մեկ միության մեջ, որը գլխավորում է ցեղապետերից մեկը՝ Թեմուլիչինը: 1206 թ. ցեղերի ներկայացուցիչների համաժողովը՝ կուրուլտայը, նրան ընտրում է թագավոր և կոչվում Հինգիզ խան: Նա մի եռանդուն, դաժան, խելացի և նեղ գորահրամանատար էր, որը շատ կարճ ժամանակամիջոցում կարողացավ մոնղոլական ցեղերի միությունը վերածել մի հզոր ուժգնական պետության, որն ահ ու սարսափ էր տարածում ամբողջ աշխարհում:

Չինգիզ խանը իր տիրապետության տարիներին (1208–1227 թթ.) կարողացավ նվաճել և իր խանությանը միացնել Դյուսխանյին Չինաստանը, խորեզմշահների տարածքների մեծ մասը (սարսափահար Ալա-աղ-Դին խորեզմշահը փախավ և երկար դեգերումներից հետո աչաստանեց Կասպից ծովի կղզիներից մեկում, որտեղ և մահացավ 1220 թ.), Միջին Ասիան և այլն: Մոնղոլական հորդաները ամեն ինչ ավերում, հող ու մոխիր էին դարձնում իրենց ճանապարհին, անողորմ կերպով սրի մատնում մարդկանց, չխնայելով ոչ կանանց և ոչ էլ մանուկների: Գրավելով Դերաթը, նրա 100 հազար քնակիչներից մոնղոլների սրից փրկվեց միայն 40 հազար մարդ: Ձանգվածային կոտորածներ տեղի ունեցան Սամարղանդում և Բալխում, իսկ խորեզմը հիմնահատակ կործանվեց: Կոտորելով Բուխարայի քնակիչներին (1219 թ.), Չինգիզ խանը նրա հռչակավոր մզկիթը վերածեց ախոռի: Ընդհանրապես մոնղոլները, որոնց պատերազմական գործողություններում և նվաճողական քաղաքականության մեջ մեծ դեր էր խաղում հեծելազորը, չափազանց «հոգատար էին» ձիերի նկատմամբ և նվաճված վայրերում չափազույն շինությունները շատ հաճախ էին վերածում ախոռների: Փորձելով արդարացնել իր անլուր դաժանությունը, Չինգիզ խանը Բուխարան ավերածությունների ենթարկելուց և զանգվածային մորթ կազմակերպելուց հետո, հայտարարում է: «Ես Աստծո մտրակն եմ, որն ինձ ուղարկել է մարդկանց պատժելու նրանց մեղքերի համար»:

Չինգիզ խանի մահից հետո, նույն քաղաքականությունը նույն դաժանությամբ վարեցին նրան հաջորդած Սեծ խաները՝ Ուզեդեյը, Գյուլջը և մյուսները: Նրանք նորանոր տարածքներ գրավելով և առաջ շարժվելով դեպի արևմուտք ու ընդարձակելով իրենց կայսրության սահմանները, աստիճանաբար մոտենում էին Բաղդադին: Արբասյան վերջին չորս խալիֆաները՝ ալ-Նասիրը, ալ-Ձահիրը, ալ-Մուսաֆախիրը և ալ-Մուսաֆահմը, փակված Բաղդադում, ահ ու զողի մեջ էին, ի վիճակի չէինելով որևէ քայլ ձեռնարկել պաշտպանվելու համար:

1251 թ. Չինգիզ խանի գահին է նստում որպես մեծ խան նրա թոռը՝ Մունգզեքն: Նա իր առջև կոնկրետ խնդիր դրեց գրավել Բաղդադը և վերացնել Արբասյանների խալիֆայությունը: Այդ դժվար խնդիրը նա հանձնարարեց իր եղբորը՝ Գուլաղու խանին, որը 1253 թ. մի մեծ զորաբանակի զլուխն անցած, դուրս եկավ Մոնղոլիայից և շարժվեց Բաղդադի ուղղությամբ: Նրա նպատակը ոչ միայն Արբասյան խալիֆայության, այլև այսպես կոչված ասասիճանների վերացումն էր: Ասասիճանները խ-

մախլական—շիական մի աղանդ էին, որոնք իրենց նպատակներին հասնելու գլխավոր միջոցը համարում էին իրենց հակաթափափոխների սպանությունը, որը նրանք մախլասապատրաստում էին մեծ զարդանապառնությամբ և խնամքով: Երանք համարվում էին շատ վտանգավոր ծայրահեղականներ և անմուր ստեղծել էին վախի մթնոլորտ:

Չուլաղուն նախքան ասասիներին դեմ գործողություններ սկսելը, առաջարկեց Աբրասյան վերջին խալիֆա Մուսթասիմին (1242–1258 թ.) միանալ իրեն և համատեղ ուժերով վերացնել մարդասպան ասասիներին: Մակայն խալիֆան չբարեհաճեց պատասխանի արժանացնել Չուլաղուին, մոնղոլների ահեղ դեկավարներից մեկին: Չուլաղուն զործեց միայնակ և 1256 թ. կարողացավ զրավել ասասիների բոլոր կենտրոնները, այդ թվում նրանց միջնաբերդը հանդիսացող Ալամութը, մահացու հարված հասցնել և վերացնել նրանց: Չուլաղուն այնքան ահողոջ էր, որ մորթեց բոլոր երեխաներին ու մանուկներին, ասասիների օրդենն արմատախիչ անելու համար:

Չուլաղուն, լուծելով ասասիների հարցը, 1257 թ. սեպտեմբերին վերջնագիր ուղարկեց խալիֆա Մուսթասիմին, պահանջելով նրանից անձնատուր լինել: Դա բոլորովին նոր իրավիճակ ստեղծեց: Սա արդեն նման չէր նախկին Եվածողներին, որոնք մտնելով Բաղդադ, խալիֆային զահրնկեց չէին անում, ընդհակառակը, նրա հրովարտակով անուսանդում էին իրենց կարգավիճակը, խալիֆային թողնելով հոգևոր առաջնորդի ֆունկցիաները: Սոնդոլական զորահրամանատարը խալիֆայից պահանջեց նաև քանդել Բաղդադի արտաքին պատերը:

Խալիֆայի պատասխանը Չուլաղուին խուսափողական էր, որը, սակայն վերջինիս կողմից ընկալվեց որպես վերջնագրի մերժում:

1258 թ. հունվարին Չուլաղուի մոնղոլական զորքերն արդեն կանգնած էին Աբրասյան խալիֆայության մայրաքաղաք Բաղդադի դարպասների մոտ: Միայն այդ ժամանակ, զիտակցելով կախված ահեղ վտանգի իրական և մոտալուտ լինելը, խալիֆան և նրա խորհրդատուները վերջապես փորձեցին քանակությունների մեջ մտնել մոնղոլական խանի հետ: Բաղդադի արտաքին պատերի աշտարակներից մեկի դռները քացվեցին և վազիր Իբն ալ—Կամին և մեստղական կաթողիկոսը դիմեցին Չուլաղուին հարցումով, թե որոնք են նրա պայմանները: Վազիրը քրիստոնյա մեստղական կաթողիկոսին իր հետ որպես ուղեկից էր վերցրել այն նկատառումով, որ Չուլաղուի կինը քրիստոնյա էր, և նրանք հույս ունեւրին, որ դա իր ներգործությունը կունենա Չուլաղուի

պայմանների վրա: Բայց արդեն ուշ էր և, քացի դրանից, խալիֆայական կողմը վատ էր ճանաչում մոնղոլներին: Գուլաղուն մերժեց նրանց ընդունել և որևէ բանակցություններ վարել նրանց հետ:

Արքայանները փորձեցին զանազան փաստարկներով քարոզական ճնշում գործադրել մոնղոլական խանի վրա: Նրա կողմնակիցները զգուշացրեցին, որ մարտահրավեր կլինի քոլորի ճակատագրին, ույցեր կտանահարեն «խաղաղության քաղաքը», այսինքն Բաղդադը, և «Արքայան խալիֆայությունը»: Նրանք «բացատրեցին» Գուլաղուն, որ «եթե խալիֆան սպանվի, ապա ամբողջ տիեզերքը կկազմալուծվի, արևն իր դեմը կթաքցնի, անձրևները կդադարեն և բուսականությունն այլևս չի աճի»:

Գուլաղուն անտեսեց սպառնալիքների բնույթ կրող այդ կանխագուշակումները, մասնավոր, որ նա ևս խորհրդակցել էր իր աստղագուշակների հետ և նրանք որևէ նման բան չէին կանխագուշակել: Ընդհակառակը, նրանք գուշակել էին Գուլաղունի լրիվ հաղթանակ:

1258 թ. փետրվարի 10-ին մոնղոլական զորքերը ներխուժեցին Բաղդադ: Քաղաքն ավերվեց և հրկիզվեց: Գուլաղուն հինգ օր Բաղդադը հանձնեց իր զորքերի թալանին և կողոպուտին: Թալանը նրա հրամանով դադարեցվեց հինգերորդ օրը, երբ այլևս բան չէր մնացել թալանելու: Գների ընկած խալիֆային Գուլաղուն ստիպեց ցույց տալ իր թաքցրած զանձները, որը նա հնազանդորեն կատարեց: Ավանատները ցնցված էին խալիֆայի անհամար ոսկեղենից և քանկարժեք քարերից, որոնք քոլորն անցան մոնղոլական խանի տրամադրության տակ: Փետրվարի 20-ին Արքայան վերջին խալիֆա ալ-Մուսթասիմը մահապատժի ենթարկվեց: Նրա հետ սպանվեցին Արքայան ընտանիքի քոլոր արու անդամները, պաշտոնյաները, կադիները և այլն, թվով 300 մարդ:

Բաղդադի թաղերը և փողոցները ծածկված էին անհամար դիակներով, որոնք թաղող չկար: Դիակների նեխումից տարածված գարշահոտությունը պատել էր քաղաքը և Գուլաղու խանը ստիպված էր մի քանի օրով հեռանալ Բաղդադից: Ավերակների վերածված, հրկիզված, քաղանկված և ամայացած Բաղդադը դադարեց մայրաքաղաք լինելուց, և հետագա դարերում նա զավառական մակարդակի քաղաքից այն կողմ չկարողացավ քարձրանալ:

Դիցք հարյուր հիսունուր տարի գոյատևած Արքայան խալիֆայությունը դադարեց գոյություն ունենալ: Նրա կործանումը դարձավ պատմական իրողություն:

Գլուխ փասաներկուերորդ

**ԽԱՉԱԿԻՐՆԵՐԸ, ԱՅՅՈՒԲԻՆԵՐԸ
ԵՎ ՄԱՍՆՈՒՔՆԵՐԸ**

**I. ԽԱՉԱԿՐԱՅ ԱՐԸԱՎԱՆՔՆԵՐԸ ԵՎ ԱՌՃԱԿԱՏՈՒՄԸ
ԱՐԱՐԱԿԱՆ—ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԵՏ**

1. Խաչակիրների հայտնվելն Առաջավոր Ասիայում

XI դարի վերջերից Առաջավոր Ասիայում կամ Մերձավոր ու Միջին Արևելքում տեղի ունեցան այնպիսի իրադարձություններ, որոնց, քեև ընթանում էին վերոնշյալ տարածաշրջանում, սակայն իրենց նշանակությամբ դուրս եկան նրա սահմաններից և կազմեցին համաշխարհային պատմության ամենակարևոր էջերից մեկը: Խոսքը խաչակրաց արշավանքների և պատերազմների մասին է:

Նրա նախածեռնողները եղան Գոմի կաթոլիկ եկեղեցին և եվրոպական միապետները, որոնց առաջին շարքերում գտնվում էին Գերմանիայի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի քաղաքավորները, եվրոպական զանազան իշխաններ, ինչպես նաև Իտալիայի ճեճովա, Վենետիկ և Պիզա քաղաքները, որոնց ամենաակտիվ արշակցություն էր ցույց տալիս Բյուզանդական կայսրությունը, իսկ պատմական որոշ ժամանակաշրջանում նաև Կիլիկիայի Դայկական քաղաքավորությունը:

Խաչակրաց պատերազմների սկիզբը դրվեց 1095 թ., երբ Գոմի պապ Ուրբան II Կլերմոնում գումարված կաթոլիկական եկեղեցական ժողովում հանդես եկավ Տիրոջ՝ Դիսուսի գերեզմանը անհավատների՝ մուսուլմանների ձեռքից ազատագրելու կոչով: Պոնտիֆիկի ելույթը և առաջարկությունը խուռներամ ժողովրդի և եվրոպական միապետների

ու նրանց արքունիքների կողմից ընդունվեց մեծ խանդավառությամբ, առաջացնելով իսկական էյֆորիա:

Առաջին արշավանքը տեղի ունեցավ 1096 թ. վերջերին: Երա մասնակիցները կոչվեցին խաչակիրներ, որովհետև նրանք իրենց աջ թևին կարում էին կարծիք կտրոհից խաչ:

Կրոնական պատերազմի ցողի տակ ընթացող, իրականում տարբեր նպատակներ էին հետապնդում: Չքաջատելով քարեպաշտ քրիստոնյաների առկայությունը նրանց շարքերում, որոնք, իրոք, մտահոգ էին Գիսուսի գերեզմանի ճակատագրով, և Արևելք շարժվեցին զուտ կրոնական մղումներով, այնուամենայնիվ, պետք է նշել, որ այդ արշավանքներն ավելի շատ քաղաքական և նվաճողական բնույթ էին կրում:

Եվրոպական միապետական վերնախավը ծարալի էր մոր նվաճումների, հուսալով տիրանալ, իրենց կարծիքով և ըստ չափազանցված լուրերի, Արևելքի առապելական հարստություններին: Տարածքային մոր ձեռքբերումները և Արևելքի երկրների հարստություններին տիրանալը, որից իր մասնաբաժինն ուներ Դոմեական եկեղեցին, դարձավ նրանց համար գլխավոր մղիչ ուժը:

Իրենց ուրույն նպատակներն էին հետապնդում մանր ազնվականները, նրանց ծոցից դուրս ելած ասպետները, որոնք հողագուրկ էին, քանի որ եվրոպայի երկրների մեծ մասում հաստատված կարգի համաձայն դուքսի, կոմսի, դերկոմսի կամ մարքիզի լիիրավ ժառանգորդը նրա ավագ որդին էր, իսկ մնացած զավակները չէին ստանում որևէ հողարածին: Սիա այս հողագուրկ ազնվականությունը Տիրոջ գերեզմանը փրկելու պատրվակով նետվեց Արևելք, հույս ունենալով արարական երկրներում լուծել իր համար կարևոր կենսական խնդիրները:

Խաչակիրների շարքերը զանգվածաբար համալրեցին գյուղացիները, որոնք տնքում էին Ֆեոդալական հարկերի տակ, հոգնած ու զգված էին ավատատերերի կամայականություններից ու բռնություններից, ինչպես նաև քաղաքային աղքատ խավը: Նրանք, տեղյակ չլինելով արարական և արևելյան մյուս երկրներում տիրող իրական վիճակին, միամտորեն կարծում էին, թե այնտեղ նրանք կարող են գտնել ազատություն և գոյության ավելի տանելի պայմաններ:

Եվ, վերջապես, քիչ չէին զանազան բախտախնդիրներ, ավազակներ, գողեր ու ավարառուներ, որոնք Արևելք էին գնում քալանի ու կողրպուտի, հեշտ ուղիով հարստություն դիզելու համար:

2. Եղեսիայի կոմսության, Անտիոքի իշխանապետության և Երուսաղեմի թագավորության հիմնումը

Ահա այս խառնիճադանճ ամբոխը, թագակիր առաջնորդների գլխավորությամբ, վարարուն և պղտոր գետի նման հորդեց ղեպի Սիրիա և այն տարածքները, որոնք տարբեր ժամանակներ կազմել են Արաքսական խալիֆայության բաղկացուցիչ մասերը:

Երանց առաջին արշավանքի ժամանակ հասան քավականին լուրջ հաջողությունների և կարողացան կարճ ժամանակամիջոցում ստեղծել երեք պետական կազմավորում, որը դարձավ նրանց հենարանը հետագա գործողությունների համար:

Խաչակիրների գլխավոր նպատակն էր նվաճել նախ և առաջ Սիրիան, Պաղեստինը և Եգիպտոսը՝ իրենց հարակից տարածքներով: Այդ ճանապարհին առաջին խոշոր հաղթանակը եղավ ալ-Ռահայի՝ Եղեսիայի գրավումը 1097 թ. կոմս Բուլդինի կողմից և Եղեսիայի կոմսության հիմնումը: Դա դարձավ Լատին առաջին իշխանապետությունը:

Շարունակելով առաջանալ և խորանալ Սիրիայի ու Պաղեստինի ուղղությամբ, խաչակիրների հիմնական ուժերը 1097 թ. հոկտեմբերին պաշարեցին Անտիոքը: Սակայն նա եղավ շատ ամուր ընկույզ խաչակիրների համար: Պաշարվածները եմիր Յահյա Սիլյանի գլխավորությամբ, որին եմիր էր նշանակել ղեռես սելջուկյան սուլթան Մալիք շահը, համատեղմաբար չէին ցույց տալիս խաչակիրներին: Քաղաքն ընկավ նրանց ձեռքը միայն 1098 թ. հունիսին, և այն էլ քաղաքի աշտարակներից մեկի հրամանատարի դավաճանության պատճառով: Խաչակիրները շատ դաժան գտնվեցին քաղաքի բնակիչների նկատմամբ, որոնց սպանությունը և չարչարանքների ենթարկելը զանգվածային բնույթ էր կրում:

Անտիոքը գրավելուց հետո, խաչակիրները հիմնեցին իրենց երկրորդ պետական կազմավորումը՝ Անտիոքի իշխանապետությունը, որը գլխավորեց Բոհեմունդը:

Խաչակիրների մի զորաբանակ Ույմոն Տուլուզեցու հրամանատարությամբ, Անտիոքից, որը դարձավ նորաստեղծ համաճում իշխանապետության մայրաքաղաքը, շարժվեց ղեպի հարավ և մտավ Մաարաբ ալ-Լուժան, որը արաբական հռչակավոր քանաստեղծ և փիլիսոփա Աբու ալ-Ալլա ալ-Մաարիի ծննդավայրն էր: Այրտեղ մի առժամանակ մնալուց հետո, նա 1099 թ. հունվարի 13-ին հեռացավ, կտորելով բնակչու-

քյան մեծ մասին և հրի մատնելով քաղաքը: Այնուհետև գրավելով մի շարք այլ բնակավայրեր, կոմս Ռայմոնի զորքերը մտան Գյուսիսային Լիբանան և առանց դիմադրության գրավեցին Անտարտուսը: Լիբանանի մարոնի քրիստոնյաները լավ ընդունելություն ցուցաբերեցին խաչակիրներին, նրանցից շատերը նույնիսկ համալրեցին խաչակիրների շարքերը: Այնուհետև Ռայմոնը միացավ խաչակիրների հիմնական ուժերին, որոնք նախապատրաստվում էին գրավել Երուսաղեմը, որն, ի վերջո, հանդիսանում էր խաչակրաց արշավանքների գլխավոր նպատակը:

Խաչակիրների 40 հազարանոց բանակը, որն արդեն գրավել էր պաղեստինյան ալ-Ռամալլահ քաղաքը, 1099 թ. հունիսի 7-ին արդեն Երուսաղեմի դարպասների մոտ էր: Քաղաքը պաշտպանում էր ոչ մեծաթիվ, ընդամենը մեկ հազարանոց եզիպտական կայազորը: Դասկանալի է, որ նա երկար ժամանակ չէր կարող դիմադրել, և խաչակիրները հուլիսի 15-ին զրոհով գրավեցին Երուսաղեմը: Նրանք սարսափելի ջարդ կազմակերպեցին: Դեպքերի ականատեսը վկայում է, որ որ Երուսաղեմի փողոցներում և հրապարակներում կարելի էր տեսնել մարդկանց զուլաներից, ձեռքերից և ոտքերից առաջացած բլուրներ: Արար պատմիչ Իբն ալ-Ասիրը նշում է, որ միայն ալ-Աքսա մզկիթում մոռոզվել է մոտ 75 հազար մարդ:

Խաչակիրները հաղթանակ տարան եզիպտացիների դեմ մաս Աշկելոնի մոտ, քայքայ Գաթինյան վազիր, հայազգի Մալիք ալ-Աֆդալը կարողացավ հակառակորդանալ տալ խաչակիրներին և Աշկելոնը պահել իր ձեռքում որպես եզիպտական նավատորմի հենակետ: Դեռ ավելիև. պահպանելով իր դիրքերն Աշկելոնում, ալ-Աֆդալն անընդհատ սպառնալիքներ էր ստեղծում և մեծ տհաճություններ պատճառում խաչակիրներին:

Երուսաղեմի գրավումով, խաչակիրները 1099 թ. հիմնեցին Երուսաղեմի թագավորությունը, որը ներառում էր Պաղեստինը և Գարավալին Սիրիան: Նրա առաջին թագավորը դարձավ Գոդֆրեյ Բուլիոնը, որը, սակայն, պաշտոնապես կրում էր «Սուրբ գերեզմանի քարոն և պաշտպան» տիտղոսը:

Այնուհետև, խաչակիրները գրավեցին Գայֆան, Լաբլուսը և այլ բնակավայրեր:

Խաչակիրների երեք հենակետերի միջև գլխավորը Երուսաղեմի թագավորությունն էր: Եղևնիայի կոմսությունը և Ամսիոքի իշխանապետությունն ընդունում էին նրա գերակայությունը և փաստորեն գտնվում էին վասալական կախման մեջ նրանից: Ավելի ուշ նման կարգավիճա-

կում հայտնվեց նաև 1109 թ. հիմնված Տրիպոլիի կոմսությունը: Ծագում-նաբանական պատկանելության առումով, Եդեսիան և Երուսաղեմը Քուրդուհյական, Սնտիոքը Լորմանդական, իսկ Տրիպոլին Պրովանսալական իշխանապետություններ էին: Այս չորս կազմավորումները պատմության մեջ, արաբական աշխարհում, անկլավների ծնով առաջին և վերջին անգամ կազմավորված քրիստոնեական-կաթոլիկական, կամ ինչպես ընդունված էր ասել, Լատին պետություններ էին:

3. Արաբա-իսլամական պետական կազմավորումների դիրքորոշումը խաչակիրների նկատմամբ

Խաչակիրների արշավանքները և նրանց հայտնվելը Արևելքում ուղղակի տակնուվրա արեցին արաբա-մուսուլմանական աշխարհը: Միրիայի, Պաղեստինի, Եգիպտոսի քնակիչներն առաջին անգամ ընդհարվեցին քրիստոնյա ուժերի հետ, որոնք զալխս էին ոչ թե Բյուզանդական կայսրությունից, որին նրանք լավ ծանոթ էին և որի հետ նրանք մաքտնչուծ էին արդեն մի քանի հարյուրամյակ, այլ հեռուներից եկած, ինչպես նրանք էին անվանում, «Ֆրանկների» հետ: Չասարակ քնակչությունը կամ բուլդոլին անտեղյակ էր նրանց մասին, կամ ուներ շատ աղտ պատկերացումներ: Եվ, որ ամենագլխավորն է, նրանք չէին հասկանում, թե խաչակիրներն ինչ են ուզում իրենցից, ինչու համար են ներխուժել իրենց երկիրը և որն է նրանց նպատակը: Այս հարցերն առանձնապես սուր բնույթ էին կրում խաչակիրների կողմից նվաճված մի շարք քաղաքների բնակչության նկատմամբ կիրառված բռնություններից ու զանգվածային սպանություններից հետո:

Թվում էր, թե խաչակիրների արշավանքները կստիպեն մուսուլմանական պետություններին միավորվել և միասնական ուժերով դիմազրավել արտաքին վտանգը, որն ուղղված էր ոչ թե առանձին պետությունների, սուլթանությունների և էմիրությունների, այլ նրանց բոլորի դեմ: Խոսքն առաջին հերթին Աբբասյան խալիֆայության, Սելջուկյան Նեմ սուլթանության, Ռումի կամ Իկոնիայի Սելջուկյան սուլթանության և Ֆաթիմյան խալիֆայության մասին է: Սակայն դա տեղի չունեցավ: Նրանց կողմից դրսևորվել է անբացատրելի անտարբերություն և կրավորական վերաբերմունք: Չամենայն դեպս, այդպիսին է պատմական իրողությունը:

Արքայան խալիֆայության պարագայում դա կարելի է երև ոչ արդարացնել, ապա քացատրել: Այդն մշվել է, որ Արքայան խալիֆայությունն անցել էր Սելջուկյան Մեծ սուլթանության տիրապետության տակ, որը թեև ձևականորեն պահպանել էր նրա գոյությունը, սակայն զրկել էր խալիֆաներին իշխանական, քաղաքական և ռազմական լծակներից, բողոքելով նրանց լուրջ հոգևոր-կրոնական գործառույթ: Քայքայ նրանք զարմանալիորեն իրենց բողոքած այդ իրավունքից էլ չօգտվեցին, ցուցաբերելով իրենց կատարյալ անկարողությունը համախալիֆանական առաջնորդ հանդես գալու և համայն մուսուլմանական աշխարհը խաչակիրների դեմ ուղղի հանելու համար:

Տարօրինակ կերպով Արքայանները, Սելջուկները, դեռ ավելին, մուսուլմանների հիմնական զանգվածը, խաչակիրների ներխուժումը համարել են «հեռուներում տեղի ունեցող իրադարձություններ» և «անկարևոր էպիզոդ»: Նրանք նույնիսկ չսքախվեցին, երբ խաչակիրները հասան տպավորիչ հաղթանակների:

Խաչակիրները, ինչպես նշվեց, 1099 թ. զրավեցին Երուսաղեմը: Նրա անկումից հետո քաղաքի մուսուլմանների մի պատվիրակություն է գալիս Քաղդաշ և Մուստազիր խալիֆայից օգնություն խնդրում: Վերջինս առատ արցունքներ թափելով և ցավ հայտնելով կատարվածի կապակցությամբ, Երուսաղեմի պատվիրակությանը խորհուրդ է տալիս օգնության համար դիմել Սելջուկյան սուլթան Բարկիյարուզին, որը նույնպես որևէ գործնական քայլ չձեռնարկեց, ուստի և բանակցություններն ավարտվեցին անարդյունք: Նույն բախտին արժանացավ խաչակիրներից պաշարված Տրիպոլիի պատվիրակության առաջելությունը 1108 թ.:

Խաչակիրների դեմ ավելի վճռական գտնվեցին Չանգիները: Այդ դիմաստիայի հիմնադիրը եղավ Իմադ աղ-Դին Չանգին, մի քուրդ ստրուկի որդի, որը դարձել էր զորահրամանատար և ծառայության մեջ էր գտնվում սելջուկյան սուլթանի մոտ որպես նրա եղբու որդիների արաբել: Աթաբեկները (աթաբեկ քուրքերեն բառ է, որը նշանակում է բեկի հայր), սուլթանների կողմից նշանակված նրանց որդիների դաստիարակները և պահապաններն էին, որը լայն տարածում էր գտել հատկապես Սելջուկյանների ժամանակներում: Դա շատ ազդեցիկ պաշտոն էր, որը նրանց առջև մեծ հեռանկարներ էր բացում: Սելջուկյան սուլթանը ահա այդ աթաբեկ Իմադ աղ-Դին Չանգիին 1127 թ. նշանակում է Մուսուլի եմիր և այդ բավականին էլ հաստատվում է Չանգիների դիմաստիան (1127–1262 թթ.): Այդ կապուտայա արաբեկն իրեն դրսևորեց որպես ե-

ճանդուն, խնչացի և վճռական գործողությունների ընդունակ գործիչ: Եւ իր իշխանությունը տարածեց նա Մծրինի, Չարրանի, իսկ ապա նաև Չալեբի և Սիրիայի այլ քաղաքների և բնակավայրերի վրա: Եւ գրավեց նաև Բաալբաքը Լիբանանում, որի կառավարիչ նշանակեց իր օգնականներից մեկին, ծագումով քուրդ Եաջմ աղ-Ղին Այուբիին, որը շատ չանցած մեծ դերակատարում ունեցավ ոչ միայն Սիրիայում, այլև եգիպտոսում:

Իմադ աղ-Ղին Չանգին, ամրապնդելով իր իշխանությունը Մուսուլում, և ընդարձակելով իր տիրույթները Սիրիայի որոշ մասերում, անխուսառնելիորեն պետք է քախվեր Ֆրանկների, այսինքն խաչակիրների հետ: Այդ քախուսը տեղի ունեցավ 1144 թ., որն ավարտվեց Չանգիի հաղթանակով: Եւ գրավեց Եդեսիան, որը համարվում է մուսուլմանների առաջին հաղթանակը խաչակիրների նկատմամբ: Միա այս պահին ասպարեզում հայտնվեց Աբրաայան խալիֆան, որը Չանգիին շնորհեց միանգամից երկու շատ պատվավոր տիտղոս՝ «Բսլամի գարդ» և «Ռուդ-դահավատների վեհապետի օգնական»:

Սակայն Չանգին երկար չվայելեց իր հաղթանակի պտուղները, որը նրան բերել էր մեծ փառք և հեղինակություն մուսուլմանական աշխարհում: 1146 թ. նա դավադրաբար սպանվեց: Նրա շնորհությունը բաժանվեց երկու որդիների միջև: Մուսուլի և Չազիրայի կառավարումը ստացավ նրա ավագ որդին, Սայֆ աղ-Ղին Դազին, իսկ Չալեբը և մնացած տարածքներն անցան կրտսեր որդու՝ Նուր աղ-Ղինի տնօրինության տակ: Այս երկու եղբայրներից առավել կարևոր դերակատարում ունեցավ և պատմության մեջ հետք թողեց կրտսեր որդին, որն իրեն զրևերեց իսլամին նվիրված և նրա շահերի հետևողական պաշտպան: Նուր աղ-Ղինի առջև կանգնած էին երկու կարևոր խնդիրներ, առաջին, իր իշխանության ներքո միավորել Սիրիայի քուրդ այն տարածքները, որոնք գտնվում էին մուսուլմանական առանձին իշխանավորների տիրապետության տակ, և, երկրորդ, հակահարված հասցնել խաչակիրներին և հնարավորինս ազատագրել նրանց տիրապետության տակ անցած հողերը: Կարելի է ասել, որ երկու բնագավառներում էլ նա հասավ չղջափելի հաջողությունների:

Եդեսիայի կրտսերը և խաչակիրների նոր պարտությունը շատ ծանր տպավորություն գործեց ֆրանկների ղեկավարների վրա: Երուսաղեմի բազավորը և Անտիոքի ու Տրիպոլիի իշխանները լուրջ տագնապ էին ապրում: Չասկանալով, որ եղած ուժերով դժվար է հասնել հա-

ջողությունների, երուսաղեմի թագավորը դիմեց Չոռմի պապին Եվրոպայից լրացուցիչ ուժեր ուղարկել: Վերջինս դրականորեն արձագանքեց Երուսաղեմի թագավորի աղերսանքին և նախածնունեց խաչակրաց երկրորդ արշավանքը, որը տեղի ունեցավ 1147–1149 թթ.: Եվրոպայից Արևելք նետվեց ասպետների նոր հոսանք գերմանական կայսր Կոնրադ III և ֆրանսիական թագավոր Լյուդովիկոս VII գլխավորությամբ:

Երանց փորձեցին գրավել Դամասկոսը և պաշարեցին այն: Ասկայն պաշարվածներին օգնության գնաց Լուր ադ-Ղինը մեծ զորաբանակով: խաչակիրները, խուսափելով Լուր ադ-Ղինի զորքերի հետ բախումից, վերադարձին Սիրիայի մայրաքաղաքի պաշարումը և հեռացան: Սիրիայից հեռացան և իրենց երկրները վերադարձան, մեծ կորուստներից հետո, նաև Կոնրադ III և Լյուդովիկոս VII:

Իսկ Լուր ադ-Ղինը տալիս մի նոր և շատ կարևոր հաղթանակ: Նա 1151 թ. պարտության մատնեց խաչակիրներին, որոնք փորձեցին հետ գրավել Եդեսիան: Դա նրանց ոչ միայն չհաջողվեց, այլև նրանց կորցրեցին ամբողջ կոմսությունը, որն անցավ Լուր ադ-Ղինի իշխանության ներքո: Իսկ Եդեսիայի կոմս Ջոսելին II գերի ընկավ, որին Լուր ադ-Ղինը շղթայակապ նետեց քանո:

Լուր ադ-Ղինը 1164 թ. տալիս նոր հաղթանակ, այս անգամ ԱԳ-տիգրի իշխան Ռայմոնդի դեմ: Երա տիրապետության տակ անցավ Անտիոքի իշխանապետության մի մասը: Երա երիտասարդ իշխանը՝ Բոհեմունդ III իր դաշնակից, Տրիպոլիի իշխան Ռայմոն III հետ միասին գերի ընկան:

Լուր ադ-Ղինը մեծ հաջողություններ ունեցավ նաև Սիրիայի ճակատում: 1154 թ. նրան անձնատուր եղավ Դամասկոսը, որով նրա տիրապետության տակ անցավ ամբողջ Սիրիան իր այն մասով, որը գտնվում էր մուսուլմանների ձեռքում:

Այսպիսով, Լուր ադ-Ղինը դարձավ մուսուլմանական աշխարհի անձնաիզոլորները մեկը, թեև մնականորեն նա շարունակում էր վճալ ծառայության մեջ Սելջուկյան սուլթանին և համարվում նրա վասալը:

II. ԱՅՅՈՒՐԻՆԵՐԻ ՏՐՐԱ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ԵԳԻ ՊՏՈՍՈՒՄ ԵՎ ՍԻՐԻԱՅՈՒՄ (1169–1252 թթ.)

1. Չայաստանից արտագաղթած ջուրղ Այյուրիները: Սալլահ աղ–Դին ալ–Այյուրին

Խաչակիրների անհաջողությունները և տարածքների կորուստը Սիրիայում և Պաղեստինում, ստիպեցին նրանց փոխել իրենց հարվածի ուղղությունը և քաղաքակառուցման ծանրության կենտրոնը տեղափոխել Եգիպտոս: Նրանք հույս ունեին հասնել հաջողության այստեղ, նկատի ունենալով Ֆաթիմյանների օրեցօր թուլացող դիրքերը և անկայուն վիճակը, որ հաստատվել էր Եգիպտոսում: Նրանք միաժամանակ ակնկալում էին այդ հարուստ երկրամասի գրավումով բարելավվել իրենց վատթարացող տնտեսական և ֆինանսական վիճակը:

Խաչակիրների առաջին քայլերն այս ուղղությամբ թվում էին հուսադրող: Նրանք տարան մի շարք հաղթանակներ, իսկ 1143 թ. Երուսաղեմի թագավոր Բուդվին III գրավեց Եգիպտոսի պատկանող Ալեկլոն քաղաքը: Նրա այդ քաղաքակառուցությունը, նրա մահից հետո (1163 թ), փորձեց շարունակել նրա եղբայրը՝ Ամալրիկ I: Երուսաղեմի այդ նոր թագավորը ուներ կառավարման որոշ փորձ, քանի որ մինչև թագավորական գահին նստելը նա Չայֆայի և Ալեկլոնի կառավարիչն էր եղել:

Խաչակիրների այս հաջողություններից վախեցած Ֆաթիմյանները, որպեսզի կանխեն Ամալրիկի հետագա ներթափանցումը Եգիպտոսի խորքերը, համաձայնվեցին հարկ վճարել Երուսաղեմի թագավորությանը: Նրանք հույս ունեին այդպիսի նվաստացման ուղիով պահպանել իրենց իշխանությունը: Սակայն նրանք սխալվեցին իրենց հաշիվներում:

Ամալրիկ I, որն ուշի ուշով հետևում էր Եգիպտոսի ներքաղաքական զարգացումներին և լավատեղյակ էր Ֆաթիմյանների ծանր վիճակին, 1163 թ. ներխուժեց Եգիպտոս և շատ արագ մոտեցավ Կահիրեին, լուրջ սպառնալից ստեղծելով նրան: Կահիրեի պաշտպանները հույս չունենալով, որ զենքի ուժով կկարողանան պաշտպանել իրենց քաղաքը և կանխել նրա անցումը ֆրանկների ձեռքը, ընդունեցին մի հուսահատական որոշում, որը, սակայն, արդարացրեց իրեն: Նրանք քանդեցին Լեդոսի ամբարտակները և ջրի տակ բողբոջն Վերին Եգիպտոսը: Լճան պայծառներում, երբ խաչակիրների զորքերը, մանավանդ հծծ-

լազրոց, այլևս չէին կարող ազատ գործել, նրանց այլ բան չէր մնում, քան նահանջել և վերադառնալ իրենց ելման դիրքերը:

Եգիպտոսում ծավալված դեպքերի սկզբնական փուլում Նուր աղ-Դինը ցուցաբերց զգուշավորություն և մեծ ցանկություն չունե՞ր միջամտել այդ դեպքերին: Այստեղ իր դերն ունեցավ այն պարագան, որ մինչ այդ նա զինադադար էր կնքել Երուսաղեմի թագավոր Բուլղվին III հետ և մտադրություն չունե՞ր ինքը դասնալ Ֆրանկների հետ կնքված հաշտության պայմանագրի խախտողը: Մակայն Երուսաղեմի նոր գահակալ Ամալրիկ I հարձակունց եգիպտոսի վրա արժատականործն փոխեց իրադրությունը: Նուր աղ-Դինը 1164 թ. որոշեց եգիպտոս ուղարկել մի զորաբանակ իր վասալներից մեկի, քուրդ զորաիրամաճառար Շիրկուհի գլխավորությամբ: Այդ արշավանքի ժամանակ նրան ուղեկցում էր իր եղբոր՝ Նաջմ աղ-Դին Այյուբի որդին, երիտասարդ Մալահ աղ-Դինը, որին պատմությունը նախապատրաստել էր վճռական դերակատարում արաբական երկրների կյանքում և խաչակիրների դեմ մղված պատերազմներում:

Եգիպտոսում Շիրկուհի զորաբանակի հայտնվելու արդյունքը եղավ այն, որ Ամալրիկը հեռացավ եգիպտոսից: Նրանց միջև ստորագրվեց պայմանագիր, որով երկու կողմերը պարտավորվում էին իրենց զորքերը դուրս բերել եգիպտոսից: Ուստի Ամալրիկ I զորքերի հետ միասին եգիպտոսից դուրս եկան նաև Շիրկուհի զորքերը: Բայց երբ Ամալրիկ I 1167 թ. խախտեց պայմանագիրը, Ֆաթիմյան վերջին խալիֆա ալ-Ադիդի խնդրանքով նրան օգնության եկավ Շիրկուհը և իր զորքերը մտցրեց եգիպտոսի մայրաքաղաք Կահիրն, և կրկին դուրս շարտեց խաչակիրներին եգիպտոսից: Խալիֆա ալ-Ադիդը Շիրկուհին նշանակեց եգիպտոսի վազիր: Բայց նա այդ պաշտոնում մնաց շատ կարճ ժամանակամիջոց: Նա մահացավ 1169 թ. և վազիրի պաշտոնում նրան հաջորդեց Մալահ աղ-Դինը:

Եգիպտոսում հաստատվեց նոր դինաստիա, Այյուբիների քրդական դինաստիան:

Ո՛վքեր էին նրանք, այդ քրդերը, որոնք հասան այդպիսի բարձունքների, ո՞րտեղից և ինչպե՞ս էին նրանք հայտնվել արաբական աշխարհում:

Մալահ աղ-Դինի պապը՝ Շազին ծնվել էր Չայաստանում, Դվին քաղաքի մերձակա լեռնային գյուղերից մեկում: Այստեղ են ծնվել նաև նրա երկու որդիները՝ Նաջմ աղ-Դին Այյուբին և Ասադ աղ-Դին Շիրկու-

հը: Եւզիմ, հետամուտ իր համար հեռանկարային գործունեություն ապահովելու խնդրով, վերցնում է իր երկու որդիներին և ամբողջ ընտանիքով հեռանում Չայաստանից, ուղղություն վերցնելով դեպի արաբական երկրները: Ի վերջո նա հաստատվում է Իրաքում, ծառայության մտնում սելջուկների մոտ և նշանակվում Բաղդադից հյուսիս գտնվող Թիլդիթ քաղաքի ամրոցի պարետ: Չորս այդ պաշտոնում փոխադրվում է Եւզիի ավագ որդին, երիտասարդ Նաջմ աղ-Ղին ալ-Այյուբին: Չեղագայում նրա անունով էլ կոչվում է Եգիպտոսում հաստատված դինաստիան: Բայց այդ ժամանակը դեռ հեռու էր և նա շատ երկար ճանապարհ ուներ անցնելու:

Թիլդիթում 1138 թ. ծնվում է Նաջմ աղ-Ղին Այյուբի որդին՝ Սալաի աղ-Ղինը: Մեկ տարի անց Նաջմ աղ-Ղինին արաբեկ Ջանգին նշանակում է Բաալբակում տեղակայված զորքերի իրամանատար և կառավարիչ: Իսկ Ջանգիի մահից հետո, Սալաի աղ-Ղինի հայրն անցնում է նրա որդու Նուր աղ-Ղինի կողմը, հավատարմորեն ծառայում նրան և վայելում նրա վստահությունը:

Միա այսպիսի միջավայրում էր ծնվել և մեծացել Սալաի աղ-Ղին իրն Այյուբը, որը 1171 թ. դարձավ Եգիպտոսի տիրակալը:

2. Սալաի աղ-Ղին ալ-Այյուբին Եգիպտոսի և Սիրիայի տիրակալ

Արաբական և եվրոպական պատմագրության մեջ այն տեսակետն է տիրապետում, որ XII դարում իսլամական աշխարհն ունեցել է երեք նշանավոր քաղաքական և ռազմական դեմքեր՝ Մուսուլի կառավարիչ, արաբեկ Իմադ աղ-Ղին Ջանգին, նրա որդին, արաբեկ Նուր աղ-Ղինը, և Սալաի աղ-Ղին ալ-Այյուբին: Համաձայն լինելով նման տեսակետի հետ, քայց կարծում ենք, որ նրանց մեջ իր դերակատարումով առանձնանում է Սալաի աղ-Ղինը, որն անցնելի է հետք է թողել արաբների և քրիստոնեականների պատմության մեջ, և իր տրամաշափով զերազանցում է վերոնշյալ երկու գործիչներին:

Սալաի աղ-Ղինը լինելով խիզախ անձնավորություն, դրա հետ միասին գործում էր շատ հաշվեհարկաբան և համբերատարությամբ, դիվանագիտությունը զուգակցելով քաղաքական համարձակ քայլերին և ռազմական գործողություններին: Այդ հատկանիշներին տիրապետելը հատկապես անհրաժեշտ էր նրա իշխանության գլուխ գալու սկզբնական շրջանում, երբ նա դեռևս չէր ամրապնդվել իր դիրքերը Եգիպտոսում:

Երբ 1171 թ. մահացավ Ֆաթիմյան վերջին խալիֆա ալ-Ադիդը, ապա Մալահ ադ-Դիմը նրա փոխարեն չքողեց, որ որևէ մեկը գահ բարձրանա: Դա համարձակ քայլ էր նրա կողմից, որն ուղեկցվեց մեկ այլ համարձակ քայլով: Երկար դադարից հետո, առաջին անգամ նրա հրամանով ուրբաթօրյա խոտորայում, Կահիրեի մզկիթում, հիշատակվեց Աքրասյան խալիֆայի՝ ալ-Մուսթադիի անունը: Դա նշանակում էր Ֆաթիմյանների վերջնական տաաբալում և հեռացում քաղաքական ասպարեզից, մի կողմից, և Եգիպտոսի վերադարձ սուննիզմին, մյուս կողմից: Այս քայլով նա նվաճեց Աքրասյան խալիֆայի, բոլոր Աքրասյանների և սուննիների համակրանքն ու աջակցությունը: Խալիֆա ալ-Մուսթադին ըստ արժանվույն գնահատեց Մալահ ադ-Դիմի խիզախ քայլը և նրան ուղարկեց նրա աստիճանակարգին վայել թանկարժեք հագուստներ:

Մալայն Մալահ ադ-Դիմը դեռևս շարունակում էր մնալ Նուր ադ-Դիմի վասալը: Թեև դա ձևական բնույթ էր կրում, այդուհանդերձ, Մալահ ադ-Դիմը հարկադրված էր հաշվի առնել այդ հանգամանքը և զգույշ լինել դեռևս հզոր և ազդեցիկ իր սյուզերենի նկատմամբ: Նա լավ էր հասկանում, որ հարաբերությունների սրումը Նուր ադ-Դիմի հետ իրեն ծեծեռու էլ էր: Այդ պատճառով նա շարունակում էր Եգիպտոսում հավաքած հարկերի մի մասն ուղարկել Նուր ադ-Դիմին, երբեմն իր զորքերով մասնակցել Նուր ադ-Դիմի միջոցառումներին և այլն:

Քայլ Նուր ադ-Դիմն ինքը կատարումնեղով էր վերաբերվում Մալահ ադ-Դիմին, որի դիրքերի ամրապնդումը նրան անհանգստացնում էր: Գարաբերությունների հետագա սրումը և խզումը նրանց միջև կանխելու գործում դրական դերակատարում ունեցավ Մալահ ադ-Դիմի հայրը՝ Նաջմ ադ-Դիմ ալ-Այյուբին, որը երկար տարիներ ծառայել էր Նուր ադ-Դիմի մոտ, և որին վերջինս շատ էր վստահում: Նրա հանձնարարությամբ Նաջմ ադ-Դիմը գնաց Եգիպտոս, հանդիպեց որդուն, և, ի վերջո, կարողացավ կանխել խզումը Մալահ ադ-Դիմի և Նուր ադ-Դիմի միջև: Մալայն ինչպես սբարզվեց, դա ժամանակավոր բնույթ էր կրում: Նուր ադ-Դիմը լրջորեն պատրաստվում էր հարձակվել Մալահ ադ-Դիմի վրա և նրան զրկել իշխանությունից: Այդ ծրագիրը մնաց անկատար, քանի որ 1174 թ. Նուր ադ-Դիմը մահացավ:

Նուր ադ-Դիմի մահից հետո նոր իրավիճակ ստեղծվեց, որը բարենպաստ էր Մալահ ադ-Դիմի համար, և նա չհապաղեց օգտվել դրանից: 1174 թ. նա Եգիպտոսը հայտարարեց անկախ: Այնուհետև նա իր հայացքն ուղղեց դեպի Սիրիա: Նա կարողացավ Սիրիան, այսպես ա-

սած, ուղղակի խելչե Լուր աղ-Դինի որդուց, 11-ամյա Իսմաիլից և կցել իր տիրույթներին: Սալահ աղ-Դինի եղբայրը, Թուրան Շահը Այյուբիների տիրապետությունը հաստատեց Եմենում: Եգիպտոսին միացավ նաև Դիջազը՝ իր նրկու սուրբ քաղաքներով, Մեքքայով և Մադինայով:

Այսպիսով, Այյուբիների տիրապետության ներքո պատմության բատերաբեմի վրա հայտնվեց մի նոր, բավականին հզոր պետություն, որի կազմում մտնում էին Եգիպտոսը, Մադրիթը, Լուբիան, Կենտրոնական Սիրիան Դամասկոս, Չալեբ և այլ քաղաքներով, Արևմտյան Արաբիան, Եմենը և Պաղեստինը: 1175 թ. Աբբասյան խալիֆան Սալահ աղ-Դինին տվեց համապատասխան հրովարտակազիթ, որով նրան ճանաչում էր նշյալ տարածքների տիրակալ: Դա Սալահ աղ-Դինի կարևոր քաղաքական հաղթանակն էր:

Շարունակելով սրբաբնական տարածքներն իր տիրապետության ներքո միավորելու քաղաքականությունը, Սալահ աղ-Դինը 1185 թ. գրավեց Մոսուլի էմիրությունը և Միջագետքի այլ մեծ ու փոքր իշխանապետությունները, դառնալով տարածաշրջանի ամենահզոր պետությունը:

Սակայն, քոլորին չէ, որ դուր էր գալիս Սալահ աղ-Դինի հաջողությունները և հզորացումը: Նրա վտանգավոր հակառակորդների թվում էին ասասիները, իսմաիլական ծայրահեղականները, որոնք դժգոհ էին, որ Սալահ աղ-Դինը տապալել էր նույնպես իսմաիլական Ֆաթիմյաններին և Եգիպտոսը վերադարձրել սուննիների գիրկը: Եվ նրանք գործի դրեցին իրենց հիմնական զենքը՝ մահափորձի տակտիկան, որի զոհն էին դարձել մի շարք նշանակալի մուսուլման և քրիստոնյա գործիչներ: Նրանք նրկու անգամ մահափորձ կատարեցին Սալահ աղ-Դինի դեմ, բայց անհաջող: 1176 թ. Սալահ աղ-Դինը դիմեց վճռական գործողությունների ասասիներին դեմ, պաշարեց լեռներում գտնվող Մայսադը, որը նրանց կենտրոնն էր, որտեղ և գտնվում էր նրանց առաջնորդ Ռաշիդ աղ-Դին Սինանը: Բայց վեճը լուծվեց խաղաղությամբ: Ասասիների առաջնորդը խոստացավ այլևս մահափորձ չկատարել Սալահ աղ-Դինի դեմ, իսկ վերջինս վերացրեց Մասյադի պաշարումը:

Սալահ աղ-Դինը սկսեց կրել «ալ-Մալիք ամ-Նասիր աս-Սուլթան» տիտղոսը, որը նշանակում էր «Չաղբական քազավոր, սուլթան»: Նա իր տիտղոսակարգի մեջ միացրեց քազավոր՝ «մալիք», և սուլթան տիտղոսները, դրանով ընդգծելով իր առանձնահատուկ կարգավիճակը և քոլորից իր բարձր լինելու հանգամանքը:

3. Սալահ աղ-Ղինը և խաչակիրները

Մալիք աճ-Նասիր աս-սուլթան Սալահ աղ-Ղինը իր տիրապետության ներքո միավորելով արաբական հիմնական երկրները, ամրակցելով իր դիրքերը իր սուլթանության սահմաններում, որը նրա քաղաքական ճակատագրի համար ուներ հանգուցային նշանակություն, կարգավորելով իր հարաբերությունները վտանգավոր ասասինների հետ, իր քաղաքականության հիմնական խնդիրը համարեց ապաքարը խաչակիրների դեմ, մուսուլմանական գրավյալ տարածքների վազատագրումը և իր պետության հետագա հզորացումը: Եվ այս բնագավառում նա նա հասավ փայլուն հաղթանակների:

Նրա լայնածավալ և երկարատև պայքարը Ֆրանկների դեմ սկսվեց 1187 թ. և շարունակվեց մինչև նրա մահը: Չուլխի 1-ին Սալահ աղ-Ղինի զորքերը վեցօրյա պաշարումից հետո գրավեցին Տիբրիհան, իսկ երեք օր անց՝ Դիբթիմը: Դիբթիմի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտը սուլթանի կարևոր հաղթանակները մեկն էր: Գերի ընկավ խաչակիրների 20 հազարանոց բանակը Երուսաղեմի թագավոր Գի Լուզինյանի ղեխավորությամբ: Դա միանգամից վատթարացրեց խաչակիրների վիճակը և դուռ բացեց Երուսաղեմի առջև: 1187 թ. հոկտեմբերի 2-ին Երուսաղեմն անձնատուր եղավ Սալահ աղ-Ղինին: Դա նշանակում էր Երուսաղեմի կամ Լատիմների թագավորության կործանում, որը ցնցեց խաչակիրներին և քարոտյալեց նրանց:

Երուսաղեմի անկումից հետո Սալահ աղ-Ղինը առանց դժվարությունների գրավեց Սիրիայում և Պաղեստինում խաչակիրների տիրապետության տակ գտնվող թագմաթիվ բնակավայրեր, և երկու տարվա ընթացքում ազատագրեց Լաթաքիան, Ջարալահը, ալ-Կարակը, Հաքի՛ Սրնունը, Սաֆաղը և թագմաթիվ այլ քաղաքներ ու գյուղեր:

Երուսաղեմի անկումը խթանեց խաչակիրների երրորդ արշավանքը 1189-1192 թթ., որը ղխակիրեցին Գերմանիայի կայսր Ֆրիդրիխ Շիկամորուսը, Ֆրանսիայի թագավոր Ֆիլիպ Ավգուստը և Անգլիայի թագավոր Ռիչարդ Առյուծասիրտը: Բայց նրանցից ոչ բոլորը հասան Արևելք: Ճանապարհին Կիլիկիայում, զենք անցնելիս խեղդվեց գերմանական կայսրը և նրա հետ արշավանքի դուրս եկած գերմանական ապետների մեծ մասը վերադարձավ Գերմանիա:

Հասնելով Պաղեստին, խաչակիրներն իրենց ղխակիր խնդիրը համարեցին Ակրի գրավումը, որը, ինչպես նրանց հավատացած էին, ու-

դի կհարթեր դեպի Երուսաղեմ: Նրանք կարողացան շրջապատել այն, որի համար մարտերը գնում էին ծովում և ցամաքում: Ֆրանկների զորին առաջնորդեց Գի Լուզինյանը, որին գերությունից քաջ էր թողել Սալահ ադ-Ղինը, ստանալով թագավորի երդումն առ այն, որ նա երբեք իր կյանքում զենք չի քարծրացնի սուլթանի դեմ: Սալահյան, ինչպես տեսնում ենք, նա դոժեց իր թագավորական երդումը:

Առնելով Ակրի պաշարման լուրը, Սալահ ադ-Ղինը շտապեց օգնության իր պաշարված կայազորին, որը հեղոսաբար հետ էր մղում խաչակիրների զորոց: Պատերազմը Ակրի համար տևեց մոտ երկու տարի: Սալահ ադ-Ղինը օգնություն խնդրեց խալիֆայից, բայց չստացավ նրանից ոչ մի բան: Ստեղծված պայմաններում Ակրի կայազորը 1191 թ. հուլիսի 12-ին հարկադրված անձնատուր եղավ:

Այս հակամարտությունն ունեցավ շատ հետաքրքիր վերջավորություն: Անգլիական թագավոր Ռիչարդ Առյուծասիրտն առաջարկեց իր քրոջը կնության Սալահ ադ-Ղինի եղբորը՝ Մալիք ալ-Ադիլին: Միաժամանակ նա առաջարկեց նորապսակներին որպես հարսանեկան նվեր տալ Երուսաղեմը և այդ կերպ վերացնել հակամարտությունը քրիստոնյաների և մուսուլմանների միջև: Նրա այդ առաջարկությունն ընդունվեց և 1192 թ. մայիսի 29-ին կայացավ նրանց ամուսնությունը:

Իսկ նոյեմբերի 2-ին ստորագրվեց հաշտության պայմանագիրը: Կողմերը համաձայնության ելան, որ առափնյա մասերն անցնում են խաչակիրների, իսկ ներքին, ցամաքային մասերը մուսուլմանների տնօրինության տակ: Սուրբ քաղաք, այսինքն Երուսաղեմ ուխտագնացության եկողների աօջև չպետք է ստեղծվեն խոչընդոտներ և այլն:

Նա եղավ Սալահ ադ-Ղինի վերջին ծառայությունը մուսուլմաններին: Նա իվանդացավ և 1193 թ. նոյեմբերի 19-ին մահացավ Դամասկոսում, որտեղ և բաղված է:

4. Այլուրիների սոցիալ-տնտեսական քաղաքականությունը

Սալահ ադ-Ղինը և նրան հաջորդած սուլթանները խաչակիրների դեմ անընդմեջ պատերազմների և նրանց ոստիկություններից իսլամական աշխարհը պաշտապանելու գերագույն խնդրի հետ միասին, հարկադրված էին մեծ ուշադրություն դարձնել նաև պետական կառուցվածքի կատարելագործման, տնտեսական զարգացման, սոցիալական և այլ հարցերի:

Պետական կառավարման և քաղաքական համակարգի քննազատում նրանք շատ քան վերցրեցին Սելջուկներից, ինչպես նաև Ֆաթիմյանների կողմից եզիպտոսում հաստատված կառուցվածքներից: Այլուրիները Սելջուկյան Մեծ սուլթանությունից վերցրեցին նաև և առաջ պետության կառավարման ընտանեկան համակարգը, նոր քոլոր պաշտոնները կարող էին գրավել միայն սվայն տվյալ ղինաստիայի, այսինքն ընտանիքի գլխավոր անդամները: Դրա հետևանքով երկրի կառավարումը նմանվում էր մի տեսակ մի մեծ ընտանիքի կառավարմանը, որն ուներ իր գլխավորը, սվայն պարագայում սուլթանը, և նրան լսող ու ենթակա ընտանիքի անդամները՝ պաշտոնյաները: Յե՛ մ Սելջուկները, թե՛ Այյուրիները այդ կերպ զանկանում էին պետության կառավարմանը տալ ընտանեկան բնույթ, չցանկանալով իշխանությունը կիսել ընտանիքին չսպասկանող ուժերի հետ և այդ ուղիով պահպանել միասնությունը կառավարման վերին կառուցվածքներում: Նրանք հույս ունեին այդ ուղիով ամրապնդել իրենց իշխանությունը և իրենց ապահովագրել հնարավոր մարտահրավերներից:

Ղեկավարվելով այդ սկզբունքներով, Սալահ ադ-Ղինն իր հորը՝ Նաջմ ադ-Ղին Այյուրիին տվեց Ալեքսանդրիա ու Դամիասք նավահանգիստներից և Բուխարա մահանգից հարկերը հավաքելու պաշտոնը, իսկ իր եղբորը՝ Շամս ադ-Ղին Թուրան Շահին, նշանակեց Վերին եզիպտոսի կառավարիչ և այլն: Կառավարման ներդնտանեկան սկզբունքը պահպանվեց նաև Սալահ ադ-Ղինի մահից հետո: Նրա ստեղծած սուլթանությունը, որը ծգվում էր Տիգրիսից մինչև Լեղոս, քաժանվեց նրա ժառանգորդների, որդիների և եղբայրների միջև: Նրա որդիներից Մալիք ալ-Աֆալը ստացավ Դամասկոսը, ալ-Ազիզը՝ Կահիրեն, ալ-Չահիրը՝ Դալեքը, իսկ նրա կրտսեր եղբայրը, Սալիհը, ստացավ ալ-Կարակը և ալ-Շոբակը: Արտաքուստ նրանք այդ երկրամասերը կառավարում էին որպես մի ընտանիքի անդամներ:

Սալահ ադ-Ղինը վերացրեց Ֆաթիմյանների ժամանակ ձևավորված վիթխարի աղբուհիքն իր քազմաքիվ պաշտոնյաներով, քողնելով միայն այն պաշտոնները, որոնք ամենասահրաժեշտն էին: Դրանք բլում առաջին հերթին պետք է նշել հարկերի հավաքման ղիվանի պահպանումը:

Այյուրիների ժամանակ ավելի զարգացան ավատատիրական հարաբերությունները, որին նպաստեցին նաև խաչակիրներն իրենց նվաճած շրջաններում: Նրանք ամենուր ներդնում էին էվրոպայից իրենց հետ բերած տնտեսական կացութաձևերը, առաջին հերթին ավատատիր-

րական հարաբերությունները: Ավելի լայնորեն սկսվեց կիրառվել իկտա-
յի՝ ծառայության (պետական, ռազմական և այլն) դիմաց ժամանակա-
վոր հոդօգտագործման սկզբունքը:

Այլուրիները փոփոխություններ մտցրեցին դատական համակար-
գում: Նրանք վերացրեցին իսմաիլական սկզբունքներով դատական
գործերի քննարկումն ու դատավճիռների ընդունումը և դատական գոր-
ծերը հանձնեցին սուննի իրավաբաններին, մասնավորապես նրանց,
ույլժեր պատկանում էին շաֆիական մազհաբին:

Այլուրիական առաջին սուլթանների հաջողությունները նպաստե-
ցին տնտեսական վերելքին: Սալահ ադ-Ղինն իր քաղաքականությամբ
խրախուսում էր գյուղատնտեսության զարգացմանը: Նա կատուցում էր
ամբարտակներ, փորում ջրանցքներ և այլն: Զարգացավ առևտուրը:
Առևտրական աշխույժ հարաբերություններ հաստատվեցին եվրոպա-
կան երկրների, հատկապես Իտալիայի, Ֆրանսիայի և Կատալոնիայի
առևտրականների հետ: Սուլթան ալ-Մոլլի (1199–1218 թթ.) թուլտվու-
թյամբ Վենետիկի վաճառականները, որոնք առաջնակարգ դիրքեր ու-
նեին Եգիպտոսի հետ առևտրի մեջ, Ալեքսանդրիայում ստեղծեցին ի-
րենց առանձին առևտրական գոտիները: Ըստ երևույթին առևտուրն այն-
պիսի մեծ ծավալների է եղել, որ այնտեղ նրանք անգամ պանդոկներ են
ունեցել: Իսկ իտալացիները Պիզայից թերևս առաջինն էին, որ Միջերկ-
րականի ափերին գտնվող և Եգիպտոսի ծովային ու առևտրական դար-
պասները համարվող Ալեքսանդրիայում քաղցին իրենց հյուպատոսու-
թյունը առևտրական գործարքները կանոնակարգելու և պիզացի
առևտրականների իրավունքներն ու շահերը պաշտպանելու համար: Ե-
գիպտական շատ ապրանքներ արտահանվում էին աշխարհի տարբեր
երկրներ: Եգիպտոսն իր հերթին ներմուծում էր օտարերկրյա զանազան
ապրանքներ և դրանից, մասնավորապես մաքսային տուրքերից ստաց-
ված եկամուտներով համալրում սուլթանական զանձարանը: Վուլթա-
նության տարածքում հաստատված ապահովությունը նպաստեց նաև
տարանցիկ առևտրին: Եգիպտական վաճառականները հասնում էին
մինչև Գեղկաստան և Գետավոր Արևելքի երկրներ:

Սալահ ադ-Ղինը, լինելով իսլամի համոզված հետևորդ և պաշտ-
պան, մեծ ուշադրություն էր դարձնում իր սուլթանության մեջ սուննիզ-
մի, նրա գաղափարների և դրույթների տարածմանը: Այդ նպատակով
նա և նրա հաջորդները կառուցում էին դպրոցներ, որտեղ հիմնականում
դասավանդում էին կրոնին նվիրված առարկաներ: Նույն քաղաքակա-

նությունն էր վարում նաև ալ-Ադիլը, որի Դամասկոսում կառուցած դպրոցներից մեկը մինչև օրս կրում է նրա անունը և կոչվում է ալ-Ադիլիայա:

Մեծ քառի ստացումը Կահիրեում և ամբողջ սուլթանությունում մզկիթների կառուցումը: Կառուցվում էին նաև քաղաքացիական շինություններ, որոնց մեջ հիշատակության է արժանի Կահիրեի միջնաբերդի կառուցումը XII դարի վերջերին:

5. Այյուբիների տապալումը

Սալահ ադ-Դիմի մահից հետո, ինչպես համայն է լինում արևելյան միապետություններում, երբ ուժեղ և հեռատես ղեկավարը մահանում է և նրան համարժեց փոխարինող չի գտնվում, սկսվեց Այյուբիների սուլթանության քուլագուճում: Եվ, ինչպես պարզվեց, ներքնտանեկան կառավարման համակարգն ի վիճակի չէրավ կանխել այդ գործընթացը:

Սալահ ադ-Դիմը, ինչպես նշվեց, մնալով Այյուբյան սուլթանության գերագույն սյուզերենը, սուլթանության տարրեր մասերի կառավարիչներ նշանակեց իր մերձավորագույն հարազատներին: Նրանց միջև, Սալահ ադ-Դիմի մահից հետո, ծայր առավ, սկզբում խուլ մրցակցություն, որն այնուհետև վերածվեց քացահայտ պայքարի սուլթանության առաջին դեմքը լինելու համար: Այդ պայքարում հաջողակ գտնվեց նրա եղբայր ալ-Ադիլ I, որը կարողացավ իր գերիշխանությունը հաստատել Եգիպտոսի և Սիրիայի մեծ մասի վրա, իսկ 1200 թ. Միջագետքի կառավարիչ նշանակել իր որդուն:

Պայքարը իշխանության համար Այյուբիների դինաստիայի անդամների միջև ավելի մեծ քառի առավ ալ-Ադիլի մահից հետո: Արդյունքն եղավ այն, որ Այյուբիները բաժանվեցին մի քանի ճյուղերի: Ալ-Ադիլի անմիջական շառավիղներն իշխում էին Եգիպտոսում, Միջագետքում և Դամասկոսում, իսկ Այյուբիների ընտանիքի մյուս անդամներն իշխում էին Եմենում, Գյուսիսային Սիրիայում՝ Գիմսում, Գամայում և այլն: Այյուբիների իշխանությունը Գյուսիսային Սիրիայում պահպանվեց մինչև 1260 թ., երբ մոնղոլները Գյուսիսային խանի գլխավորությամբ գրավեցին այդ շրջանը:

Անմիաբանությունը և ներդինաստիական պայքարը Այյուբիների սուլթանությունում, նպաստավոր եղավ խաչակիրների համար, որոնք կարողացան Այյուբիներից հետ նվաճել մի շարք տարածքներ և քաղաքներ, ինչպես Բեյրութը, Ալկելունը, Սաֆադը, Տիբերիան և այլն: Իսկ

1229 թ. ֆրանկները կարողացան զրավել նաև երուսաղեմը: Գետազայում, 1244 թ. խորեզմշահերի օգնությամբ հնարավոր եղավ երուսաղեմը հետ նվաճել խաչակիրներից, քայքայ ընդհանուր առմամբ դա արդեն որևէ նշանակություն չէր կարող ունենալ, քանի որ Այյուբիների քուլագման գործընթացը շատ էր խորացել:

XIII դարի 40-ական թվականների վերջերին Այյուբիների սուլթանությունն արդեն հոգևորի մեջ էր: 1249 թ. մահացավ սուլթան Սալիհը և այդ պահից քաղաքական դեպքերը զարգացան շատ արագ և որոշ իմաստով անտարբեր կերպով: Սալիհի մահը նրա այրին՝ Շաջար աղ-Ղուրրը, որը, ինչպես նշում է Ֆ. Գիբբին «ժազումով թուրք կամ հայ ստրկուհի» էր, երեք ամիս գաղտնի պահեց, սպասելով հանգուցյալ սուլթանի որդու՝ ալ-Մուազզամ թուրան Շահի վերադարձին Միջագետքից, որի կառավարիչն էր նա: Այդ ընթացքում նա էր հրամաններ տալիս Սալիհի անունից, կեղծելով նրա ատորագրությունը: Նա այդ քայլին դիմեց, որպեսզի զորքը պահեի հնազանդության մեջ: Ալ-Մուազզամ թուրան Շահը վերադառնալով Եգիպտոս, ստանձնեց Այյուբիների սուլթանի պարտականությունները: Սակայն նա չկարողացավ ճիշտ հաշվարկել ուժերի դասավորությունը, որ ստեղծվել էր սուլթանությունում, և հակասությունների մեջ մտավ իր հոր գվարդիայի հետ, որը կազմված էր թուրք, այսպես կոչված քահրի մամլուքներից: Նա քախման մեջ մտավ նաև իր, այսպես ասած, խորթ մոր՝ Շաջար աղ-Ղուրրի հետ, անտեսելով վերջինիս քաղաքական հավակնությունները:

Ալ-Մուազզամ թուրան Շահը, որ չէր վստահում թուրք մամլուքներից, նրանց փորձեց հետին պլան մղել և քանակի ու պետության քարձր պաշտոններում նշանակեց իր կողմնակիցներին, հեռացնելով մամլուքներին և Շաջար աղ-Ղուրրին հավատարիմ մարդկանց: Եվ սկսվեց քաջահայտ պայքար նրանց միջև իշխանության համար: Ալ-Մուազզամը հայտնվեց ծանր դրության մեջ, որն ավելի վատացավ, երբ նրան պաշտպանող մամլուքների մի մասը, քահրիները, իրենց զորահրամանատար Բայրարսի գլխավորությամբ, ապստամբվեցին ալ-Մուազզամի դեմ և անցան Շաջարի կողմը: Սուլթան ալ-Մուազզամ թուրան Շահը Շաջար աղ-Ղուրրի համաձայնությամբ 1250 թ. տապալվեց և Բայրարսի հրամանով գլխատվեց:

Սակայն դեպքերի հետագա զարգացումն ունեցավ աննախադեպ վախճան: Սպանված սուլթանի փոխարեն սուլթան հռչակվեց Շաջար

ադ-Պուրը, կին, նախկին ստրկուհի և հարձ: Եւ իրեն հոջակեց «Մուսուլմանների բագուհի»:

Այյուրիների իշխանությունը տաաչակվեց և 1250 թ. հաստատվեց ժամուլքների ղիկտատուրան:

III. ԵԳԻՊՏՈՍԸ ԵՎ ՍԻՐԻԱՆ ՄԱՄԼՈՒՐՆԵՐԻ ՏԻՐԱ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՆԵՐՔՈ (1250–1517 թթ.)

1. Մամուլքները

Դեռևս Աքրասյաններն իրենց գահակալության առաջին տարիներին զգալի փոփոխություններ մտցրեցին իրենց ռազմական ուժերում, մասնավորապես իրենց զվարդիայում: Երանց բանակը, որ մինչ այդ հիմնականում կազմված էր արաբներից, ավելի ճիշտ արաբ քուլթորների աշխարհագրից, աստիճանաբար իր տեղը զիջեց վարձու բանակին, որն ուներ մի շարք առավելություններ: Եւայ, նա ավելի լավ էր կազմակերպված և բեղվին աշխարհագրականներին գերազանցում էր իր մարտունակությամբ, և, երկրորդ, նրանք օտարներ էին, զրսից բերվածներ, որոնք արաբական երկրներում չունեին արմատներ և անքուջապես կախված էին իսլաիֆաներից: Իսկ հետագայում արտակարգ կերպով բարձրագավ զվարդիայի դեղը՝ ի հաշիվ բանակի:

Սկզբնական շրջանում զվարդիականները հիմնականում գերի ընկած կամ ստրկավաճառական շուկաներում գնված ստրուկներ էին, մասնավորապես Սիջին Ասիայից՝ Մավարանահից, Ջայիունից, Գիլանից, ինչպես նաև Իրանից: Չետագայում նրանց ձեռքբերման աշխարհագրությունն ցնդւայնվեց:

Միայն ստրուկ գերիները կոչվում էին ժամուլքներ կամ զուլամներ, որն իմաստային առումով համախ բարզմանվում է «պատանիներ» և «ծառաներ»: Չետագայում նրանց ձեռք էին բերում զլխավորապես պատանի հասակում թուրքերից, դիլաղներից, քրդերից, հույներից, սլավոններից, մասամբ վրացիներից և այլ ազգություններից: Այս ավանդույթը Աքրասյաններից անցավ Ֆաթիմյաններին, Այյուրիներին և մեծ ու փոքր այլ ղինաստիանների, որոնցից յուրաքանչյուրն ստեղծում էր ժամուլքյան իր զվարդիան, անգամ զորաբանակը: Օրինակ, Ֆաթիմյաններն իրենց ժամուլքներին հավաքագրում էին ելլուպացիներից՝ ի-

տալագիներից, հուլներից և սլավոններից, և միայն խալիֆա Ազիզի ժամանակ սկսվեց թուրք մամլուքների զանգվածային հավաքագրումը: Ահա այս պատճառով մամլուքներին համարում են սպիտակ կամ սպիտակամորթ ստրուկներ:

Սովորաբար մամլուքներին հավաքագրում էին երեխա կամ պատանի հասակում՝ նվաճված երկրների բնակիչներից, նրանց գերի վերցնելով, գնելով կամ ստանալով հարկի դիմաց որպես դնշիրմն: Այդ մանկահասակներին անջատում էին նրանց ծնողներից և հարազատ ազգային միջավայրից ու տանում խալիֆաների, սուլթանների, էմիրների մոտ ծառայության: Նրանց նախ և առաջ քվիատում և խլամացնում էին, ապա սկսում դաստիարակել խալիֆային կամ սուլթանին անձնական անսահման նվիրվածությամբ ծառայելու ոգով, վարժեցնում ռազմական գործին և նրանցից պատրաստում հիանալի, սակայն դաժան ու արյունախտոմ զինվորական: Միայն այդպիսի պատրաստությունից հետո մամլուքին վերցնում էին ծառայության մամլուքյան քանակում, որի մասին նրանց տրվում էր հատուկ վկայական: Նա ստանում էր նաև ձի, ռազմական հանդերձանք և զինվորական ծառայության համար անհրաժեշտ այլ պարագաներ: Ահա այսպիսիներից էր կազմվում խալիֆայի և սուլթանի պահակազունը կամ անձնական զվարդիան:

Մի յուրահատուկ կողմի վրա ևս հարկ է ուշադրություն դարձնել: Մամլուքները մտնելով խալիֆայի և սուլթանի զվարդիան, ազատություն էին ձեռք բերում և նրանց առջև գործունեության մեծ հեռանկարներ էին բացվում: Նրանք արդեն որպես նախկին ստրուկներ, կարող էին դառնալ և, իրոք, դառնում էին զորահրամանատարներ, էմիրներ, նահանգների կառավարիչներ, քարծր դիրքեր զրավել արքունիքում և անգամ դառնալ սուլթաններ: Նրանք ամուսնանալու իրավունք ունեին և նրանց զավակները համարվում էին ազատ մուսուլմաններ: Մամլուքներից դառնում էին այն աստիճանի ազդեցիկ, որ շատ հաճախ, ինչպես նշել ենք, խալիֆաները և սուլթանները գործիք կամ խաղալիք էին դառնում նրանց ձեռքում, նրանք էին տնօրինում այս կամ այն զահեակալի ճակատագիրը:

Այս նույն ուղիով ընթացան Այյուբիները: Բայց եթե Մալահ աղ-Դինի և նրան հաջորդած մի շարք սուլթանների ժամանակ մամլուքների տեսակարար կշիռը մեծ չէր, կային մամլուքներից կազմված միայն ոչ մեծ զորացուկատներ, ապա սուլթան ալ-Մալիկ Լաքմ աղ-Դինի ժամանակ (1240-1249 թթ.), մամլուքների թիվը կտրուկ աճեց և դրան համա-

պատասխան խիստ մեծացավ նրանց դերը ոչ միայն Այյուրիների սուլթանության ռազմական, այլև քաղաքական կյանքում: Հենց նրանց էին, ինչպես ցույց տրվեց, որ տապալեցին և սպանեցին Այյուրիների սուլթան ալ-Մուազզամ Թուրան Ըահիմ և գրավեցին իշխանությունը Եգիպտոսում:

Այսպիսին է ընդհանուր գծերով մամլուքների ինստիտուտի էությունը:

2. Մամլուքյան Բահրիների կառավարումը (1250–1382 թթ.)

Շաջար աղ-Ղուրրի մուսուլմանների քազուկի հռչակվելուց հետո, ինչպես նշվեց, տապալվեց Այյուրիների տիրապետությունը և արաբների, հավատարապես նաև մուսուլմանների պատմության մեջ սկսվեց մի նոր շրջան, մամլուքների տիրապետության շրջանը:

Սակայն մամլուքներն իրենց էքսիկական ծագումով միատարր չէին և կազմված էին տարբեր խմբավորումներից: Այյուրիներին տապալեց և Շաջար աղ-Ղուրրին թիկունք կանգնեց մամլուքների այն խմբավորումը, որը հայտնի էր «Բահրի մամլուքներ» հորջորջումով: Անվան ծագումը գալիս է այն հանցյալներից, որ նրանց կենտրոնատեղին կամ նստոցը կոչվում էին «Բահրի մամլուքները թուրքեր և մոնղոլներ էին»: Նրանց ամենականավոր զորահրամանատարներից մեկը մեր կողմից արդեն հիշատակված Բայբարսն էր, որն իրականացրեց Այյուրիների դինաստիայի տապալումը և մամլուքների տիրապետության հաստատումը Եգիպտոսում և Սիրիայում:

Շաջար աղ-Ղուրրի քազուկի հռչակվելը դժգոհությանը ընդունվեց արաբների և ընդհանրապես մուսուլմանների ղեկավարների կողմից:

Իր դժգոհությունը հայտնեց Աբրասյան խալիֆա ալ-Մուսթաֆին, որը Ֆաթիմյանների անկումից հետո բավականին ակտիվացել էր: Նա դեմ էր, որ պետության ղեկավարը կին լինի, և այն էլ իր հարձակումներից մեկը, որին նա որպես հարձ ժամանակին նվիրել էր սուլթան ալ-Մալիկին: Ուստի նա պահանջեց մամլուքներից հեռացնել նրան և պետության նոր ղեկավար ընտրել տղամարդու:

Այյուրիների տապալումը Կահիրեում և Շաջար աղ-Ղուրրի քազուկի դատնալը խիստ անհանգստացրեց Այյուրիների սիրիական ճյուղին, առաջին հերթին Դամասկոսի Այյուրիներին: Նրանց էլիմնական կոռիզը կազմող քրդական կայմարիյա ցեղը, գայրացած քահրիական

մամլուքների գործողություններից եզիպտոսում, զրկեց Սիրիայում գտնվող քահրիական մամլուքներին Դամասկոսի նահանգում ունեցած իշխանությունից, և Դամասկոսում ու նրա նահանգում իշխանությունը հանձնեց Գալեթի Այյուբիական կառավարիչ Նասիր Յուսուֆին: Սիրիական Այյուբիների դիրքորոշումը և գործողությունները լրիվ աջակցություն գտան Աբբասյան խալիֆա ալ-Մուսաբաիմի կողմից:

Ստեղծված յուրահատուկ իրադրությունն առաջացրեց քաղաքական ճգնաժամ և քահրիները որոշեցին երկրի ղեկավարի հարցում գնալ զիջման, իշխանությունից զրկել Շաջարիմ որպես կին, և պետության ղեկավար ընտրել տղամարդու:

Շաջարը միանձնյա կառավարեց մոտ երեք ամիս, որի ընթացքում նա սկսեց անգամ իր անունով և պատկերով դրամ հատել: Նա հարկադրված հրաժարվեց գահից և մամլուքները 1250 թ. եզիպտոսի նոր սուլթան ընտրեցին իրենց հայտնի գորավարներից մեկին՝ Իզզ ալ-Դիմ Այբակին: Այբակը համդիսացավ Բահրիների դինաստիայի հիմնադիրը: Սակայն Շաջարն իրեն չկորցրեց և ամուսնացավ Այբակի հետ և սկսվեց նրանց այսպես կոչված համատեղ կառավարումը:

Քայքայ ոչ քուր մամլուք ղեկավարներն ընդունեցին ճգնաժամից դուրս գալու այս տարբերակը: Մամլուքների մի խումբ, որի մեջ մտնում էին այնպիսի ազդեցիկ գորահրամանատարներ, ինչպես Քայբարսը, Ակտայը և ուրիշներ, պնդում էին անգամ սուլթանությունը հանձնել Այյուբիներին: Այբակը հարկադրված զիջեց և 1250 թ. սուլթանական գահին նստեցրեց Այյուբի սուլթան Քամիլ Մուհամմադի ժողին, տասնամյա ալ-Աշրաֆ Մուսային: Քայքայ դա ձևական էր և ժամանակավոր բնույթ էր կրում: Այբակը կարողացավ դառնալ անչլաիսիս սուլթանի աթարեկը՝ դաստիարակը և խնամակալը, և իր ձեռքում պահել գլխավոր հրամանատարի շատ կարևոր պաշտոնը: Նա շարունակում էր մնալ եզիպտոսի իրական կառավարողը:

1252 թ. նա գահընկեց արեց Ալ-Աշրաֆ Մուսային և նրան արտաքսեց եզիպտոսից: Այդ պահից Այբակը եզիպտոսը կառավարում էր արդեն որպես միանձնյա սուլթան: Սակայն նա դա երկար չվայելեց:

Շարունակում էին նրա հարաբերությունները չարված մնալ Բահրի մամլուքների մի շարք առաջնորդների հետ: Դիմակայությունը սիրիական Այյուբիների հետ չհարթվեց, անգամ Աբբասյան խալիֆայի միջամտությունից հետո: Մրվեցին նրա հարաբերություններն իր կնոջ, Շաջարի հետ, մանավանդ այն քանից հետո, երբ վերջինիս հայտնի դար-

ծավ, որ Այթակն ուզում է ամուսնանալ ուրիշ կնոջ հետ: Շացարը, հավատարիմ իր բնավորությանը, անցավ վեճական գործողությունների: Նրա ստրկուհիները 1257 թ., Կահիրեի միջնաբերդում, քաղմիքում, իրենց փայտե կոշիկներով սպանեցին Այթակին և դիակը վայր նետեցին միջնաբերդի աշտարակից:

Քահրի մամլուքների ամենաականավոր սուլթանը եղավ Քայրաքսը (1260–1277 թթ.): Ոմանց նույնիսկ նրան են համարում Քահրիների դինաստիայի իսկական հիմնադիրը:

Քահրի մամլուքները կարողացան մոտ 140 տարի իրենց ձեռքում պահել ոչ միայն Եգիպտոսը, այլև փոքր ընդմիջումներով իրենց իշխանությունը տարածել նաև Սիրիայի, Պաղեստինի և Հիջազի ու Խարակից այլ տարածքների վրա:

Նրանց մեծ ծառայություններից մեկը կայանում է նրանում, որ նրանք հետևողականորեն կարողացան խաչակիրներից հետ նվաճել փաստորեն թուր այն տարածքները, քաղաքները և բնակավայրերը, որ գտնվում էին նրանց տիրապետության տակ: Այդ գործում հատկապես հաջողակ եղավ սուլթան Քայրաքսը, որի քաղաքական և անձնական երազանքն էր լինել երկրորդ Սալահ ադ-Պիմը և պատմության մեջ մտնել որպես մուսուլմանական տարածքները քրիստոնյա խաչակիրներից ազատագրող:

Քահրի մամլուքների մյուս ծառայությունը կայանում է նրանում, որ նրանք կարողացան հակահարված տալ մոնղոլներին և կանխել Եգիպտոսի նվաճումը նրանց կողմից: Այդ առումով սկզբունքային նշանակություն ունեցավ 1260 թ. Այն Ջալուստի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտը, որն ավարտվեց մոնղոլների պարտությամբ: Այդ հաղթանակի շնորհիվ մամլուքների տիրապետությունը տարածվեց Սիրիայի վրա:

Այս ճակատամարտում աչքի ընկավ Քաթառսը, որը շատ շանցած դարձավ սուլթան, դավադրաբար իր սրով կտրելով իր նախորդի, սուլթան Կուտուզի գլուխը:

Քահրի մամլուքներն իրենց հեղինակությունը քարձրացնելու և դիրքերը մուսուլմանական աշխարհում ամրապնդելու համար, պատսպարեցին Քաղզաղը գրաված և Հուլաղու խանի սրից պատահականորեն ճողոպարած Աբրասյան ընտանիքի անդամներից մեկին: Քայրաքսը մրան, որը վերջին Աբրասյան խալիֆայի հորեղբայրն էր, Սիրիայից հրավիրեց Կահիրե և 1261 թ. հունիսին մեծ հանդիսությամբ օժեց որպես խալիֆա ալ-Մուստամսիդ: Այս խալիֆան, ինչպես և նրա թուր հաջորդ-

նրը իհարկե, գուրկ էին որևէ իշխանությունից և անբողջովին կախված էին մամուլը սուլթաններից: Նրանց նույնիսկ անվանում էին «թոշակառու խալիֆաներ»:

Բայց հաշվեհանարան Բայբարսը մեծապես օգտվում էր խալիֆայի ծառայություններից որն իր հատուկ հրովարտակով Բայբարսին հաստատեց եգիպտոսի, Սիրիայի, Դիյար Բարրի, Գիջազի, Եմենի և Անթոնիոսի տարածքների սուլթան: Դեռ ավելին. խալիֆայի հրովարտակում նշված էր, որ Բայբարսը «կլիճի քոլոր այն տարածքների սուլթանը, որոնք նա ապագայում կգրավի»:

Խալիֆաները որպես մուսուլմանական աշխարհի հոգևոր առաջնորդներ, որոնք այդ ժամանակ միայն մի իրավունք ունեին՝ այս կամ այն սուլթանին հրովարտակներ շնորհել և հաստատել սուլթանական պաշտոններում, Կահիրեում մնացին մինչև XVI դարի սկիզբները, մինչև թուրք օսմանների կողմից եգիպտոսի և արաբական մյուս երկրների գրավումը:

Մամուլքների տիրապետությունը հարատևեց 267 տարի: Այդ ժամանակաշրջանում կատարել են երկու մամուլքյան դինաստիաներ: Առաջինը Բահրիների դինաստիան էր, որը, ինչպես նշել ենք, կազմված էր թուրքերից և մոնղոլներից, և կառավարեց 1250–1390 թթ., ունենալով 24 մամուլք սուլթան: Վերջին Բահրի սուլթանը եղավ Իբն Շաարանը, որին 1390 թ. վերջնականապես տապալեց Բուրջի չերքեզական մամուլք զորահրամանատար Բարրուքը, որը և դարձավ երկրորդ մամուլքյան դինաստիայի՝ Բուրջիների դինաստիայի հիմնադիրը:

3. Բահրի մամուլքները և Կիլիկյան Չայաստանը

Կիլիկիայում հայկական պետությունը կազմավորվել է 1080 թ., Ռուբեն իշխանի կողմից, որը Բագրատունի վերջին թագավոր Գագիկ II մերձավորներից էր: Ակզբում դա իշխանապետություն էր, իսկ 1198 թ. նա վերածվեց թագավորության, որի առաջին թագակիրը եղավ Լևոն I Ռուբինյանը:

Կիլիկիայի հայկական պետությունը գոյություն է ունեցել նրա համար շատ բարդ միջազգային իրադրության պայմաններում: Նա շրջապատված էր տարբեր պետություններով, որոնցից յուրաքանչյուրը ձգտում էր տիրանալ Կիլիկիային: Դրանց մեջ էին Բյուզանդական կայսրությունը, Ռումի կամ Իկոնիայի Սելջուկյան սուլթանությունը, Զոռմի պա-

պը, որը գործում էր կաթոլիկ եկեղեցուն միանալու կողմնակիցների՝ ունիթորականների միջոցով, ապա նաև մոնղոլները և եգիպտական մամլուքները: Հայ բազավորները ստիպված էին մեծ խիզախություն և դիվանագիտական բարձր հմտություն ցուցաբերել հայկական պետական նավի համար անվտանգ նավարկություն ապահովելու համար: Եվ, ի պատիվ նրանց, պետք է նշել, որ նրանց երկար ժամանակ հիմնականում հաջողվում էր լուծել այդ խնդիրը, որի փայլուն ապացույցն է Կիլիկիայում հայկական պետության մոտ երեքդարյա գոյությունը:

Կիլիկիայի իսլամական պետությանը մեծ վտանգ էին ներկայացնում Բահրի մամլուքները, մանավանդ այն բանից հետո, երբ նրանց սուլթաններն իրենց զխավոր խնդիրներից մեկը համարեցին խաչակիրներին վերջնականապես դուրս մղել և ազատագրել նրանց տիրապետության տակ գտնվող մուսուլմանական տարածքները:

Նրանց կողմից այդ հիմնախնդիրը հաջողությամբ լուծելուց հետո, երբ նրանք գրավեցին Եդեսիայի և Տրիպոլիի կոմսությունները, Անտիոքի իշխանապետությունը, Երուսաղեմի թագավորությունը, միջերկրածովյան առափնյա բոլոր մեծ ու փոքր քաղաքները, ամրոցները և բնակավայրերը, ինչպես Բյուրսը, Սայդան, Տյուրուսը, Ալքը և այլն, նրանց անմիջական հարևանությամբ մնաց մեկ քրիստոնեական պետություն՝ Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը: Խնդիրը բարդանում էր նաև նրանով, որ մամլուքների աչքում հայկական պետությունը ներկայանում էր որպես մի պետություն, որը ժամանակին օժանդակել էր խաչակիրներին մուսուլմանների դեմ ուղղված արշավանքների ժամանակ: Հարկ է նկատի առնել մի կարևոր հանգամանք ևս:

Սերձավոր ու Միջին Արևելքում մոնղոլների հայտնվելուց հետո, Կիլիկիայի հայ թագավորներին հաջողվել էր կարգավորել իրենց հարաբերությունները նրանց հետ և կանխել ահարկու մոնղոլների ներխուժումը Կիլիկիա: Այդ հարկադրյալ դաշնակցության պայմաններում, հայ զորարանակը 1299–1303 թթ. մասնակցել էր մամլուքների դեմ ուղղված մոնղոլների արշավանքներին:

Ահա այս պատճառներն էին ընկած հայ–մամլուքյան հարաբերությունների լարվածության հիմքում և եգիպտական մամլուքներին նրբեմն հաջողվում էր ներխուժել Կիլիկիա և ավերածություններ գործել:

Սակայն հայ զահակալները զիտակցում էին Եգիպտոսի հետ հարաբերությունները կարգավորելու և խաղաղ գոյակցելու անհրաժեշտությունը և այդ ուղղությամբ ձեռնարկում համապատասխան քայլեր:

Ղրանում շահագրգռված էին նաև եզիպտոսի մամլուքները, որովհետև նրանց վիճակը նույնպես ծանր էր և նրանք շատ հաճախ էին հայտնվում անելլանելի դրությամ մեջ: Գետնաբար, պատմական որոշակի ժամանակահատվածներում նրանց շահերը խաղաղության հարցում համընկնում էին և նրանք գնում էին մեկը մյուսին քնդաօտջ:

Այդ տեսակետից բարձր գնահատականի են արժանի եզիպտոսի Բահրիական իներոդդ սուլթան ալ-Լասիդիի (1298-1308, 1309-1340 թթ.) և հայոց գահի խնամակալ, իշխան Օշին Պայլի գործադրած ջանքերը, որի արդյունքում եզիպտոսի և Կիլիկիայի հայոց թագավորության միջև 1323 թ. կնքվեց պայմանագիր հաշտության և համագործակցության վերաբերյալ: Այդ պայմանագրով երկու պետությունների միջև հաստատվում էր խաղաղություն: Չայոց պետությունը պարտավորվում էր եզիպտոսին տարեկան վճարել 120 հազար դիրհամ հարկ: եզիպտական սուլթանը պարտավորվում էր վերականգնել մամլուք զորքերի կողմից ավերված քուրդ հայկական քաղաքներն ու ամրոցները: Պայմանագիրը պարունակում էր մի կարևոր կետ ևս, որը վերաբերում էր հարաբերություններին եվրոպական երկրների հետ: Նրանում արձանագրված էր, որ եվրոպական պետությունների հետ Կիլիկյան Չայաստանի ամեն մի բանակցություն կդիտվի որպես եզիպտա-հայկական պայմանագրի խախտում և եզիպտոսի դեմ ուղղված բշմամական զործողություն:

Չայ-եզիպտական պայմանագիրը որոշ ժամանակ խաղաղություն բերեց Կիլիկիային և նպաստեց նրա անվտանգության ապահովմանը: Նա միաժամանակ անհանգստացրեց Գոմի պապին և նրա կողմնակիցներին Չայաստանի ներսում, որոնց շահերին հակասում էր հայ-եզիպտական հարաբերությունների նորմալացումը: Գոմի պապը ծրագրում էր նոր խաչակրաց արշավանքի կազմակերպում, նրանում ներգրավելով նաև հայերին: Սակայն Կիլիկյան Չայաստանի քնակության մեծ մասը դեմ էր մասնակցելու խաչակրաց պատերազմներին և ցանկանում էր հաշտ ապրել իր մուսուլմանական հարևանների հետ: Գոմի պապը և նրա համակիրները կազմակերպեցին դավադրություն Օշին Պայլի և եզիպտոսի հետ համագործակցության կողմնակիցների դեմ: Դավադրությունը ժամանակին բացահայտվեց և նրա կատարողները մահապատժի ենթարկվեցին: Բայց հետագայում այդ ուժերին հաջողվեց ի վերջո սպանել Օշին Պայլին: Նույն ճակատագրին արժանացավ նաև հայոց թագավոր Լևոն IV այն բանից հետո, երբ նա հրաժարվելով եվրոպամետ կողմնորոշումից, սկսեց վարել եզիպտոսի հետ մեր-

ծնցման քաղաքականությունն և եզիպտոսի հետ կնքեց գաղտնի պայմանագիր:

Չարաբերությունները եզիպտոսի և Կիլիկյան Չայաստանի միջև կրկին սրվեցին: Մամլուքները ներխուժեցին Կիլիկիա, գրավեցին Չայաստանի Կիլիկիան, որը Կիլիկյան Չայաստանի կարևոր տնտեսական և մշակութային կենտրոնն էր, այնուհետև, 1375 թ., համառ դիմադրությունից հետո գրավեցին մայրաքաղաք Սիսը:

Այդ թվականը հանդիսանում է Կիլիկիայի Չայական թագավորության անկման տարեթիվը:

4. Բուրջիների մամլուքյան դինաստիան և մամլուքների տիրապետության վերջը

Քահրիներին փոխարինելու եկած Բուրջի մամլուքները, կենտրոնացված էին Կահիրեի ամրոցում՝ Բուրջում: Այստեղից էլ նրանց անվանումը: Այս դինաստիան մինչև 1517 թ., մինչև իր անկումը, ունեցավ 23 սուլթան, որոնք շատ վատ հիշողություն են թողել պատմության մեջ իրենց դաժանությամբ և քստմտելի արարքներով: Չալված է, որ այդ 23 սուլթաններից մի քանիսն այքի են ընկել իրենց նենգությանը և ուխտադրությանը, ոմանք տառապել են մտավոր բերզադաջությանը, իսկ ոմանք՝ լուրջ հոգեկան արատներով, շատ քշերն են գրել և կարդալ իմացել, մեծ մասն անգամ Կորանի որևէ սուրահ չի կարողացել անսխալ արտասանել, իսկ համարյա բոլորը, ակալավ քացառությամբ, եղել են անկիրթ և անկուլտուրական մարդիկ:

Անկայուն էր Բուրջիների կառավարման համակարգը: Սուլթանները գահի վրա արագորեն փոխարինում էին մեկը մյուսին: Ամենաերկարը՝ վեց տարի, կառավարել է Քահիտայը, մնացածները մեկ, երկու կամ երեք-չորս տարուց ոչ ավել, իսկ 1412 թ. գահի վրա միմյանց փոխարինել են երեք սուլթան: Գահընկեց անելու և գահին նստելու հիմնական միջոցը եղել է դավադրությունը և ապամությունը:

Սուլթանները կարծես թե միմյանց հետ մրցում էին դաժանության և անմարդկային լինելու մեջ: Սուլթան Քարսայը (1422-1438 թթ.) իր երկու ամենական թիշկներին գլխատեց, մեղադրելով նրանց, որ նրանք չէին կարողանում նրա ցավերը բեթևացնել: Իսկ սուլթան Քահիտայը իր ալքիմիկոս Իբն ալ-Մարշուշին կուրացրեց և լեզուն կտրեց այն բանի համար, որ նա խարսնը չէր կարողանում ոսկու վերածել:

երևի ոչ մի անգամ այնպես չէր ծաղկել կաշառակերությունը, ինչպես Բուրջի մամուլըների ժամանակ: Դրամաշրջությունը, կաշառակերությունը և զանձագողությունը համակել էր ոչ միայն սուլթաններին, այլև ամբողջ մամուլային վերնախավին. որոնք այդ նպատակներով միավորվել էին առանձին, միմյանց հակառակ խմբավորումների մեջ:

Ավելի արատավոր և ահավոր էր Բուրջիների տնտեսական քաղաքականությունը, որը ժողովրդին հասցրել էր հուսահատության: Սուլթան Բարսբայն արգելեց համեմունքների ներմուծումը Ֆեդկաստանից, որի հետևանքով բարձրացավ եգիպտոսում արտադրվող և նրա մենաշնորհի տակ գտնվող մթերքների գինը: Նրա մենաշնորհին էր նաև շաքարի արտադրությունը: Կուտակված շաքարի գինը բարձրացնելու և շաքարից ստացվող իր շահույթները մեծացնելու համար, նա երկար ժամանակով արգելեց շաքարեղեգնի մշակումը եգիպտոսում: Այդ քոլորից մեծապես տուժում էր ժողովուրդը: Սուլթանները շատ հաճախ պակասեցնում էին դրամների արժեքի պարունակությունը, սակայն վաճառքը և փոխանակումը կատարում էին բարձր գներով:

Դրամ ձեռք բերելու մոլուցքով տարված, Բուրջի սուլթանները և նրանց մերձավորները խլում էին հարստացած մարդկանց ունեցվածքը:

Տնտեսական ծանր վիճակում հայտնված բնօրինները հարձակվում էին հողագործ Ֆելլահների վրա, խլում նրանցից գյուղատնտեսական մթերքները և ամայացնում նրանց հողերը: Սովորական երևույթ էր դարձել հարկերի բարձրացումը սննդամթերքների, մասնավորապես եգիպտացորենի վրա, որը մահացու հարված էր թշվառության եզրին հասած հասարակ ժողովրդի համար: Սովը, հատկապես սուլթան Յարաջի և սուլթան Շայխի ժամանակ, դարձել էր սովորական երևույթ:

Նման աղետալի տնտեսական քաղաքականության և անհրաժեշտ բժշկական ծառայության բացակայության հետևանքով, տնտեսագետների և դեմոգրաֆների հաշվարկներով, մամուլըների տիրապետության ժամանակաշրջանում եգիպտոսի և Միջինասիյի բնակչությունը կրճատվել էր նրկու երրորդով:

Բուրջիները որևէ նշանակալի հաջողություն չունեցան նաև արտաքին հարաբերություններում: Նրանց չկարողացան շատ թե թիչ դիմակայել Լենկ Թեմուրին, որի հորդաները 1380 թ. գրավեցին Բաղդադը, ապա Միջագետքը: Թիկրիթում Լենկ Թեմուրը մարդկանց զանգերից կտուցեց թուրգ, այդպես վարվեց նաև Դամասկոսում: Միայն նրա մա-

ից 1404 թ. կանխեց նրա հորդանների ներխուժումը եգիպտոս, որն, անկասկած, արժանանալու էր նույն ճակատագրին:

Շուտով ասպարեզում հայտնվեցին օսմանյան քուրքերը, որոնք իրենց նվաճողական քաղաքականությամբ, XVI դարի սկզբներին ընդհուպ մոտեցան արաբական երկրներին: 1516 թ. հոկտեմբերի 24-ին Քալեբից հյուսիս, Մաբը Դարիքի մոտ տեղի ունեցավ ճակատամարտ սուլթան Քանսոյի մամլուքների և օսմանյան բանակի միջև, որը գլխավորում էր սուլթան Սալիմը: Ճակատամարտն ավարտվեց մամլուքների բանակի պարտությամբ, որի ժամանակ զոհվեց նաև սուլթան Քանսոն: Սուլթան Սալիմը գրավելով Սիրիան, 1517 թ. ներխուժեց եգիպտոս: Նրա դեմ դուրս եկավ մամլուքյան բանակը, սուլթան Յուսուֆ-բեյի զինավորությամբ: Նա սուլթան էր դարձել Քանսոյի մահից հետո: 1517 թ. հունվարի 22-ին, Կահիրեից ոչ հեռու տեղի ունեցած վճռական մարտում դարձյալ հաղթեցին օսմանցիները:

Դա մամլուքների սուլթանության կործանումն էր: Դրանով փակվեց արաբական երկրների պատմության մի կարևոր էջը և սկսվեց նոր ժամանակաշրջան, Օսմանյան տիրապետության շրջանը, որը տևեց 400 տարի:

Այդ հարցերի լուսաբանությանը կանոնադառնանք սույն աշխատության երկրորդ հատորում:

Գլուխ փասաներիքիրորդ

ԱՐԱՐԱ–ՄՈՒՍՈՒԼՄԱՆԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

I. ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՆՈՐ ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Արաբա–մուսուլմանական մշակույթ հասկացողությունը

Ջեստմայյան դարաշրջանում նոր փուլ սկսվեց մշակույթի, արվեստների և գիտության զարգացման բնագավառում, որն ընդունված է անվանել արաբա–մուսուլմանական մշակույթ:

Եթե մինչ այդ խոսքը գնում էր արաբական մշակույթի ծնավորման և զարգացման մասին, ապա սկսած Աբբասյան խալիֆայությունից, նրա հետ զուգահեռաբար գոյություն ունեցած կամ նրան հաջորդած խալիֆայություններից, սուլթանություններից, էմիրություններից և այլ իշխանապետություններից, ի հայտ է գալիս մշակութային մի նոր երևույթ, որն առաջել է «Արաբա–մուսուլմանական մշակույթ» անվանումը: Դա ծնական անվանափոխություն չէր, այլ խորքային, իր նախադեպը և զուգահեռները չունեցող վերին աստիճանի հետաքրքիր երևույթ:

Մուհամմադ մարգարեի, առաջին չորս ուղղադավան խալիֆաների, ինչպես նաև Օմայյան խալիֆայության շրջանում, երբ նոր էր ծնավորվում իսլամը, երբ նա նոր էր ամրապնդում իր դիրքերը արաբական աշխարհում, ոչ միայն քաղաքականության, այլև մշակույթի բնագավառում հիմնական գործող անձն ինքը արաբն էր: Մարգարեի կողմից հիմնադրված իսլամական ումման ըստ էության արաբական ումմա էր, քանի որ նա էթնիկական առումով հիմնականում կազմված էր արաբներից: Յոզնոր կյանքի, մշակույթի գաղափարական և հայեցակարգային ընթացումների և պատկերացումների հիմքում ընկած էին արաբների ստեղծած Կորանը, նրա հիմնադրույթները և դրգմաները: Եվ դա ոչ միայն

աստվածաբանության և փիլիսոփայության, այլև պատմագրության, էթիկայի, ասքի, պոեզիայի և այլ քննազավառներում:

Արաբները մարդկությանը պարզեցրին իրենց սեփական գիրը՝ արաբերենը, որի հիման վրա զարգանում էին կրթությունը, գիտությունը և ընդհանրապես մշակույթն իր քոլոր քաղաղրամասերով:

Այսպիսով, թե՛ կատարողների, թե՛ ժուլանդակության և թե՛ ծնի առումով, Մուհամմադ մարգարեի, առաջին չորս ուղղադավան խալիֆաների, ինչպես նաև Օմայյան խալիֆայության շրջանում ստեղծված մշակույթը և մշակութային համակարգը, ըստ էության, արաբական մշակույթ էր:

Այս գնահատականը վերաբերում է նաև պետական և քաղաքական իրողություններին, և այդ պատճառով այդ դարաշրջանում գոյություն ունեցած պետությունն իրավացիորեն կոչվել է «Արաբական խալիֆայություն», իսկ մշակույթը «Արաբական մշակույթ»:

Իրադրությունը փոխվում է Օմայյան խալիֆայության կործանումից (750 թ.) հետո: Արաբական խալիֆայությունը վերածվում է Արաբա-խալամական կամ ուղղակի Իսլամական խալիֆայության: Ճիշտ է, նա շարունակում էր կրել արաբական անուններ՝ Աբբասյան, Ֆաթիմյան և այլն, բայց դա ավելի շատ տուրք էր ավանդույթին, որով ընգծվում էր նրա գեներտիկական կապը արաբական արմատների հետ:

Արաբական նվաճումները, իսլամի տարածումը և ոչ էքնիկ բազում ժողովուրդների իսլամադավան դառնալը, որակական փոփոխություններ առաջացրին խալիֆայության քաղաքական, էթնիկական և մշակութային համակարգում:

Առաջինը փոփոխության ենթարկվեց մուսուլմանական ումման էթնիկական կազմի տեսակետից: Իսլամի ընդունումն իրանական ժողովուրդների, թուրքերի, շերքերների, քրդերի, չեքոսլոնների, ապա նաև ղիչադների, ժոնդուների, Միջին Ասիայի, Փոքր Ասիայի, Գյուսիսային Աֆրիկայի, Կովկասի, Մերձվուզյան տափաստանների, Գարալ-Արևելյան Ասիայի, անգամ եվրոպական զանազան ժողովուրդների կողմից, հիմնականորեն փոխեց իսլամական ումմայի էթնիկական պատկանելությունը: Նա դադարեց մաքուր արաբական լինելուց և վերածվեց իսլամական ումմայի, որտեղ արաբներն այլևս մեծաշնորհ դիրքեր չունեին, բվական առումով մեծամասնություն չէին կազմում և դադարեցին գլխավոր դերակատարները լինելուց: Արաբներն իրենց դիրքերը զիջեցին մուսուլման այլ ժողովուրդների: Դափազանց մեծացավ իրանական ժողովուրդների, առաջին հերթին պարսիկների, դերը քոլոր քննազավառնե-

րում, այդ թվում նաև մշակույթի ոլորտում, իսկ հետագայում նաև թուրքական և այլ ժողովուրդների դերը:

Նոր, ոչ արաբ ժողովուրդներն իրենց ուսերի վրա վերցրեցին մշակույթի և գիտության զարգացման ամբողջ բեռը: Նրանք արաբների հետ միասին մեծ ներդրում ունեն պատմական նոր պայմաններում մշակույթին նոր համախաղարի ստեղծման մեջ, որն արդեն ոչ թե զուտ արաբական, այլ համախաղարմական էր: Այդ ժողովուրդներից յուրաքանչյուրն իր հետ բերեց և մշակույթի ընդհանուր զանաքանը ներմուծեց իր ազգային ավանդույթները, պատկերացումները և նախասախորությունները:

Իր մեծ դերը խաղաց նաև «իսլամական ազգի» հայնցակարգը, որի համաձայն իսլամը չի ընդունում առանձին ազգությունների գոյությունը և արհեստական պատճեններ չի ստեղծում նրանց միջև: Նա գտնում է, որ բոլոր ժողովուրդները, որոնք իսլամադավան են, կազմում են մեկ ազգ՝ իսլամական ումմա կամ իսլամական ազգ: Նրանց կողմից ստեղծված արժեքները համարվում են համաիսլամական և բոլոր մուսուլմանների սեփականությունը: Ուստի այն, ինչ ստեղծել և ստեղծում են արաբները, պարսիկները, աֆղանները, տաջիկները, և մուսուլման այլ ժողովուրդներ, մտնում է «մուսուլմանական մշակույթ» հասկացողության մեջ:

Այսպես է ձևավորվել «Արաբա-մուսուլմանական մշակույթ» բանաձևի «մուսուլմանական» բաղադրատարրը:

Իսկ ինչ վերաբերում է բանաձևի «արաբական» մասին, ապա նա պահպանվեց նաև հետոմայան դարաշրջանում: Նրա գոյությունն արդարացված էր ոչ միայն այն պատճառով, որ արաբները շարունակում էին մնալ այդ մշակույթի ակտիվ ստեղծողներից մեկը: Գլխավոր պատճառներից մեկն էլ այն էր, որ իսլամական մշակույթի և գիտության զարավոր արտաիայության միակ միջոցը շարունակում էր մնալ արաբերեն լեզուն: Արաբերեն լեզվով էին գրվում և տարածվում մուսուլմանական բոլոր գիտնականների՝ պատմաբանների, աստվածաբանների, փիլիսոփաների, բժիշկների, մաթեմատիկոսների, աստղագետների, իրավաբանների տրակտատները, բանաստեղծների ստեղծագործությունները և այլն: Նրանց մեզ են հասել արաբերեն լեզվով, որն անգնահատելի հարստություն է: Իսլամական միջնադարյան գիտության կարկատուն դեմքերից մեկը, ծագումով պարսիկ, այլ-Քիրունին (973-1048 թթ.), որը բնակվում էր Աֆղանստանի Դազնահ քաղաքում, նշել է, որ արաբերեն լեզուն հանդիսանում է գիտական նպատակների համար միակ պիտա-

Ու լեզուն: Եւ հիմք և իրավունք ունի նման կատեգորիկ հայտարարության համար, քանի որ եւ ոչ միայն արաբներն լեզվով գրված բազմաթիվ գիտական տրակտատների հեղինակ էր, այլ և իսկական պոլիգլոտ, ազատորեն տիրապետում էր արաբերենին, պարսկերենին, քուրդերենին, եբրայերենին, սանսկրիտին և ասորերենին:

Ամբողջ խալիֆայության սահմաններում արաբներն լեզվով էր կատարվում պաշտոնական գրագրությունը և նամակագրությունը:

Արաբներն լեզվով էին գնում նաև գիտնականների քանակոր վեճերը, գիտական քննարկումները և պոետների ու պոլոգների մրցությունը: Մի խոսքով, արաբերենի միջոցով էին էքնիկական տարբեր ծագում ունեցող գիտնականները միմյանց հետ հաղորդակցվում և կապ պահպանում:

Միջնադարում ընդունված էր, որ մարդ չէր կարող զարգացած համարվել, եթե եւ չէր տիրապետում արաբերենին, չէր օգտվում արաբերեն գրավոր և քանակոր խոսքից: Պատահականություն չէր, որ թուրք մադրասաններում ուսուցումը տարվում էր արաբերեն լեզվով:

Ռուսի սխալված շնք լինի, եթե ասենք, հանիր ասպարեզից արաբերենը և դու չես ունենա համախլամական մշակույթ:

«Արաբա-մուսուլմանական» բանածեի «արաբերեն» մյուս, կարելի է ասել առանցքային բաղադրատարրը, խարսխված էր Կորանի և Մրանից քիտղ հիմնադրույթների վրա: Ճիշտ է, հետօմայյան շրջանում մեծ զարգացում ապրեց աստվածաբանությունը, Կորանի դրույթների մեկնությունը, գոյացան զանազան աստվածաբանական դպրոցներ, գրվեցին բազում տրակտատներ և այլն, բայց, այդուհանդերձ, Մրանց համար ելակետայինը մնում էր Կորանը, Մրանց ներծծված էին կորանական հիմնարար սկզբունքներով: Յուրաքանչյուր շեղում Մրանցից, այդ թվում և մշակույթի քնազավառում, համարվում էր Մահանց խլամից, անզան հերետիկոսություն, և անվերապահորեն մերժվում:

Ահա այս երկու տարրերի՝ արաբերենի և իսլամի սինթեզը տվել է այն, ինչ գոյություն ունի, և որը միանգամայն օրինաչափորեն կոչվում է «Արաբա-մուսուլմանական» մշակույթ:

2. Մուսուլմանական վերածնունդ (ռենեսանս), թե՞ մշակույթի ծաղկում

IX և հատկապես X դարից սկսվում է արաբա-իսլամական մշակույթի քուսն զարգացումը, որի շուրջը մինչև օրս լուրջ գիտական վեճեր

են գնում արևելագիտության մեջ: Վիճարանության հիմնական առարկա է հանդիսանում այն հարցը, թե ինչպես քննութագրել այդ վերելքը, արդյոք դա ռեճեսանն էր, թե՞ պարզապես զարգացման մի նոր, մինչ այդ չտեսնված որակ և մակարդակ:

Վիճարանությունը հարուցել և խթանել է շվեյցարական արևելագետ Ադամ Մեցի (1869–1917 թթ.) «Մուսուլմանական ռեճեսանն» վերին աստիճանի արժեքավոր և ինքնատիպ աշխատությունը, որը լույս է տեսել նրա մահից հետո, 1922 թ. Գայդելցերգուտ, գերմաներեն լեզվով: Ես անմիջապես իր վրա սնեռեց ժամանակի ականավոր արևելագետների ուշադրությունը և քարզմանվեց աշխարհի տարրեր լեզուներով, այդ թվում անգլերեն, արաբերեն, ֆրանսերեն, իսպաներեն, ռուսերեն, թուրքերեն և այլն: Գիրքը հեղինակն անվանել է «Իսլամի Ռեճեսանն», սակայն մի շարք քարզմանություններում, այդ թվում և ռուսերեն (քարզմ. Դ. Բերտելս), այն դարձել է «Մուսուլմանական Ռեճեսանն», և այժմ երկուսն էլ իրավասար չափով կիրառվում են:

Արևելագետ գիտնականները քննարկելով հարցի վերաբերյալ արտահայտում են հակադիր կարծիքներ և չունեն միասնական տեսակետ: Նրանց մի մասը գտնում է, որ «Վերածնունդ» կամ «Ռեճեսանն» հասկացությունը կապված է եվրոպայի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական պատմության, հելլենիզմի դարաշրջանին հաջորդած միջնադարի խավարի և վանդալիզմի տիրապետության հետ, որը հազիվ թե կիրառելի լինի Արևելքի համար: Վերածնունդի դարաշրջանով եվրոպայում վերադարձ է տեղի ունենում դեպի կրոնքածը, դասական կամ անտիկ հելլենական կուլտուրան ու արվեստը, որի վրա հենվելով եվրոպական մշակույթը և արվեստը նոր թռիչք է կատարում: Ելնելով այդ տեսադրույթից մի շարք արևելագետներ՝ Կ. Բեկկերը, Ռ. Գարտմանը, Դ. Մարգոլիուսը, Վ. Բարտոլդը, Վ. Ետնյնը և ուրիշներ, մերժում կամ կասկածի տակ են վերցնում Ա. Մեցի կողմից առաջ քաշված «Մուսուլմանական վերածնունդ» հասկացության օրինակաչությունը: Նրանց գտնում են, որ իսլամի, մուսուլմանական մշակույթի մեջ բնդմիջում, անկում կամ խավարամուլության քազավորություն չի եղել, և խոսք չի կարող լինել իսլամի կամ մուսուլմանական վերածնունդի մասին: Այդ տեսակետը շատ հստակ է արտահայտված Վ. Ետնյմի մոտ, որի կարծիքով Արևելքում ռեճեսանն չէր կարող լինել. «որովհետև այնտեղ անկում չի եղել, չի եղել անկեղանություն, կապված սխալաստիկայի հետ»: Ուստի և «Վերածնունդ ինչի՞ց և ո՞ւր» հարցի պատասխանը մու-

սուլժանական միջավայրի համար, ըստ այդ տեսակետի կողմնակիցների, մնում է օդից կախված:

Նրանց փաստարկներում կարևոր տեղ է զբաղում հունա-լատինական, հելենիստական արժատներին վերադարձի հարցը, որն առանցքային է «Ռենեսանս» հասկացողության հայեցակարգում, և որը, ըստ նրանց, քաջակայուն է մուսուլմանական ռենեսանսում:

Դժվար չէ կասեել, որ դա Արևմուտքի մտածելուն է վերածնունդի հիմնախնդրին և այդ ստիգմայով են նվիրական հեղինակները դիտարկում ռենեսանսի հարցերը արաբա-մուսուլմանական մշակութային համակարգում:

Դարկ է նշել, որ Ա. Մեցի աշխատության մեջ կա հղում հունական արժատներին: Նրա «Աշխարհագրություն» գլխում ուղղակի ասվում է, որ «Աշխարհագրությունը III–IX դարի (III դ. հիբրիի, արաբական թվագրության) Ռենեսանսի արդյունք է: Նրա զարգացման ակունքների մոտ կանգնած են 200–800 թ. վերաբերող ալ-Կինդիի աշխատությունները, որոնք հունական գիտության գլխավոր փոխանցողներից մեկն էին»: Բայց ամենայն հավանականությամբ դա, ըստ ներդրական չափանիշների, քավարար չէ, որի համար մեղքը շվեյցարական գիտնականին չէ: Դա արտացոլում է այն իրողության, որը գոյություն է ունեցել տվյալ պատմական դարաշրջանում:

Արևելագետների մի ուրիշ, համեմատաբար ավելի փոքրաթիվ խումբ, համամիտ է, կամ հիմնականում կիսում է Մեցի «Մուսուլմանական ռենեսանս» սահմանումը: Դրանց շարքում պետք է առանձնացնել գիտական աշխարհում մեծ հեղինակություն վայելող արաբագետ Ի. Կրաչկովսկուն, որը գրում է, որ «Ամենամանակ մահացած Ա. Մեցի հետմահու ստեղծագործությունը տալիս է հիբրայի IV դարի (մ.թ. X դ. — և, Գ.) ընդհանուր պատկերը, որը հեղինակը լրիվ իրավունքով անվանել է «Իսլամի վերածնունդ»: Թեև հետագայում Ի. Կրաչկովսկին մի փոքր փոխում է իր մտածելուն և Ա. Մեցի կողմից «Իսլամի Ռենեսանս» անվանումը կոչում է «հակասական անվանում», այդուհանդերձ, նա սկզբունքորեն չի ժխտում այդ Ֆենոմենը: Որոշ վերապահումներով և փորձելով բացատրել, թե ինչու է Ադամ Մեցը մեծանվանվել վերնագիր ընտրել, «Մուսուլմանական վերածնունդ» սահմանումն ընդունում են Իոզան Ֆյուլը և այլ արևելագետներ:

Արևելքի վերածնունդի վերաբերյալ կցանկանայինք ավելացնել, որ անցյալ դարի կեսերին գիտությունը կարևոր նվաճումներ արձանագ-

րեց այս քննազավատում: Շնորհիվ մի շարք գիտնականների՝ Ն. Կոմրադի, Վ. Չալոյանի, Շ. Նուցուրիժեի, Վ. Ժիրմունսկու, Ռ. Ֆրայի և այլոց աշխատությունների, քաղաքացիական իրավունք ձեռք բերեց «Վերածնունդն Արևելքում» հասկացողությունը:

Չճայած այս տարբերակումներին, անզամ նրանք, ովքեր չեն ընդունում մուսուլմանական վերածնունդը, համաձայն են, որ այն ֆեոդոնցը, որը տեղի ունեցավ սկսած IX–X դարերից, մշակութային աննախադեպ վերելք էր: Վ. Քարտուլը դա համարում է «մուսուլմանական կուլտուրայի ծաղկում», որը շատ մոտ է Ի. Կրաչկովսկու տված սահմանումին առ այն, որ «X դարը խալիֆայության վերջնական փլուզման դադաշրջանն է, որը միաժամանակ արաբական մշակույթի բարձրագույն ծաղկման՝ «Իսլամի Ռենեսանսի» դադաշրջանն է»:

Կարծում ենք, որ այս քննազգրումն առավել մոտ է Շճարտությանը: Եվ եթե դա վերածնունդ էր, ապա ուներ իր յուրահատկությունները, որոնք նրան տարբերակում էին նվերական դասական մոդելից: Իսկ եթե ոչ, ապա միևնույն է, դա մշակութային որակական նոր երևույթ էր, արաբ–մուսուլմանական մշակույթի բարձրագույն ծաղկում, որով նա ընդհուպ մոտենում է Ռենեսանս–Վերածնունդ կատեգորիային, նրա քե՛ Արևմտյան, և քե՛ Արևելյան ընթրոնումներով:

II. ՄՇԱԿՈՒԹԱՑԻՆ–ՄՏԱՎՈՐԱԿԱՆ ԿՑԱՆԸ

1. Կրթություն և կիրք մարդ

Ինչպես ամեն մի մշակույթի, այնպես էլ արաբ–մուսուլմանական մշակույթի հիմքը կրթական համակարգն է տվյալ պատմական դադաշրջանում: Նրանով է պայմանավորված մշակույթի, արվեստի և գիտության զարգացման մակարդակը:

Կրթությունը և կրթական համակարգը VIII–XV դարերում Արբայան և Ֆարսիյան խալիֆայություններում, նրանց հաջորդած մուսուլմանական սուլթանություններում (Սելջուկների, Այյուբիների, Մամլուքների և այլն), հակառակ քաղաքական խառնաշփոթ իրավիճակներին, անվերջ և ավերիչ պատերազմներին ու արշավանքներին, չնայած տնտեսական դժվարություններին, զարգանում ու կատարելագործվում էր: Դա, մի կողմից, ծնողի և ընդհանրապես հասարակության գիտակցու-

թյան աճի ու նրանց կողմից կրթության կարևորությունը ըմբռնելու, իսկ մյուս կողմից, խալիֆաների և սուլթանների կրթությունը խրախուսելու և հովանավորելու քաղաքականության արդյունք էր: Ուսման ու արդու-նարբու, ցոփ ու անասակ կյանքի սիրահար սուլթանների կողքին եղել են քազմաթիվ թագակիր կառավարողներ, որոնք խրախուսել ու հովանավորել են մշակույթը, իրենց և իրենց արքունիքը շքեպատել գիտուն-ներով, պոետներով և կրթված մարդկանցով: Նրանք հիմնել են դպրոց-ներ, քազել գրադարաններ և նյութապես աջակցել մտավորականներին:

Երեխայի ուսուցումը սկսվել է վեց տարեկանից, երբ նա արդեն կարող էր ծխակահն աղոթքներ սովորել, դրանք միտքը պահել և արտա-տանել: Այդ պահից սկսվում էր նրա, ժամանակակից տերմինալոգիայով ասած, տարրական կրթություն ստանալը, որն իրագործվում էր մզկի-թում մուսլիմի՝ ուսուցչի, դեկավարությամբ: Սկզբնական փուլում հիմ-նական առարկան Կորանն էր և երեխաները դասերը սկսում և ավար-տում էին Կորանն ընթերցելով: Ընթերցանության հետ միասին նրանց սովորեցնում էին նաև գրել: Աստիճանաբար ընդլայնվում էր առարկա-ների ուսուցման ցանկը: Կորանի, գրել-կարդալու հետ միասին, աշա-կերտներին սովորեցնում և դասավանդում էին Մուհամմադ մարգարեին վերաբերող պատմությունները՝ հադիսները, արաբերեն լեզվի քերական-ություն, տարրական թվաբանության հիմունքներ, քանաստեղծություն-ներ: Այս փուլում հատուկ ուշադրություն էր դարձվում աշակերտների հիշողության զարգացմանը և նյութը անգիր անելուն: Լավ անգիր անե-լը, Կորանից և հադիսներից մեծ հատվածներ անգիր արտասանելը հա-մարվում էր աշակերտի առաջադիմության չափանիշներից մեկը: Եվ Բաղդադի տարրական դպրոցներում աշակերտներին, որպես պարզաստրու-թյուն, ուղտերին նստած տանում էին մայրաքաղաքի փողոցներով, իսկ ամբոխը, սահմանված ավանդույթի համաձայն, նրանց վրա, որպես գո-հունակության նշան և քաջալերանք, նուշ էր նետում:

Տարրական կրթությունը հասանելի է եղել նաև աղքիկների հա-մար: Այդ տարիքում նրանք սահմանափակում չեն ունեցել: Սահմա-նափակումները սկսվել են հետո, ավելի հասուն տարիքում, երբ այլևս նպատակահարմար չի համարվել նրանց հետագա դպրոցական ու-սուցումը:

Ուսուցումը որպես կանոն եղել է ձրի, քնն եղել են նաև վճարովի դպրոցներ:

Իսկ խալիֆաները, արքունիքի քարծրաստիճան պաշտոնյաները և ընդհանրապես հարուստներն իրենց զավակների համար պահել են մասնավոր ուսուցիչներ, որոնք սովորաբար եղել են օտարերկրացիներ: Նրանք իրենց սաներին դասավանդել են կրոն, նրբաճաշակ գրականություն և զեղեցիկ արվեստներ, մասնավորապես նրզ և պար:

Աբրաայան խալիֆայության ժամանակ հիմք դրվեց կրթական ավելի բարձր մակարդակի: X դարում քաջվեցին ավելի բարձր կարգավիճակ ունեցող դպրոցներ, մադրասաներ, որը ոճանք անզամ անվանում են բարձրագույն դպրոցներ: Նրանցում ավելի մեծ տեղ էին զբաղում աշխարհիկ առարկաները: Կրոնի և աստվածաբանության հետ միասին նրանցում դասավանդում էին մաթեմատիկա, աստղաբաշխություն, աշխարհագրություն, պատմություն, գրականություն և այլ առարկաներ: Իսկ մեծ անուն ունեցող ուսուցիչները, որոնց մեջ քիչ չէին հեղինակավոր գիտնականներ, իրենց աշակերտների հետ պարապում էին տանը: Առաջին անգամ Աբրաայանների ժամանակ սկսվում է կիրառվել աշակերտներին ավարտական վկայական՝ իջազա, տալլը:

Այդ նոր տիպի հաստատությունները կոչվում էին հատուկ ուսումնական հաստատություններ: Նրանցից պետք է նշել Քայթ ալ-Չիքման՝ «Իմաստության տունը», որը հիմնել է խալիֆա Մամունը 830 թ. Քաղզաղում: Այստեղ կատարվում էին քարզմանություններ, ուսումնասիրվում աշխարհիկ առարկաներ, նրանց կից գործում էր աստղադիտարան և այլն: Յ. Չիքքին այդ հաստատությունն անգամ անվանում է ակադեմիա: Նմանաբնույթ հաստատությունները քիչ չէին: Երբ IX-X դարերից սկսած հիմնվում են հիվանդանոցներ, ապա նրանց ոչ միայն բուժական կենտրոններ էին, այլև դառնում են բժշկական ուսումնական կենտրոններ, որը նորություն էր իր ժամանակների համար:

Մական այս նոր՝ բարձրագույն և մասնագիտական հաստատությունների մեջ, առանձնանում է Նիզամիյա անունը կրող դպրոցը, որը հիմնվել է 1065-1067 թթ. վազիր Նիզամ ալ-Մուլքի կողմից: Այս լուսամիտ պարսիկը եղել է Մելջուկյան սուլթաններ Ալի Արսլանի և Մալիք շահի վազիրը: Նա հայտնի է Օան նրանով, որ երկար ժամանակ հովանավորել է միջնադարի ամենափայլուն պոետներից մեկին՝ Օմար Խայյամին:

Մեծանուն գրողներին, փիլիսոփաներին, արվեստագետներին, աստվածաբաններին և այլ իմաստուններին հովանավորելը կազմել է դարաշրջանի սուլթանների, իշխանների և տիրոների քաղաքականու-

թյան քաղկեացուցիչ մասը և կրթական-մշակութային կյանքի ամենատեսակի տարրերից մեկը: Մուլթամենբրը ձգտում էին փառք նվաճել ոչ միայն ռազմական հաղթանակներով, այլև կրթությամբ, մշակույթը և գիտությունը հովանավորելով:

Նիզամիյան պաշտոնապես ճանաչվում էր պետության կողմից: Նա դարձել էր նմուշ նմանատիպ մադրասաների համար, որոնք աստիճանաբար հիմնվել են նաև Իրանում, Խորասանում, Իրաքում, Սիրիայում և խալիֆայության այլ նրկրամասերում: Արաբ ճանաչարհորդ Իբն Ջուբայրի վկայությամբ Բաղդադում գործել է այդպիսի 30, Դամասկոսում՝ 20, Մոսուլում՝ 6 և Զինսում 1 դպրոց:

Աքրայանների գահակալության սկզբնական փուլում կրթական համակարգում հայտնվեց մի կարևոր նորություն՝ նա՝ հիմնվեցին գրադարաններ: Նրանք գործում էին մզկիթներից առջև: Մեծ և հարուստ գրադարանը նպաստում էր տվյալ մզկիթի հեղինակության բարձրացմանը: Շատ գրադարաններում ձեռագրերը և զրքերը կանոնավոր կերպով մշակվում էին ըստ մասնագիտությունների, անգամ կազմվում էին քարտարաններ: Այդպիսի (977-982 թթ.) հիմնած գրադարանը, որը նույնիսկ ուներ հատուկ աշխատակազմ, ընթերցողներին ապաստրելու համար:

Այդ շրջանում, երբ թուրքը նոր էր Չինաստանից մուտք գործել խալիֆայություն և դեռևս մատչելի չէր շատերի համար, որոշ գրադարաններում, ինչպես Մոսուլ քաղաքի գրադարանում, որն իր անձնական միջոցներով կառուցել էր մի մոսուլցի մեծահարուստ և նվիրել իր հարազատ քաղաքին, այդտեղ թուրքը մրի էր տրվում ընթերցողներին:

Գրադարաններն ունեին մի կարևոր յուրահատկություն նա: Նրանք միայն ընթերցատեղիներ չէին, այլև հանդիպումների, գիտական քննարկումների, բանավեճերի, անգամ ուսուցման կենտրոններ: Գրադարաններ կային ոչ միայն մզկիթներից կից: Իրենց անձնական գրադարաններն ունեին նաև մեծահարուստները, հասարակության վերնախավը և Մաջալիս ալ-ադաբները, այսպես կոչված Մշակութային ընկերությունները, որոնք հանդիսանում էին մտավորական մարդկանց հավաքություններ, որոնք գրադարաններում հավաքված ձեռագրերը և զրքերն իրենց ընույթով տարբերվում էին մզկիթապատկան գրադարաններից: Եթե մզկիթների գրադարաններում գերակշռողը կրոնական և աստվածաբանական գրականությունն էր, ապա անհատների, մասնավորապես Մաջալիս ալ-ադաբների գրադարաններում, հավաքված էին գլխավոր

րապես փիլիսոփայության, աստղաբաշխության, տրամաբանության, բժշկության, մաթեմատիկայի և այլ գիտություններին վերաբերող գրականություն:

Այդ քոլոր գրադարանները, ներառյալ անհատներին պատկանողները, միանգամայն մատչելի էին գրասեր և ուսումնասեր մարդկանց համար:

Գրադարանները, ինչպես մարդիկ, ունեցել են իրենց սեփական ճակատագիրը: Միջնադարում, երբ ոչինչ կայուն ու ապահով չէր, երբ ավերիչ արշավանքները հաջորդում էին մեկը մյուսին, որոնք շատ հաճախ կործանում և հրկիզում էին ամբողջ քաղաքներ, նրանց առաջին զոհերը դառնում էին մշակույթի կենտրոնները և արվեստի հուշարձանները: Նրանք նաև խոտվությունների զոհ էին դառնում, երբ պալատները զրոհող ամբոխը թալանում, կողոպտում կամ ոչնչացնում էր, ինչ որ կարողանում էր:

Այդպես պատահեց Ֆաթիմյան խալիֆա ավ-Ազիզի (975-996 թթ.) հիմնած գրադարանի հետ խալիֆա ավ-Մուսթամաիդի տիրապետության օրոք: Մաքրիզին նշում է, որ 1068 թ. խոտվության ժամանակ կողոպտվեցին պալատի բանկարժեք գանձերը: Սակայն նա ավելի մեծ կորուստ է համարում արքայական գրադարանի ոչնչացումը, որը պարունակում էր 200 հազար կտոր գիրք, որոնց մեջ քիչ չէին գիտական մեծ արժեք ներկայացնող և հազվադեպ գրքերը: Նա հաղորդում է, որ «Քսանիինգ ուղտեր քարձած տանում էին գրքերը: Արժեքավոր ծեռագրերը օգտագործվում էին թուրք սպաների տանը կրակ վառելու համար և զրբերի հիանալի կազմերն օգտագործվում էին նրանց ստրուկների կոշիկները կարկատելու համար»:

Այդպիսին էր դարը, այդպիսին էին քարքերը:

Աբբասյանների ժամանակ հայտնվեցին և հետագա դարերում տարածվեցին գրախանութները կամ գրավաճառատունները: Դա քոլորովին նոր երևույթ էր մուսուլմանական աշխարհում, որը վկայում էր գրաճանաչության քալակալանին լայն տարածման և կրթական գործի զարգացման մասին: Ալ-Յակուբին, որը 890-ական թվականներին եղել է Բաղդադում, վկայում է, որ գրախանութներն այնքան շատ են եղել, որ կենտրոնացված են եղել մի տեղ և զբաղեցրել մի ամբողջ փողոց: Նրա հաշվումներով նրանց թիվն անցել է հարյուրից: Գետազայում, քացի Բաղդադից, նման գրախանութներ են քաջվել Դամասկոսում, Կաիրոնում և այլ քաղաքներում:

Գրավաճառը չէր գրադվում միայն գրքերի վաճառքով: Եւ միաժամանակ պատճենահանող էր, որը պատվերով և համապատասխան վճարով կրկնօրինակում էր ձեռագիրը: Եւ միաժամանակ գեղագիր էր (կալլիգրաֆ), որը պատվերով պատրաստում էր զանազան գրություններ, այդ թվում և փաստաթղթեր: Եվ գրաֆսանուքները, զարմանալիորեն, ինչպէս գրադարանները, հանդիսանում էին նաև գրական քննարկումների վայր, անգամ կենտրոններ:

Այսպիսով, հեռու լինելով այդ ամենը գերազնահատելուց, առավել ևս իդեալականացնելու մտքից, չենք կարող չընդունել, որ Աքրայան և հետաքրքայան շրջանում գոյություն ունեւ որոշակի գրական մթնոլորտ և կրթական միջավայր, որի սայմաններում ծնավորվում և աւապարեց է իբրև աղիքը՝ կիրք մարդը:

Աղիք հասկացողությունը քաղց հասկացողություն է, որի հիմքում ընկած է արաբերեն «աղաք»՝ գրականություն, բառը: Եւ ներառում է հասկացությունների մի քանի շերտ: Եւ, նախ և առաջ, աշխարհիկ գիտությունների՝ արաբերեն գրական լեզվի, քերականության, Մուհամմադ մարգարեի կյանքի և գործունեության հետ կապված իրարաբոժությունների և արաբական հերոսապատումների հմուտ գիտակ էր: Այդ օլորը միասին կազմում էր «արաբական գիտելիքներ» հասկացողության շերտը:

Աղիք հասկացողության հաջորդ շերտը, որը գոյանում է VIII դարից սկսած, հիմնված էր հնդկական, իրանական, հունական և հելենական, այսինքն ոչ արաբական գիտելիքների վրա: Դրանք հիմնականում խրատական, ուսուցողական, քարոյա-փիլիսոփայական քնույթի գիտելիքներ էին, որ աղիքը ձեռք էր բերում ծանոթանալով մարդկային պատմության անտիկ դարաշրջանում ոչ արաբ փիլիսոփաների, պատմիչների, քարոյախոսների, գրողների ստեղծած գործերի հետ:

Եթե տվյալ անձնավորությունը գիտակ էր արաբական և անտիկ շրջանի գիտելիքներին, ապա նա համարվում էր զարգացած մարդ:

Եվ, վերջապէս, աղիքը նա էր, որը, վերոնշյալ հատկանիշների հետ մեկտեղ, օժտված էր հոգևոր քարծր հատկանիշներով, այլք էր ընկնում իր արժանավայել պահվածքով հասարակության մեջ ու կենցաղում, հարգանքով էր վերաբերվում մարդկանց, չէր վիրավորում նրանց արժանապատվությունը, իրեն քարծր չէր դատում մյուսներից և այլն:

Դավանարար այս հատկանիշներն է նկատի ունեցել Ա. Մեցը, երբ նա գրում է, որ «III–IX դարը շարունակեց քարծրացնել ասպետականորեն և կիրք դաստիարակված մարդու (աղիքի) կրթական մակարդակը»:

Ահա այսպիսին էր աղիքը, որը հանդիսանում էր միջնադարյան մուսուլմանական աշխարհի կիրք մարդու և մտավորականի տիպար:

2. Գիտություն և գիտնական

IX դարից մեծ վերելք ապրեց գիտությունը: Տեղի ունեցավ գիտական ուղղությունների անջատում և սահմանազատում, առաջացան նոր գիտական ուղղություններ, փոխվեցին նրանց տեղերն առաքնալուսքյան առումով և ավելի հստակ դարձավ յուրաքանչյուր գիտության ուսումնասիրության և հետազոտության առարկան: Ընդարձակվեց և կոնկրետացվեց «գիտություն» հասկացողությունը, որը հիմք է տալիս խոսելու գիտության զարգացման փուլերի մասին:

Առաջին փուլն ընդգրկում է վաղ իսլամի շրջանը, երբ գլխավոր խնդիրը իսլամի, որպես նոր կրոնի օրինաչափ լինելու հիմնավորումն էր, երբ անհրաժեշտ էր առաջին, նախնական գիտելիքները տարածել իսլամի, միաստվածության, մարգարեի, նրա հրաշագործությունների, Կորանի, սուննայի, հաղիաների մասին և այլն: Պատմականորեն միանգամայն հիմնավորված այդ պահանջն ինքն էր թելադրում գիտության խնդիրները և ուղղությունները: Ըստ այդմ, այդ փուլում, այսինքն վաղ իսլամի շրջանում, գիտությունը դա զրագիտությունը, Կորանն իմանալը և այնուհետև թելուզիան՝ աստվածաբանությունն էր: Եվ եթե շոշափվում կամ անդրադառնում էին այլ առարկաների և երևույթների, որոնց չէին տեղավորվում վերոնշյալ շրջանակներում, ապա դա արվում էր միայն մի նպատակով. ծառայեցնել դրանք վաղ իսլամի, ավելի ճիշտ, իսլամագիտության շահերին:

Բայց այդպես երկար շարունակվել չէր կարող: Կյանքն առաջ էր գնում, նոր խնդիրներ էին առաջ քաշվում, որոնք պահանջում էին իրենց պատասխանները և լուծումները: Մարդկային պոպոտուն միտքը, այդ թվում և մուսուլմանական աշխարհում, քափանցում էր առարկաների և երևույթների խորքը և հայտնաբերում նոր օրինաչափություններ: Առաջին փուլում ձևավորված սկզբունքները և դոգմաները նեղ էին գալիս և համապատասխանաբար ազատ տարածություն չէին ստեղծում գիտական մտքի զարգացման համար: Անհրաժեշտ էր գիտության քնազավատում կատարել նոր և համարձակ քայլ: Եվ այդ քայլը կատարվեց:

Պա արտահայտվեց, նախ և առաջ նրանում, որ VIII դարից, հատկապես նրա երկրորդ կեսից, «գիտություն» հասկացողությունը հարս-

տանում է նոր ձեռքբերումներով, որի շնորհիվ ընդլայնվում են նրա շրջանակները և բովանդակությունը: Պահպանելով և կատարելագործելով նախորդ փուլի ուղղությունները, առաջին հերթին աստվածաբանությունը, արաբա-իսլամական գիտությունը հարատևում է նոր առարկաներով և ուղղություններով, որոնք հետագայում ստացան քնական գիտությունների անվանումը: Արաբա-մուսուլմանական միջավայրում հատկապես զարգացում ստացան մաթեմատիկան, ֆիզիկան, օպտիկան, աստղաբաշխությունը, բժշկագիտությունը, փիլիսոփայությունը և այլն:

Նշված պատմական դարաշրջանում տեղի է ունենում գիտությունների տարանջատում, մի կողմից, և գիտական ուղղությունների սահմանների ճշգրտում և հատկացում, մյուս կողմից: Չավանաբար առաջինը տարանջատվեցին աստվածաբանությունը և մուսուլմանական իրավունքը: Եթե նախկինում մուսուլմանական իրավունքն աստվածաբանության աղախինն էր, ապա այժմ, առանձնանալով, նա դառնում է հինքուրույն գիտական ուղղություն: Առանց դրա մուսուլմանական իրավագիտությունը հագելով թե կարողանար համընթաց քայլել ժամանակի պահանջների հետ և կանգնել իր սեփական ոտքերի վրա: Մյուս կողմից ավելի հստակ դարձան աստվածաբանության առարկան և սահմանները: Այդ առումով նա նույնպես շահեց զարգացման հեռանկարների տեսակետից:

IX դարից որպես առանձին և ձևավորված գիտություն է հանդես գալիս աշխարհագրությունը, որի հիմքում ընկած էին արաբ մեծ գիտական ալ-Կինդիի աշխատությունները: Որոշակի սահմանազատում է տեղի ունենում նաև բանասիրության և պատմագիտության միջև՝ հետազոտվող նյութի առումով: Նման երևույթներ են տեղի ունենում նաև քնական գիտությունների քնազավառում, մասնավորապես սահմանակից գիտությունների ուղղությամբ:

Խոսելով գիտության զարգացման մասին, հարկ է կանգ առնել գիտական մեթոդի հարցի վրա: Արաբա-մուսուլմանական գիտության մեջ այս քնազավառում են տեղի են ունենում կարևոր փոփոխություններ: Գիտական յուրաքանչյուր ուղղություն՝ մաթեմատիկան, աստղաբաշխությունը, բժշկագիտությունը, պատմագիտությունը և այլն, մշակում է իր մեթոդը, որի հետևանքով ստացված արդյունքները դառնում են ավելի համոզիչ ու հավաստի: Այսպես, օրինակ, պատմաբանները և քննադատները այլևս նախապատվությունը չեն տալիս զվարճալի պատմություններին, հեքիաթներին, կամ նրանք այլևս չեն ձգտում ներառնել

տարբեր, միմյանց հետ չկապված հարցերի լուսաբանությունը: Դրա-
ժարվելով այդ մեթոդից, արաբա-մուսուլմանական պատմագրությունը
և քանասիրությունը, ինչպես նաև փիլիսոփայությունը, որդեգրում են
մասնագիտացման, գիտելիքների համակարգման և վերլուծության մե-
թոդը: Մեծ տեղ է հատկացվում գիտական տերմինաբանության ստեղծ-
մանը: Այդ առումով էիջատականության է արժանի ծագումով ասորի, փի-
լիսոփա Կոստա իբն Լուկան, որն իր ուսումնասիրությունների հիմքում
դրել էր գիտական վերլուծության մեթոդը, որին մա ծանոթ էր շնորհիվ
հունական փիլիսոփաների աշխատությունների:

Գիտական վերլուծական մեթոդն արաբ և մուսուլման գիտնա-
կանները՝ ալ-Կինդի (IX դ.), ալ-Ֆարաբին (X դ.), Իբն Սինան (X-XI
դդ.), Իբն Ռուզհին (XII դ.) և մյուսները, հաջողությամբ կիրառում էին
հատկապես հունական դասական փիլիսոփաների աշխատությունների
իրենց մեկնություններում:

Արաբա-մուսուլմանական գիտնականների մոտ մեծ տեղ էր զրա-
վում գիտությունների դասակարգման խնդիրը: Այդ հարցում, սակայն,
նրանք միասնական տեսակետ չունեին և առաջարկվում էի տարբեր մո-
դելներ:

Մոդելներից մեկը ժամանակի համաշխարհային գիտությունը եր-
կու խմբի դասակարգելն էր: Առաջին խումբը կազմում էին այսպես կոչ-
ված արաբա-մուսուլմանական գիտությունները, որի մեջ մտնում էին
մուսուլմանական իրավունքը, քանասիրությունը, արաբերեն լեզուն ու
քերականությունը, Կորանի, սուենայի և հադիսների ուսումնասիրությու-
նը, նրանց մեկնությունը և այլն: երկրորդ խմբի մեջ մտնում էին այսպես
կոչված օտարերկրյա գիտությունները, որոնք ստեղծվել էին այլ կրոնի
պատկանող ժողովուրդների կողմից և փոխառնվել էին արաբների, պար-
սիկների և այլ մուսուլման ժողովուրդների կողմից: Դրանց մեջ մտնում
էին անտիկ շրջանի դասական փիլիսոփայությունը, բժշկագիտությունը,
քնական գիտությունները, ինչպես նաև պատմագիտությունը:

Գիտությունների դասակարգման իր մոդելն էր առաջադրել միջ-
նադարյան արաբ խոշոր գիտնական Իբն Խալդունը (1332-1406 թթ.):
Նա նույնպես գիտությունը բաժանում էր ավանդական արաբական և օ-
տարերկրյա գիտությունների, սակայն դրանք այլ կերպ էր խմբավորում:
Արաբական գիտությունների մեջ նա Կորանի, սուենայի, հադիսների և
մուսուլմանական իրավունքի հետ մտցնում էր նաև կալամը՝ աստվա-
ծաբանությունը, քասակվուֆը՝ մուսուլմանական միատիցիզմը, քանա-

սիրությունը՝ արաքերեն լեզվի ու պոեզիայի հետ միասին, և երազների մեկնությունը:

Իսկ ինչ վերաբերում է օտարերկրյա գիտություններին, ապա Իրն Խալդուները, նախ և առաջ, դրանք քոլորը կոչում է փիլիսոփայություն, ապա ստորաբաժանում է ըստ մասնագիտական ուղղությունների: Միա դրանք – տրամաբանություն, որը հիմնված էր Արիստոտելի «Օրգանոնի» վրա, ֆիզիկա, որի բաղադրամասերն էին բժշկագիտությունը, մոզությունը կամ հմայելությունը, գյուղատնտեսական գիտությունը, ածպարարությունն ու ալքիմիան, մետաֆիզիկա, մաքեմատիկա, որի մեջ նա մտցնում էր նաև առևտուրը և ժառանգությունը, օպտիկա, աստղաբաշխական աղյուսակների կազմում, աստղագուշակություն և, վերջապես, երաժշտություն:

Ինչպես տեսնում ենք, Իրն Խալդունի կազմած գիտությունների ցանկն ավելի հարուստ է ու բազմազան, քան որոշ ուղղություններ հազիվ քե կարելի է գիտական անվանել: Սակայն դա սուրբ էր իր ժամանակին և գիտության վերաբերյալ տիրապետող պատկերացումներին, որից չի կարողացել խուսափել և չէր էլ կարող խուսափել Նույնիսկ մի այնպիսի գիտնական, ինչպիսին Իրն Խալդունն էր:

VIII–XV դարերում հուսաարակ իջան բազմաթիվ ականավոր գիտնականներ գիտությունների տարբեր բնագավառներում, որոնք մեծապես նպաստել են գիտության զարգացմանը, իսկ ոմանք ծեռք բերել համաշխարհային հռչակ:

Նոր մակարդակի վրա բարձրացավ բժշկագիտությունը, որն առաջին հերթին կապված էր երեք մեծ, ծագումով պարսիկ, բժշկապետների՝ Ալի աբ–Քարաբիի, Աբու Բակր աբ–Ռազիի և Իբն Սինայի գործունեության հետ, որոնք իրենց ասեղծագործությունները գրել են արաքերեն լեզվով:

Աբ–Քարաբին, նախկին քրիստոնյա, Մուբալաքի Խալիֆայի աճմնական բժիշկն էր: Նրա հիմնական աշխատություններից մեկն էր «Ֆիլոզոսա ալ–Ֆիքմա»՝ «Իմաստության դրախտը», որը նա ավարտել է 850 թ., և որը համարվում է արաքերեն լեզվով գրված առաջին բժշկական համառոտ տեղեկատուն:

Աբ–Ռազին (865–925 թթ.), մասնագետների վկայությամբ «Բոլոր մուսուլմանական բժիշկներից ամենամեծը և ամենաինքնատիպը», եղել է Բաղդադի հիվանդանոցի գլխավոր բժիշկը: Լա հայտնի է որպես ծաղկախտ և կարմրուկ հիվանդությունների մասնագետ: Այդ հիվանդու-

թյունների և նրանց բուժման վերաբերյալ նրա տրակտատները համարվում են արաբական բժշկական գրականության զարդը: Նրա այդ և այլ տրակտատներ միջնադարում քարգմանվել են լատիներեն և մեծ տարածում գտել եվրոպական գործնական բժշկագիտության մեջ:

Առանձնահատուկ տեղ է զրավում Աբու Ալի ալ-Քուսայն Իբն Սինան (980–1037 թթ.), մեծագույն բժշկապետներից մեկը, որին արաբները կոչել են «աշ-շեյխ առ-օաիս», այսինքն՝ գլխավոր շեյխ կամ շեյխ և իշխան: Նա ծնվել է Բուխարայում, որտեղ կար Մամանիների սուլթանի հարուստ գրադարանը, որից նա օգտվել է ազատորեն, քանի որ նա քուժել էր սուլթանին և այդ պատճառով նրա առջև քաջ էին բոլոր դոճները: Նրա հիմնարար բնույթի գլխավոր բժշկագիտական աշխատությունն էր «Կանոն ֆիլ-միթի»՝ «Բժշկության կանոն» տրակտատը, որտեղ ի մի են բերված և կանոնակարգված բժշկագիտության նվաճումները: Այս համարագիտական բնույթի աշխատությունը արաբերենից լատիներեն է քարգմանվում դեռևս XII դարում:

Մակայն Իբն Սինան, ի տարբերություն իր շատ նախորդների և հաջորդների, միայն բժշկագետ չէր: Նա լայնապարֆիլ գիտնական էր, որը քնորոշ էր միջնադարի շատ գիտնականներին: Իբն Սինան նաև հայտնի փիլիսոփա, մաթեմատիկոս, աստվածաբան, աստղագետ, բանասեր և երաժշտագետ էր:

Արաբ և այլ մուսուլման գիտնականները մեծ ներդրում են ունեցել նաև բնական գիտությունների, առաջին հերթին մաթեմատիկայի, աստղաբաշխության և քիմիայի (ալքիմիայի) բնագավառներում: Գիտության այդ մարզերում մեծ ճանաչում էին ձեռք բերել ալ-Խորզմին (780–850 թթ.), իսլամական աշխարհի մեծագույն մաթեմատիկոսը, որի անվան հետ է կապված «ալգեբրա» և «ալգորիթմ» տերմինների ստեղծումը, IX դարի հույակավոր ստղաբաշխներ Ամմադ Ֆերզանին Ֆերզանայից և Աբու Աբդալլահի ալ-Բատանին Գորանից, որոնք ուսումնասիրել են Լուսնի, մի շարք մոլորակների և երկնային այլ լուսատուների ուղեծրերը, կազմել Իսլամապատասխան աղյուսակներ և այլն: Բնական գիտությունների բնագավառում կատարած իր ինքնատիպ ուսումնասիրություններով առանձնանում է Աբու առ-Ռայիան ալ-Բիրունին (973–1048 թթ.): Նա հեղինակն է երկրաչափության, քվարանության, աստղաբաշխության և աստղագուշակության կաթեխիզիսի և տոմարային բնույթի աշխատությունների:

Որակական փոփոխություններ կրեց արաբ-մուսուլմանական փիլիսոփայությունը: Եթե նախորդ դարաշրջաններում արաբները հիմ-

ճականում քարզմանում էին հույն փիլիսոփաներին և հաճախ նաև տալիս իրենց մեկնությունները, ապա IX դարից սկսած, արաբ և այլ մուսուլման փիլիսոփաները, շարունակելով իրենց նախորդների քարզմանչափան գործունեությունը, միաժամանակ կատարում են ինքնուրույն ուսումնասիրություններ:

Այստեղ հարկ է առաջին հերթին նշել ալ-Կինդիին (մահ. 873 թ.), որը համարվում է արաբական փիլիսոփայության հիմնադիրը: Ընդհանրապես պետք է նշել, որ արաբա-մուսուլմանական փիլիսոփայության ծնավորումը սերտորեն կապված էր հունական դասական փիլիսոփայության հետ, որից նա մեծապես ազդվել է: Նրանց համար Արիստոտելը եղել է յուրատեսնակ կուռք: Այդ առումով ըստառություն չէ նաև ալ-Կինդին: Սակայն տուրք տալով նեոպլատոնիզմին, նա փորձել է սինթեզել և միավորել Արիստոտելի և Պլատոնի փիլիսոփայական հայացքները: Ալ-Կինդիին համոզված էր, որ քուրզ գիտությունների հիմքում ընկած են նեոպյութազորության մաթեմատիկոսների դրույթները:

Ալ-Կինդիի ծառայությունները գիտությանը միայն փիլիսոփայությամբ չէին ասիմանախակվում: Նա մեծ հետաքրքրություն է ցուցաբերել իր ժամանակի այնպիսի գիտական ուղղությունների նկատմամբ, ինչպես օպտիկան, աստղագուշակությունը, այքիմիան, երաժշտագիտությունը և այլն:

Արաբա-մուսուլմանական փիլիսոփայության առջև կանգնած կարևորագույն խնդիրներից մեկը հունական դասական փիլիսոփայությունը իսլամի, նրա հիմնարար դրույթների հետ ներդաշնակելն էր, փորձել գտնել նրանց միավորող կամ համադրող եզրեր: Այդ գործը սկսել էր դեռևս ալ-Կինդիին, որի պատճառով նրա շատ փիլիսոփայական աշխատություններ իրենց վրա կրում են էլեմենտիզմի կնիքը: Նրա գործն ավելի մեծ ծավալներով ու խորությամբ շարունակեց ծագումով քուրզ (Միջին Ասիայից), Մուհամմադ Աբու Նասր ալ-Ֆարաբին (X դ.): Նա ուսանել էր Բաղդադում, քրիստոնյա ուսուցչի մոտ, որը մասնագիտացել էր քարզմանությունների մեջ: Բաղդադում ծանոթանալով հունական փիլիսոփայական տարբեր ուղղություններին, ապա նաև սուֆիզմին Գալեբում, ալ-Ֆարաբին փորձում է իր երկար ու ծիգ կյանքի ընթացքում (նա մահացել է 80 տարեկան հասակում), ստեղծել իր փիլիսոփայական սխեման, որն իր քնույթով սինկրետիկ էր, հիմնված պլատոնիզմի, արիստոտելիզմի և սուֆիզմի դրույթների համադրման վրա: Նա այնքան ոգեշնչված է եղել հունական այդ երկու հսկաներով, որ Պլատոնի «Գան-

րապետություն» և Արիստոտելի «Քաղաքականություն» աշխատությունների ազդեցության տակ և ընդօրինակությամբ, ստեղծել է պոլիս-քաղաքի իր իդեալը: Եւ այդ քաղաքը դիտում էր որպէս մարդկային մի ներդաշնակ օրգանիզմ՝ հիմնված հինգարտիսիայի սկզբունքի վրա: Նրա զագարում գտնվում էր վեհապետը (սյուզերեյնը), որը համընկնում էր մարդկային օրգանիզմի սրտի հետ, որին սպասարկում էին կամ ծառայում ֆունկցիոներները, իսկ սրանց էլ ավելի ստորին աստիճանի վրա գտնվող ֆունկցիոներները և այլն: Այլ-Ֆարաբիի համոզմունքով, վեհապետը բարոյական և մտավոր առումով պետք է լիներ կատարյալ, իսկ այդ իդեալական քաղաքի բնակիչներին միավորողը պետք է լիներ նրանց երջանկությունը:

Այլ-Ֆարաբին հետաքրքրվել է նաև բժշկագիտությամբ, մաթեմատիկայով, երաժշտությամբ և այլն, և այդ բնագավառներում նս զգալի հետք թողել: Նրա հուշակն այնքան բարձր է եղել, որ նրան դասել են երկրորդ ուսուցիչ՝ Արիստոտելից հետո:

Փիլիսոփայության բնագավառում իրենց ուրույն խոսքն են ասել նաև Իբն Ռուշդը (1126-1198 թթ.) Կորդովայից, որը հայտնի է նաև Ավերրոես անվամբ, Իբն Թուֆայլը (մահ. 1186 թ.) և ուրիշներ:

Ուսումնասիրվող դարաշրջանում տպավորիչ էին նաև արաբա-մուսուլմանական պատմագրության նվաճումները: Դարկ է նշել, որ պատմիչներից շատերը միաժամանակ աշխարհագրագետներ և ազգագրագետներ էին, որի շնորհիվ նրանց աշխատություններն այքի էին ընկնում հարցերի ավելի լայն ընդգրկումով:

Գիտնախնդիրների քննարկման առումով, արաբա-մուսուլմանական պատմագրությունը կարելի քաժանել երեք խմբի:

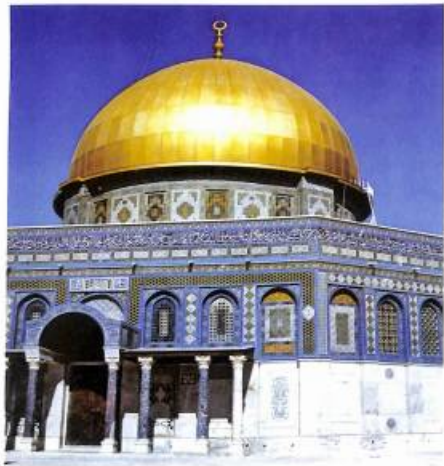
Առաջին խումբը կազմում են այն աշխատությունները, որոնց նվիրված են իսլամի պատմության շուրջ պատմությանը, Մուհամմադ մարգարեին, արաբական նվաճումներին, դինաստիաներին և այլն: Այդ հարցերն են լուսարանված արաբական պատմագրության հիմնադիր Բալազուրիի (մահ. 892 թ.), IX դարի պատմիչներ Սիմադի իբն Թաֆուրի, «Քիթաբ ալ-Մաարիֆ»՝ «Գիտելիքների գիրք» արժեքավոր ուսումնասիրության հեղինակ Իբն Բուրայրաիի, X դարի հեղինակ աս-Սուլիի «Աբրասյանների պատմությունը» և այլոց աշխատություններում:

Երկրորդ խումբը ներառում է այն պատմիչներին, որոնց զործնրը նվիրված են համաշխարհային պատմությանը: Դրանց մեջ իր կարևորությամբ առանձնանում է աբ-Թարաբիի (838-923 թթ.) «Թարիխ

Վի-Մալաթիա, արարուածի. զինարեք, Սաճարրա, IX դ.

Օմարի զմբերավոր մզկիթը, Երուսաղեմ, VII դ.

Շիրեքցաները և զրադարանուն, մանրանկար, 1237 թ.

Մզկիթ Կադիմայնուն, Քաղցաթի արվարձան, XVI դ.

Փալատի անրոցը, 1210 թ.

Արարական անապատում (Միթրա) կառուցված պալատի մուտքը, 730 թ.

Մաալուլա, գյուղ Դամասկոսի մերձակայքում, որի բնակիչները
խստում են արամեերեն

Պալմիրա (Քարտեզ) և դ.

Օճապաների ճգլիքը, Գանձակոս, VIII դ-

Կաղառ Գեան, XII դ-

ալ—Ռուսուլ վա ալ—Մուլուլ» «Մարգարեների և թագավորների պատմությունը» մեծարժեք աշխատությունը: Այստեղ աք—Թարարին ներկայացնում է համաշխարհային պատմությունը աշխարհի ստեղծումից և հասցնում է մինչև 915 թ.: Համաշխարհային պատմության հարցերն են լուսաբանության առարկա եղել նաև աք—Թարարիի հետևորդներ ալ—Ցակուրիի (IX դ.). Իբն ալ—Ասիրի (1160–1234 թթ.) և այլոց թողած պատմագիտական աշխատություններում, որոնք մեծապես օգտվել են աք—Թարարիից:

Երրորդ խումբն ընդգրկում է այն պատմիչներին, որոնք զրի են առել խալիֆայության պատմությունը նրա տրոհման շրջանում: Ուստի նրանց մոտ գերակայում է ոչ թե խալիֆայության ամբողջական, այլ նրա առանձին մասերի տեղական պատմության ուսումնասիրությունը: Այս ուղղության ամենախայտուն ներկայացուցիչը X–XI դարերի պարսիկ պատմաբան Միսկավային է, որը հայտնի է իր «Գիրք ժողովուրդների փորձի» աշխատությամբ:

Աք—Թարարիի և նրա հետևորդների մեծ մասի համար բնորոշ էր պատմության, պատմական դեպքերի և իրադարձությունների շարադրման ժամանակագրական մեթոդը: Խրոնոլոգիան նրա համար առաջնային նշանակություն ուներ և կազմում էր նրա զրի առած պատմության առանցքը:

Իսկ աղբյուրների առումով աք—Թարարին օգտագործել է գրավոր աղբյուրներ, առաջին հերթին իր մախրոդների՝ Իբն Իսհակի, ալ—Կալբիի, Իբն Սաադի և այլոց գրած պատմությունները, և բանավոր աղբյուրներ: Դրանք իր բազմաթիվ ճանապարհորդությունների ժամանակ զրի առած պատմություններն էին:

Աղբարա—մուսուլմանական պատմագրության մեջ աք—Թարարիի հետ միասին առանձնահատուկ տեղ է զբաղվում Ալի ալ—Մասուդին (մահ. 956 թ.), որին համարում են «Արաբների Գերողոտոս»: Լա հեղինակն է «Ոսկեներ հանրաշեղծեր և փայլաքարերի հանքեր» հետաքրքիր աշխատության, որն իր ջնույթով հանրագիտարանային է:

Ալ—Մասուդին, ի տարբերություն աք—Թարարիի, որն օգտագործում էր խրոնոլոգիական մեթոդը, արաբական պատմագրության մեջ առաջինը մտքոնց, այսպես կոչված, «օրախնդրական կամ հրատապ մեթոդը» («Topical method»): Դրա նույնը կայանում է հետևյալում: Եթե ժամանակագրական մեթոդի ցատագովները պատմական դեպքերը խմբավորում և պատմությունը շարադրում էին ըստ տարիների, ապա հրա-

տապ մեթոդի հետևորդները պատմական դեպքերի և իրադարձությունների առանցքը դարձնում էին դինաստիաները, թագավորները և ակամավոր մարդկանց, որոնց շուրջը պտտվում են պատմական դեպքերը: Այս պարագայում խորնուղգիայի խտագույն պահպանումը կամ նրան հետևելը պարտադիր չէ. քանի որ առաջնայինը ոչ թե դեպքերի ժամանակագրական շարանն է, այլ տվյալ դինաստիայի և նրա թագավորների գործունեությունը, որը միշտ չէ, որ պարտադիր է դարձնում ժամանակագրության պահպանումը:

Ալ—Մասուդիի այս մեթոդը հետագայում որդեգրեց XIV—XV դարերի խոշորագույն պատմաբան և մտածող Իբն Խալդունը:

IX դարից սկսվում է արաբա—մուսուլմանական աշխարհագրության որպես առանձին ուղղության զարգացումը: Աշխարհագրությունը հետաքրքրում էր բոլորին և նրանով զբաղվում էին նաև աստղաբաշխները, մաթեմատիկոսները, պատմաբանները և այլ մասնագետներ:

Ալ—Կինդին հավանաբար ասորերենից արաբերենի է թարգմանում Պտղոմեոսի «Աշխարհագրությունը», որը մեծ ազդեցություն է գործում արաբա—մուսուլմանական հեղինակների վրա: Հենց այդ աշխատության ազդեցության տակ ալ—Խորեզմին գրում է իր «Սուրաթ ալ—Արտ» «Երկրի պատկերը» աշխատությունը, որն իր հերթին մեծապես խթանեց աշխարհագրության զարգացմանը:

Ալ—Խորեզմին իր մեծաքանակ աշախակերտների հետ միասին կազմեց նաև երկրի և երկնքի քարտեզը խալիֆա Մամունի համծնարարությամբ, որը համարվում է առաջին նմանատիպ քարտեզը, կատարված իսլամական իրականության մեջ: Արաբական աշխարհագրագետները սովորեցին հաշվել երկրի միջօրեականները, լայնությունը և երկարությունը, և, տուրք տալով Պտղոմեոսին, առաջին միջօրեականը համարում էին Կոնստանդնուպոլսի վրայով անցնող միջօրեականը:

Նրանք թողել են հարուստ ժառանգություն, որը կարելի է բաժանել երկու մասի: Մի մասը նվիրված է արաբա—մուսուլմանական աշխարհի, խալիֆայությունների և սուլթանությունների նկարագրությանը, իսկ մյուսը՝ ոչ մուսուլմանական աշխարհի:

Պրանց հիմքում մեծ մասամբ ընկած են ժամանաշրիտորդական դիտարկումները, մասնավոր նրանք սիրելի են երկար ժամանակով քնակվել տարբեր երկրներում, ծանոթանալ նրանց պատմությանը, քնությանը, կլիմային, սովորություններին, տնտեսությանը և այլն, որը նրանք բարեխղճորեն գրի են առել և հետո համծնել թղթին: Այդպես է լույս աշ-

խարի եկել ականավոր աշխարհագրագետ Իբն Վադիի ալ-Յակուբիի «Քիթաբ ալ-Քուլդան»՝ «Երկրների գիրքը», որը, ինչպես հաստատում են Ֆ. Դիբբին և Ա. Մեցը, գրված է հիմնականում 891-892 թթ. Գայաստանում և Խորասանում գտնվելու ընթացքում:

Նրա ծառայությունը կայանում է նաև նրանում, որ նա, ինչպես նշում է Ա. Մեցը, «եղավ առաջինը, ով արաբական երկրագիտությունը դրեց սեփական ուղքերի վրա»: Աշխարհագրական այդ ուղղությունն են զարգացնում X դարի հեղինակներ Իբն Գաուբալը, ալ-Մուկադասին և ուրիշներ: Արժեքավոր է վերջինիս քսանամյա տրմաբան աշխատանքի արդյունքը՝ ուսումնասիրությունը, նվիրված խալիֆայության մեջ մտնող երկրամասերի աշխարհագրական նկարագրությանը:

Ալ-Մուկադասին և Իբն Գաուբալը տվել են Իսլամական կայսրության աշխարհագրական սահմանները, որոնք հիմնականում համընկնում են, քնն Իբն Գաուբալն ավելի մանրամասն է նկարագրում հարևան պետություններին և ժողովուրդներին, որոնց հետ սահմանակցել է Իսլամական կայսրությունը:

Ալ-Մուկադասին նշում է, որ Իսլամական կայսրությունը ձգվում էր Արևելքից՝ Կաշգարից, մինչև Մուս, Ատլանտյան օվկիանոս, Արևմուտքում: Նրա արևելյան մի ծայրից մինչև արևմտյան ծայրը տաս ամսվա ճանապարհ էր:

Իսկ ըստ Իբն Գաուբալի, Իսլամական կայսրությունը Արևելքում սահմանափակվում էր Գեդկաստանով և Պարսից ծոցով, Արևմուտքում՝ Մուղանի ժողովուրդներով, որոնք քնակվում էին Ատլանտյան օվկիանոսի ափերում, Գյուսխում նա սահմանակցում էր ռումեների, այսինքն հույների երկրի, Գայաստանի, ալանների, Գարրանի, խազարների, ռուսների, քուլդարների, սլավոնների, թուրքերի և Չինաստանի հետ, իսկ հարավում սահման էր ծառայում Պարսկական ծովը:

Արաբ-մուսուլմանական աշխարհագրագետները հատուկ ուշադրություն էին դարձնում ճանապարհների նկարագրությանը, որը կարևոր էր աստորական կապերի և ուխտագնացության առումով: Նկարագրվում էին ինչպես խալիֆայության ամբողջ տարածքում, այնպես էլ նրանից դուրս գտնվող կարևորագույն ճանապարհներն ու ուղիները, նրանց ռելյեֆային առնամանակատկությունները, ապահովության մակարդակը և այլն: Նման քնույթի աշխատություն է Իբն Խուրդադաբիի (մահ. 912 թ.) «Ճանապարհորդությունների և պետությունների գիրքը»: Նույն վերնագրով, հավանաբար այդպիսի մատենաշար է գոյություն ու-

նեցել, 950 թ. իր աշխատությունն է ավարտում ալ-Իստախրին: Սակայն ի տարբերություն Իբն Նուրդադիիի աշխատության, այս վերջինը յուրաքանչյուր երկրի համար պարունակում էր համապատասխան քարտեզ, և այն էլ գունավոր:

Գրվում էին նաև հատուկ աշխատություններ խալիֆայության հարևան երկրների մասին, ինչպես Քիրունիի գրչին պատկանող «Չնդկաստան» ուսումնասիրությունը: Այս վերջինը թվադրված էր Չնդկաստանի դեմ դազնևիների նախապատրաստվող հարձակումով, որի համար անհրաժեշտ էին համապատասխան գիտելիքներ և տեղեկություններ Չնդկաստանի մասին:

Եվ, վերջապես, չենք կարող չհիշատակել արաբական ամենահեղինակավոր աշխարհագրագետներից մեկին, ծագումով հույն Ֆակուտ ալ-Չամավիին (1179–1229 թթ.) ևս հեղինակն է «Մուաթամ ալ-Քուլդան»՝ «Երկրների քառարան» (կամ Չանրագիտարան) աշխատության: Նրա արժեքը կայանում է նրանում, որ նա պարունակում է աշխարհագրության վերաբերյալ մինչև XIII դարի սկիզբները հայտնի գիտելիքները, մի կողմից, և նրա հավաստի լինելը, մյուս կողմից:

«Մուաթամ ալ-Քուլդանի» քազմաթիվ էջեր մշիրված են Չախստանին, ուր այցելել էր նրա հեղինակը և տեսածը գրի առել: Այդ հատվածները թարգմանվել և հրատարակվել են հայերեն լեզվով:

Միջնադարում, արաբա-մուսուլմանական միջավայրում, ծնվորվեց գիտնականի հավաքական կերպարը, նրա աշխատածին, մտածելակերպին և անձնական կյանքին քնորոշ վեհ և վսեմ գծերը: X դարի պատմաբան և աշխարհագրագետ ալ-Մուկադասին ահա թե ինչպես է գծել գիտնականի պատկերը և գիտնական դասնալու ուղին. «Գիտությունն իր դեմքը քաջում է միայն նրան, ով իրեն ամբողջապես մվիրում է նրան մաքուր քանակամոթյամբ և հատակ հասկացողությամբ, և, աղերսելով Ալլահի օգնությունն իրեն, ի մի է հավաքում իր քանակամոթյան ամբողջ ուժը, նա, ով քշտելով թևերը, արթուն է մնում ամբողջ գիշերը հոգնաբեկ քունն ձգտումից, նա, ով իր նպատակին է հասնում, քայլ առ քայլ քարծրանում գիտելիքների գագաթին, ով չի բռնաբարում գիտությունն աննպատակ նահանջներով և անմիտ գրոհներով ով չի թափառում գիտության մեջ թախտաբերի, ինչպես կույր ուղտը խավարի մեջ: Եւ իրավունք չունի իրեն թույլ տալ վատ սովորություններ և թույլ տալ իր քնավորությանը զայրակոծեցնել իրեն, պետք է խուսափի հասարակությունից, հրաժարվի վեճերից և չլինի կովադար, հայացքը չթեքի

ճշմարտության խորքերից, տարբերի կասկածելիմ հավաստիից, իսկականը կեղծից և մշտապես պահպանի առողջ քանակաճանաչությունը»:

Կարծում ենք հիանալի է սակավ: Գիտնականի այս կողմնորոշ, սահմանված տասնմեկ դար առաջ, միանգամայն ընդունելի և կիրառելի է նաև մեր օրերի համար:

Արևելքի պատմական փորձը վկայում է, որ բնավ էլ սակավ բացառություն չեն եղել նրանք, ովքեր խստագույնս հետևել են այս կողմնորոշին և հավատարիմ մնացել նրա պահանջներին, որը գիտնականից պահանջում էր մեծ գոհողություններ:

Արաբական տարեգրություններում նշվում է, որ X դարի խոշորագույն պատմաբան ար-Թարաբին մեկ անգամ ստիպված է լինում «վաճառել իր շապիկի քները հաց գնելու և իր գոյությունը պահպանելու համար»: Յակուտ ալ-Չամալին գրի է առել և մեզ հասցրել մի հուզիչ պատմություն այն մասին, թե ինչպես Քաղդայում քնակվող մի գիտնական, որը քաղցում էր և որի դուստրն, ի հավելումն, հիվանդանում է, սակայն նա տատանվում է վաճառել իր հարուստ գրադարանի գրքերից անգամ մեկը:

Գիտնականները խալիֆայությունում ունեցել են մեծ հեղինակություն, վայելել են մեծ հարգանք և սեր, այդ թվում և հասարակ ժողովրդի կողմից: Ի հաստատումն այս տեսակետի, արժե մեքերել Ա. Մեցի «Մուսուլմանական վերածնունդը» գրքից մի հատված, որը բնորոշ է եղել մուսուլմանական Արևելքին, որը չվնջարացի արևելագետը համարում է «դրախտ գիտնականների համար»:

Ձեռն այդտեղ կա չափազանցություն, այդուհանդերձ, արտակարգ հարգալից վերաբերմունքը Արևելքում գիտնականի նկատմամբ կասկածից դուրս է: Ա. Մեցը, հենվելով արաբական մի աղբյուրի վրա, նշում է, որ XI դարում մի հայտնի ուլեմ-աստվածաբանի Պարսկաստան ուղևորության ընթացքում, ամենուր մարդիկ իրենց կանանց և երեխաների հետ միասին դուրս էին գալիս ընդառաջ, կպնում նրա հագուստի քներին և իրենց հետ տանում էին նրա մաշիկների փոշին որպես դեղ: Վաճառականները և արհեստավորները նրան ուղեկցող ամրոխտներն էին քաղցրալիքները, մրգեր, հագուստներ, մորթիներ, իսկ կոշկակարները ամրոխտ գլխին թափում էին կոշիկներ: Իսկ սուֆի կանայք նրան նետում էին վարդի պսակներ, որպեսզի ուլեմը մեզ տար նրանց և իրենք երանություն ստանալին:

III. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՐՎԵՍ

1. Գրականություն. պոեզիա և արձակ

Զգալի փոփոխություններ և նորամուծություններ տեղի ունեցան նաև գրականության ասպարեզում, մասնավորապես պոեզիայի: Եթե մինչև VII դարը, մինչև իսլամի ընդունումը, գրականության մեջ տիրապետող բանավոր պոեզիան էր, որը դեռ որոշ ժամանակ ևս պահպանեց իր դիրքերը, ապա Աբբասյանների շրջանում, VIII դարից սկսած, նա իր տեղը զիջում է գրավոր պոեզիային:

Տեղի է ունենում մի կարևոր փոփոխություն ևս: Մինչև Աբբասյանները, գրականությունն իրոք արաբական էր, քանի որ նրա մեջ տիրապետում էին ժազումով արաբ հեղինակները: Աբբասյանների տիրապետության շրջանում, ինչպես մշվել է, խալիֆայությունն արաբականից վերածվեց իսլամականի: Սճեց էթնիկապես ոչ արաբների դերը պետական, քաղաքական, տնտեսական և ռազմական կյանքում: Նույնպիսի փոփոխություն տեղի ունեցավ նաև գրականության և արվեստի բնագավառում: Արաբների հետ միասին արվեստը զարգացնում են նաև ժազումով պարսիկ, հույն, հայ, ասորի և այլ հեղինակները: Նրանց իրենց մշակույթն են ներմուծում արվեստի ընդհանուր զանձարանը, որի հետևանքով արաբական մշակույթը դադարում է զուտ արաբական լինելուց, և վերածվում է արաբա-իսլամականի:

Սակայն տեղի է ունենում մի հետաքրքիր երևույթ: Բանավորից գրավոր պոեզիային անցնելուց և արաբական պոեզիան իսլամականի վերածվելուց հետո էլ, ընդհուպ մինչև XVIII դարը, պահպանվում են նախաիսլամական կամ ջահիլիյայի շրջանի պոեզիայի կանոնները, որին հավատարիմ են մնում մուսուլմանական աշխարհի բանաստեղծները: Արաբ բեդվինների ստեղծած ասքերը, հերոսապատումները, համգավորված և չափածոյի վերածված հետաքրքրաշարժ պատմությունները, որոնց աչքի էին ընկնում իրենց անկեղծությանը և անմիջականությանը, ձևերի հղկվածությամբ, իսլամական գրականության ձևավորումից հետո դառնում են մուսուլմանական մշակույթի տարրերից մեկը և զգալի ազդեցություն գործում պոետների մի քանի սերունդների, նրանց ստեղծած պոեզիայի վրա, որը մասնագետ-գրականագետների կարծիքով, դարեր շարունակ շնչում էր անասպառի ոգով:

Բուրղը չէին, իհարկե, որ հիացած էին քահիլիյայի շրջանի պոեզիայի ներխուժումից համախալամական մշակույթ: Իրենց դժգոհությունը չէին քաքցնում մասնավորապես պարսիկ բանաստեղծները: Տախիլիյայի շրջանի պոեզիան, նրա արխայիկ ձևերն ու պատկերները մերժելու և ծաղրելու մեջ հատկապես աչքի էր ընկնում պարսիկ բանաստեղծ Քաշշահր իբն Բուրղը (714–783 թթ.), որը չէր խորշում ծանակել «վայրենի բեդլիմներին» և նրանց ստեղծած բանաստեղծությունները, և, հավանաբար այդ պատճառով 783 թ. Աբրասյան խալիֆա ալ–Մահդիի կողմից դատապարտվեց մահվան: Նա կույր էր և ընդհանրապես ցածր կարծիքի էր արաբական արվեստի մասին, փառաբանելով այն ամենը, ինչ որ իրանական էր, այդ թվում և քաղաքականության ասպարեզում: Նրան է պատկանում քնավոր այն արտահայտությունը, որ ինքը փառք է տալիս Ալլահին, որ կույր է «և այդպիսով ես կարիք չունեմ տեսնելու այն, ինչ ես առում եմ»:

Իբն Բուրղը համարվում է պոետական նոր ոճի և, այսպես կոչված, «նոր դպրոցի» առաջին խոշոր ներկայացուցիչը: Այդ դպրոցի մյուս ներկայացուցիչն էր ծագումով կիսապարսիկ–կիսաարաբ բանաստեղծ Աբու Նուվասը (մահ. 810 թ), որը գովերգում էր կյանքի վայելքները գեղունիստական ընկալումներով, և որի պոեզիան սահմանակցում էր էրոտիկային: Նա խալիֆաներ Գարուն առ–Ռաշիդի և ալ–Մահիի կազմակերպած գիշերային խմբույթների և զինարրույթների մշտական մասնակիցն ու փառաբանողն էր: Պատահական չէ, որ նրա զագեյները, կարճ պոեմները ծոներգներ էին, նվիրված գինուն և սիրո զգացմունքներին:

Աբու Նուվասը միակը չէր, որ գովերգում էր արքունիքի ցուխ կյանքը, աշխարհիկ վայելքները, քաղաքային կյանքի հրապուրանքները, մարդու մարմնական հաճույքների հագուրդ տալու պահանջը: Մակայն հարցը դա չէ, այլ այն, որ այդ, այսպես կոչված, «նորացված» պոեզիան ավելի ու ավելի էր թեմատիկ առումով գրականությունից դուրս մղում անապատի, բնդիմնական կյանքի, նրան բնորոշ ասկետիզմի նկարագրությունը, առաջացնելով կարուտախտ անցած–գնացած «փառավոր» ու «հերոսական» օրերի համար: Դենց նման զգացմունքների արտահայտիչը դարձավ Աբախյահը (748–828 թթ.): Նա պատկանում էր արաբական հայտնի անազահ ցեղին, մեծացել և դաստիարակվել էր բեդլիմներին բնորոշ խիստ ու պարզ միջավայրում: Գայտնվելով Բաղդադում, Գարուն առ–Ռաշիդի արքունիքում, տեսնելով արքունիքի քարքերը, ամբողջ հոգով ընդվզում է դրա դեմ և դատապարտում Բաղդադում տիրող

շվայտ կյանքը: Նա իր պոեմներում ասկետիզմի կոչ էր անում, անճանալան կյանքում ցույց տալով նման ապրելակերպ:

Մեծ զարգացում է տաճարում ջատագովական պոեզիան, որն իր զագաքնակետին է հասնում X դարի առաքական խոշոր քանաստեղծ Մուքանաբիի քանաստեղծական արվեստում: Ընդունված կարգի և սովորույթի համաձայն, քոլոր մեծ ու փոքր տիրակալներն իրենց շրջապատել էին քանաստեղծներով, որոնք փաստաբանում էին իրենց հովանավորներին, նրանց առատածեղնությունը, մեծահոգությունը, արարների հերոսական անցյալը, սխրանքները, հաղթանակները և այլն: Մուքանաբին, ինչպես նաև Աբու Թամանան, Իբն ալ-Մուքազզան և ուրիշներ, գովերգելով արարների անցյալի փառքը և հերոսությունները, հնայվելով քեղվիճական կյանքով և սովորություններով, իրենց ջատագովական պոեզիայով, կարծես թե, յուրահատուկ ձևով հակադրվում էին արարների կողմից նվաճված ու խլամ ընդունած ժողովուրդներին, նրանց կողմից ներմուծածին, և փորձում ցույց տալ արարների ու արաքականի գերազանցությունը նրանց նկատմամբ:

Իր արվեստով ու փիլիսոփայությամբ, կյանքի ու արվեստի նկատմամբ իր հայացքներով, իր ժամանակակիցներից տարբերվում էր հանճարեղ Աբու Ալա ալ-Մաարին (973–1057 թթ.): Նա իր ստեղծագործություններում փորձում էր ըմբռնել կյանքի և մահվան իմաստը, բացահայտել նրանց զադտնիքը, մտորում էր հավերժական այնպիսի կատեգորիաների մասին, ինչպես չարն ու բարին, մարդկային քարոյական արժեքները: Նա իրեն տանջող այդ հարցերը քննարկում էր տարբեր կրոնա-փիլիսոփայական համակարգերի համատեքստում, չղաճալով, սակայն, ոչ մեկի պատահող: Այդ քոլորի արդյունքը լինում է այն, որ ալ-Մաարին չի կարողանում համակերպվել հասարակությունում տիրող քարոյական, հոգեբանական իրավիճակի հետ, որը փակուղի էր դարձել մարդու համար: Նա հանգում է այն եզրակացության, որ մարդուն շրջապատող աշխարհը քշճամի է նրան: Մեծ քանաստեղծն ըստ էության ելք չի տեսնում: Այստեղից էլ հիասքափության և հուսահատության այն խորը զգացումը, որ համակել էր նրան, նրա արվեստին ու փիլիսոփայական մտորումներին:

Պրական բազմազան ուղղությունների կողքին, X դարից հայտնվում և իր ուրույն տեղն է գրավում սուֆիական պոեզիան, որը ներծծված էր միստիզիզմով: Այդ պոեզիայի յուրահատուկ գծերից մեկը ենթատեքստին մեծ տեղ հատկացնելն էր: Անզամ քնարական-սիրային քա-

նաստեղծությունները կառուցված էին միստիկական ենթատեքստի վրա և պարունակում էին միստիկական խորհրդանիշ–սիմվոլներ: Սուֆի պոետը տառապում էր Աստուծո միանալու, նրա հետ ձուլվելու մտատանջությամբ: Ուստի սիրո արժեքումը, որ գովերգում էին սուֆիական պոետները, դա արժեքում էր ոչ թե սովորական իմաստով, այլ սիրո արժեքում առ Աստված: Այս ուղղության հայտնի ներկայացուցիչներն էին XII–XIII դարերի սուֆիներ Իբն ալ–Ֆարիդը և Իբն ալ–Արաբին:

Արաբների, ընդհանրապես Արևելքի ժողովուրդների մոտ, պոեզիան մշտապես զարգացման ավելի քարժր մակարդակի վրա է գտնվել, քան արձակը: Դա, հավանաբար, ունի իր քաջատրությունը: Քայքայանալով խորանալ դրա պատճառների մեջ, այստեղ ցանկանում ենք նշել, որ VIII–IX դարերից զգալի զարգացում է ապրում նաև արձակը: Ինչպես և պոեզիայի դեպքում, բանավոր արձակին փոխարինելու է գալիս գրավոր արձակը, որտեղ տիրապետող էր հանդիսանում պատմավածքի, նովելի, առակի, իմաստաբանական ու բարոյախրատական ասացվածքի ժանրը: Լայն տարածում են ստանում քաղաքային կյանքի տարբեր կողմերին նվիրված, շատ հաճախ երգիծական կամ զվարճալի քնույթի պատմությունները:

Չգալի տեղ է հատկացվում քարզմանչական գրականությանը: Արաբերենի են քարզմանվում այլ ժողովուրդների արձակ գրականության լավագույն նմուշները: Նշենք դրանցից «Կալիլա և Դիմնա» հնդկական քարոյախոսական պատմվածքների քարզմանությունը պարսկերենից, որ իրագործեց արաբ գրող Իբն ալ–Մուկաֆֆան VIII դարում: Նա այդ քարզմանությունը կատարել էր այնպիսի վարպետությամբ, որ արաբալեզու ընթերցողն այն ընկալում էր որպես իր սեփականը:

Արձակ գրականությունը, բացի գեղարվեստականից, հետապնդում էր նաև կոնկրետ այլ նպատակներ, առաջին հերթին դաստիարակչական և խորհրդատվական: Սրանցում խորհուրդ էր տրվում, նրբամն այլարանորեն, խալիֆային, սուլթանին կամ էմիրին, այսինքն քոլոր նրանց, ուժ ձեռքում էր կենտրոնացված իշխանությունը, և ուլքեր տնօրինում էին միլիոնավոր մարդկանց ճակատագիրը, լինել իմաստուն, արդարամիտ, քարի և մարդասեր: Սրանցում խարազանվում և ծաղրի էին ենթարկվում մարդկային քնավորության քաջասական գծերը՝ ազահությունը, ժշատությունը, ստախտությունը, խաբեբայությունը, մախանձը և այլն: Այդ առումով հարկ է նշել ալ–Ձահիդի (775–868 թթ.) «Գիրք ժշատության մասին» հիմնալի ժողովածուն, որը հետաքրքրա-

չարժ պատմվածքներ և անեկոտներ է պարունակում հորասանի, Բասրայի և խալիֆայության այլ շրջանների քնակիչների կյանքից: Եւ ուներ նաև հատուկ ենթատեքստ: Ալ-Չահիզը քննադատում էր իրանցիների ժառուրյունը և նրանց բացասական վերաբերմունքը արաբ բեդվիների առատածեղուության նկատմամբ, կանգնելով վերջիններիս պաշտպանության դիրքերում, չհամաձայնվելով բեդվիական առատածեղուության և հյուրընկալության մեջ քաղաքաբնակության դրսևորում տեսնելու իրանցիների միտումնավորության հետ:

Նույն բնույթի էր Աբու Ալի աք-Թահուրիի (940–994 թթ.) «Ձվարճալի պատմություններ»-ի շարքը, որտեղ տրված էին խալիֆաների, բարձրաստիճան պաշտոնյաների, հասարակության ցածր խավերի կյանքից վերցրած իրական պատմություններ, ինչպես նաև եզիպտական հեղինակ աս-Սուլուքիի (1445–1505 թթ.) պատմվածքները:

Այս շրջանում ձևավորվում է մաջամահի ժանրը, որը հանդիսանում էր գրական նորություն: Դա իրենից ներկայացնում էր դրամատիկական էպիգրամների և պատմվածքների հավաքածու, որի ժամանակ հեղինակը պատմվածքի սուբստանցիան ենթարկում էր մեխն և անում ամեն ինչ իր տաղանդը դրսևորելու համար: Շատերը մաջամահի բնորոշ գիծը համարում էին նրբաճաշակ ձևը և հեռտորական անեկոտը: Ասկայն ոչ բոլորն են համաձայն մեծ բնորոշման հետ: Այս վերջիններս առանձնացնում են ալ-Չարիլիի (1054–1122 թթ.) մաջամահների ժողովածուն, Մաքամաթը, որը համարվում էր արաբական լեզվի զանազանը և դարեր շարունակ ամենաընթերցվող գրքերից մեկը:

Ժանրային առումով արձակի մեջ նորություն էր նաև վարքագրությունը՝ սիրան, որը մտնում էր ժողովրդական գրականություն հասկացողության մեջ: Այդ ժանրի երևան գալը ծնունդ տվեց ասմունցողների մի ամբողջ դասի, որոնք քաղաքների հրապարակներում արտասանում էին սիրաններից ընտիր հատվածներ, շատ հաճախ երաժշտության ուղեկցությամբ:

Չեռագա զարգացում է ստանում աշխարհահեռակ «Չագար ու մի գիշեր» պատմվածաշարը, իր մեջ ներառելով նորանոր շերտեր, հարստանալով նորանոր դրվագներով: Նրա արաբական տարբերակը հիմնականում ձևավորվում է X դարում: Եվ քանի որ դա տեղի է ունենում Իրաքում, Ռաստի և նրա գործողությունները կատարվում են Բաղդադում և իրաքյան այլ քաղաքներում, որի մասնակիցներից է նաև խալիֆա Չարուն առ-Ռաշիդը: XII դարից «Չագար ու մի գիշերը» հարստանում է Ե-

գիպտական նյութի հաշվին, իսկ XIV–XVI դարերում արդեն նրա հիմնական գործող անձերն են դառնում եգիպտացի հասարակ մարդիկ, որոնք շնորհիվ իրենց հմտության, խորամանկության և ճարակության, հաղթահարում են կամեցի դժվարությունները, հաջողությամբ դուրս գալիս անկախելի քվադրոլ իրադրություններից և, ի վերջո հասնում քաղձալի նպատակի՝ կամ հարստության, կամ էլ քաղձո պաշտոնի, հաճախ նաև թե՛ մեկին, և թե՛ մյուսին:

2. Արվեստ

Արվեստը, ի տարբերություն կրթության, գիտության և գրականության, մեծ վերելք չապրեց:

Եթե վերցնելու լինենք ճարտարապետությունը, ապա այդ դարաշրջանից համարյա ոչինչ չի հասել, թեև գրավոր աղբյուրների համաձայն կառուցվել են խալիֆայական և սուլթանական պալատներ, մզկիթներ և այլ շինություններ: Վերցնենք թելուզ Բաղդադը, որտեղ Աբբասյան խալիֆաները, ըստ գրավոր աղբյուրների, կառուցել են ժամանակին մեծ արձագանք գտած Անմահության (կամ Հավերժության) պալատը, Բաղդադի Ռսկյա դարպասը, պալատական կառույցներ Սամարայում, Բարմաքիների պալատները ալ–Շամամաշիյայում և այլն, որոնց հետքն անգամ չի մնացել, կամ մեզ են հասել միայն նրանց փլատակները:

Հայտնի է, որ դրանք կառուցվել են ասիական ոճով, փոխառնված պարսիկներից, երբեմն նաև հնդկացիներից, ի տարբերություն Օմայյան շրջանի կառույցների, որոնք ակնհայտորեն կրում էին բյուզանդական, մասամբ նաև սիրիական ճարտարապետական արվեստի ակնհայտ ազդեցությունը: Նրանցում կիրառվել է Սասանյան Իրանում ձևավորված և այդ դարաշրջանի մուսուլմանական աշխարհի համար դասական դարձած ոճը՝ ձվածիր գմբեթ, կիսաշրջանաձև կամար, պարուրագիծ աշտարակներ, ատամնավոր սյուրիսպներ, ջնարակված կղմինդր, մետաղապատ հատակ և այլն: Մասնագետների կարծիքով Աբբասյան ճարտարապետությունը խարսխված է եղել այդ սկզբունքների վրա:

Միջնադարյան արաբա–մուսուլմանական արվեստում նկատելի տեղ է գրավել քանդակագործությունը և զեղանկարչությունը: Բաղդադի հիմնադիր խալիֆա ալ–Մանսուրի կառուցած պալատի գմբեթի վրա դրվել էր հեծյալի քանդակը: Քանդակներով իրենց պալատները, անգամ նավերը զարդարելով հրապուրված էին համարյա բոլոր խալիֆաները:

Այսպես, օրինակ, խալիֆա ալ-Ամինը, որը սիրում էր նավարկել Տիգրիսում, իր նավակներին տալիս էր առյուծի, արծվի և կամ դելֆինի կերպարանք: Երբեմն դիմում էին զարմանահորաչ քայլերի, կանգ չառնելով անզամ ֆանտաստիկ ծախսերի առջև: Դրա վառ օրինակն է հանդիսանում խալիֆա Մուքսադիի պալատում ոսկուց և արծաթից պատրաստված ծառը: Դրան քնականություն հաղորդելու նպատակով, խալիֆան ծառը դրել էր դրա համար հատուկ պատրաստված մի մեծ ջրամբարում, որի շուրջը գտնվում էին տասնհինգ զինված հեծյալների արձանները:

Ինչ վերաբերում է նկարչությանը, ապա նա ևս ուներ իր դերակատարումը պալատների գեղարվեստական ձևավորման մեջ: Խալիֆա Մուքսադին (IX դար) Սամարրայի իր պալատի պատերը նկարազարդել էր մերկ կանանց և որսի տեսարաններ պատկերող որմնանկարներով: Իրավագիտրեն ենթադրվում է, որ դրա կատարողը կամ կատարողները եղել են քրիստոնյաներ: Ընդհանրապես ընդունված է եղել շատ հաճախ գեղարվեստական գործերի կատարումը հանձնարարել քրիստոնյաների, նրանց հրավիրելով հատկապես Բյուզանդիայից: Օրինակ, Մուքսադին խալիֆայի պալատը նրա հրավերով նկարազարդել են բյուզանդական վարպետները, որոնք այնքան ազատ են իրենց զգացել, որ իրենց նկարների մեջ մտցրել են անզամ քրիստոնեական եկեղեցիների և հոգևորականների պատկերներ:

Ուշագրավ է, որ նկարիչները փորձել են տալ Մուհամմադ մարգարեի դիմապատկերը: Դրանք թեև հազվադեպ են, բայց, այդուհանդերձ, վկայված են: Դա հաստատում է մի արաբ ճանապարհորդ IX դարի վերջերին, որը, իբր, տեսել է մարգարեի նկարը չինական աղբուհիցում: Շատ նկարիչներ պատկերել են Բուրակին, մարգարեի ծիւն, որի վրա նստած նա համբարձվել է առ Ալլահ: Դրանց վրա ոճաբանական առումով խիստ զգացվում է պարսկական, բյուզանդական և ասորական նկարչական արվեստի ազդեցությունը:

XIII դարից սկսվում է զարգանալ արաբ-մուսուլմանական մանրանկարչությունը: Մուսուլման մանրանկարիչները նկարազարդում են ձեռագրերը: Հայտնի են «Կալիլա և Դիմնայի», «Մաքամաթի», «ալ-Ալ-հանիի» և այլ ձեռագրերի նկարազարդումները, որոնք, անկասկած, կրում են քրիստոնեական մանրանկարչության ազդեցությունը: Մուսուլման մանրանկարիչների մեջ իրենց բարձր արվեստով առանձնանում էին պարսիկ մանրանկարիչները:

Ձգալի առաջընթաց է ապրել դեկորատիվ-կիրառական արվեստը, հատկապես գորգագործությունը, հյուսվածքեղենի և կտորեղենի արտադրությունը, խեցեղենը, մետաղյա իրերի պատրաստումը և այլն:

VIII–IX դարերից արվեստի ինքնուրույն ճյուղ է դառնում գեղագրությունը՝ կալիգրաֆիան, որը խրախուսվում էր Կորանի կողմից, քանի որ նա գեղագաղղում էր Ալլաի խոսքը: Ոչ միայն խալիֆաները և սուլթանները, այլև յուրաքանչյուր մեծ քն փողո իշխող իր համար պատիվ և պարտադիր էր համարում ունենալ գեղագրի կողմից պատճենավորված Կորան, առանց որի նա չէր կարող ակնկալել կրոնական բարձր հեղինակություն:

Արվեստի այս ճյուղը, բարեբախտաբար, ունեցել է մի կարևոր յուրահատկություն: Նրանում նշված են կատարողների, կրոնական, պատմական և գրական երկերի գրագիրների կամ պատճենահանների անունները, ուստի և մենք գիտենք, քն ովքեր են եղել գեղագիր հեղինակները: Գայտնի են, օրինակ, ալ–Ուայհանիի (մահ. 834 թ.), Իբն Մուքլաիի (886–940 թթ.), Յակուտ ալ–Մուստասիմիի (մահ. 1032 թ.) և այլոց անունները, ինչը, ցավոք սրտի, չի կարելի ասել ճարտարապետների և նկարիչների մասին:

Մեզ մնում է ավելացնել, որ հետագայում, գրքի գործի և գեղագրության զարգացումը առաջ բերեց գրքի արվեստի կատարելագործում, կապված նրա ձևավորման, գույների օգտագործման, մախշագարդման, երեսապատման և կազմի հետ: Շատ հաճախ գրքերը կազմելիս, օգտագործում էին քանկարծեց մետաղներ, ոսկեզօծում կամ արծաթապատում էին նրանք, որոնք իսկական արվեստի գործեր էին դառնում:

Արքայան և հետարքայան միջնադարյան գրականությունը և արվեստն իր ժանրային բազմազանությամբ, հանդիսանում է արաբ–մուսուլմանական մշակույթի ամենահինը: Աստիպ դրսևորումներից մեկը և իր ուրույն տեղը գրավում համաշխարհային քաղաքակրթության մեջ:

Վերջ առաջին հատրդի

ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐ

I. ՄՈՒԴԱՄՍՄԻՆԻ ՏՈՒՄԱՑԱՆՈՒ

II. ԱՄԱՏԻՆ ԶՈՐՍ ԲԱՐԵՊԱՆՏ (ՈՒՂՎԱՓՈՒ) ԽԱՆԻՉԱՆԵՐԸ

1. Արու Բաբր	632-634
2. Օճար	634-644
3. Օճաճ	644-654
4. Ալի	654-661

III. ՕՍԱՅՅԱՆ ԽԱՆԻՉԱՆԵՐԸ 661-750 քք.

1. Մուսայիա I	661-680
2. Յազիդ I	680-683
3. Մուսայիա II	683

4. Մարվան I	683-685
5. Արդ ալ-Մալիք	685-705
6. Ալ-Վալիդ I	705-715
7. Սուլեյման	715-717
8. Օմար II	717-720
9. Յագիդ II	720-724
10. Գիյամ	724-743
11. Ալ-Վալիդ II	743-744
12. Յագիդ III	744
13. Իբրահիմ	744
14. Մարվան II	744-750

IV. ԱՐՔԱՅԱՆ ԽԱՆԻՉԱՆԵՐԸ 750-1258 թթ.

1. Աբու ալ-Աբբաս առ-Մաֆահ	750-754
2. Աբու Յաֆար ալ-Մամսուր	754-775
3. Ալ-Մահդի	775-785
4. Ալ-Գադի	785-786
5. Գարուն առ-Ռաշիդ	786-809
6. Ալ-Ամին	809-813
7. Ալ-Մամուն	813-833
8. Ալ-Մուքասիմ	833-842
9. Ալ-Վասիկ	842-847
10. Ալ-Մուքավաբիլ	847-861
11. Ալ-Մուքասիբ	861-862
12. Ալ-Մուսթաֆին	862-866
13. Ալ-Մուքազա	866-869
14. Ալ-Մուխրադի	869-870
15. Ալ-Մուքամիդ	870-892
16. Ալ-Մուքադիդ	892-902
17. Ալ-Մուլթաֆի	902-908
18. Ալ-Մուլթադիբ	908-932
19. Ալ-Կահիր	932-934
20. Առ-Ռադի	934-940
21. Ալ-Մուքթակի	940-944
22. Ալ-Մուստակֆի	944-946
23. Ալ-Մուստի	946-974
24. Աբ-Թաի	974-991
25. Ալ-Կադիբ	991-1031
26. Ալ-Կաիմ	1031-1075

27. Ալ-Մունքադի	1075-1094
28. Ալ-Մուստազիբ	1094-1118
29. Ալ-Մուսթադիզ	1118-1135
30. Ան-Ռաշիդ	1135-1136
31. Ալ-Մուլտաֆի	1136-1160
32. Ալ-Մուստանցիզ	1160-1170
33. Ալ-Մուստադի	1170-1180
34. Ան-Նասիր	1180-1225
35. Ազ-Չահիր	1225-1226
36. Ալ-Մուսթանսիր	1226-1242
37. Ալ-Մուսթաֆիմ	1242-1258

V. ՏԱՄԵՐԿՈՒ ԱՆՈՎԿԱՆ-ՇԻՍԿԱՆ ԻՍՄԱՆԵՐԸ
661-878 քք.

1. Ալի	(մահ. 661 ք.)
2. Ալ-Գասան	(մահ. 669 ք.)
3. Ալ-Գուսեյն	(մահ. 680 ք.)
4. Ալի Ձայն ալ-Աբիդին	(մահ. 712 ք.)
5. Մուհամմադ ալ-Քակիր	(մահ. 731 ք.)
6. Յաֆար աս-Մադիկ Իսմաիլ	(մահ. 760 ք.)
7. Մուսա ալ-Կազիմ	(մահ. 799 ք.)
8. Ալի ալ-Ռիզա	(մահ. 818 ք.)
9. Մուհամմադ ալ-Ձավադ	(մահ. 835 ք.)
10. Ալի ալ-Գադի	(մահ. 868 ք.)
11. Ալ-Գասան ալ-Մանսուրի	(մահ. 874 ք.)
12. Մուհամմադ ալ-Մունքազար (ալ-Մահդի)	(ամնայտացել է 878 ք.)

VI. VII-IX ԴԱՐՆԵՐԻ ՅԱՅ ԳԱՏՐԿ-ԻՇԽԱՆՆԵՐԸ
639-885 քք.

1. Թնդդորոս Ուտունի	639-654
2. Գամազասպ Մամիկոնյան	654-661
3. Գրիգոր Մամիկոնյան	661-685
4. Աշոտ Բագրատունի	685-689
5. Ներսիս Կամսարպան	689-693
6. Ամրատ Բագրատունի (առաջին անգամ)	693-701
7. Ամրատ Բագրատունի	701/703-726
8. Աշոտ Բագրատունի	732-749

9. Մուշեղ Մամիկոնյան	749-753
10. Մահակ Բագրատունի	753-770
11. Ամբաստ Բագրատունի	770-775
12. Աշոտ Բագրատունի	775-781
13. Տաճատ Անճնացի	781-785
14. Աշոտ Մամիկոն Բագրատունի	790-828
15. Բագրատ Բագրատունի, իշխանաց իշխան	828-851
16. Ամբաստ Բագրատունի	851-855
17. Աշոտ Բագրատունի	855-862
Աշոտ Բագրատունի, իշխանաց իշխան	862-885
Աշոտ Բագրատունի, Դայաստանի թագավոր	885-890

VII. ՏԱԹԻՄՅԱՆ ԽԱՆԻՅԱՆԵՐԸ
909-1171

1. Ուրբայրուլլահ ալ-Մահդի	909-934
2. Ալ-Կաթմ	934-948
3. Ալ-Մանսուր	948-952
4. Ալ-Մուիզ	952-975
5. Ալ-Ազիզ	975-996
6. Ալ-Դաքիմ	996-1021
7. Ազ-Չահիր	1021-1035
8. Ալ-Մուսթանսիր	1035-1094
9. Ալ-Մուսթալի	1094-1101
10. Ալ-Ամիր	1101-1130
11. Ալ-Դաֆիզ	1130-1149
12. Ազ-Չահիր	1149-1154
13. Ալ-Տաֆիզ	1154-1160
14. Ալ-Անիզ	1160-1171

VIII. ԱՅՅՈՒԹՅԱՆ ՍՈՒԹԱՆՆԵՐԸ
1169-1252

1. Ազլահ ադ-Դիմ	1169-1193
2. Ալ-Ազիզ Իմադ ադ-Դիմ	1193-1198
3. Ալ-Մանսուր Մուհամմադ	1198-1199
4. Ալ Սդիլ I Ասլի ադ-Դիմ	1199-1218
5. Ալ-Քամիլ Մուհամմադ	1218-1238
6. Ալ-Անիլ III	1238-1240
7. Աս-Սալիհ Նաքմ ադ-Դիմ	1240-1249+

Շարքար աղ-Դուր	1249-1250
8. Ալ-Մուազզամ Թուրան-Շահ	1250
9. Ալ-Աշրաֆ ալ-Մուսա	1250-1252

**IX. ԱՐՐԱՍՏԱՆ ԽԱՆԻՅԱՆԵՐԸ, ՈՐՈՆԶ ԳԱՍՏԱՏՎԵՑԻՆ
ԿԱԳՐԻՆՈՒՄ ԽԱՆԻՅԱՅԻՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄԻՑ ԳԵՏՈ
1261-1517**

1. Ալ-Մուսթանսիր	1261
2. Ալ-Գաքիմ I	1261-1302
3. Ալ-Մուսթալկի I	1302-1340
4. Ալ-Վասիկ I	1340-1341
5. Ալ-Գաքիմ II	1341-1352
6. Ալ-Մուքադդի I	1352-1362
7. Ալ-Մուքալակիլ I	1362-1377
8. Ալ-Մուքաթիմ	1377
9. Ալ-Մուքալակիլ I	1377-1383 (2-րդ անգամ)
10. Ալ-Վասիկ II	1383-1386
11. Ալ-Մուքաթիմ	1386-1389
12. Ալ-Մուքալակիլ I	1389-1406 (3-րդ անգամ)
13. Ալ-Մուսթաֆն	1406-1414
14. Ալ-Մուքադդի II	1414-1441
15. Ալ-Մուսթալկի II	1441-1451
16. Ալ-Կաթիմ	1451-1455
17. Ալ-Մուսթաճիդ	1455-1479
18. Ալ-Մուքալակիլ II	1479-1497
19. Ալ-Մուսթաճիկ	1497-1508
20. Ալ-Մուքալակիլ III	1508-1516
21. Ալ-Մուսթաճիկ	1516-1517 (2-րդ անգամ)
22. Ալ-Մուքալակիլ III	1517 (2-րդ անգամ)

**X. ՄԱՍՆՈՒՐ ՄՈՒԼԹԱՆՆԵՐԸ
1250-1517**

**Ա ԲԱԳՐԻ ՄԱՍՆՈՒՐ ՄՈՒԼԹԱՆՆԵՐԸ
1250-1382**

1. Ալթակ	1250-1257
2. Նուր աղ-Դին Ալի	1257-1259
3. Կուստուզ	1259-1260

4. Բայրաբոս	1260-1277
5. Բարակառ	1277-1278
6. Մալամիչ	1279
7. Կալավուն	1279-1290
8. Խալիլ ալ-Աշրաֆ	1290-1293
9. Ան-Նասիր	1293-1294, 1298-1308, 1309-1340
10. Կիտրուդա	1294-1296
11. Լազիմ	1296-1298
12. Բայրաբոս II	1308-1309
13. Աբու Բադր	1340-1341
14. Կուզուկ	1341-1342
15. Անձադ	1342
16. Իսմաիլ	1342-1345
17. Ալ-Բամիլ Շարան	1345-1346
18. Ալ-Մուզաֆֆար Չաբի	1346-1347
19. Ալ-Չառան	1347-1351, 1354-1361
20. Աս-Մալիհ	1351-1354
21. Մուհամմադ	1361-1363
22. Ալ-Աշրաֆ Շարան	1363-1376
23. Ալա ադ-դին Ալի	1376-1381
24. Աս-Մալիհ Չաբի	1381-1382, 1389-1390

Բ. ԲՈՐՏԻ ՍԱՍՆՈՒՑ ՍՈՒՆՁԱՆԵՐԸ
1382-1517

1. Ազ-Ջահիր Մալաֆ ադ-դին Բաբրուկ	1382-1398 (ընդհատվել է Բաբիր Չալիի կողմից 1389-1390 թթ.):
2. Ան-Նասիր Նասիր ադ-դին Ֆառաբ	1398-1405
3. Ան-Նասիր Իզզադիմ Աբդ ալ-Ազիզ	1405-1408
Ան-Նասիր Ֆառաբ (կրկին)	1406-1412
4. Կալիֆ ալ-Ադիլ ալ-Մուսթաֆիմ	1412
5. Ալ-Մուսայյադ Շեյխ	1412-1421
6. Ալ-Մուզաֆֆար Սիմադ	1421
7. Ազ-Ջահիր Մալաֆ ադ-դին Յաբար	1421
8. Աս-Մալիհ Նասիր ադ-դին Մուհամմադ	1421-1422
9. Ալ-Աշրաֆ Մալաֆ ադ-դին Բարսուայ	1422-1438
10. Ալ-Ազիզ Ջաֆար ադ-դին Յուսուֆ	1438
11. Ազ-Ջահիր Մալաֆ ադ-դին Յակմակ	1438-1453
12. Ալ-Մամսուր Ֆախր ադ-դին Օսման	1453
13. Ալ-Աշրաֆ Մալաֆ ադ-դին Ինալ	1453-1460

14. Ալ-Մուայյադ Երիսր ադ-Դին Աինադ	1460-1461
15. Ազ-Ջահիր Աայֆ ադ-Դին խուշկադամ	1461-1467
16. Ազ-Ջահիր Աայֆ ադ-Դին Յայրայ	1467
17. Ազ-Ջահիր Թիմուրբուդա	1467-1468
18. Ալ-Աշրաֆ Աայֆ ադ-Դին Կախու-բայ	1468-1495
19. Ան-Լասիր Մուհամմադ	1495-1498
20. Ազ-Ջահիր Կանսուհ	1498-1499
21. Ալ-Աշրաֆ Ջանբալատ	1499-1500
22. Ալ-Աշրաֆ Կանսուհ ալ-Ղաուրի	1500-1516
23. Ալ-Աշրաֆ Թուժան-բեյ	1516-1517

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

Արզար Գինգերոյց 72
 Արզ ալ-Սալիք 98, 99, 105, 112, 115, 116, 123, 125, 136, 138, 139, 142, 144, 146
 Արզ իբն Սարայանի 143
 Արզ ալ-Ազիզ 118
 Արզ ալ-Ռահման 169, 177
 Արզ ալ-Մուսալիք. (Մուհամմադի պատը) 26
 Արզալլահ. (Մուհամմադի հարը) 25, 162, 382
 Արզալլահ. (ուսիկան) 113, 114
 Արդուլլա իբն Ջուրեյր 98-99
 Արդալա 169
 Արդալլահ իբն Ալի 174
 Արդալլահ իբն Քալիլի 223, 277, 278
 Արդահան 33, 69, 187
 Արբ Արդալլահ 303
 Արբ Արդալլահ ալ-Քաուս-ի 366
 Արբ Արդալլահ Մուհամմադ իբն Իբրիս ալ-Շաֆի 44
 Արու ալ-Արբաս ա-Սաֆ-ֆահ. Արբ ալ-Արբաս 164-174, 179, 180, 183, 189, 194, 196, 219, 225, 242, 245, 248
 Արու ալ-Ալա ալ-Մասրի 322

Արբ ալ-Կալիմ 26
 Արբ ալ-Կալիմ. (Ուլադալլահի որդի) 304
 Արու Ալի ալ-Քուսայմ Իբն Սինա. նաև՝ Իբն Սինա, 366
 Արբ Ալի աք-Մահմուդի. 378
 Արբ առ-Ռայիան ալ-Քյուր-ի. նաև՝ Քյուրուհի 366
 Արբ Քալիբ առ-Ռազի. 366
 Արու Քարր. 26, 37, 51-54, 95, 91, 94, 139, 192
 Արու Քամման 376
 Արբ Դանիշա. 43
 Արբ Դաշիմի. 185
 Արբ Դարբ. 223, 224
 Արբ Մուսա. 57
 Արբ Մուսլիմ. 162, 164, 171, 172, 174, 175, 186, 187, 269
 Արբ Լաշիք. 230
 Արու Լասր ալ-Ֆարսի. նաև՝ Ֆարսի. 367
 Արու Լուֆա. 375
 Արու Շարբա Քուլաշի. 292
 Արու Յաֆար. Արբ Յաֆար ալ-Մանսուր. նաև՝ Մանսուր. 168, 172-186, 189, 194-196, 204, 205, 209, 213, 225, 227, 232, 234, 248, 249, 305, 379
 Արու Մուֆիան. 27, 89, 98, 162, 220
 Արու Մալան ալ-Կալալ. 171

Արբ Սաիդ ալ-Յամնարի. 300
 Արու Յալիք. 26, 162, 163
 Արու Յիթթա. 70
 Ալան. 12, 167
 Ալիք. 311, 329, 331
 Արդամլիք. 66
 Արդա ադ-Կալալա. 295, 296, 359
 Ազարիա Վիլյուր. 67, 88
 Ազիզ. 306, 335, 340, 360
 Աջալան. 375
 Ալա ադ-Դիմ Մուհամմադ. 316, 317
 Առալեյան. 78
 Ալի. նաև՝ Ալի իբն Աբի Տալիք. 38-40, 52, 55-57, 62, 89-92, 94, 96, 101, 102, 143, 157, 162, 163, 167, 170, 174, 176, 179, 185, 186, 239, 240, 267, 272, 292, 293, 298, 303, 304, 316
 Ալի ալ-Մասուդ. 369
 Ալի աք-Քարսի. թղլապիս. 364, 369, 370
 Ալի իբն Մուհամմադ. 266
 Ալի իբն Յահյա ալ-Արմանի. 288
 Ալի Ալան. 313, 314, 358
 Ալսուդ. 94, 141, 142
 Ալսուայ. 342
 Անճալ իբն Մալիքի. 366
 Անճալ իբն Շուլուհ. 274-276
 Անճալ իբն Դանբալ. 45

ԱննաՅ Մուիզ աղ-Դավա, 293, 298
 ԱննաՅ Ներզամի, 366
 Աղլարներ, 252, 253, 273, 274, 302
 Անալիկ I, 326, 329
 Անատունի Շաքուի, 78
 Անատունիներ, 78, 117, 231, 233
 Անից, 261-266, 277, 375, 380
 Անիւս, 25
 Անր, 305, 309
 Անր, 61
 Անր առ-Մաֆֆար, 381
 Անր իրն աղ-Աս, 61
 Արակ, 342, 343
 Այուրներ, 162, 311, 328, 329, 332, 334-342, 356
 Աշա, 26, 52, 56
 Անաստա, 87
 Աշրաֆ Մուսա, 342
 Ասքանազյան, 290
 Ասաղ աղ-Դրո Շիլբուհ, 329
 Ատիկա, 139
 Արա Գեղեցիկ, 66
 Արխատուե, 365, 367, 368
 Արշակունի, 73, 74, 290
 Արթուրի Տոլմա, 65, 287
 Արթուրի Դամազասա, 231, 233
 Արթուրիներ, 117, 286
 Ասա, 22
 Աջիզալ Ըստիլան, 307-311, 323, 335
 Բաքել, 209, 235-238, 250, 251
 Բազարատ, զոլախար, 72
 Բազարատունի Արբաս, 289
 Բազարատունի Աշուս, 114, 228, 231-233, 268-290
 Բազարատունի Բազարատ, 234, 287
 Բազարատունի Դալիթ, 287
 Բազարատունի Ասեան, 227, 234

Բազարատունի Ամրատ, 114-116, 118, 231, 232, 234, 287
 Բազարատունի Վասակ, 231, 233
 Բազարատունիներ, 86, 117, 160, 234, 286, 288, 290, 344
 Բարդ աղ-Դամալ (Զամալ), 307-310
 Բալազուրի, 69, 368
 Բալամի, 282
 Բանկարա Իրն աղ-Ուլայալ, 227
 Բահլիլի, 118
 Բահիլա, 26, 27, 68
 Բահիլիներ, 341-347
 Բաղդասար, 66
 Բայբարս, 338, 341-344
 Բաշշահր իրն Բուրդ, 375
 Բասասախր, 312, 313
 Բաշքուր, 344
 Բաշարալ, 347, 348
 Բարձար, 196-198, 206, 266, 379
 Բաթկիսարուր, 325
 Բարձաքիներ, 196-198, 206, 266, 379
 Բարսուղ Վ, 354, 356
 Բել, 66
 Բելյան Ե., 128, 244
 Բելկեր Կ., 354
 Բեռուց Դ., 354
 Բիրունի, Օան՝ Արու առ-Ոսպիան աղ-Բիրունի, 284, 352, 366, 372
 Բրդղին, 322, 328, 329
 Բրեճունդ, 322
 Բուխ, 291-296, 312, 313, 359
 Բուրա, 287, 288
 Բուրյա, 283
 Բուրյակ, 144, 380
 Բուրլիներ, 344, 347, 348, 402
 Գաղիկ Թ, 344

Գարունան Ռ., 354
 Գի Լուզիկյան, 333, 334
 Գյուլ, 316
 Գևունի Վահան, 234
 Գողթնյ Բուլիոն, 323
 Գրիգոր Տարևազի, 67
 Գաբրիլ, 109
 Դակիլի, 282
 Դահիր, 110
 Դահիակ իրն Մուզախիմ, 147
 Եֆիմ, 252
 Զահիր, 317, 336
 Զայնար, 26
 Զայր իրն Մարիտ, 37
 Զանգիներ, 325
 Զաքարիա, 289
 Զաֆիր, 311
 Զիլարյուր-Ալլահ I, 252
 Զիլար իրն Արիտ, 143
 Զուրեթյա, 261
 Զսի, 296
 Զաքարի, պատմիչ, 69, 250, 282, 373
 Զահիր իրն աղ-Ռուսյոն Խոդասանի, 277
 Զարիս, 106
 Զեմիլ, 236, 250, 251
 Զուլուններ, 274-277
 Զախիրներ, 222, 262, 264, 277-280
 Զուրիլ, 284, 296
 Զեճուլիմ, Օան՝ Չրեզիզ խան, 316
 Զուճան-քել, 349
 Ժլրճունայի Վ., 356
 Իրն աղ-Ասիթ, 70, 323, 369
 Իրն աղ-Արաքի, 377
 Իրն աղ-Դամի, 316
 Իրն աղ-Մարշուշ, 347
 Իրն աղ-Մուլաֆֆա, 377

Իրն ալ-Ճարդոյ, 377
Իրն Քառուստ, 70
Իրն Յուձայ, 368
Իրն Իսնակ, 24, 369
Իրն Խաչուրն, 149, 364, 365, 370
Իրն Խաչիքան, 309, 310
Իրն Խաչրազդրի, 371, 372
Իրն Չաւրաշ, 70, 371
Իրն Մուքլանի, 381
Իրն Շաղիսոյ, 70
Իրն Չուքաշ, 359
Իրն Ուռչ, Ավերբուս, 364, 368
Իրն Մաադի, 368
Իրն Սիմա, Յան՝ Արս Լէի ալ-Գուսնյն իրն Սիմա, 282, 364-368
Իրն Վաղիի ալ-Յակուբի, 371
Իրն Յուքայրահ, 368
Իրքահին, 32, 157, 164, 176, 177
Իրքահին իրն Արդալահ, 186
Իրքահին իրն Մուհամմադ, 163
Իրքահին II Արդալի, 262
Իրքահին իրն ալ-Աղլար, 273
Իրջիս I իրն Արդալահ, 272
Իրջիսներ, 270, 272-274, 302, 304
Իզզ աղ-Դին Արսակ, 342
Իլչիդներ, 276, 277
Իմադ աղ-Դաւլա, 293
Իմադ աղ-Դին Յանգի, 325, 328, 330
Իյադ իրն Դանն, 76
Իսա, 68
Իսահակ, 69
Իսահակյան Ալիբեդ, 182
Իսրաիլի, 70, 372
Իսնակ, 178
Իսմայիլ, 296-298, 332
Իսմայիլ իրն Միմադ, 281

Իլեն, քյուզ, կայսրուհի, 249, 250
Լանգրաբդներ, 252
Լեճկ Յենուր, 46, 348
Լեւոպոլի II, 252
Լյուդովիկոս VII, 327
Լևոն I Ռուբինյան, 344
Լևոն IV, 346
Նաադիցա, Նաադիցա բիճու խալիպլիկ, 26, 27
Նաադուշ, 22
Նաալի, 96, 150
Նաալի իրն Քարնար, 196
Նաալի իրն Վալիդ, 60
Նաալյան, 78
Նահաճա, 26
Նիլէֆ ալ-Ֆուսուլ, 26
Նորեգնի, 365, 370
Նորեգնյան Յանգաշ, 315
Նորեգնյաներ, 315-317, 338
Նուրեգն Գոլման, 287
Նուսրալայի, 276
Նասրա իրն Չուրեք, 141
Նադիր, 283
Նաշիմ, 312, 313
Նալբի, 154, 369
Նամաարական, 115, 286
Նանի, Մուհամմադի որդին, 28
Նանի, Չաքիճյան քաղաքաւանդ, 305
Նարախաններ, 283
Նարկ Մարտիկ, 107
Նարդու Մեծ, 246, 247
Նարմարներ, 299-301, 304
Նարոլիկներ, 246, 247
Նիկոի, 355, 363, 364, 367, 370
Նյուրուս, 61
Նլեւաբարա, 71
Նոնասանիկն VI, 103, 249
Նոնրադ III, 327
Նոնրադ Ն., 358

Նոստա իրն Լուկա, 364
Նոստանի II, 79-81, 84, 85
Նուսեք, 157
Նուսեքա, 171
Նուսրալայի Ի., 358
Նուսրուզ, 343
Նուրաշ, 22, 23, 25, 27, 89, 100, 382
Շալար, 69
Շալի, 168, 188, 189, 227
Շաղեբուս III, 60
Շամյան կարնար, 298, 300
Շամգա իրն Արաբի, 191
Շարար իրն կարսու Արշիմ, 337
Շարքուսան, 188, 190
Շայի, 66
Շաշիմ I, 25, 89, 222
Շաշիմ իրն Չաքիմ, 188
Շաշիմի, 185
Շայքար, 110
Շասան, 92, 96, 176, 177, 186, 236, 272, 292
Շասան իրն Ասրիս, 141
Շասան ալ-Քարի, 144
Շասան իրն Կահուարա, 227, 229
Շասան Ռուկն աղ-Դանգա, 293, 295
Շաքիս իրն ալ-Նաալարահ, 149
Շաքիլի, 378
Շաքիսա իրն Սարեք, 158
Շարսան, 283
Շարսան աղ-Ուաշի, 168, 187-192, 196, 198, 208, 213, 222, 246-250, 260-266, 269, 273, 285, 375, 378
Շաքիմ, 98, 306
Շեքալեւ, կայսր, 59, 61
Շիրքի Չիլիպ, 91, 128, 197, 205, 247, 253, 282, 294, 310, 314, 338, 358, 371
Շիրնաքի, 125

- Գիշամ, 107, 119, 133, 138,
 154, 161, 169, 178
 Գլուստ Բրիտանու, 30, 68,
 187, 320, 321
 Գովհաննես VIII պապ, 253
 Գովհաննես Դրափանա-
 կնոստի, 67, 68, 72, 77,
 115, 288–290
 Գովհաննես Արտիչ, 145
 Գովհաննես Օճնցի, 118
 Գովսեփոս Փլավորու, 71
 Գործի պապ, 246, 327, 344,
 346
 Գուգալմա, 26
 Գուլաղոս իսան, 260,
 317–319, 337, 343
 Գրանյժ, 40, 92, 94, 96, 97
 Գրատնիխանու, կայսր, 75
 Գրատնիխանու, պատմիչ,
 71
 Դազնեհներ, 283, 284, 301,
 302, 312
 Դասաճիներ, 15
 Դուրեհներ, 284
 Դնոնդ, 66, 68, 80, 115, 226,
 228, 229, 231, 234
 Եպիս ակ-Աղիչ, 334
 Եպիս ակ-Աֆրաչ, ակ-Աֆ-
 դալ Ըահնջահ, 308,
 310, 323, 335
 Եպիս իբժ Անաս, 44
 Եպիս չահ, 313–315, 322,
 358
 Եսահի, 168, 182, 184–189,
 204, 227, 234, 249, 304,
 306, 375
 Եսահուդ, 283, 284
 Եսահրեղյան, 74, 86, 160,
 228, 288
 Եսահրեղյան Արսավազդ,
 228, 229
 Եսահրեղյան Գրեգոր, 111
 Եսահրեղյան Մուշեղ, տես
 նաև՝ Մուշեղի ակ-Ար-
 ժանի, 160, 229–234
 Եսահրեղյան Մսակչ, 234
 Եսահրեղյան Տիրան, 77
 Եսահրեղ, 198, 199, 209, 222,
 223, 236, 237, 251, 252,
 281–286, 289, 274, 277,
 278, 281, 315, 358, 370
 Եսասուրի, 69, 369, 370
 Եսավրիանու, 85
 Եսրթղիկու Դ., 354
 Եսրթղայի իբժ Շիրար, 292
 Ենց Ա., 354, 355, 361, 371,
 373
 Եփղեյա՝ Դոնասցի, 71
 Եփրատյան, 294, 369
 Եփրատ Անցի, 67
 Եփրատ Ա., 310
 Եփրատ, 30, 187
 Եփրատ Խորենացի, 66
 Եփրատ Կաղանկատյանի,
 67
 Երվան I, 98
 Երվան Ե, 126, 154, 157,
 158, 164, 165, 167, 179
 Երվան իբժ ակ-Կարին, 98
 Երվանյան ճյուղ, 98
 Երզազյան Ջուրամ Ըահ,
 338, 341
 Երզնկա, 66, 62, 81–86,
 89–98, 99, 100, 103,
 108, 121, 122, 124, 136,
 139, 142, 167
 Երզնկա I, 89, 91, 98, 102,
 104, 111, 112, 138, 143,
 147, 154, 162
 Երզնկա II, 98, 174
 Երզնկաց, 270, 274
 Երզնկայի, 242
 Երզնկայի, 240, 241, 275,
 280, 281, 290
 Երզնկայի, 296, 376
 Երզնկայի, 209, 216, 237,
 238, 251, 380
 Երզնկայի, 193, 268,
 270, 287, 288, 365, 380
 Երիզգ, 305, 308
 Երկաթասի, 371, 372
 Երկանու, 186, 187, 219
 Երևանյան, ճարտար, 12,
 25, 28, 32, 35, 37–39,
 46, 49, 51, 56, 68, 88,
 89, 92, 96, 101, 139,
 144, 148, 156, 160, 162,
 166, 170, 176, 180, 185,
 186, 192, 193, 299, 302,
 350, 351, 357, 361, 368,
 380
 Երևանյան ակ-Ջուրի, 279
 Երևանյան ակ-Ջուրի, 276
 Երևանյան իբժ ակ-Կասիմ,
 110, 117
 Երևանյան իբժ Արժան,
 112–116
 Երևանյան իբժ Բարդ ակ-
 Ջուրի, 208
 Երևանյան իբժ Ջուրի ակ-
 Իլիչի, 276
 Երևանյան իբժ Իսահի,
 298–300, 304
 Երևանի, 317
 Երևանի, 270
 Երևանի ակ-Արժանի, տես
 Մուշեղ Եսահրեղյան,
 232
 Երևան, 157
 Երևան ակ-Կազմի, 297,
 299
 Երևան ակ-Կարին, 167
 Երևան իբժ Լուսնյի, 105,
 106
 Երևանի, 331
 Երևանի, 288
 Երևան, 308, 309
 Երևանի, 307–310,
 313, 317, 380
 Երևանի, 317–319, 341,
 342
 Երևանի, 325
 Երևանի, 293–295
 Երևանի, 241, 242, 275,
 276, 280
 Երևան, 294, 296

Յազիդ, 91, 94–98, 112, 136, 138, 142, 226, 227
Յազիդ I, 104, 138, 147
Յազիդ III, 157
Յարկուր իրն ալ-Լայս աս-Սաֆֆար, 278–280
Յարկուրի, 280, 360, 369
Յակուտ ալ-Կանալի, 70, 372, 373
Յակուտ ալ-Մուստաֆի, 381
Յահյա Բարձաքի, 197
Յահյա իրն Աազիդ, 196–198
Յաթրա Միամն, 322
Յոսուֆ, 267

Եսթեֆ, 90
Եաքմ ադ-Դիմ ալ-Այյուբի, 326, 329–331, 335
Եաթիր, 206, 315–317, 346
Եաթիր Յոսուֆ, 342
Եսար իրն Աիմադ, 281
Եսար իրն Ասլայար, 191
Եթրեսա Տայեցի, 79
Եիզամ ալ-Մուլք, 314, 358
Եիլմիհուր, 250
Եր, 187
Եուր ադ-Դիմ, 326, 327, 329–332
Եուրուրիմն Ը., 356

Շաարան, 344
Շազի, 329, 330
Շամիրաթ, 66
Շամս ադ-Դիմ Թուրամ Շահ, 335
Շաքրան, 276
Շախ, 348
Շաքար ադ-Դուրր, 338, 341
Շաբիկ, 170, 171
Շաբիկ իրն ալ-Մաթի, 170, 219
Շիկուտ, 329
Շանյն Վ., 354
Շուշանիկ, 116

Չաղդյան Վ., 356
Չաղդի-բնկ, 312, 313
Չիկնզի խան, Սան՝ Թեմուլին, 318, 317

Պիլանն Կարճահասակ, 107, 246
Պլատոն, 367
Պտղոմոս, 71, 370
Պրեկուպիու, 79, 80

Ջաքր իրն Կայան, 151
Ջահիդ, 377, 378
Ջաիր, 141
Ջաուհար, 306
Ջաֆար, 197, 198, 297, 298
Ջաֆար աս-Սադիկ, 297
Ջոսելին II, 327

Ռազի, 365
Ռադի, 276
Ռաշիանի, 381
Ռայմոն Տուլուզցի, 322, 323, 327
Ռաշիդ ադ-Դիմ Աիման, 332
Ռաֆի իրն Լայս, 191
Ռիզա, 40
Ռիզադի Աբուդամար, 333, 334
Ռչտունի Թեոդորոս, 76, 78–82, 84–86
Ռչտունի Վարդ, 114
Ռչտունիներ, 86
Ռոդրիգո, 106
Ռոմանոս Դիոզենն, 313
Ռուքն, 344
Ռուբակի, 282
Ռուկայսա, 26, 54
Ռուստաֆիներ, 274, 302

Սանիֆ, 22, 23
Սահակ, 113, 114, 116
Սալահ ադ-Դիմ ալ-Այյուբի, 86, 315, 329–337, 340, 343
Սալիկ, 335, 338, 340, 341
Սալիմ, 349

Սաման, Սաման-թուլա, 281
Սամահիր, 281–283, 292, 301, 302, 366
Սաֆ ադ-Դիմ Դազի, 326
Սամասադ, 66
Սաու, 69
Սաալմյաններ, 182, 195, 203, 292
Սաֆֆարիներ, 278, 280, 281
Սեբուս, 66, 67, 77, 82
Սելեն, 71, 72
Սելբուկ, 312
Սելբուկներ, 312, 313, 315, 316, 325, 335, 356
Սենեբերիմ, 66
Սյունյաց իշխաններ, 286
Սարաբոն, 71, 72
Սուլեյման, 104, 145, 154, 157, 178
Սուլեյման Կաթիր, 172
Սուլի, 365
Սուլուք, 378
Սուրբադ, 175, 176

Վահունի Թեոդորոս, 76
Վալիդ, 59, 60, 112, 116–118
Վալիդ I, 109, 123, 137, 138, 145, 149, 152
Վալիդ II, 138, 139, 156, 157, 178
Վասիկ, 260, 270
Վարդան Արևելցի, 67

Տան, 245
Տիգրան Անտ, 70–72
Տրուր, 231, 232
Տրյատ, 227
Տուրիկ-բնկ, 312, 313
Տուրիկ II, 315
Տուրան Բ., 310

Ուրայդալլահ, 300, 303, 304
Ուրեյդուլլա իրն Չիլլադ, 106

Բեզդե, 317
Բևթա, 61
Բան Կուլյան, 25, 54
Բարթ, 284
Բարբան II, 320

Բախրալ, 347
Բաձի Մուհամմադ, 342
Բաձոտ, 349
Բրնյաններ, 15
Բեօի Ջորու, (Ծնա Թորու), 86
Բուբան, 22
Բուսեյն իբն Մուսլիմի, 109

Օլբա, 104, 105
Օմար, 27, 56
Օմայյաներ, Օմայյաների զինատիրա, 22, 28, 29, 89, 91-94, 97-99, 102, 111, 119, 121, 127, 135, 136, 138, 140-145, 148-150

Օման, 52
Օմար, 26, 31, 53, 54, 59, 60, 76, 80, 85, 91, 94, 95, 118, 125, 137, 144, 147, 150

Օմար իբն Աբի Բարիա, 142

Օմար խայր, 358
Օշիմ Դալ, 346

Օսման, 37, 52, 54-57, 80, 88, 90, 91, 94

Օսման իբն ալ-Աբբաս, 54

Տալ, 197, 198
Տարիձա, 26, 39, 56, 92, 96, 163, 239, 299, 303, 304
Տարսի, 364, 367, 368
Տարսան, 141
Տարայ, 348
Տիլիա Ավգուստ, 333
Տիլչարիմսի Ի., 244, 294
Տիլդուսի, 282, 284
Տյուկ Ի., 355
Տրայ Ի., 356

Տրիդդիս Շիվանորու, 333
Տուալ Դասան Դաֆիզ, 72

ՏԵՂԱՆՈՒՆԵՆԵՐԻ ՑԱԿ

Աբաշյան, 240
Աբրահայան խալիֆայու-րյուն, 92, 109, 135, 149, 169, 171, 173, 178, 179, 181, 183, 185, 189, 190, 193, 195, 196, 198, 201-206, 210, 212, 215, 216-221, 226, 235, 237, 238, 243, 244-273

Աղխարեն, 71
Աղբբեյան, 47
Ալամուր, 318
Ալամազ դոմեր, 119
Ալամազ լեռներ, 80
Ալբանիա, 48
Ալեքսանդրիա, 61, 150, 254, 306, 336, 338

Ալբալ, 316
Ալժիր, 8, 44, 274, 302, 304, 306

Ալխանդուս, 106
Ալտանար, 77, 84
Ալուոի, 114
Արբիտանիա, 106
Ալր, 275, 307, 333, 334, 345

Աիվազ, 208, 240, 292
Աղուվիտ, 85
Աղաթիմենրի լճիտարյուն, 273, 274
Աղձնից, 77
Աղվանք, 81, 85, 86, 111, 112, 117, 119, 121, 160, 187

Ամարիկա, 46
Ամոդ, 77

Ամորի, 251
Ամու Դարյա, 61, 108, 109, 199, 203, 315

Այլուցիմենրի սուլթանու-րյուն, 337, 338, 341

Այն Տալուտ, 343
Այուբաու, 77
Անբար, 180, 220
Անդլիա, 6, 320, 333, 334
Անդալուս, 106, 161, 169, 255

Անդուլվլուս, 62, 313, 315
ԱՌԻ, 313

Անկարա, Անկիրա, 250
Անաստուս, 323
Անսիթ, 59, 70, 81, 150, 250, 322, 324, 326, 327
Անսիդի իխանապետու-րյուն, 322, 323

Ալլիթուն, 323, 328, 337
Ալլենրյան բերազդի, 252

Ապուլիա, 252
Այնադալ, 58

Ասան, 112
Ասուճ, 230

Ասրա, 5, 46, 47, 246
Ասրա Ասալալ, 67, 70, 72, 182, 248, 320

Ասիա Արմենյան, 47
Ասիա Կենդրոնական, 316

Ասիա Դարսալ-արմենյան, 351

Ասիա Միլլին, 47, 108, 110, 157, 159, 186, 199, 216, 219, 244, 245, 247, 256, 268, 282, 312, 317, 339, 351, 368

Ասիա Փոքր, 121, 250, 311, 313, 314, 351

Ասիտ, 11
Ասիտի, 11

Ատրեստան, 66
Ատրիթ, 22, 71, 76, 79, 82, 83, 85, 89, 118, 232

Արլանդյան ռվկանու, 5, 7, 106, 111, 121, 243, 253, 306, 371
Արլաս, 303

Արլաստանյան, 71, 80, 81, 112, 113, 227, 235, 238, 238, 287

Արարական Արևելք (այ-
Մաշիկ), 7, 8, 106
Արարական Արևմուտք (այ-
Մաղիթ), 7, 8, 45, 105,
224, 271, 272, 302-304,
306, 332
Արարական խալիֆայու-
թյուն, 5, 7-9, 15, 47, 61,
62, 67, 68, 83, 84, 86,
93, 94, 96, 99, 102-104,
109, 111, 112, 116,
165-167, 183, 207, 212,
248, 259, 264, 265, 271,
310, 322, 351
Արարական Միացյալ էմ-
իրություններ, 9, 47
Արարական բեռնադղի, 10,
11
Արարական ծով, 10
Արաբիա, 10-15, 19, 20, 22,
23, 44, 50-53, 58, 60,
65, 93, 94, 96, 97, 99,
102, 109, 121, 128, 131,
142, 143, 156, 158, 159,
176, 178, 256, 261, 300,
306, 332
Արաբներ, 232
Արաբառ լեզ, 114
Արար, 115
Արզան, 77
Արծախ, 81
Արմեր, 233, 234
Արմեն, 233
Արմինիա, 112-114,
117-121, 160, 225, 227,
229, 235,
Արյան լիճ, 287
Արազգետ, 229, 230
Արաշատ, 72
Արևելք Գեոսպոր, 254, 336
Արևելք Արեւադոր, 7, 29
Արևելք Միջին, 58, 182, 312,
320, 345
Ալիզանտան, 47, 110, 279,
283, 284, 315, 352, 396
Ալթրիկա, 5, 45-48, 61, 105,
121, 239, 243, 267

Ալթրիկա Արեւելյան, 44, 238
Ալթրիկա Գրուսիային, 8,
102, 104-106, 157, 160,
161, 173, 177, 254-256,
261, 271, 272, 301-304,
311, 351

Բաագ, 237
Բաայրաք, 326
Բար ալ Արվաք, 112
Բար Այան, 119
Բարելեմ, անոց, 61, 182
Բազալսո, 230
Բազարսո, 290
Բազրեանդ, 229, 230, 233
Բադր, 27, 28
Բալթիկա, 257
Բալխ, 109, 281, 283, 312,
317
Բալտյա, 109
Բանր ալ-Նեդ, 341
Բանրիյն, 9, 40, 44, 121,
299-301
Բադդադ, 44, 178, 181-184,
189, 190, 194, 198, 199,
203, 206, 212, 216, 220,
232, 237, 241, 242, 246,
254, 256, 260, 262-264,
270-274, 277, 278,
280-282, 291-294, 296,
300, 305, 312-319, 325,
330, 343, 348, 356,
358-360, 364, 366, 367,
373, 375, 378, 379, 397
Բալիշ, 77, 85
Բանդլաշիշ, 47
Բաեհն, 233
Բարյա, 58, 93, 121, 127,
147, 150, 196, 208, 240,
241, 254, 255, 300, 378
Բառնա-Ասրուգ, 79
Բարթաք գետ, 106
Բարի, 253
Բարյա, 62
Բելյուք, 72, 337, 345
Բելուցիստան, 110
Բերթր, 72

Բելզիք, 77, 233
Բերթա, 221
Բզնունյաց եղիք, 77
Բզնունիք, 85
Բլեբյու, 61
Ըյուզանդանյան կայսրու-
թյուն, 58, 62, 63, 78, 79,
82, 84, 85, 88, 103, 104,
111, 118, 120, 166, 209,
236, 244, 247-251, 256,
320, 324, 344
Բյուզանդիա, 58-61, 63, 74,
75, 81-87, 102-104,
114, 118, 126, 250-252,
285, 380
Բուսինա և Գերցեգովինա,
48
Բուհր, 283
Բորդ, 107
Բուխարա, 44, 108, 109,
170, 171, 187, 208, 254,
256, 274, 282, 283, 312,
316, 317, 356
Բուխարյա, 335
Գալլիա, 107
Գամրիա, 47
Գանա, 46
Գանդի Կասպուրականի, 80
Գարոննա, գետ, 107
Գերոննիա, 320, 333
Գերբայտալ, 106
Գիգա, 165, 306
Գիլան, 292, 339
Գորթ, 80
Գվինեա, 47
Գրգուս, 77
Գորզան, 312

Դաննա, 10
Դադասան, 118, 119, 160
Դամասկոս, 58-60, 71, 72,
85, 90, 93, 97, 99, 102,
113, 118, 122, 125, 132,
145, 154, 164, 168, 178,
220, 222, 254, 300, 327,

- 332, 334, 335, 337, 341, 342, 348, 358, 360
- Դամիյար, 335
- Դարբուլ, 110
- Դալվան, 238, 292
- Դարբանդ, 119
- Դարույնք, 114, 232
- Վերեթև, 112, 119, 127
- Վերջան, 84
- Վիպար Քարր, 344
- Վլին, 76, 78, 113, 118, 127, 228, 230, 232, 329
- Եզերաց աշխարհ, 328
- Եզիարտու, 8, 9, 13, 22, 44, 47, 55, 61, 71, 72, 92, 98, 105, 121, 123, 164, 219, 222, 223, 252, 254, 261, 272-277, 303, 305-307, 309, 310, 315, 322, 324, 328, 328-332, 335-338, 341-349, 391
- Եղնիա, 59, 72, 76, 324, 326, 327, 345
- Եղնիայի կոմսություն, 322, 323
- Եննն, 8, 11-13, 20-23, 40, 121, 143, 332, 337, 344
- Ելրուա, 13, 17, 46, 48, 101, 102, 106-108, 111, 242, 244, 246, 247, 251, 254, 256, 257, 321, 327, 335, 354
- Երասխ, 80
- Երուսաղեմ, 31, 32, 54, 59, 67, 88, 90, 144, 145, 167, 248, 306, 314, 324, 325-329, 333, 338
- Երուսաղեմի թագավորություն, 311, 322, 323, 328, 345
- Եփրատ, 58, 65, 71, 76, 121, 154, 178, 180, 181
- Զաբրու, 61
- Զանգամ, 33
- Զանգիբար, 238
- Զանդի, 238
- Զիբարթա, 250, 251
- Զարարտան, 196, 238, 278-281, 292, 312
- Զարզոր, 15
- Զառն, 15, 22, 149
- Զախիրիների ենթություն, 277
- Զալին, 232
- Զամազան, 164
- Զրիլիսի, 62, 127
- Տրանա, 250
- Տրիամ, 11
- Տրիկիթ, 330, 348
- Տրիպարտաթ, 164
- Տրուլունների ենթություն, 274, 277
- Տրուխարտան, 108, 109, 283
- Տրումանչատ, 119
- Տրունիս, 8, 9, 45, 47, 104, 252, 273
- Տրուս, 164, 191, 208, 250, 262
- Տրուր Արզին, 77
- Տրուրան, 108, 282
- Տրուրդիա, 47, 48
- Իզդինների ենթություն, 272, 273
- Իրիլ, 257
- Իխլիդների ենթություն, 277
- Իկոնիայի տիրապետություն, 276
- Ինզոնեզիա, 44, 47, 254, 255, 256
- Իսաանիա, 13, 45, 106, 107, 161, 169, 177, 247, 256, 258
- Իստաղիա, 251-253, 256, 320, 336
- Իրան, 40, 46, 47, 58, 108, 110, 120, 121, 164, 187, 199, 219, 224, 236, 238, 254, 256, 263, 278, 282, 292, 311, 313, 315, 339, 359, 379
- Իլյար, 8, 9, 40, 43, 47, 55, 56, 60, 90, 92, 94, 96-99, 102, 108, 121, 123, 158, 159, 164, 167, 170, 177, 179, 183, 193, 194, 220, 222, 239, 241, 254, 255, 261, 280, 294, 295, 300, 302, 306, 311, 313, 316, 330, 359, 378
- Իլիթիկա, 104, 121, 252, 273, 302, 303, 305, 306
- Լարսինա, 72
- Լախմի, 15
- Լատրինեա, 72
- Լատրի իշխանապետություն, թագավորություն, 322, 324, 333
- Լարք, 118
- Լեոնալիբանան, 221, 222
- Լիբանան, 8, 9, 40, 58, 59, 219, 221, 222, 323, 326
- Լիթիա, 8, 9, 47
- Լիկիա, 250
- Լիոն, 107
- Խազարական կազմար, 257
- Խարս, 230
- Խլար, 76, 232
- Խարասան, 43, 108, 109, 121, 159, 160, 163, 172-174, 191, 196, 197, 224, 234, 236, 254, 261, 273, 277-284, 312, 359, 371, 378
- Խորեզմ, 108, 109, 224, 284, 312, 315-317
- Խրամի, 117, 118
- Խուզիստան, 61, 92, 177, 208, 240, 255, 292
- Խուք, 267
- Կասրա, 22, 31-33, 96, 97, 141, 145, 261, 300

Կարխա, 80
Կայսրիա, 252
Կախեր, 287
Կահիրե, 127, 305-308,
310, 313, 328, 329, 331,
335, 337, 341, 343, 344,
347, 348, 360
Կայրական, 105, 145, 161,
177, 254, 273, 303, 305
Կանադայի կղզիներ, 370
Կանտոն, 255, 298
Կան-Ֆու, 256
Կաշգար, 314, 371
Կասպից ծով, 292, 314, 317
Կատար, 9
Կատալոնիա, 336
Կարակ, 333, 335
Կարթագեն, 105, 272
Կարին, 74, 77, 84, 229,
230, 232, 233
Կարմիր ծով, 10, 11, 256,
306
Կեսաբիա, 59
Կիլիկիա, 333, 344,
345-347
Կիլիկիայի Պարսկան քա-
ղաքություն, 320,
344-347
Կիպրոս, 62, 250
Կիլեան Ռուսիա, 257
Կելթոն, 320
Կողովիտ, 77, 78, 81
Կոր, 232
Կոմստանդուպոլիս, 81,
103, 104, 249, 251, 257,
314
Կովաս, 76, 86, 110, 112,
119, 351
Կոլորադո, 106, 127, 222,
368
Կորդովայի խալիֆայու-
րյուն, 92, 169, 247, 251,
252, 273, 274, 304
Կորդոբ, 71
Կրեան, 251, 252
Կուճայի, 228, 229
Կուճիս, 175

Կուսայի, 306
Կուֆա, 56, 57, 90, 96, 102,
121, 127, 147, 164, 167,
168, 171, 172, 176, 179,
180, 194, 208, 241,
254-256, 299, 300
Պարսկաստան, 12
Պարսկաստան, 11, 20
Պաեր, 59, 326, 332, 335,
342, 348, 366
Պանա, 337
Պանդյա, 176, 206, 236,
237, 256, 263, 292, 312
Պայաստան, 8, 9, 62,
66-68, 111-119, 160,
181, 187, 225-234, 251,
255, 256, 284-290, 329,
330, 346, 371, 372
Պայթաբադ, 110
Պայթեբեդ, 354
Պայկական լեռնաշխարհ,
65
Պայոց իշխանապետու-
րյուն, 83, 86
Պայֆա, 323, 328
Պաշտիյա, 180
Պաշտար, 300
Պարսան, 76, 116, 150, 154,
158, 164, 179, 326, 366,
371
Պարսան, 220
Պերս, 164, 281, 317
Պերսիկոս, քաղաք, 250
Պիմս, Նան' Դոմս, 158, 337,
359
Պիմոյս, 110
Պիսագ, 11, 12, 15, 23, 26,
45, 46, 97, 121, 177,
272, 276, 306, 332, 343,
344
Պիրս, սար, 26, 27
Պիրս, քաղաք, 60, 180
Պրոմապիթ Քոլոնեո, 257
Պոլսկան օվկիանոս, 5, 7,
243, 253, 255, 258

Պոլսկաստան, 110, 111, 121,
244, 254-258, 278, 283,
301, 306, 348, 371, 372
Պոն, 59, 158
Պորթլանդ, 8, 9, 47
Պորթլանդ գետ, 59
Պոտոս, 250
Պոն, 72, 253
Պոլսաստան, 72
Պոլստան, 61
Պունաստան, 150
Սորս քաղաք, 77, 78
Պազնահ, 283, 284, 316,
352
Սենդա, 320
Սրոս երկիր, 112
Սրոս քաղաք, 86
Սաադա ալ-Նուսա, 322
Սադիս սն-Լաբի, 28
Սազադա, 252
Սալապիա, 47
Սալի, 47
Սալապիա, 250, 251
Սալթա, 253
Սալակաթ թերակղզի, 257
Սալկան, 279
Սահլան, 164
Սադիթ, 7, 8, 45, 106, 224,
271, 272, 302-304, 306,
332
Սալթա, 332
Սանթո, 250
Սանազկոթ, 313
Սաշիկ, 7, 8, 105
Սալթոսանիա, 8, 9, 105
Սալթանահի, 43, 108,
109, 159, 163, 170, 176,
187, 191, 224, 254, 277,
281, 283, 315, 339
Սարկոլ, 8, 9, 45, 47, 241,
272
Սարկի, 77
Սարկ Պարթ, 349

- Աստուծոյ կիճ, 232
 Ածծ ճար, 164, 174
 Ածծամբ, 78
 Անդայ ծով, 58
 Անասիմա, 252
 Անրծնդէպան տաճար-
 տաններ, 351
 Անդլ, 164, 186, 187, 208,
 254, 262, 263, 277, 278,
 312
 Անցքա, 15, 22–33, 40, 44,
 49, 50, 55, 86, 93,
 95–100, 136, 145, 155,
 156, 162, 175, 178, 184,
 208, 215, 219, 256,
 261–263, 276, 300, 301,
 306, 332
 Արիսանտ, 14, 22, 60, 65,
 71, 72, 76, 78, 81, 85,
 88, 112, 154, 168, 164,
 179, 181, 182, 193, 194,
 332, 337, 338, 340
 Արիերկրական ծով, 72,
 250, 253, 254, 256, 275
 Անրն, 77, 328
 Արմզղիա, 317
 Արտալ, 325, 326, 330, 332,
 359
 Արլտան, 110, 127
 Արխարա, 241, 242
 Արկրան, 110
 Արոյան, 80
 Արշ, 287

 Բանամահ, 121
 Զարթ, 15, 22, 23, 28, 29
 Զարնու, 59

 Եարարեա, 15
 Եարլու, 323
 Եախիցեան, 78, 80, 115,
 117, 118, 127
 Ետից, 187
 Եարաք, 40
 Եարդ, 10, 46, 121
 Եարրոննա, 107
 Եաքուդ, 10

 Ենդու, 61, 252, 328, 335,
 341
 Երզնր, 48
 Երեւանդ, 61, 79, 164
 Երնկե, 182
 Երչապուր, 164, 175, 176,
 208, 254, 278, 279, 284,
 312
 Էթա, 164
 Էրուն, 110
 Էուքիա, 332
 Էրկնեա, 77

 Ըանամաշիա, 379
 Ըաշ, 100, 159, 281
 Ըառ ալ-Արաք, 65
 Ըաքիք Արուն, 333
 Ըիքալ, 254, 279, 292–294,
 296, 359
 Ըրթակ, 228
 Ըրթան, 112
 Ըրթակ, 335
 Ըուք, 221

 Զար, 48
 Զինաստան, 161, 208, 244,
 245, 254–257, 317, 359,
 371
 Զրդա, ճան՝ ճորա երկիր,
 112

 Դարեւաթն, 22, 46, 58, 59,
 72, 121, 127, 145, 154,
 178, 218, 223, 275, 278,
 322, 323, 324, 328, 332,
 333, 343
 Դալեքու, 252
 Դալմիա, 15
 Դալիստան, 47
 Դարսից ծոց, 10, 241, 254,
 371
 Դարսկաստան, 47, 60–63,
 70, 73, 75, 76, 80, 123,
 166, 175, 179–181, 196,
 198, 202, 204, 280, 286,
 316, 373, 385
 Դարա, 15

 Դարս, 61
 Դիգա, 320, 336
 Դիրնյան բերակղզի, 106
 Դուրունք, 232
 Դուառն, 106, 107

 Զարալ ար-Ճարիք, 106
 Զարալահ, 333
 Զալիլա, 89, 112, 113, 121,
 227, 326
 Զալիուն, 339
 Զիքալ, 292
 Զիքուտի, 47
 Զիքան, 112
 Զորթան, 167, 188, 238,
 281

 Թանալլահ, 144, 154, 178,
 223, 323
 Թալար, 110
 Թարքա, 181, 250
 Թնլ, 164, 175, 176, 206,
 254, 256, 263, 281, 283,
 292, 312
 Թուր ալ-Ասլի, 10, 11
 Թունի տարածություն, 314,
 324, 344
 Թուաք, 154, 178

 Մալամիա, 300
 Մամանիների էմիրություն,
 281, 283, 366
 Մամարդանդ, 109, 127,
 160, 181, 208, 224, 245,
 254, 256, 281, 282, 316,
 317
 Մամալու, 199, 216, 220,
 287, 288, 379, 380
 Մանուա, 76, 250, 251
 Մանցիե, 228
 Մարա, 345
 Մարուն, 287
 Մարդան Արաբիա, 9, 42,
 46, 47
 Մաքալ, 333, 337
 Մաքիզանց, 164

- Սաֆֆարիների էմիրություն, 278, 281
- Սելջուկյան ծած սուլթանություն, 311, 324, 325, 335
- Սելևկյան թագավորություն, 71
- Սեմեզալ, 47
- Սեպտիմանիա, 107
- Սինե, 110, 173, 283
- Սիս, 347
- Սիսուան, 121, 181, 278-280, 283, 284
- Սիր Դաբլա, 108, 109, 199
- Սիրա, 121, 158, 159
- Սիրակուզա, 252
- Սիրաֆ, 254, 258
- Սիբիա, 8, 9, 26, 44, 46, 47, 56, 58, 59, 71, 72, 89, 90, 93, 96, 98, 114, 127, 154, 158, 159, 161, 169, 170, 174, 178, 179, 181, 182, 193, 194, 215, 219-223, 254, 256, 261, 276-277, 300, 308, 313, 315, 322-328, 330-333, 337, 341-344, 348, 349, 359
- Սիրիական անաբատ, 10, 147
- Սիզեղիա, 251, 252
- Սիֆֆին, 56
- Սյունիք, 81, 85
- Սող, 108, 109, 159, 160, 187
- Սոմալի, 47
- Սպասան, 44, 236, 254, 283, 292, 312, 314
- Սունաորա, 257
- Սուդան, 8, 9, 370
- Սուս, 371
- Սն ժով, 254, 256
- Սնիլիա, 106
- Վաղի Արարի, 58
- Վանա լիճ, 77, 84, 85, 113
- Վանանդ, 115
- Վասիտ, 241, 242, 280, 300
- Վասպուրական, 80, 81, 114, 115, 231
- Վարդանակերտ, 113, 115, 116
- Վենետիկ, 261, 253, 258, 320, 336
- Վեստֆերի թագավորություն, 106
- Վիրք, 85, 86, 111, 112, 117, 119, 160
- Վոլգա, 119
- Վրաստան, 62, 88, 228
- Տալաս, 245
- Տայք, 114, 115
- Տամեմբ, 105
- Տաշքենդ, 109, 159
- Տալոն, 77, 229
- Տաթուս, 250
- Տիբերիա, 333, 337
- Տիգրիս, 65, 120, 181, 182, 208, 335, 380
- Տիզոն, 80, 181, 182
- Տյուրս, 345
- Տոլեմի, 106
- Տարնանո, 252
- Տրասիզոն, 256
- Տրիպոլի, 324-327
- Տրիպոլի կոմսություն, 324, 345
- Տրիպոլիտանիա, 62
- Տուրք, 107
- Տուր, 107
- Տիգրիս, 80, 287
- Ցեղոն, 255, 256
- Ռոբլյու, 240
- Ուկլագա, 26
- Ռուհոյ, 28
- Ուրֆա, 72
- Փենթար, 110, 282
- Փյունիկիա, 71, 72
- Փոքի, 118
- Փուլք, 118
- Քարթլ, 110
- Քարքի, 129, 287
- Քերթլա, 40, 96
- Քեթման, 44, 110, 121, 279-281, 292
- Քնշ, 187
- Քրդստան, 316
- Քուլեյք, 9, 47
- Օմայյան խալիֆայություն, 92, 103, 105, 111, 119, 120, 122, 123, 126, 129, 130, 132, 134, 138, 140, 143, 145-147, 152, 158, 169, 178, 192, 218, 219, 226, 243, 247, 304, 350, 351
- Օման, 9, 52, 121, 173
- Օսմանյան կայսրություն, 6, 43, 48, 47, 183
- Չաթիմյան խալիֆայություն, 92, 301-311, 315, 324, 356
- Չարսան, 61
- Չարս, 196, 208, 279, 280, 292
- Չես, 254, 272
- Չերզանա, 108, 109, 159, 216, 274, 276, 281, 366
- Չիլիպահնոն, 257
- Չրանկենդի թագավորություն, 107
- Չրանիա, 6, 107, 253, 256, 258, 320, 333, 336
- Չրաստառ, 127, 254, 305

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին (Յակոբ ալ-Ֆա-ձաֆի, Արու-լ-Նիդա, Իբն Հադդադ): Կազմեց Գ. Ջ. Լալբանդյան, Երևան, 1966:
2. Արևելագիտական ժողովածու, Թ. Երևան, 1964:
3. Արևելյան աղբյուրագիտություն, Կ. Ի. Երևան, 1988:
4. Թովմայի վարդապետի Արծրունույ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, ի լոյս նա՛մ Ք. Պատկանճեան, Ա. Պետերբուրգ, 1887:
5. Իբն ալ-Ասիր, Լիակատար պատմություն (Ալ-Քաձիֆ ֆի-լ-Տարիխ), Թարգմանու-թյուն բնագրից, Առաջաբան և ծանոթագրություններ Ա. Ե. Տեր-Ղևոնդյան, Երևան, 1981:
6. Իբն-ի Բատուտա, Քաղեց և բարձմանեց Գ. Աճառյան, Երևան, 1940:
7. Կրթական Գանձակեցի, Պատմութիւն Պայտց, Երևան, 1961:
8. Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն (Ուեյ-կոնկետիվ), Երևան, 1992:
9. Հայ ժողովրդի պատմություն (3 հատորով), Կ. Ի, Երևան, 1984, Կ. ԻԻ, Երևան, 1976:
10. Հովհանճեան Կարողիկոս Ղրաթխանակերտցի, Պայտց պատմություն: Աշխարհա-բար բարձմանությունը և ծանոթագրությունները Գ. Ք. Շոտունյանի, Երևան, 1996:
11. Հովհաննիսյան Ե. Գ., Ասորգաթան Գ. Ա., Սիրիան անկախության համար մղված պայ-ջալում, Երևան, 1975:
12. Մանանդյան Զ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Կ. Ի, Երևան, 1931/Դ:
13. Մելիք-Քախչյան Ա. Տ., Պայաստանը 7-9 դարերում, Երևան, 1988:
14. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Թ, Արաբական երկրներ, Երևան, 1967:
15. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, VI, Արաբական երկրներ, Երևան, 1974:
16. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, IX, Արաբական երկրներ, Երևան, 1978:
17. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XVI, Երևան, 1986:
18. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XVII, Երևան, 1998:
19. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XVIII, Երևան, 1999:
20. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XIX, Երևան, 2000:
21. Մարլեան Գ., Ալեանավոր Հայեր եզիպատսի մեջ, Պսիխոն, 1947:
22. Պատմություն: Պայտց պատմությունը համաշխարհային պատմության համատեքս-տում, Երևան, 2001:
23. Պատմութիւն Պետմոնյայ Մեծի վարդապետի Պայտց, Ա. Պետերբուրգ, 1887:
24. Մերձավոր Ասիայի պատմություն Պատմութիւն ի ճնն Ար. Մալխասեանց, Երևան, 1939:
25. Մովսիսյան Տարմոնցույ Ասորկան Պատմութիւն տիգնրական, Ա. Պետերբուրգ, 1885:

26. Տեր-Ղևոնդյան Ա. Ա., Իրաքական ամիրայությունները Բագրատունյաց Չախաշունք, Երևան, 1965:
27. Տեր-Ղևոնդյան Ա. Ա., Ամիրայությունի տրաքական ներ խնդրատրուքներ, Երևան, 1968:
28. Տեր-Ղևոնդյան Ա. Ա., Չախաշունքը VI-VIII դարերում, Երևան, 1996:
29. Փղաշահյան Ա. Պ. Քրիստոսը Արաքսյան խաչիֆայությունի ժամանակաշրջանում (X-XI դդ.), Երևան, 1999:
30. Абурайхан Бирунн. Избранные произведения. I. Памятник культуры поколения (Пер. и примеч. М. А. Салье). Ташкент, 1957.
31. Анин аль-Халк. Связи между Ислам и Волгой в XIII-XIVvv. М., 1962.
32. Вазьянц А. П. Лазаревский институт восточных языков. М., 1959.
33. Бартольд В. В. Работы по истории ислама и Арабского Халифата. Сочинения. Т. 6. М., 1966.
34. Бартольд В. В. История изучения Востока в Европе и России. М., 1925.
35. Беллев Е. А. Арабы, ислам и Арабский халифат в раннем средневековье. М., 1965.
36. Большаков О. Г. История Халифата. Т. 1. Ислам в Арабии (570-633). М., 1989.
37. Большаков О. Г. История Халифата. Т. 2. Эпоха великих завоеваний (633-656). М., 1993.
38. Васильев Л. С. История Востока. Т. 1. М., 2001.
39. Гагаулин М. Ф. Сирия. М., 1956.
40. Горелников С. Г. Ирак. Экономическо-географическая характеристика. М., 1953.
41. Грюнебаум Г. Э. Классический ислам. М., 1986.
42. Данджар Б. М. Ирак в прошлом и настоящем. М., 1960.
43. Джафар Хайят. Иракская деревня. М., 1953.
44. Захедер Б. Н. История Восточного Средневековья (Халифат и Ближний Восток). М., 1944.
45. Ибн ал-Феких. Албар ал-Буздан. Введение, перевод и комментарий Жамжочана А. С. Ереван, 1979.
46. Ислам. Краткой справочник. М., 1983.
47. История стран Азии и Африки в средние века. М., 1968.
48. История стран зарубежной Азии в средние века. М., 1970.
49. Корак. Перевод и комментарий И. Ю. Крачковского. Издание второе. М., 1986.
50. Конрад Н. Запад и Восток. М., 1966.
51. Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. Т. IV. М.-Л., 1957.
52. Мец А. Мусульманский Ренессанс. М., 1966.
53. Массэ А. Ислам. Очерк истории. Пер. с французского. М., 1982.
54. Оганесян Н. О. Национально-освободительное движение в Ираке. Ереван, 1976.
55. Оганесян Н. О., Агбарян Е. А., Сарадян П. А., Конданян Р. П., Еганян Г. М. Ислам в политической жизни стран современного Ближнего и Среднего Востока. Ереван, 1986.
56. Оганесян Н. О. Становление и развитие востоковедения в советской Армении. В кн. Востоковедные центры в СССР (Азербайджан, Армения, Грузия, Украина). М., 1988.
57. Панова В. Ф., Вахтин Ю. Б. Жизнь Мухаммеда. М., 1991.
58. Пиотровский М. Б. Южная Арабия в раннее средневековье: Становление средневекового общества. М., 1985.

59. Саркисян Галек, Худаврдан Константин, Юзбачян Карен. Потомки Хайка. Ереван, 1936.
60. Семенов Л. А. Салах ад-Дин и мамлюки в Египте. М., 1966.
61. Семенов Л. А. Из истории фатимидского Египта. М., 1974.
62. Тер-Гавондян А. Н. Армения и Арабский Халифат. Ереван, 1977.
63. Уорренер Д. Земельная реформа в странах Ближнего Востока (Египет, Сирия, Ирак). Пер. с англ. М., 1958.
64. Фельдлинский И. М. История арабов и Халифата (750–1517гг.). М., 2001.
65. Шумоевский Т. А. У моря арабеского. М., 1975.
66. Abu Salih. Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries. Transl. by V. T. A. Evetts, Oxford, 1895.
67. Adams D. Iraq's People and Resources. Los Angeles, 1958.
68. Azarya Viktor. The Armenian Quarter of Jerusalem. Urban Life Behind Monastery Walls. London, 1984.
69. Gibb H. A. R. Studies on the Civilization of Islam. London, 1962.
70. Castle W. Syrian Pageant. The History of Syria and Palestine 1000 B. C. to A. D. 1954. London.
71. Coke R. Baghdad: the City of Peace. London, 1927.
72. Edmonds C. Kurds, Turks, Arabs. London, 1957.
73. Fedden R. Syria. A Historical Appreciation. London., 1956.
74. Guillaume A. The Life of Mohammad: A Translation of Ibn Ishak's "Sirat Rasul Allah". London, 1955.
75. Hitti Ph. History of the Arabs. From the Earliest Times to the Present. London, 1951.
76. Hitti Ph. History of Syria, including Lebanon and Palestine. London, 1951.
77. Hitti Ph. Lebanon in History. London, 1957.
78. Hitti Ph. Syria. A Short History. New York., 1959.
79. Hourani A. Syria and Lebanon. London, 1946.
80. Longrigg S., Steaks F. Iraq. London, 1955.
81. Majid Khadduri. Independent Iraq. London, 1958.
82. Middle East. From Lybia to Iran. London, 2000.
83. Syria. Geography and History. Damascus, 1955.
84. Vincent M. Les Arabes. Paris., 1959.
85. Ziaideh N. A. Syria and Lebanon. London, 1957.
86. Ziaideh N. A. Urban Life in Syria under the Early Mamluks, Beirut, 1953.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ 5

Գլուխ առաջին

ԱՐԱՐԱՆԵՐԸ ԶՆԱԳՈՒՅՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ VII ԴԱՐԸ

I.	ԱՐԱՐԱՆԵՐԻ ԲԵՐՈՐԴՄԱՆԸ	10
	1. Արարական բերակղզին և նրա բնակչիմարական պայմանները	10
	2. Բուսական աշխարհը	11
	3. Կենդանական աշխարհը: Ուղտը	13
II.	ԱՐԱՐԱՆԵՐԸ	14
	1. Ինքնանվանումը և կազմավորումը	14
	2. Արարքեն լեզուն և արարական գիրը	15
III.	ԱՐԱՐԱՆԵՐԻ ՄԻՆՉՐԿԱՍՄԱՆ ԱՍԵՎՆ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱՅՈՒՑԱԶԵԿԸ	18
	1. Տոհմ, ցեղ և ցեղաքիմ միություն	18
	2. Վաչկատուն բոլբոլոներ	19
	3. Նստակյացներ	20
	4. Առևտուրը	22
	5. Կրոնը	23

Գլուխ երկրորդ

ԶԱՄԱՇԱԿԱՐՉԱՅԻՆ ՆՈՐ ԿՐՈՆԻ — ԻՍԼԱՄԻ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ

I.	ՍՈՒԳԱՍԱԿՐ ՍԱՐԳՍՐԵՆ	25
	1. Մոսիամմադի կյանքը և զործունեությունը	25
	2. Մոսիամմադն իսլամի հիմնադիր	27
II.	ԻՍԼԱՄԸ ԵՎ ՆՐԱ ԳԻՄՆԱԿԱՆ ՂՈԳՄԱՆԵՐԸ	29
	1. Իսլամի հիմն գլխավոր հենասյուները	30
III.	ՍՈՒՍՈՒԼՄԱՆՆԵՐԻ ՍՈՒՐԲ ԳԻՐԸ-ԿՈՐՄԱՆԸ	34
	1. Ալ-Կորան ալ-Քարիմ	34
	2. Կորանի կատարվածքը	34
	3. Կորանի կանոնակարգումը	36
IV.	ԱՌՆՆԻՉՄ ԵՎ ՇԻՐՉԱ	37
	1. Աուննիզմ	37
	2. Շիիզմ	39

V. ՀԱՐԻԱՅ ԵՎ ՍԱԶԳԱՐ	40
1. Հարիաք	41
2. Մազիաք	42
3. Չանաֆիական մազիաք	43
4. Հաֆիական մազիաք	44
5. Մալիքիական մազիաք	44
6. Չանբալիական մազիաք	45
VI. ԻՍԼԱՄԻ ՏԱՐԱԾՈՒՄԸ	46
1. Իսլամի վերածուցը համաշխարհային կրոնի	46
2. Իսլամի պետական կազմավորումները	47

Գլուխ երրորդ

ՄՐԱՐԱԿԱՆ ԽԱՆՉԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

I. ՄՐԱՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱԶԿԱԾ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ	49
1. Մուհամմադը և արաբական ումմայի վերածուցը արաբական իսլամական աստվածապետության	49
2. Առաջին չորս քարեպաշտ խալիֆաները	51
II. ՄՐԱՐԱԿԱՆ ԼՎԱՃՈՒՄՆԵՐԸ VII ԴՆՄԻ 30-ՄԿԱՆ ԹԱՎԱՆՆԵՐՈՒՆ	57
1. Բյուզանդիայի պարտությունը և Ալիիայի Պաղեստինի ու Լիբանանի միացումը խալիֆայությանը	58
2. Մասաբյան Պարսկաստանի մվաճումը	60
3. Եզիպոսը խալիֆայության կազմում	61
4. Արաբների հետագա նվաճումները	61
5. Արաբների հարթանակների պատճառները	62

Գլուխ չորրորդ

ՄՐԱՐՆԵՐԻ ԼԵՐԽՈՒԺՈՒՄԸ ԳՅԱՅԱՏԱՆ (640-650-ՄԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ)

I. ՄՐԱՐԱ-ԳՅԱԿԱԿԱՆ ԿԱՐԱՆԱԿԱՆ ՀՓՈՒՄՆԵՐԸ	65
1. Հսիման ուղորդները	65
2. Չայկական և արաբական պատմագրությունը	66
3. Արաբական երկրները Տիգրան Մեծի հայկական կայսրության կազմում	70
4. Ուրֆայի (Եղեմիայի) հայ-արաբական թագավորությունը	72
II. ԳՅԱՆՏԱՆԸ ՄՐԱՐԱԿԱՆ ԼԵՐԽՈՒԺՈՒՄԱՆ ՆԱԽՕՐԵՒՆ	73
1. Չայաստանը մասնատված երկիր	73
2. Արևելյան Չայաստանի կարգավիճակը	73
3. Արևմտյան Չայաստանի կարգավիճակը	74
III. ՄՐԱՐՆԵՐԻ ԼԵՐԽՈՒԺՈՒՄԸ ԳՅԱՆՏԱՆ	76
1. Արաբական առաջին արշավանքները	76
2. Դվինի պաշարումը և զրախումը	78
3. Թեոդորոս Ոչտունի Չայաստանի իշխան	79
4. Արաբա-հայկական 652 թ. պայմանագիրը	81

5. Դայերը երուսաղեծում	87
------------------------------	----

Գլուխ հինգերորդ

ՕՍԱՅՅԱՆ ԽԱՆԻՉԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (661–750 թթ.)

I. ԳԱՅՎԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԻՆԱՍՏԻԱԿԱՆ–ՃԱՌԱՆԳԱԿԱՆ ՄՎՁԲՈՒՆԹԻ ԴԱՏԱՏՈՒՄԸ	89
1. Մուսվիհա I Օմայյան դինաստիայի հիմնադիր	89
2. Երեւաթաակություն արաբական վերնախավում դինաստիական կառավարման հարցի շուրջը	92
3. Խալիֆացի կրոնախան և աշխարհիկ կառավարման գործառույթների ճշգրտումը և կոնկրետացումը	99
II. ՍՐԱԲԱԿԱՆ ԵՎՁՈՒՄՆԵՐԻ ԿԵՐՍԿԱՌՈՒՄԸ	102
1. Արեւմտյան ուղղությունը	102
2. 732 թ. Պուատիեյի ճակատամարտը	106
3. Արեւելյան ուղղությունը: Միջին Ասիայի նվաճումը	108
4. Երիտուրում Աֆղանստան և Դեղկաստան	110
5. Դյուսեխային ուղղությունը	111
6. Արմինիա վարչական միավորի ստեղծումը	112
7. Դայերի 703 թ. ապստամբությունը և Կարդանակերտի ճակատամարտը	113
8. Արաբական տիրապետության ամրապնդումն Արմինիայում	117
III. ԽԱՆԻՉԱՅՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ–ԿԱՌԱՍՐԱԿԱՆ ԵՎ ՏԵՏԵՍԱԿԱՆ ԴԱՄԱԿԱՐԳԸ	120
1. Պետական կառավարման համակարգը և ապարատը	120
2. Արաբերեն լեզվի պետական կարգավիճակը	123
3. Ազգային արաբական դրամի ստեղծումը	125
4. Արաբական ազգային զինված ուժերը	128
5. Ազրաբային հարաբերությունները	130
6. Օմայյան արքունիքը	134
IV. ՄՏԱՎՈՐ–ՄՇԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ԿՅԱՆՔԸ	140
1. Արաբերեն լեզվի խնդիրը	140
2. Գրականությունը	141
3. Դոկտորությունը	143
4. Ճարտարապետությունը	144
5. Այլ արվեստներ	145
6. Կրթությունը	146
7. Չիտությունը	148

Գլուխ վեցերորդ

ՕՍԱՅՅԱՆ ԴԻՆԱՍՏԱՅԻ ԱՆԿՈՒՄԸ (750 թ.)

I. ԽԱՆԻՉԱՅՈՒԹՅԱՆ ԴԱՄԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՏՎԱՄԺՄԱՆԸ	152
1. Գաղատությունների հանգույցը	153

2. Հակաօժանդակյալ անպատանձրությունները և ելույթները	158
3. Արու Մուսլիմի անպատանձրությունը և Օժայյան դինաստիայի տապալումը	162

Գլուխ յոթերորդ

ԱՐՔԱՅԱՆ ԽԱԼԻՉԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (750–1258 թթ.)

I. ԱՐՔԱՅԱՆ, ԴԻՆԱՍՏԻԱՅԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ԵՎ ԱՄՐԱՊԵՆՂՈՒՄԸ	166
1. Արու ալ-Արբասը նոր դինաստիայի հիմնադիր և Արբասյան առաջին խալիֆա (750–754 թթ.)	166
2. Խալիֆաների միջոցառումները Արբասյան դինաստիայի ամրապնդման ուղղությամբ	168
3. Խալիֆա Արու Յաֆար ալ-Մանսուրը (754–775 թթ.)	173
4. Դար առ-Սալամի՝ Բաղդադի հիմնադրումը 762 թ.	178
II. ՊԵՏԱԿԱՆ ԿՈՌԱՎՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ	185
1. Արբասյան դինաստիայի դիրքի հետազոտ ամրապնդումը	185
2. Փոփոխություններ և նորամուծություններ խալիֆայության հայեցակարգում և պրակտիկայում	192
III. ՊԵՏԱԿԱՆ-ԿՈՌԱՎՐՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ: ԼՈՐԱՍՈՒՇՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՓՈՓՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	200
1. Խալիֆա	200
2. Վազիր	203
3. Դիվան	206
4. Զինուժ	212

Գլուխ ութերորդ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԸՆԴՎՁՈՒՄՆԵՐԸ ԱՐՔԱՅԱՆ ԽԱԼԻՉԱՅՈՒԹՅՈՒՆՈՎ (VIII–IX դարեր)

I. ԶՍՂԱՅՄԱԿԱՆ, ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԵՎ ԱՍՏԱՍԳՐԱԿԱՆ ԵԼՈՒՅՑՆԵՐԸ	217
1. Հակաարբասյան ելույթների շնույթը և պատժառանցները	217
2. Հակաարբասյան շարժումները Սիրիայում, Լիանանում, Եգիպտոսում և Պաղեստինում	219
II. ԻՐԱՆԻՍՏԱՆԻՆԻ ԲԱՅԱՏԱՆՈՒՄ ԵՎ 774–775 ՅՁ. ԱՊՍՏԱՍՐՈՒԹՅՈՒՆԸ	225
1. Հակաարբասյան դժգոհությունները և նրանց պատժառանցները	225
2. 774–775 թթ. հայերի մեծ ապստամբությունը	235
III. ԸՄՐԵԿԻ ԵՎ ԱՏՐՈՒԿ–ՉԱՆՉՈՒՆԵՐԻ ԱՊՍՏԱՍՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	235
1. Բաբենգի ապստամբությունը (816–837 թթ.)	235
2. Ատրուկ–Չանչիների ապստամբությունը (869–883 թթ.)	238

Գլուխ իններորդ
ԱՐՔԱՅԱՆ ԽԱՆՁԱՅՈՒԹՅԱՆ ԱՐՄԱՔԻՆ ԶԱՐԱԲԱՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
(VIII-IX դարեր)

I. ԱՐՔԱՅԱՆՆԵՐԻ ԱՐՄԱՔԻՆ ԶԱՐԱԲԱՎԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	243
1. Արտաքին քաղաքականության նոր ծագմամբարությունը	243
2. Արաբա-չինական ծագմական քախումները	245
3. Արքայան խալիֆայության և Չրանկների կայսրության վտխաբարերությունները	246
4. Արաբա-բյուզանդական իարարերությունները	248
5. Կրետեի և Ալեքսիայի գրավումը: Ներխուժում Իտալիա	251
6. Արքայան խալիֆայության արտաքին առտերական կապերը	253

Գլուխ տասներորդ
ԱՐՔԱՅԱՆ ԽԱՆՁԱՅՈՒԹՅԱՆ ՏՐՈՂՈՒՄԸ (IX-X դարեր)

I. ԽԱՆՁԱՅՈՒԹՅԱՆ ՏՐՈՂՈՒՄԸ ԵՊՄԱՏՈՂ ԱԶԳԱՆԵՐԸ	260
1. Գարուն առ-Ռաշիդի ճակատագրական պատյը	260
2. Կենտրոնախույս ուժերի դիզերի ամրաամրումը: Քաղաքական, երկխան և կրոնական իսկասությունների պրունը խալիֆայությունում	264
II. ԱՐՔԱՅԱՆ ԽԱՆՁԱՅՈՒԹՅԱՆ ՏՐՈՂՈՒՄԸ	271
1. Իդրիսների շխան ենիությունը Մաղղիում (Մարտկոյում)	271
2. Աղլաքիների ենիությունը Իֆրիկյայում	273
3. Թուլունիների պետության իմնումը Եգիպտոսում (868-905 թթ.)	274
4. Թաիլիների պետությունը Խորասանում	277
5. Սաֆարիների պետությունը	278
6. Աամանիները	281
7. Կարախանները և Դագնեիները	283
III. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱՎԱՆՈՒՄԸ	284
1. Անկախության նվաճման արտաքին և ներքին նախապայմանները	284
2. Իշխանաց իշխանից միջն բազամղը: Գայաստանն անկախ պետություն	288

Գլուխ տասներորդ
ԱՐՔԱՅԱՆ ԽԱՆՁԱՅՈՒԹՅԱՆ ՄԱՅՐԱՄՈՒՅԸ
(X դ. երկրորդ կես - 1258 թ.)

I. ԽԱՆՁԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ԲՈՒՆԵՐԻ ՏԻՐԱԴԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՁՈՒ (945-1055 թթ.)	291
1. Բուխները	291
2. Բաղդադի գրավումը և խալիֆայության անցումը Բուխների տիրապետության ներքո	293
II. ՀԱՅՈՒՄՆԱՆԵՐԻ ԽԱՆՁԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ (909-1171 թթ.)	296
1. Իսմայլական աղանդի առաջացումը	296
2. Կարմաթները և Բախրեյնի կարմաթական խալիֆայությունը	299

3. Ֆաբիմյան խաչիֆայության հաստատումը	301
4. Ֆաբիմյան խաչիֆայության հայ կառավարիչները՝ Բադր ալ-Գամալի և Աֆղալ	307
5. Ֆաբիմյան խաչիֆայության կործանումը	311
III. ՍԵՆՈՒԿՆԵՐԸ ԵՎ ՍՈՆՂՈՒՆԵՐԸ	312
1. Արքայան խաչիֆայությունը մելքոնկան տիրապետության ներքո	312
2. Սոնդոլները և Արքայան խաչիֆայության կործանումը	316

Գլուխ տասներկուերորդ
ԽԱՉԱԿԻՐՆԵՐԸ, ԱՅՅՈՒԻՆԵՐԸ ԵՎ ՍԱՍՆՈՒՔՆԵՐԸ

I. ԽԱՉԱԿՐԱՏ ԱՐԸԱՊԱՔՆԵՐԸ ԵՎ ԱՌՆԱՎԱՏՈՒՄ ԱՐԱՐԱԿԱՆ-ԻՍԱՍՆԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳԵՏ	320
1. Խայանկերների հայտնվելը Առաջավոր Ասիայում	320
2. Եղեսիայի կոմսության, Անտիոքի իշխանապետության և Երուսաղեմի բազմավորության հիմնումը	322
3. Արաբա-խլամական պետական կազմավորումների դիրքորոշումը խայանկերների նկատմամբ	324
II. ԱՅՅՈՒԻՆԵՐԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԱՏՏԱՏՈՒՄ ԵՎ ԴՊՏՈՒՄ ԵՎ ՍԻՐՈՒՅՈՒՄ (1169-1252 թթ.)	328
1. Ֆայաստամից աբուազադաթ քուրդ Այյուբիները: Մալահ ադ-Դին ալ-Այյուբի	328
2. Մալահ ադ-Դին ալ-Այյուբին Եգիպտոսի և Սիրիայի տիրակալ	330
3. Մալահ ադ-Դինը և խայանկերները	333
4. Այյուբիների սոցիալ-տնտեսական քաղաքականությունը	334
5. Այյուբիների տապալումը	337
III. ԵՎԻՊՏՈՒՄ ԵՎ ՍԻՐԻԱՆ ՍԱՍՆՈՒՔՆԵՐԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԵՐՅՈՒՆ (1250-1517 թթ.)	339
1. Մամլուքները	339
2. Մամլուքյան Բահրիների կառավարումը (1250-1382 թթ.)	341
3. Բահրի մամլուքները և Կիլիկյան Ֆայաստամը	344
4. Բուրջիների մամլուքյան դինաստիան և մամլուքների տիրապետության վերջը	347

Գլուխ տասներեքերորդ
ԱՐԱՐԱ-ՍՈՒՍՈՒՄԱՆԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅՑԸ

I. ՄՇԱԿՈՒՅՑՆԻ ԼՈՐ ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	350
1. Արաբա-մուսուլմանական մշակույթ հասկացողությունը	350
2. Մուսուլմանական վերածնունդ (ռեճեսաճա), թե՛ մշակույթի ծաղկում	353
II. ՄՇԱԿՈՒՅՑՆԻ-ՄՏԱԿՈՐ ԿՅԱՆՔԸ	356
1. Կրթություն և կիրք մարդ	356
2. Գիտություն և գիտնական	362

III. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒ ԵՎ ԱՐՎԵՍ	374
1. Գրականություն. պոեզիա և պրճակ	374
2. Արվեստ	379

ԱՂՅՈՒՄԱԿՆԵՐ

1. Սուհամնադ ծաղցարեի տոհմածաղ	382
2. Առաջին լրջ բարեպաշտ (տղթախտ) խաչիֆաները (632-661 թթ.)	382
3. Օմայյան խաչիֆաները (661-750 թթ.)	382
4. Աբբասյան խաչիֆաները (750-1258 թթ.)	383
5. Տասներկու ալիական-չիական իմամները (661-878 թթ.)	384
6. VԵ-IX դարերի հայ պատրիկ-իշխանները (839-885 թթ.)	384
7. Ֆաթիմյան խաչիֆաները (909-1171 թթ.)	385
8. Այյուբյան սուլթանները (1169-1252 թթ.)	385
9. Աբբասյան խաչիֆաները, որոնք հաստատվեցին Կաշիրում Աբբասյան խաչիֆայության կրծանումից հետո (1261-1517 թթ.)	386
10. Սամլուք սուլթանները (1250-1517 թթ.)	386
Ա. Բահրի մամլուք սուլթանները (1250-1382 թթ.)	386
Բ. Բուրջի մամլուք սուլթանները (1382-1517 թթ.)	387

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	389
------------------------------------	-----

ՋԱՐՏԵՁՆԵՐ

1. Չին Արարիան	12-13
2. Արարական նվաճումները	58-59
3. Օմայյան խաչիֆայությունը	104-105
4. Աբբասյան խաչիֆայությունը	182-183

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	400
---------------	-----

CONTENTS

FOREWORD	5
----------------	---

CHAPTER I

THE ARABS FROM ANCIENT TIMES TO VII CENTURY

I. THE ARABS' CRADLE	10
1. The Arabic Peninsula and its Natural and Climate Conditions	10
2. Vegetation	11
3. Fauna. The Camel	13
II. THE ARABS	14
1. Self-Name and Formation	14
2. The Arabic Language and Arabic Writing	15
III. PRE-ISLAMIC SOCIO-ECONOMIC SYSTEM	18
1. Clan, Tribe and Tribal Union	18
2. Bedouin-Nomads	19
3. Settleds	20
4. Commerce	22
5. Religion	23

CHAPTER II

THE ORIGIN OF A NEW WORLD RELIGION – ISLAM

I. THE PROPHET MUHAMMAD	25
1. The Muhammad's Life and Activity	25
2. Muhammad-Founder of Islam	27
II. ISLAM AND ITS BASIC DOGMAS	29
1. Five Main Pillars of Islam	30
III. HOLY BOOK OF MUSLIMS – KORAN	34
1. Al-Koran al-Qarim	34
2. The Koran Structure	34
3. Canonization of Koran	36
IV. SUNNISM AND SHIISM	37
1. Sunnism	37
2. Shiism	39
V. SHARIAH AND MAZHAB	40

1. Shariah	41
2. Mazhab	42
3. Hanafite Mazhab	43
4. Malikite Mazhab	44
5. Shafite Mazhab	44
6. Hanbalite Mazhab	45
VI. THE EXPANSION OF ISLAM	46
1. The Turning of Islam into a World Religion	46
2. The Islamic State Entities	47

CHAPTER III THE ARAB CALIPHATE

I. ESTABLISHMENT OF A CENTRALIZED ARABIC STATE	49
1. Muhammad and Turning of Arabic Umma into an Arabic Islamic Theocratic State	49
2. The First Four Orthodox Caliphs	51
II. THE ARABIC CONQUESTS IN 30s OF VII CENTURY	57
1. Defeat of Bizantine Empire and joining of Syria, Palestine and Lebanon to the Caliphate	58
2. Conquest of the Sasanide Persia	60
3. Egypt – a Part of Caliphate	61
4. The Further Conquests of Arabs	61
5. Reasons of the Arab Victories	62

CHAPTER IV INVASION OF ARABS IN ARMENIA (640–650s)

I. THE EARLY ARAB–ARMENIAN CONTACTS	65
1. The Contacting Spheres	65
2. Armenian and Arab Historiography	66
3. Arab Countries within the Armenian Empire of the Tigran the Great	70
4. Armenian–Arab Kingdom of Ruha (Edessa)	72
II. ARMENIA ON THE EVE OF ARAB INVASION	73
1. Armenia a Divided Country	73
2. Status of Eastern Armenia	73
3. Status of Western Armenia	74
III. INVASION OF ARABS IN ARMENIA	76
1. The First Arab Invasions	76
2. The Siege of Dvin and its Occupation	78
3. Theodoros Rishuni–prince (Governor) of Armenia	79
4. The Arab–Armenian Treaty of 652	81
5. Armenians in Jerusalem	87

CHAPTER V
THE UMAYYAD CALIPHATE
(661-750)

I. ESTABLISHMENT OF DYNASTIC-HEREDITARY PRINCIPLE	89
1. Muawiyah I Founder of Umayyad Dynasty	89
2. Intermedie within the Arabic Governing Elite on the Dynastic Question	92
3. Correction and Concretizing of Caliphs' Religious and Lay Functions	99
II. RESTARTING OF THE ARABIC CONQUESTS	102
1. Western Direction	102
2. Poitiers Battle of 732	106
3. Eastern Direction. Conquest of Central Asia	108
4. Invasion in Afghanistan and India	110
5. Northern Direction	111
6. Formation of the Administrative Unit of Armenia	112
7. Armenian Rebellion in 703 and the Battle of Vardenskert	113
8. Strengthening of the Arab Domination in Armenia	117
III. THE STATE-GOVERNING AND ECONOMIC SYSTEM OF CALIPHATE	120
1. The State Governing System and Machinery	120
2. The State Status of the Arab Language	123
3. Creation of the Arab National Currency	125
4. Arab Military Forces	126
5. Agrarian Relations	130
6. The Umayyad Court	134
IV. INTELLECTUAL-CULTURAL LIFE	140
1. The Task of the Arab Language	140
2. Literature	141
3. Rhetoric	143
4. Architecture	144
5. Other Arts	145
6. Education	146
7. Science	148

CHAPTER VI
THE FALL OF THE UMAYYAD CALIPHATE
(750)

I. THE COMPLETE CRISIS OF CALIPHATE	152
1. Knot of Contradictions	152
2. Anti-Umayyad Rebellions	158
3. Abu Muslim's Rebellion and Downfall of the Umayyad Dynasty	162

CHAPTER VII
THE ABBASID CALIPHATE
(750-1258)

I. ESTABLISHMENT AND STRENGTHENING OF THE ABBASID DYNASTY . . .	166
1. Abu al Abbas the Founder of New Dynasty and the First Abbasid Caliph (750-754)	166
2. The Measurements of the Caliphs in Favour of Strengthening of the Abbasid Caliphate	168
3. Caliph Abu Jafar al-Mansur (754-775)	173
4. Foundation of Dar as-Salam-Baghdad, 762	178
II. STATE-GOVERNMENTAL SYSTEM	185
1. Further Strengthening of the Abbasid Dynasty	185
2. Changes and Innovations in the Theory and Practice of Caliphate	192
III. STATE-GOVERNMENTAL SYSTEM: INNOVATIONS AND CHANGES	200
1. Caliph	200
2. Vizir	203
3. Divan	206
4. Army	212

CHAPTER VIII
PEOPLES' UPRISINGS IN THE ABBASID CALIPHATE
(VIII-IX centuries)

I. POLITICAL, SOCIAL AND LIBERATION MOVEMENTS	217
1. The Character and Reasons of Anti-Abbasid Movements	217
2. Anti-Abbasid Movements in Syria, Lebanon, Egypt and Palestine	219
II. SITUATION IN ARMENIA AND THE UPRISING OF 774-775	225
1. Dissatisfaction with the Abbasids and its Causes	225
2. Uprising in 774-775	228
III. REBELLIONS OF BABIK (Babak) AND ZAND SLAVES	235
1. Rebellion of Babik (816-837)	235
2. Zanj Slaves Rebellion (869-883)	238

CHAPTER IX
FOREIGN POLICY OF THE ABBASID CALIPHATE
(VIII-IX centuries)

I. MAIN DIRECTIONS OF FOREIGN POLICY OF THE ABBASID CALIPHATE	243
1. New Strategy of Foreign Policy	243
2. The Arab-Chinese Military Clashes	246
3. Relations Between the Abbasid Caliphate and the Empire of Franks	246
4. Arab-Byzantine Relations	248
5. Conquest of Crete and Sicily. Invasion in Italy	251
6. Foreign Trade Relations of the Abbasid Caliphate	253

CHAPTER X
THE BREAK DOWN OF THE ABBASID CALIPHATE
 (IX-X centuries)

I. FACTORS FACILITATING THE DISMEMBERSHIP	260
1. The Fatal Mistake by Harun ar-Rashid	260
2. Strengthening of Centrifugal Forces. Aggravation of Political, Ethnic and Religious Contradictions in Caliphate	264
II. THE BREAK DOWN OF THE ABBASID CALIPHATE	271
1. The Idrisid Shi'ite Kingdom in Al-Maghrib (Morocco)	271
2. The Aghlabid Amirate in Ibbriyah	273
3. The Tulunids State in Egypt (868-905)	274
4. The Tahirids State in Khurasan	277
5. The Saffarids State	278
6. The Samanids	281
7. The Karakhans and Ghaznavids	283
III. RESTORATION OF INDEPENDENCE OF ARMENIA	284
1. External and Internal Conditions of Gaining Independence	284
2. From Patric al-Patriqiya to King. Armenia an Independent State.	288

CHAPTER XI
DECLINE OF THE ABBASID CALIPHATE
 (Second half of X century-1258)

I. THE CALIPHATE UNDER THE DOMINATION OF BUWAYHIDS (945-1055) ..	291
1. The Buwayhids	291
2. Conquer of Baghdad and Establishment of the Buwayhids' Domination over Caliphate	293
II. THE FATIMIDS CALIPHATE (909-1171)	296
1. Origin of the Ismailite Sect	296
2. Qarmatians and the Qarmatin Caliphate in Bahrain	299
3. Establishment of the Fatimid Caliphate	301
4. The Armenian Governors of the Fatimid Caliphate-Badr al-Garnat and Afdal	307
5. The Fall of the Fatimid Caliphate	311
III. THE SALJUQS AND MONGOLS	312
1. The Abbasid Caliphate under the Saljuq Domination	312
3. The Mongols and Collaps of the Abbasid Caliphate	316

CHAPTER XII
THE CRUSADES, AYYUBIDS AND MAMLUKS

I. THE CAMPAIGN OF CRUSADES AND CONFRONTATION WITH THE ARAB-ISLAMIC STATES	320
1. Appearance of Crusades in the Middle East	320

2. Establishment of the County of Edessa, Principality of Antioch, Kingdom of Jerusalem and County of Tripoly	322
3. Attitude of the Arab-Islamic State Entities Towards the Crusades ...	324
II. ESTABLISHMENT OF THE AYYUBIDS' DOMINATION OVER EGYPT AND SYRIA (1169-1252)	328
1. The Kurd Ayyubids – Emigrants from Armenia. Salah ad-Din al-Ayyub	328
2. Salah ad-Din al-Ayyub – Ruler of Egypt and Syria	330
3. Salah ad-Din and the Crusades	333
4. Socio-economic Policy of Ayyubids	334
5. Fall of Ayyubids	337
III. EGYPT AND SYRIA UNDER THE DOMINATION OF MAMLUKS (1250-1517)	339
1. The Mamluks	339
2. The Bahri Mamluks in Power (1250-1382)	341
3. The Bahri Mamluks and the Cilician Armenia	344
4. Dynasty of Burji Mamluks and the End of the Mamluk Domination ..	347

CHAPTER XIII ARAB-ISLAMIC CULTURE

I. NEW CULTURAL REALITIES	350
1. The Idea of Arab-Islamic Culture	350
2. Islamic Renaissance or Blossoming Forth of Culture?	353
II. THE CULTURAL-INTELLECTUAL LIFE	356
1. Education and Educated Man	356
2. Science and Scientist	362
III. LITERATURE AND ART	374
1. Literature: Poetry and Prose	374
2. Art	379

TABLES

1. Genealogical Table of Prophet Muhammad	382
2. The First Four Orthodox Caliphs (632-661)	382
3. Umayyad Caliphs (661-750)	382
4. Abbasid Caliphs (750-1258)	383
5. Twelve Ahd-Shia Imams (661-878)	384
6. Armenian Patrio-Princes of VII-IX centuries (639-885)	384
7. Fatimid Caliphs (909-1171)	385
8. Ayyubid Sultans (1169-1252)	385
9. Abbasid Caliphs in Cairo after the Fall of Abbasid Caliphate (1261-1517) ...	386
10. Mamluk Sultans (1250-1517)	386
A. The Bahri Mamluk Sultans (1250-1382)	386
B. The Burji Mamluk Sultans (382-1517)	387

INDEX 389

MAPS

- 1. Ancient Arabia 12-13
- 2. The Arabian Conquests 58-59
- 3. Umayyad Caliphate 104-105
- 4. Abbasid Caliphate 182-183

LITERATURE 400

Նիկոլայ Չոլիանցիայան
ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Հատոր I. Արաբների VII դարից մինչև 1516 թ.

Nikolay Novhannisiyan
HISTORY OF THE ARAB COUNTRIES

Volume I: From VII century to 1516

(In Armenian)

Zangak-67 Press, Yerevan, Armenia, 2003

Николай Оганесян
ИСТОРИЯ АРАБСКИХ СТРАН
 Том I: Арабы с VII века до 1516 г.

В издании автора

Мос. "Зангак-67", Ереван, 2003 г.

Պատմագրությունները	Ա. Վ. Մ Ե Ն Գ Վ Կ Ե Ն Գ Ն Գ
Չոլի յանցիի	Ա. Ա. Ք ա ղ զ ա ն ա թ յ ա ն
Կանկարը, Առաջընթացը	Պ. Ա. Գ ա թ լ ի թ յ Ո Ն Ե Յ Ա Ն Ի
Ներքին ճակատների մշակումը	Ա. Գ. Ա թ ը ա յ Ն Ը Ն Յ Ա Ն Ի
Քարտեզների պատրաստումը	Պ. Ա. Ք ա ղ լ ա թ յ ա ն
Հանգի կանկարը, մշակումը	Ա. Տ. Գ ա լ ի թ յ ա ն

Տպագրությունը մինչև Չոլիանցիի 8000 1116 Պատմ. մեթոդ. մեթոդ. 26 տպ. մամ. + 1 կաթ. 22.24 + 1.04 կաթ. մամ. 24.78 + 0.83 կաթ. մամ.:
 Տպարանակը՝ 500 օրինակ 990-ի արտահանվելով:

ՀԱՅԿՊՈՒՅՏ-ՅՆ ԿՐԹԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ
 375012, Երևան, Կոմիտասի պող. 48/2, 66ա՝ (+3741) 23-26-48, 23-26-28,
 3ուրբ՝ (+3741) 54-06-07, էլ. փոստ՝ zangak@armfree.com, URL: www.zangak.am

ALL INFORMATION CONTAINED

FL0090150

A ¹¹ 88070